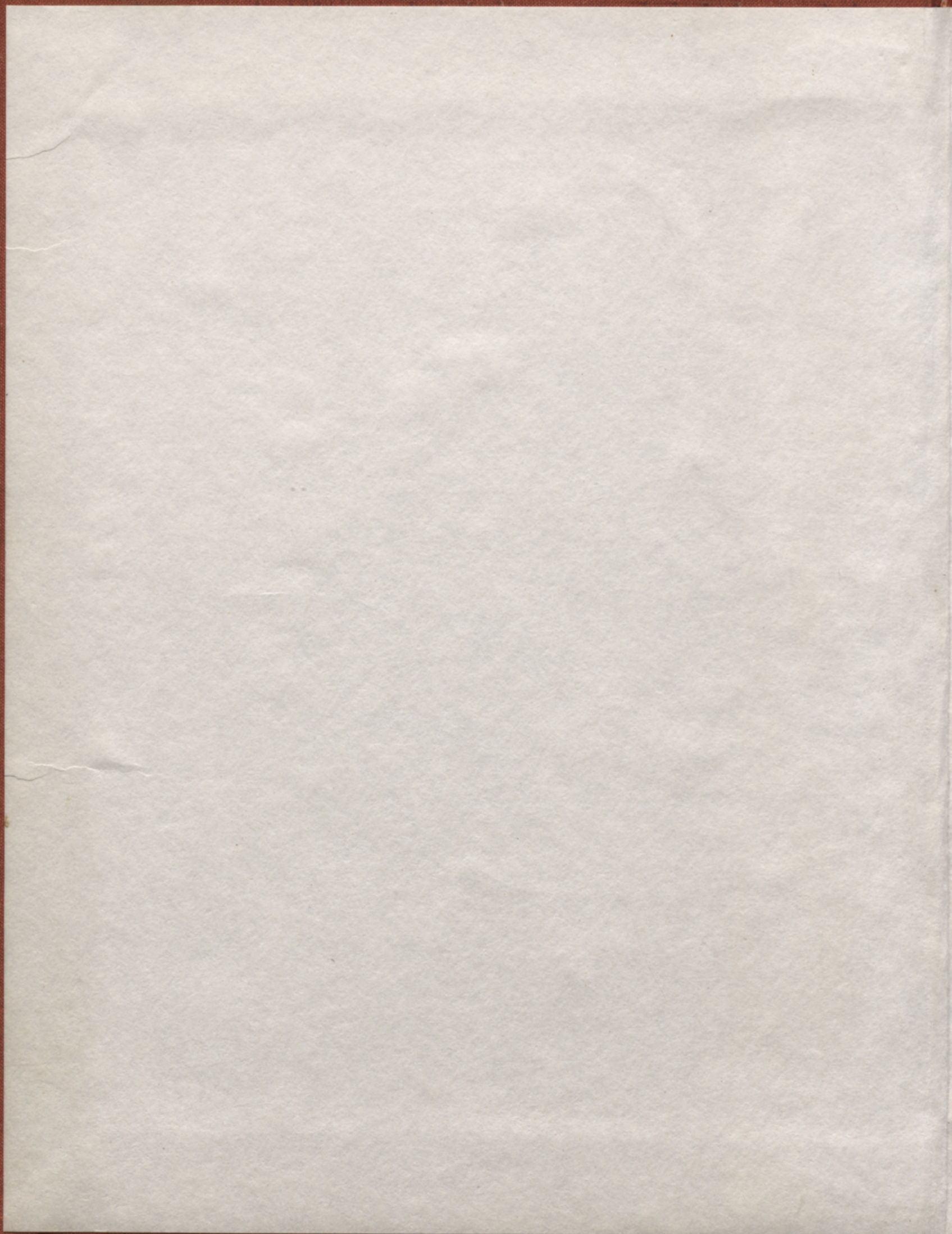
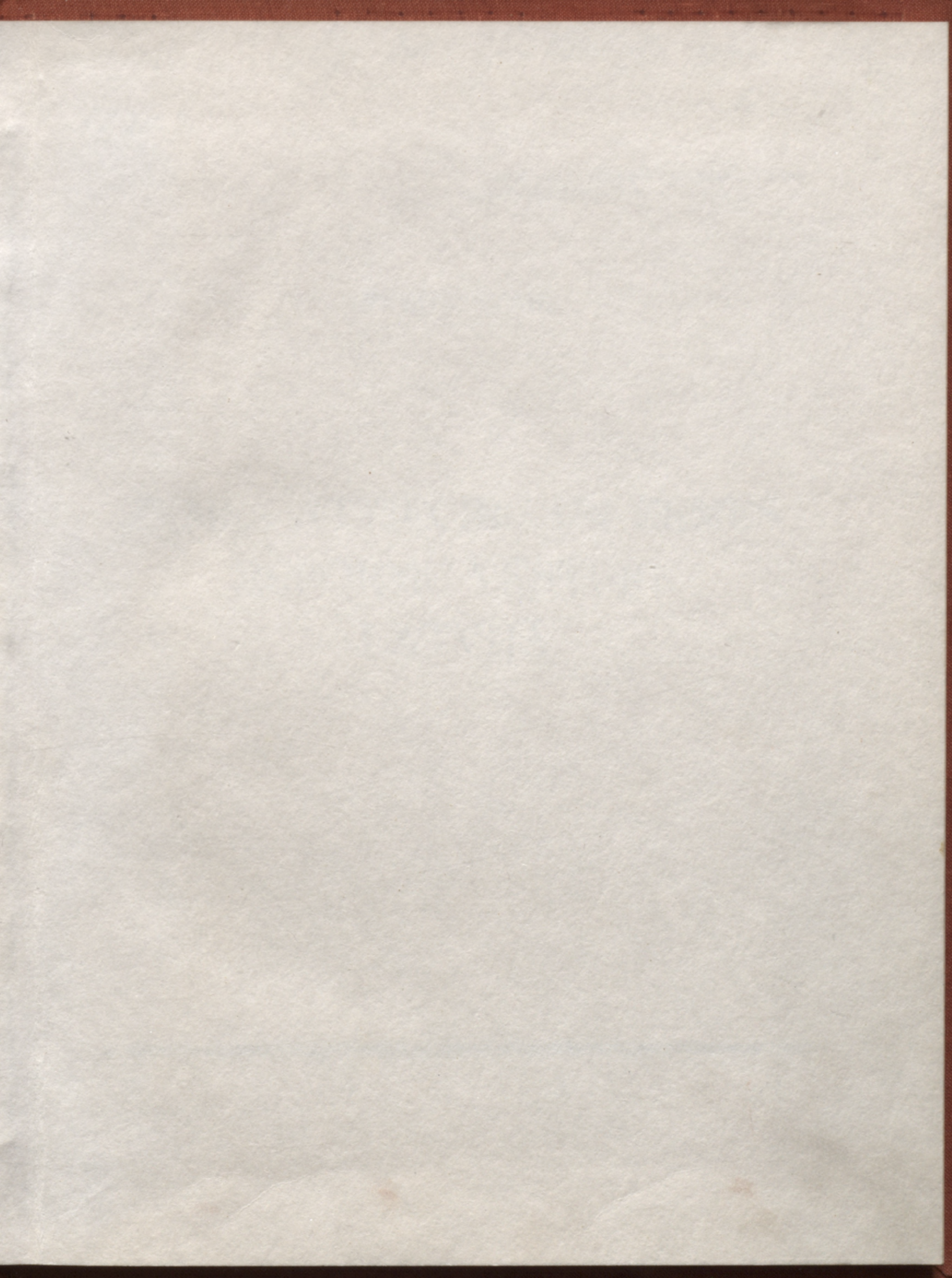

169-6
4

m/f

Zemes attiecību
un zemes reformu vēsture
LATVIJĀ

650
4 m/f

Sij. doc. E. Baložā gun
kutorz

L
9

18 XII. 30

Novilkums no Zemkopības ministrijas izdevuma:
„Latvijas agrārā reforma“.

ARVEDS ŠVĀBE

ZEMES ATTIECĪBU UN ZEMES
REFORMU VĒSTURE
LATVIJĀ

I 9 3 0

B-1

Vija Lāča*Latv. PSR*
Valsts bibliotēka

~~69-13224~~

0308086787

Bele 1984.g. 5. X. D. K.

18.XI.81

Latv. Zemn. Sav. spiest., Rīgā, Elizabetes eelā 14-a.

ARVĒDS SVARĒ

ZĒMES ATTĪCĪBĪBU UN ZĒMES

REFORMU VĒSTURE

LATVIJĀ

0

3

0

1

Zemes attiecību un zemes reformu vēsture Latvijā.

1. Vācijas austrumu ekspansija.

Dižo viduslaiku agrārvēsturē Austrumeiropā vērojam kādu ļoti svarīgu notikumu, kas ietekmē arī latviešu tautas vēsturiskos likteņus: vācu zemnieku, pilsoņu un muižnieku izceļošanu pāri Elbei uz austrumiem, lai kolonizētu, kristītu un pārvācotu slaviskos un pa daļai arī baltiskos novadus. Šo kustību ievadīja flāmi un frīzi, kam sekoja sakši, tīringi un vestfāļi. Dienvidaustrumos, Alpu un Donavas zemēs, bavārieši un reinieši jau ap 1000 g. vismaz pa daļai bij guvuši paliekamas sekmes. Turpretim ziemeļaustrumos vācu kolonizācijai šai pašā laikā bij diezgan maz panākumu, un tai bij tīri defensīvs raksturs. Bet jau 1140. g. lejasvāci pāriet uzbrukumā: zemnieka arklam un tirgotāja oļektij iet pa priekšu bruņnieka zobens. Šai gadā tas iekaro Austrumu Holšteinu, un līdz ar to vāci sasniedz Baltijas jūras krastus, kur 1143. g. dibina pirmo vācu ostu Lībeku, kas kļūst par kolonizācijas un kristīgās misijas galveno bazi.

Ziemeļaustrumos vācu kolonizācija ilgst trīs gadu simteņus līdz pat 14. g. s. vidum, kad pēc lielās mēra epidēmijas jeb Melnās Nāves, kas 1347.—50. g. piemeklēja Eiropu, izsīka kolonistu strāva, jo pēc dažu vēsturinieku domām šai sērgā apmirusi vismaz $\frac{1}{3}$ Rietumeiropas iedzīvotāju. Kolonizācijas sekas bij tās, ka blakus Senvācijai (Altdeutschland), kuŗas austrumu robeža bij Elbe un Zāle, radās koloniālā Vācija, kas gadu pirms mēra (1346), kad Vācu ordenis atpirka no Dānijas Igaunijas hercogisti, sniedzās līdz pat Narvai un Peipus ezeram. Elbe bij robeža nevien teritoriālā, bet arī agrārtiesiskā ziņā, jo, piem., tam zemnieku nebrīvības veidam, ko sauc par dzimtbūšanu, bij pavisam citi

saimnieciski pamati un cits tiesisks raksturs uz austrumiem un rietumiem no Elbes¹.

Ja vēl 13.g.s. sākumā Vācijas vēstures smagumpunkts atradās valsts rietumos un dienvidos, proti uz līnijas Ķelne-Frankfurte-Augsburga, tad pamazām politiskais centrs pārvietojās uz Elbi un Oderi, apmēram Hamburgas-Breslavas līnijā², kur lēni, bet droši slavu zemē izaug turpmākā galvaspilsēta Berlīne, kuŗas vietā 12. g. s. vēl bij tikai neliels vendu zvejnieku ciems. Protams, vācu iespaids Austrumeiropā neizbeidzās, apstāstot kolonizācijas paliem 14. g. s. vidū. Atsevišķas vācu kolonistu straumes vēlāk ieplūda nevien Prūsijā, bet arī Polijā un Galicijā, kur vācu kolonistiem priekširtās Magdeburgas pilsētu tiesības savā laikā lietotas kādās 650 vietās. 15. g. s. vācu iespaids bij tik liels, ka Konstances (1414.—18.) un Bāzeles (1431.—49.) koncilos vācu nācijai piešķaitīja nevien dāņus un zviedrus, bet arī poļus un ungārus³. Bet pat neņemot vērā Vācijas politisko iespaidu, kas ir mainīgs lielums, nedrīkst aizmirst, ka šīs kustības rezultātā vācu tautas dzīvojamā telpa (Lebensraum) kļuva otrtik plaša. Meklējot pēc vācu austrumu ekspansijas (Drang nach dem Osten) cēloņiem, jāapskata toreizējās Vācijas saimnieciskais un politiskais stāvoklis.

Katram kolonizācijas pasākumam vajadzīgs darba spēks un kapitāls. Ja Austrumelbes kolonizācija noritēja tik sekmīgi, tad pirmām kārtām tas izskaidrojams ar darba

¹ Th. Knapp, Gesammelte Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des deutschen Bauernstandes, 382 (1902).

² Joh. Haller, Die Epochen der deutschen Geschichte, 132—140 (1928).

³ Turpat, 143—145.

spēka pārpilnību Senvācijā 12. g. s., kur ar pilnām tiesībām varēja runāt par iedzīvotāju pārprodukciju. Sakarā ar to bij radušies „šauri“ dzīves apstākļi, jo no toreizējo tehnikas sasniegumu viedokļa bij jau izmantota visa lauksaimniecībai noderīgā zemes platība. To pierāda tas, ka 13. g. s. Senvācijā apdzīvoto vietu skaits bij tikai mazliet mazāks nekā 19. g. s. sākumā. Šai pašā laikā Rietumvācijā mežs ir jau tiktāl nolīsts, ka sāk runāt un domāt par meža saudzēšanu⁴. Tāpat izceļošana uz slaviskiem austrumiem pa daļai izskaidrojama ar arvien stiprāk sajūtamo zemes trūkumu⁵. No otras puses cilvēku un dzīvojamās telpas skaitliskās attiecības kolonizējamā apgabalā bij ļoti labvēlīgas, jo reti apdzīvotā Austrumeiropa (dažur ne vairāk par trim cilvēkiem uz 1 kv. klm.) varēja uzņemt un uzturēt tūkstošiem ienācēju, starp kuņiem bez šaubām bij arī morāliski nevērtīgi laimes bruņnieki, kam bij apnikusi sava dzimtene (Heimatmüde), klaidoņi un pat noziedznieki, bet kuņu vairums bij diezgan augstu vērtējams pionieru pulks⁶. Bet blakus zemes trūkumam arī politiski un sociāli spaidi pavedina ļaudis atstāt tēviju, lai meklētu laimi un brīvību svešumā. Vēl ilgi Brabantā lauku meitas, mainot saimnieku, dziedāja:

Nach Ostland wollen wir reiten,
Nach Ostland wollen wir gehn
Wohl über die grüne Heiden,
Da werden wir besser uns stehn!

ko daži pētnieki attiecina uz lejassakšu kolonistu gaitām⁷. Tiešām, izceļotāji atrada labāku dzīvi austrumos no Elbes. Lai gan arī zemniekiem še nācās līst līdumus un nosusināt purvus, toties te viņi vairs nebija pie

⁴ R. Martiny, Hof und Dorf in Altwestfalen, 284. Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde, B. 24, H. 5 (1926).

⁵ G. von Below, Die Haupttatsachen der älteren deutschen Agrargeschichte, 43 (Probleme der Wirtschaftsgeschichte, 1920).

⁶ H. Aubin, Wirtschaftsgeschichtliche Bemerkungen zur ostdeutschen Kolonisation, 178—181. (Aus Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Gedächtnisschrift für G. von Below, 1928).

⁷ J. Bühler, Ordensritter und Kirchenfürsten, 411 (1927).

savas sētas piecietināti dzimtļaudis, bet baudīja kustības brīvību, jo tā ir katras kolonizācijas pamats. Arī zemturības noteikumi bij labāki nekā rietumos, jo gruntskungi un lokātori piešķīra kolonistiem zemi ar izdevīgiem gruntsnomas noteikumiem⁸. To pašu varam teikt par vācu amatniekiem un tirgotājiem, kas jaunā tēvijā atrada plašu darba lauku, izmantojot zemes un kalnu bagātības. Sāls, dzelzs, alva un vaŗš, bet jo sevišķi sudrabs un zelts, padarīja Bohēmijas karaļus par bagātākiem Vācijas firstiem. Vācu kalnrači palīdzēja nevien atrast šo dārgmetalu dzīslas, bet arī kaldināt no tiem bohēmiešu dālderus un ungāru guldeņus, kas deva vajadzīgos kapitālus kolonizācijas uzņēmumam, kā arī atvieglāja līdzšinējās naturālās saimniecības pāreju uz naudas saimniecību. Tā kā kolonisti nevien pārdeva savus agrākos gruntsgabalus, bet arī veda līdz uz jauno dzimteni savu kustamo mantu, it sevišķi lopus un darba rīkus, tad līdz ar to Senvācijas kapitāli ielūda kapitāliem nabagajā Austrumeiropā. Attiecībā uz Vācu ordeni varam runāt pat par visas Eiropas kapitālu importu Prūsijā un Līvoniā, jo cīņai pret neticīgiem ordenis ziedojumu un novēlējumu ceļā savāca lielus naudas līdzekļus nevien Vācijā, bet arī pārējā Eiropā.

Beidzot, šai kolonizācijā piedalījās arī muižniecība, pie kam izceļoja nevien jaunākie dēli, kam dzimtenē nebija izredzes mantot tēva muižas, bet devās svešumā veselas un pie tam bagātas bruņnieku dzimtas, vai nu spekulējot uz ārkārtīgiem materiāliem labumiem jaunā tēvijā, vai bēgot no augošās zemes kungu politiskās varas. Tā tad šaipus Elbes apmetās uz dzīvi visādu arodu un kārtu ļaudis, kas saimnieciski papildināja cits citu, būdami vairāk vai mazāk neatkarīgi no zemes pirmiedzīvotāju saimnieciskās iekārtas, jo — kā to zīmīgi formulē H. Aubins — kolonistina līdz pašiem savu tirgu⁹. Tas bij tāpēc, ka pa daļai apzinīgi pilsētnieciskai kolonizācijai pievienojās agrārā, kāpēc arī vācu izceļotāji

⁸ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit, I. 127 (1928).

⁹ H. Aubin, Wirtschaftsgeschichtliche Bemerkungen, 192.

neradīja kolonijas šī vārda modernā nozīmē, t. i. jaunā tēvija netika pārvērsta par vienkāršu tirdzniecības faktoriu mētroles fabrikātu un pusfabrikātu apmaiņai pret lēti iegūstamām jēlvielām. Citiem vārdiem, starp Senvāciju un „koloniālo“ Vāciju saimnieciskā ziņā pastāvēja gandrīz pilnīga paritāte. Zināms, Austrumeiropas saimnieciskās ģeografijas stāvoklis — būt par izejvielu piegādātāju Rietumeiropai — ar to it nebūt nepalika ļaunāks, bet gan taisni otrādi: Eiropas tirdznieciskā konjunktūra joprojām bij labvēlīga koloniālās saimniecības uzplaukumam. Starpība bij tikai tā, ka līdz kolonizācijai galvenās eksporta preces nāca no meža (zvērādas, vaski, pa daļai koki), bet pēc kolonizācijas tām nevien pievienojās, bet vēlāk tās pat izspieda lauksaimniecības ražojumi (labība, lina, kaņepāji), pie kam šai ziņā lieli nopelni bij Vācu ordenim, kas nevien labības tirdzniecību izsludināja par valsts monopōlu, bet vispār ar savām priekšzīmīgi ierīkotām muižām veicināja zemkopības un lopkopības attīstību tai laikā, kad vēl ne zemnieks, ne muižnieks nebija spējīgi ražot labību eksportam. Tāpēc jāatgādina daži fakti no Vācu ordeņa vēstures.

Sekodami hospitāliešu un tempļiešu bruņnieku ordeņu paraugam, arī vācu firsti 1198. g. dibina Vidus jūrā uz lazaretas kuģa savu nacionālu bruņnieku ordeni ar sēdekli Akonā, Tā kā šim vācu tautības bruņnieku ordenim Palestīnā bij jāiztur sīva konkurence ar abiem minētiem (savā vairumā romāņu tautības) ordeņiem, tad vācbrāļi sāk galveno vērību piegriezt Austrumeiropai un daļu no savām vienībām nosūta uz Ungāriju. Bet jau 1225. g. Ungārijas karalis padzen vācbrāļus, kas tāpēc uzsāk sarunas ar Mazovijas hercogu Konrādu par Prūsijas iekarošanu un 1230. g. uzsāk arī kara darbību pret senprūšiem. No 1231. līdz 1260. g. Vācu ordenis uzvarēja lielāko daļu Prūsijas, 1232.—1410. g. ordeņa teritorijā vācu kolonisti nodibināja 93 pilsētas un 1400 ciemus. Ar to senprūšu nācijas liktenis bij izšķirts. Pēc 1237. g., kad zobenbrāļu ordenis tika likvidēts, arī Livonija kļuva par Vācu ordeņa cīņas lauku. Tā kā ordeņi Austrumeiropas saimniecisko „atslēgšanu“ izda-

rīja ar uguni un zobenu un vispār vācu kolonizāciju saistīja ar kristīgās misijas idejām, tad jājaūtā, kad un kā izcēlās krusta kari pret Ziemeļeiropas pagāniem.

Gadu simteņiem ilgi Rietumeiropas misijas vadība atradās laicīgās varas rokās, saistīta ar politisko ekspansiju. Pāvesti centās no šīs misijas iegūt arī sev labumu, veicinādami jaundibināto nacionālo baznīcu separātismu Ungārijā, Polijā un Skandināvijā ar to, ka pakļāva šo valstu baznīcas tieši Romai. Tikai sākot ar Grēgoriju VII, pāvesti ņem misijas lietu atkal savās rokās, un krusta karu laikā Romas kūrīja kļūst par Rietumeiropas kristietības garīgo vadoni. Sevišķi Aleksandrs III (1159.—81.) uzskatīja kristīgo misiju par vienu no pāvesta speciāliem uzdevumiem. Bullā par palīdzības sniegšanu Igaunijas misijas bīskapam Fulko (1171. g.) viņš šo prasību pamato ar Dieva un cilvēku likumiem. No viņa pēcnācējiem misijas teoriju realizēja Inocents III (1198.—1216), kuŗa pontifikāta laikā arī darbojās viens no lielākiem Livonijas valsts vīriem — bīskaps Alberts (1199.—1229.). Inocents III formulēja jaunu baznīctiesisku mācību, ka sv. Pēterā krēslam Romā esot dota vara valdīt nevien pār katoļu baznīcu, bet pār visu zemes lodi. Tāpēc viņš nevien projektē jaunu krusta karu, bet arī pievērš savu uzmanību Baltijas misijai, piešķirdams Livonijas krustnešiem to pašu žēlastību, ko Palestīnas braucējiem. 1199. un 1204. g. Inocents III uzaicina sakšus un vestfāļus iet krusta karā pret Livoniju, kā sākumā sauca tikai Lību, bet vēlāk tagadējo Latviju un Igauniju kopā.

Bet tie nebija pirmie krusta kari pret slaviem un baltiem. Ziemeļu misijā vislielākie nopelni bij cisterciešu mūkiem, kas 12. un 13. g. s. maiņā bij galvenais misionāru ordenis: jau 12. g. s. tas bij veicis vendu zemes misiju un kolonizāciju, bet 13. g. s. sākumā no sava Daugavgrīvas klostera uzsāka Livonijas misiju. Cistercieši, kas vispār vācu kolonizāciju sedza ar kristīgās misijas karogu, aizstāvēja to katoļu misijas virzienu, kas ieteica uzspiest pagāniem ticību ar varas līdzekļiem. Pirmais krusta karš uz ziemeļiem — proti, pret vendiem — notika 1147. g. ar devīzi:

„Kas negrib kristīties, tam jāmirst.“ Pazīstamais baznīcas vēsturnieks A. Hauks šo krusta karu sauc par visneprātīgāko 12. g. s. dēku, jo ar to ticis sagandēts līdz tam sekmīgi veiktais brīvprātīgās misijas darbs¹⁰. Šai ziemeļu misijas metodei maiņā vainojams slavenais cisterciešu ideologs Bernhards no Klervō, kas bij gan šī gadu simteņa lielākais runātājs, bet visnelaimīgākais politiķis. Viņš nevien slavīnāja garīgo bruņnieku ordeņu ideju, bet arī 1147. g. Frankfurtes reichstāgā prasīja no sakšu firstiem, lai tie dodas krusta karā vai nu uz Palestīnu, vai vismaz pret vendiem; protams, firsti izvēlējās tuvākos un vieglāk pieveicamos pagānus — savus kaimiņus vendus. Taisni pusgadusimteni vēlāk otrs Livonijas bīskaps Bertolds, kas līdz tam bij cisterciešu klosterā abats, pārnesa uz Livoniju to misijas praksi, kas bij izstrādāta krusta karos pret vendiem. 1197. g. viņš ar krusta bullu rokā visu ziemu apceļoja sakšus, vestfāļus un frīzus, vākdams krustnešus, ar kuņiem 1198. g. jūlijā ieradās Daugavā, lai cīnītos ar lībjiem.

Livonijas un Prūsijas misijas raksturīgākā pazīme bij pāvestu aktīva līdzdalība, piekopjot tai pašā laikā eksemcijas un intervencijas politiku. Šais nolūkos pāvests Honōrijs III ņem sv. Pēterā krēsla speciālā aizsardzībā jaunkristītās tautas Livonijā un Prūsijā un 1225. g. deklarē, ka tās esot aicinātas kļūt par Dieva bērniem; tāpēc viņām jāpaliekot brīvām arī turpmāk, jo būtu necienīgi, ka tās pēc kristības nokļūtu zemākā kārtā nekā pirms tam. Viņas neesot pakļautas nevienam citam, kā tikai Kristum un Romas baznīcai¹¹. Šo pašu privilēģiju 1227. g. atkārtoja Grēgorijs IX. No otras puses 1237. g. Grēgorijs IX deklarē, ka Livonija tiek atzīta par sv. Pēterā krēsla īpašumu. Šo no klosterā tiesībām aizgūto juridisko jēdzienu jau Grēgorijs VII attiecināja uz veselām zemēm (Spāniju, Ungāriju, Dalmaciju, Dāniju), ar ko tās nezaudēja savu agrāko valststiesisko stāvokli, jo Grēgorija VII no-

lūks nebij tieši pārvaldīt sv. Pēterā īpašumu, bet vienīgi nodibināt pāvesta virskundzību.

Bet attiecībā uz Livoniju un Prūsiju kūrījai bij cits nolūks, proti, pierādīt kristīgai pasaulei, ka ir pilnīgi iespējams ar pāvesta ierēdņiem tieši pārvaldīt veselu misijas novadu. Lai šo ideālu realizētu, Honōrijs III vairāk kavē nekā veicina bīskapa Alberta valsts dibināšanas darbu: 1224. g. beigās pāvests Livonijas pārvaldīšanai nodibina īpašu legācijas sistēmu, ieceļot par misijas legātu Livonijā un Prūsijā savu vicekancleru, Modenas bīskapu Vilhelmu. Tas 1225. g. vasarā ieradās Rīgā un tur rīkojās ar tik plašām tiesībām, itkā būtu Livonijas valsts galva; viņš bij arī tas vīrs, kas ar ļoti svarīgiem valststiesiskiem aktiem noteica jaunās baznīcas valsts pamatlikumus. Galu galā ne Livonijas misijas bīskapi un legāti, ne Vācu ordenis neieguva Livonijā un Prūsijā īpašumus un tiesības savā vārdā, bet gan tikai pāvesta pilnvarā kā viņa vietnieki. Tāpēc arī Livonijas kungi (piem., lībju Kaups, kuršu Lamekins) nodeva savas valstis nevis Livonijas bīskapa, bet tieši pāvesta rokās.

Pēc pāvestu uzskatiem Vācu ordenim sv. Pēterā krēsla īpašumi Prūsijā un Livonijā tika piešķirti vienīgi kā misijas novadi, kuŗu tagadējie un nākamie iedzīvotāji jau iepriekš bauda apostolisko aizsardzību un Dieva bērnu brīvības garantijas. Saskaņā ar statūtiem Vācu ordenis ir aicināts uz Prūsiju un Livoniju cīņai pret pagāniem; tas nozīmē, ka viņam ir tiesība valdīt tikai tais teritorijās, ko viņš atkaŗojis no pagāniem ar zobenu. Līdz ko tie brīvprātīgi atgriežas baznīcas klēpī, automatiski beidzas ordeņa tiesības. Kādas bij šīs papālās valststiesiskās doktrīnas sekas? Kas lai notiek ar ordeņa valsti, kad visi iedzīvotāji kristīti? Ja pāvestu misijas teorija būtu konsekventi izdomāta līdz galam, tad nobeidzot kristīšanu Prūsijā un Livonijā, būtu jālikvidē arī ordenis un misijas valsts jānodod pārvaldīt pašiem jaunkristītiem kūrījas uzraudzībā. Tomēr kūrīja nekad šo jautājumu teorētiski pilnīgi neno-skaidroja, ne arī šai ziņā spēra praktiskus soļus. Toties Vācu ordenis ar gudrā diplomāta fon Zalca roku 1226. g. panāca ķeizara Frīd-

¹⁰ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands, IV. 628 (1913).

¹¹ E. Caspar, Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordenstaats in Preussen, 26 (1924).

richa II zelta bullu par Prūsijas piederību pie imperijas un bez tam šai svarīgā, nākotnei domātā valststiesiskā aktā ietilpināja klauzulu, ka ordeņa pavalstnieki ir nevien visi pagāni, bet arī jaunkristītie¹². Protams, arī vēl vēlāk kūrijai bij vaļā ceļš uz Prūsijas un Livonijas „Dieva bērniem“, jo viņu zemes kungi bij — vairāk vai mazāk — no Romas atkarīgi garīgie firsti. Ne velti 1299. g. pie pāvesta ieradās 2 zemgaļu sūtņi, lai protestētu pret Vācu ordeņa kara paņēmieniem, kuŗu mērķis — pretēji papālai doktrīnai — nebij vis misija uz brīvību, bet misija uz kalpību. Citiem vārdiem, tas liecina, ka vismaz 13. g. s. apostoliskā krēsla aizsardzība livoniešiem nebij tikai deklarācija un formāla brīvība vien, bet tai bij reāls saturs, kā to redzēsīm vienā no tālākām nodaļām.

Tā tad vācu austrumu ekspansijai krita par upuri nevien plaši slavu apgabali, bet arī tīri baltiski novadi, proti, senprūšu. Kas attiecas uz leišiem, kuršiem, zemgaļiem un latgaļiem, tad te vācu kolonizācijai bij pavisam cits raksturs. Pretstatā Prūsijai, Brandenburgai un citām slavu zemēm ap Elbi un Oderi, kas pamazām zaudēja savu agrāko koloniālo nokrāsu un — arvien jaunām vācu zemnieku masām pieplūstot — saauga kopā ar Senvāciju, Livonija bij un palika vienīgi Vācijas aizjūras kolonija¹³. Tas notika tāpēc, ka vācu zemnieki nesekoja bruņniekiem, krustnešiem, tirgotājiem un amatniekiem samērā bīstamā jūras ceļojumā uz Daugavas grīvu. Tiesa, pēc lielās Durbes kaujas neveiksmes (1260. g. jūlijā) Vācu ordeņa vicemestrs 1261. g. griezās pie Lībekas pēc palīdzības un apsoliņa kuršu un citu pagāņu zemi ar labiem noteikumiem: kaŗavīriem lēņos, zemniekiem par desmito tiesu. Tomēr ordenim neizdevās aizvilināt vācu zemniekus uz Kursu, kas izskaidrojams ar diviem cēloņiem. Pirmkārt, vācu zemnieks bij gadu simteņiem ilgi dzīvojis zemes iekšienē, kāpēc jūra viņu baidīja un viņš nebij pierunājams doties tālā jūras braucienā. Otrkārt, sauszemes ceļš uz Livoniju pa šauro piekrasti starp Klaipēdu un Kursu bij pielīdzināms īstam kara gājienam,

jo šo ceļu pastāvīgi padarīja nedrošu leišiem¹⁴. Tāpēc vismaz pa daļai mums ir jāpateicas saviem dienvidus kaimiņiem, ka mums nebij nolikts senprūšu liktenis. Pie Lietavas apstājās vācu uzvaras gājiens uz ziemeļaustrumiem: vai nu tāpēc, ka Vācu ordenim tiešām nebij pa spēkam uzveikt šo brīžiem ļoti stipro karaļvalsti, vai arī tāpēc, ka ordenis ar nodomu negribēja kristīt un līdz ar to pakļaut savai varai Lietuvu, lai varētu visas kristītās pasaules priekšā attaisnot savu eksistenci — cīņu ar pagāniem. Fakts nu ir tas, ka Lietuva 14. g. s. bij vienīgā pagāņu teritorija Eiropā, ko ordenis prata izmantot sava politiskā stāvokļa nostiprināšanai, periodiski sūtīdams turp militāras „ekskursijas“, lai no visām malām viesos ielūgtai augstai aristokrātijai rādītu „dzīvu pagānu“ — leiti¹⁵.

Lai nu kā, bet bez vācu zemniekiem Livonija bij un palika tikai aizjūras kolonija, kas bij tās nespēks. Tā bij vēl puslīdz vienota, kamēr vāciešiem še bij no svara tikai politiskas, tirdznieciskas un reliģiskas intereses. Bet tikko nodibinājās muižnieku kārtā ar patstāvīgu agrārpolitiku, radās interešu pretešķības starp pilsētām un laukiem, kas tā jau nelielo vācu koloniju sašķēla divās, brīžiem stipri naidīgās kārtās — piem., dzimtbūšanas jautājumā. Ja vēsturnieks J. Mēzers (Möser, 1720.—94.) teica, ka „kādas tautas iekšējās vēstures virzienu un raksturu nosaka tās agrāro likumu gars“, tad to vēl tagad pamatoti var attiecināt uz latviešu tautu, kas savā vairumā līdz pat 19. g. s. vidum bij zemnieki un viņiem pielīdzināti lauku amatnieki; viņu „iekšējā vēsture“ galvenos vilcienos sakrīt ar Latvijas agrāro vēsturi. Vēl vairāk: tā ir arī prizma, kur savdabīgi atveidojas Latvijas nozīmīgākās minoritātes, vācu tautības, vēsturiskās gaitas.

2. Livonijas valsts un tās nozīme.

Romas kūrijas eksemcijas politikas dēļ misijas novads vārdā Livonija (t. i. vārdiski Lībija) izveidojās nevis par vienotu valsti, bet

¹⁴ A. v. Transehe-Roseneck, Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, 224 (1903).

¹⁵ J. Bühler, Ordensritter und Kirchenfürsten, 39 (1927).

¹² E. Caspar, 35—37.

¹³ P. Rohrbach, Der Kampf um Livland, 28 (1917).

gan par valstu savienību, kur jāatšķir 5 vairāk vai mazāk suverēnas teritorijas: Vācu ordeņa valsts un 4 bīskapijas (Rīgas, Kurzemes, Tērbatas, Sāmsalas - Vikas), neieskaitot Dānijas hercogisti Hārijā un Virijā. Ordeņa valsts pēc 1346. g., kad virsmestrs no Dānijas nopirka Hāriju un Viriju, bij 67.000 kv.-klm. liela, tā tad lielāka par tagadējo Latviju, Šveici, Dāniju, Holandi; turpretim četrām bīskapijām kopā bij tikai 40.000 kv.-klm. No tā redzam, ka tiesiskā (arī agrārtiesiskā) ziņā Livonija nebija viena teritorija, kāpēc arī, piem., kādā bīskapijā apliecinātas faktiskas vai tiesiskas attiecības nevar bez tuvākiem pierādījumiem attiecināt uz citu teritoriju, piem., ordeņa valsti.

Otrkārt, lai gan Livonija dibināta pāvestības teokratiskās idejas varas laikā, tomēr saskaņā ar toreiz vispār atzīto „divu zobenu“ un „divu spīdekļu“ teoriju, jauno misijas novadu uzskatīja nevien par Romas sv. Pēterā krēsla īpašumu (proprietas), bet arī par Vācijas imperijas novadu (Reichsmark). Tas nozīmē, ka vismaz formāli Livonijā pastāvēja suverēnās varas duālisms, kāpēc arī ķeizara un pāvesta likumiem šie bij viēnāds spēks. Pēc Vormsas konkordāta (1122.), kas izbeidza investitūras strīdu (1075.—1122.), bīskapa amatā jāatšķir laicīgas (temporalia) un garīgas amata tiesības (spiritualia). Bīskapam laicīgo amatu dod karalis, sniedzams scepteri un prasīdams uzticības solījumu; turpretim bīskapa iegērbšana (investitūra) garīgā amatā ar gredzenu un zizli bij vienīgi pāvesta tiesība. Ap 1250. g. amata tiesības bij jau tiklīdz piesātinātas ar lēptiesisko materiju, ka to karaļa aktu, ar ko viņš izdarīja bīskapu investitūru, uzskatīja nevis par iegērbšanu laicīgā amatā, bet par imperijas firsta (Reichsfürst) tiesību piešķiršanu bīskapam, jo šai laikā bij pilnīgi pārveidojies firsta jēdziens. No 13. g. s. vidus par imperijas firstu sauca tādu lēna vīru, kas no karaļa rokām bij saņēmis lēnos regālijas ar karoga (t. s. laicīgie firsti) vai sceptera (t. s. garīgie firsti) simbolu. Ar to valststiesiski Livonijas teritorijas bij kļuvušas par Vācijas imperijas locekļiem (membrum imperii), pār kuņiem vācu ķeizaram un karalim vismaz teorijā piederēja virskundzība.

Praktiski tai bij maza nozīme, jo politiskā laukā tā aprobežojās vienīgi ar valststiesiskiem aktiem, no kuņiem svarīgākais bij Livonijas garīgo firstu investitūra. Bet 13. un 14. g. s. ķeizara tiesības investēt Livonijas firstus palika uz papīra: šie firsti kā bīskapi bij galvenokārt atkarīgi no pāvesta.

Valststiesiskās saites starp Livoniju un Vāciju kļūst ciešākas 15. g. s. pirmā pusē, kad Livonijas zemes kungi lūdz no Vācijas sen nokavēto investitūru, ko viņiem arī piešķir karalis Sigismunds: 1425. g. Tērbatas bīskapam, 1426. g. Rīgas virsbīskapam un 1429. g. Sāmsalas bīskapam. Pāiet atkal gandrīz simts gadi, un reformācijas apdraudētie Livonijas prelāti cenšas nostiprināt savus troņus, lūgdami no imperijas investitūru, kas tiem arī izdodas 1520. g. decembra reichstāgā Vormsā. Pat Rēveles un Kurzemes bīskapi, kas nemaz nebija iecelti valsts firstu kārtā, saņēma regālijas. 20. janvārī 1521. g. piecu (Rīgas, Tērbatas, Sāmsalas, Kurzemes, Rēveles) Livonijas prelātu pilnvarnieks nodod ķeizaram uzticības zvērstu. Saprotams, ka militāri novājinātā un politiski decentralizētā Vācija varēja Livonijas iekšējā un ārējā politikā iejaukties nevis ar bruņotu dūri, bet tikai ar rakstāmo spalvu. Livonijas bruņniecība, kas bij izaugusi stipra bargā dzīves skolā un nemitīgo kaņu asins kristībās, vērtēja šo Vācijas „papīra intervenciju“ tikpat zemu kā tinti un spalvu, salīdzinot ar asinīm un zobenu.¹

Treškārt, misijas valsti nebija iespējams ne nodibināt, ne pārvaldīt ar krustnešu palīdzību. Šiem nolūkiem bīskaps Alberts organizēja episkopālu Zobenbrāļu ordeni, kas jau 1207. gadā jutās pietiekoši stiprs, lai pieprasītu sev $\frac{1}{3}$ no visām līdz tam iekarotām Lības un Latgales zemēm. Tā kā pats Rīgas bīskaps bij Livoniju saņēmis tikai kā imperijas lēni, tad arī zobenbrāļiem viņš to varēja piešķirt nevis īpašumā, bet vienīgi lēnos ar zemes kunga tiesībām². Ar šo darījumu ordenis nonāca lēptiesiskā atkarībā no bīskapa. Lai gan no 1237. g. par Zobenbrāļu tiesisko pēcteci Livonijā bij Vācu ordenis, tomēr pāvests Grēgo-

¹ A. v. Transehe-Roseneck, Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, 224—25 (1903).

² A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, II. 171—77.

rijs IX ar 1237. g. bullu paziņoja, ka Vācu ordeņa privilēģijas nav spēkā Livonijā, t. i. ordenim te jāatzīst attiecīgās teritorijas bīskapu par savu lēņa kungu. Vienīgi Kursā Vācu ordenis tāpat kā Prūsijā bij neatkarīgs. Arī teritoriālās kvotes ziņā Vācu ordenim Kursā, pēc Prūsijas parauga, izdevās $\frac{1}{3}$ vietā dabūt $\frac{2}{3}$. Bez tam Kurzemes bīskapija drīz vien nokļuva tik lielā atkarībā no Vācu ordeņa, ka sākot ar 1251. g. var runāt par ordeņa virskundzību visā Kursā. Šai pašā gadā tika likvidēta Zemgales bīskapija, pie kam ordenis saņēma Zemgales trešo daļu ar zemes kunga tiesībām; tikai garīgā tiesas vara palika Rīgas domkapitula prāvesta rokās. Ar tādām pašām tiesībām ordenis ieguva $\frac{1}{3}$ Sēlas. No šī pārskata redzam, ka kuršu, zemgaļu un sēļu vairākums bij ordeņa pavalstnieki. Šim faktam jāpiegriež izcila vēriba tāpēc, ka visumā ir pareiza teze: ordeņa valstī zemnieku stāvoklis bij labāks nekā bīskapijās; sevišķi to var apgalvot par ordeņa valsts latviskiem novadiem. Tas izskaidrojams ar to, ka ordenis bij finansiālā un militārā ziņā tik stiprs, ka nebija spiests izlēnot valsts teritoriju vasaļiem. Ordeņa lēņi, vienalga, kas bij viņu subjekts, nedeva vasalim tiesas varu pār zemniekiem, kuŗu vairums joprojām palika „kroņa ļaudis“ un tika tiesāti pēc zemes, nevis muižas tiesībām. Tā kā ordeņa valstī vasaļu kārta, resp. muižniecība bij skaitliski, politiski un saimnieciski nestipra, tad šie neviens vēlāk nekā citur Livonijā izcēlās dzimtbūšana, bet arī visu laiku blakus kļūst ļaudīm pastāvēja diezgan plaša brīvzemnieku kārta.

Ceturtkārt, lai gan dibinot Livonijas ordeņa valsti un bīskapijas zemes kungi neņēma vērā agrākās cilts zemju un valstu robežas, jo katoļu baznīca ir universāla organizācija, tomēr cilts satvērsmē visu 13. g. s. ir tik svarīga sadzīves forma, ka to ik uz soļa nācās respektēt jaunai valsts varai. Nevien kuršu mārkā vēl ilgi ir maksāšanas līdzeklis, nevien lībju mārciņa (pods) kļūst par Livonijai raksturīgu svāra vienību, bet pat veselas kōdifikācijas (piem., kuršu zemes tiesības) un administratīvi iedalījumi (piem., virsbīskapijas lībju un latvju gals) nosaukti cilšu vārdā, ne-

maz nerunājot par pagastu, ciemu un citu vietu vārdu etniskiem nosaukumiem. Arī Livonijas tagadējās mantinieces — Latvija un Igaunija — minētas jau kādā 1272. g. līgumā ar zemgaļiem, pie kam abi jēdzieni nostatīti blakus, lai raksturotu divas dažādas zemes tiesību sistēmas. Latvijas vārds ķeizara un pāvesta kancelejas valodā (Letitia) sastopams arī neatkarīgi no Igaunijas, piem., 1225. un 1359. g. Bet jāaizrāda, ka toreiz Latvija bij tikai Latgales sinōnims un neaptvēra ne Zemgali, ne Kursu. Tikai pēc ilgiem iekšējās kolōnizācijas un nacionālās asimilācijas procesiem, kuŗos parādās baltu tautu lielais ekspansijas spēks, izveidojas latviešu nācija un līdz ar to Latvija kā politiski organizēta, latviešu apdzīvota zeme. Atsevišķu teritoriju robežas nespēja aizkavēt šo iekšējo kolōnizāciju, bet gan drīzāk to veicināja, jo viena zemes kunga tiesā bij spiesti dzīvot kopā pat tādi etniski pretstati, kādi bij igauņi un latgaļi. Iedami kopējās pavalstnieku gaitās, tie aizmirst senos asinsatriebības naidus, mācās viens otru pazīt un izveido ilgstošu likteņa kopību, kas tagad abas nācijas vieno vairāk nekā spēj tās izšķirt rases un valodas dažādība.

Piektkārt, Livonijas valsts nozīme bij nevien tā, ka tika ierobežoti vaidinieku siŗojumi un konsolidēta latviešu nācija, bet vēl jo vairāk tā, ka līdz pat 1561. g. tika pārtraukta tā kultūrālā un politiskā atsvešināšanās, kas vācu laiku sākumā Daugavas virzienā šķīra baltu tautas divās — slavu un ģermāņu — iespaida sfērās. Tā kā Lietava aizkavēja vācu zemnieku ieplūšanu Livonijā un tā kā Livonijas austrumu robeža galvenos vilcienos sakrita ar igauņu un latgaļu nacionālo robežu, tad latvieši uz visiem laikiem bij paglābti no galīgas pārvācošanas un pārkrievošanas.

Zināms, neviena tauta nevar izvēlēties savus kaimiņus, ja dzīvojamā telpa paliek tā pati. Tāpēc arī Latvijas vēsture cieši saistīta ar tās kaimiņu tautu vēsturi, kas lielā mērā noteica Latvijas valststiesisko un starptautisko stāvokli. Vēl jo vairāk tas sakāms par kaimiņu pozitīvo vai negatīvo ietekmi Latvijas agrārā vēsturē, ko sevišķi labi var vērot, salīdzinot Vidzemes zemnieku tiesisko un

saimniecisko stāvokli 17. un 18. g. s. (zviedru un krievu ietekme). Kas attiecas uz dzīvojamo telpu, tad protams tauta nevar grozīt tās dabas bagātības un klimatiskos apstākļus, bet viņas saimnieciskai politikai jāprot tiem piemēroties un tos pēc iespējas labāk izmantot. Kā 13. g. s. Baltijas jūras austrumu piekrastē iedzīvotāju eksistence bij atkarīga no tā, ko varēja dot mežs, lauks un ūdens, tā tas palika joprojām, jo nepiepildījās Livonijas dibinātāju sapnis, ka jauniegūtā misijas novadā atradīsies metāli un citas kalnu bagātības. Lai arī vēlāk mainījās meža, lauka un ūdens samērīgā nozīme latviešu apdzīvotās zemes tautsaimniecībā, tomēr kā toreiz Livonijā, tā arī vēlāk šī zeme ļāva organizēt un uzturēt tikai agrāru valsti. Tā tad pēdējos 700 gados latviešu nācijas saimnieciskais pamats nav grozījies: mainījās tikai viņu dzīvojamās telpas kungi un apdzīvojuma biežums. Bet ar to pietika, lai mainītos zemturības tiesiskie pamati un zemkopības saimnieciskās metodes.

3. Seno latviešu zemturība.

Jau pašā sākumā atklāti jāsaka, ka par agrāriem apstākļiem un seno latviešu zemturību pirms vācu laikiem, resp. to sākumā uzglabājušās tik trūcīgas ziņas, ka bieži uzmācās atbilde: „nekā nezīnām“. Tikai no netiešām liecībām, gadījuma faktiem un kopējās laikmeta ainavas varam minēt un loģiski secināt to, kas varētu būt bijis. Šai ziņā ir ārkārtīgi svarīgi atgādināt, ka vāciem ienākot Latvijā bij 277 pilskalni un 61 pilene, pie kam pilskalnu novietojums bij šāds: Kursā 60, Zemgalē 15, Sēlā 28, tagadējā Latgalē 84 un tagadējā Vidzemē 90. Pavirši rēķinot, uz katriem diviem tagadējiem pagastiem iznāk pa pilskalnam. Katrs pilskalns bij toreizējai kara teknikai vairāk vai mazāk piemērots cietoksnis, kur no leišu, igauņu un krievu sirotāju draudzēm varēja paglābties pils novada ļaudis, kā arī paslēpt savu vērtīgāko mantu. Šo apcietinājumu nozīmi labi raksturo A. Tentelis šādiem vārdiem: „Pilskalnu varenumums nepārprotami rāda sociālās un politiskās organizācijas dziļu nokārtošanu, kas jo sevišķi uzkrīt, ja atminamies latviešu parašu,

arī viņu piļu celšanas laikā, dzīvot viensētās, nelielos ciemos. Vajadzēja būt stiprai un labi iekārtotai valsts varai, kas spēja kopot un pienācīgi vadīt lielos ļaužu vairumus, kas nepieciešami šādu darbu izvešanai“¹.

Dabiski, ka katram, kam bij tiesība pilī meklēt patvērumu, bij uzlikti arī pienākumi attiecībā uz šiem cietokšņiem — piem., jāpieved būvmateriāls. Jādod darbinieki nodedzinātas vai izpostītas pils atjaunošanai, jāšūta zemes sargi palīgā pils sargiem. Jau šai ziņā vien cilts zemi bij jāsadala vairākos novados, kuŗu centrs bij viena vai vairāk pilis ar pilenēm, lai teritoriāli norobežotu pils kunga un viņa draudzes tiesību un pienākumu sfēru nevien kara, bet arī miera laikā. Tiešām, 13. g. s. avoti vienprātīgi liecina, ka baltu tautu apdzīvotā zeme bij iedalīta dažāda lieluma pils novados, ko latīņu tekstos dēvē par kastellatūrām, bet lejasvācu — par borchsokunge. 1924. g. H. fon Bruinings aizrādīja uz šī termina svarīgo nozīmi pirmsvācu agrāro attiecību izpratnē². Lejasvācu avotos minētais vārds „sokunge“ (augšvācu tekstos sakropļots par Burgsuchung) ir cēlies no Skandināvijas, jo zviedru socken, vecziemeļnieku sōkn, angļusakšu sōcn nozīmē draudzi, tiesas iecirkni, tiesu. Livonijas avotos vārdu sokunge lieto nevien savienojumos ar vārdu pils (borch), bet arī ar vārdiem klēts (1490. g. Rūjienas pils novadā bij kleitsoking) un ciems (dorp-sokinge), pie kam pēdējo terminu kāds latīņu teksts sauc par villatūru. Tā tad blakus kastellatūrām bijušas arī villatūras, blakus pils tiesai — novada nozīme — arī klēts un ciema tiesa.

Bruinings nav mēģinājis dot atbildi, no kurienes Livonijas lejasvācu valodā ieviesās zviedru termins „sokunge“, bet gan vispārīgos vilcienos runā tikai par seniem skandināviešu sakariem ar Baltiju un par zviedru valodas tiešo ietekmi uz lejasvāciem. Tā kā 12. g. s. beigās un 13. g. s. sākumā lejasvācu kolonisti, ceļā uz Daugavas grīvu, parasti apstājās Gotlandē, lai uzņemtu par ceļa rādītāju kādu

¹ A. Tentelis, Latvieši ordeņa laikā, Rakstu krājums Latvieši, 122. lp. (1930.).

² H. v. Bruinink, Livländische Güterurkunden Band II, Zur Einführung, 34—35.

gotlandiešu lasmani vai stūrmani, vai arī Visbijas ostā pārsēdās un pārkrāva preces uz ciemtiem kuģiem, tad arī pirmās ziņas par Livoniju lejasvāci dabūja no Gotlandes zviedriem. Gotlande vēl ilgi bij tuvākā bāze, no kurās vadīja Austrumeiropas „atslēgšanu“. Rīgas pirmās tiesības (ius Gotlandiae) un nauda (marca Guttensis) bij aizgūtas no Gotlandes. Jau 12. g. s. beigās lībji zināja, cik Gotlandē maksā sāls un vadmala. Gotlandes preces sākot ar 1211. g. bij atsvabinātas no muitas Rīgā un citās Livonijas ostās. 1229. g. līgumā starp Lamekinu un Alnas Balduīnu kurši solās maksāt tādus pašus nodokļus, kādus maksā Gotlandes laucinieki. Vēl 1266. g. Gotlandes iedzīmie (indigenae), tā tad vairumā zemnieki, bieži brauca tirgoties uz Rīgu. Nevar būt ne mazāko šaubu, ka Gotlandē labi pazina Livonijas apstākļus un otrādi; tāpēc arī dažs labs Gotlandes zviedru nosaukums jaunās misijas valsts īpatnību raksturošanai (piem., verga saukšana lejasvācu tekstos, zviedru vārdā par drelli) ieviesās vācu kolonistu sarunas valodā un no šejienes kanceleju paraugos.

Gribu iet vēl tālāk un jautāt, kāpēc Livonijas avotos zviedru termins „sokunge“ lietots kopā tikai ar trim jēdzieniem — pili, klēti un ciemu? Man šķiet tāpēc, ka šai sakarībā šie jēdzieni apgrozījās jau pirms vāciem — citiem vārdiem, jau vīkingu laikos ziemeļnieku tiešā vai netiešā ietekmē vismaz Rietumlatvijā kuršu un zemgaļu zeme bij iedalīta pils un ciema tiesā. Kuršu ciemu vecākie rakstos apliecināti jau 13. g. s. (1234. un 1253. g.), un viņu pienākums starp citu bij ik pa 20 gadiem izdarīt arklu pārvērtēšanu, kas izskaidrojams ar līdumu saimniecības periodiem, jo ataugā aizlaistās atmatas uzplēsa ik pēc 20 gadiem. Tomēr ciema vecākā amats bij radīts citiem — šķiet, pirmām kārtām, militāriem — uzdevumiem. 13. g. s. viņš iesauc zemes sargus un piedalās apspriedēs ar jaunās valsts priekštāvjiem. Vēlāk ciema vecākā nozīme samazinās, un 16. g. s. viņa amats jau saplūdis kopā ar desmitnieka amatu. Kur ļaudis nedzīvoja ciemu satversmē (piem., latgaļi), tur šo amata vīru atvietoja pagasta vecākais.

Daudz neskaidrāks ir klēts tiesas jautājums. 16. g. s. ir gadījuma ziņas par Īpašu desmitās tiesas klēti, kas atradās kādā ciemā un kur desmitnieka uzraudzībā sabēra un glabāja zemnieku savestos „graudus, desmito tiesu un labību“. Citā vietā redzēsim, kā no šādas nodevu klēts pamazām izauga muižas centrs. No kādas ķildas starp Kurzemes bīskapu un Vācu ordeni dabūjam zināt, ka jau priekš 1300. g. Jaunpils kastellatūrā Barbones villatūrā atradusies bīskapa klēts. No tā jāsecina, ka vienā klēts tiesā dzīvoja tā novada ļaudis, kam nodevas (vectigal) bij jānodod viena kunga klēti. Kas attiecas uz pils novadiem jeb kastellatūrām, tad jāuzskata par pierādītu, ka šāda novada priekšnieku sauca par kungu (t. i. karali), un viņš dzīvoja pilī. Nevien tautas dziesmas saista kungu ar pili (3748: Kundziņš pili paturēja, Dēliņš tēva novadiņu), bet arī Indriķa chronikā latgaļu zemes vecākie (seniores) pastāvīgi sauca savas pils vārdā — piem., Beverīnas Tālivalds, Soteklas Rūsiņš. Spriežot pēc Tālavas apstākļiem, latgaļu kungi varēja savu valsti novēlēt dēliem. Tāpēc P. Johansens domā, ka pretstatā Igaunijai Latvijas iedalījums kastellatūrās liecinot par latviešu valstiņu militāri-monarchisko raksturu, jo sava izvirzītā stāvokļa dēļ baltu tautu zeme bijusi pastāvīgi apdraudēta, un tāpēc tās politiskā iekārta piemērota kaņam³. Ja arī šis raksturojums ir pārāk vienpusīgs, tad tomēr nevar liegt, ka daudzie pilskalni liecina par nemītīgām kaņa briesmām, kas savukārt militarizēja visu valsts aparātu. Protams, ka apcietinātās pilīs bij jātur pastāvīgs kaņaspēks, kas tās aizsargāja pils kunga vadībā. Daudzas netiešas liecības ļauj spriest, ka pili dzīvoja tā sauktā kaņa draudze, kuņas aizsargāto un pārvaldīto teritoriju arī sauca par draudzi (kiligundu). 13. g. s. kristīgās misijas virziens bij no augšas uz leju, t. i., ja kristījās kungs, tad līdz ar to kristīgo ticību pieņēma arī viņa kaņa draudze, kas izskaidro, kāpēc pagānu laiku administratīvais zemes iedalījums militāri-teritoriālās draudzēs kļuva par jaunās misijas valsts baznīctiesiskās organizā-

³ P. Johansen, Siedlungsforschung in Estland und Lettland, Festschrift für R. Köttschke, 224 u. 226.

cijas pamatu. Vidzemē draudžu skaits un apmēri vēl 17. g. s. visumā atbilst 13. g. s. daļījumam⁴, bet atsevišķos gadījumos var pat runāt par priekškatoļu laika draudžu robežām — sevišķi tad, ja stigas gāja pa upēm un citām ūdensšķirtnēm. Tikai Kurzemē, saskaņā ar pirmā hercoga izdarītām baznīcas reformām, jau 16. g. s. otrā pusē notiek lielas draudžu skaita un robežu maiņas.

Ja šis pārskats vispārējos vilcienos ir pareizs, tad jājautā tālāk: kas uzturēja pilskungus un viņu kara draugus? — Acīmredzot, profesionālos karavīrus arī Latvijā algoja tāpat, kā toreiz pārējā Eiropā — ar zemes devumu. Tādi seni agrārtiesiski termini kā: novads, novadnieks, kunga tiesa un (pa daļai) muiža liecina, ka jau pirms vācu laikiem var runāt par dienastu kā vienu no zemturības tiesiskiem pamatiem. Jau citā darbā⁵ esmu aizrādījis uz tautas dziesmu daudzīnātā „kunga vīra“ stāvokli: arī tas nevar būt vācu laiku termins, bet gan pierāda kādas citas dzīves iekārtas bijumu, ko vāci jau sastapa Livonijā un tikai izveidoja to tālāk, pieskaņojot savām klasiskām lēntiesiskām formām. „Kunga vīru“ institūts varēja Latvijā ieviesties nevien ar krievu ietekmes (княжій мужъ) starpniecību, bet arī tieši no pašas Skandināvijas, jo vēl pat vācu laiku sākumā līdz 1252. g. šādi dāņu tautības „kunga vīri“ (vir regis, kuniges man) Igaunijā turēja valsts muižas vienīgi ar dienasta tiesībām (Dienstrecht), t. i. muiža viņiem bij algas vietā, kamēr atradās karaļa dienastā.

Sprīžot pēc tautas dziesmām, novads bij pazīstams vienīgi Zemgalē un Kursā; turpretim Vidzemē un Latgalē šim jēdzienam atbilst „zeme, pagasts, tiesa, valsts“, pie kam jau šo nosaukumu lielā dažādība norāda, ka Rietumlatvijā novads aptvēra dažādas teritorijas. Jau 19. g. s. vidū novada jēdziens bij neskaidrs pašiem kurzemniekiem, kā to liecina polemika starp „Latviešu Avīžu“ redaktoru V. Panteniju un Dr. J. Bāru 1846. g.⁶

⁴ L. Adamovičs, Latvieši un katoļu kultūra, Rakstu krājums Latvieši, 182. lp. (1930.).

⁵ A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, I. 57—58. Turpat, II. 179.

⁶ Ludis Bērziņš, Juris Bārs, Izglītības Ministr. Mēnešraksts, 1930, nr. 7-8, 41. lp.

No polemikas noskaidrojās, ka ap Jelgavu par novadu sauca „zemes gabalu, kas visapkārt ar ežām jeb robežām novests“. Bet Nīcā par novadu dēvējuši „zemi, kas pie kādas muižas pieder, kā arī ļaudis, kas uz tādu zemi dzīvo“. Pagasta tiesas un pagasta priekšnieka vietā teikuši arī novada tiesa un novada priekšnieks. Tā tad novads bij ar robežām nošķirta zeme kā privāti tā publiski tiesiskā nozīmē. Pēdējā jo labi saskaņā tāma leišu valodā, kur par novadu (nuovada) sauc iecirkni, apgabalu, apriņķi, pat virssardzi. Ar to saskan latviešu „kunga novada“ jēdziens: tā bij teritorija, kur kungs valdīja („valsts“), tiesāja („tiesa“), vadīja muižu („novads“), ievāca pagastu („pagasts“) un citas pavalstnieku nodevas („kunga tiesa“) pēc novada jeb vaku grāmatām. Šīs analogijas ļauj spriest, ka kuršiem un zemgaļiem kunga novads bij tas pats, kas latgaļiem un tālaviešiem senais kunga pagasts; zināms, vēlāk, sevišķi 19. g. s., Kurzemē kunga novads bij lielāks par pagastu, jo aptvēra vairākas muižas un pagastus. Bet blakus šai novada publiskitīesiskai nozīmei pastāv novads kā vienkāršs gruntsgabals, ko daiņas dēvē par „tēva, tautu, bāliņu novadu“; no šāda novada bij jādod kungam nodevas vai arī jāpilda kāds dienasts. Kāds bij šāda „tēva novada“ tiesiskais stāvoklis, tas nosakāms īpaši katrā gadījumā. Ja M. Siliņš domā, ka novads bijis feods un novadnieks vasaļa latviskais nosaukums, bet R. Klaustiņš uzskata novadu par allōdu jeb dzimts īpašumu, tad jāaizrāda, ka abi spriedumi it nebūt nerunā viens otram pretim, bet atbilst divējādam novada jēdzienam⁷. Bez šaubām, kunga novads vācu laikos bij tikai feods (lēnis); tas pats sakāms par kuršu ķoniņu un citu nevācu leimaņu „brīvzemi“, kas savu novadu valdīja pēc kuršu vai lībju lēņa tiesībām. Turpretim „tēva novads“ bij klausām un gobām apgrūtināts allōds, ja ar šo vārdu gribam uzsvērt arāja sētas labāko mantošanas kārtību, salīdzinot ar vasaļu nosacītām, nepilnīgām mantošanas tiesībām. Zināms, ka 19. g. s. Rietumkurzemē visus brīvniekus (piem., ķoniņciemniekus, dragūņniekus) godināja par novadnie-

⁷ A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, I. 130—37.

kiem⁸. Iespējams, ka tā ir sena, jau pirms vācu laikiem nodibināta tradīcija un ka jau toreiz Kursā katru kunga vīru, kas piederēja pie kara draudzes, būs saukuši par novadnieku: viņš vadīja un turēja sava pilskunga doto novadu.

Vēl plašāks un nenoteiktāks ir „k u n g a t i e s a s“ jēdziens. Ja 18. g. s. leksikografi un tautas dziesmas tā sauc zemnieka nodevas kungam (L. D. 3459, 1901, 30516), tad nevar šaubīties, ka senāk „kunga tiesai“ bij tikpat daudz nozīmju kā „tiesai“ vispār. Pazīstamais tautas dziesmu sakāmvārds „kreisās rokas devumiņš mūžam tiesas neturēja“ (15467) liecina, ka vārda pirmnozīme bij tiesības („kam nags, tam tiesa“). Tai seko otra nozīme: iestāde vai persona, kas saskaņā ar tiesībām izspriež netaisnu lietu; trešā nozīmē par tiesu sāka dēvēt arī novadu, kuŗa ļaudīm bij jāiet sūdzēt un atbildēt viena kunga tiesā (piem., Cēsu tiesa). Beidzot, par tiesu sauca arī visus maksājumus, kas bij jādod pēc likuma vai tiesas lēmuma (piem., mācītāja tiesa); tā kā sodu un nodokļu maksājumos šāda „tiesa“ parasti līdzinājās noteiktai mantas vai ienākuma kvotei, tad tiesas jēdziens dabūja daļas nozīmi, (piem., galvas tiesu garāks). Visas tiesas vārda nianse izriet no vienas pamatidejas, proti: no kunga tiesības tiesāt savus ļaudis. Tā kā senos laikos tiesas vara bij viena no svarīgākām karaļa priekšrocībām, tad varam teikt, ka „kunga tiesai“ pat soda vai nodokļa nozīmē bij publiski tiesisks raksturs. Zīmīgi, ka nodevu ar šādu nosaukumu (Königszins, census regis) pazina arī sakši un latīņu vārdu census, tāpat kā latvieši, dažreiz tulkoja ar vārdu tiesa (mal, t. i. Gericht)⁹. Sakši savu „kunga tiesu“ dēvēja arī par brīvtiesu (Freizins), jo to maksāja tikai svabadnieki. Par šī nodokļa senatnīgumu liecina maksāšanas termiņi (pavasārī un rudenī), kā arī bargie sodi par katru nokavējumu. Spriežot pēc nosaukuma, šo nodokli sākumā ņēma karalis, bet vēlīnos vidus-

laikos zemes kungi¹⁰. Kunga tiesas lielums jau franku valstī bijis pūrs labības (modius frumenti) gadā no katras sētas; to varēja izpirkt arī naudā pēc īpašas takses. Dažreiz to pēc beņamā mēra sauca arī par kunga pūru (modius regius), tiesas pūru (modius forensis) vai kunga stopu (Königsstop). Vestfālē kunga tiesai parasti deva rudzus, pie kam kopā ar tiesneša nodevām tās lielums bij 2¹/₂—3 pūri. Patiesībā, kunga tiesa sākumā bij domāta kā mielasta nodeva karalim, ierodoties novadā uz tiesas sesiju, kas senāk vienmēr beidzās ar mielastu un dzīrēm; tā tad brīvo ļaužu pienākums bij uzturēt dažas dienas gadā savu kungu par to, ka viņš, apceļodams valsti, izsprieda savu pavalstnieku lietas. Ka kunga tiesa nevar būt privāttiesiska nodeva gruntskungam par viņa zemes lietojumu, to pierāda šīs nodevasniecīgums. Karaļu uzņemšanu un mielošanu rīkoja kāds amata vīrs, kas par ļaužu „tiesas labību“ iegādājās visu mielastam vajadzīgo (maizi, gaļu, dzērienus)¹¹.

No šīm analogijām varam secināt, ka sakšu kunga tiesa bij tāds pats karaļa mielasta tiesību institūts, kāds Igaunijā un Līvā bij vaka. Tā kā Livonijas 13. g. s. pirmrakstos nesastopam ne Königszins, ne census regis, tad nav pamata domāt, ka latviešu nosaukums būtu attiecīga vācu vai latīņu vārda tulkojums, cēlies vācu laiku sākumā. Bet gan ir ticams pieņēmums, ka kunga tiesa un kunga novads bij Kursas un Zemgales nosaukumi tiem publiski tiesiskiem institūtiem, ko Austrumlatvijā pēc krievu parauga sauca par pagastu, bet Līvā par vaku. Šo pielaidumu pabalsta daži fakti no vācu nodokļu politikas Livonijā 13. g. s., kas pēc mājām domām vēl līdz šim nav pietiekoši izskaidroti. Pēc kanoniskām tiesībām visiem Livonijas jaunkristītiem bij jādod katoļu baznīcai 10% ienākuma nodoklis, tā sauktā desmitā tiesa. Bet politiski un militāri vājam Rīgas bīskapam Albertam neizdodas realizēt šo baznīctiesisko normu, un viņš ir spiests no tās atteikties. Chronists Indriķis ziņo, ka lībji lūguši bīskapu atvietot baznīcas desmito ar

⁸ K. Pētersons, Latviešu kāzas, R. L. B. Z. K. Rakstu krājums, XVI. 143.

⁹ H. Frh. v. Minnigerode, Königszins, Königsrecht, Königsgastung im altsächsischen Freidingrechte, 16 (1928).

¹⁰ v. Minnigerode, 31, 35.

¹¹ Turpat, 106.

mēru labības no katra zirga gadā, pie kam šāda pūra lielums bijis 18 pirkstu (collu). Līdz ko lībji atkrita no vācu varas, viņiem atņēma šo nodokļu privilēģiju un tos atkal spieda maksāt parasto desmito tiesu. 1214. g. Tālavas latvieši, brīvprātīgi atdodamies bīskapa varā, bauda vēl lielāku labvēlību, jo maksā mēru labības gadā ik no diviem zirgiem. Ar šo gudro nodokļu politiku Rīgas bīskaps nodrošināja sev vietējo iedzīvotāju labvēlību, ja arī ne pilnīgu uzticību. Arī vēlākie līgumi ar kuršiem un zemgaļiem paredz desmitās vietā daudz mazāku nodokli — kunga tiesu (census, tins), kuņas lielums bij divi pūri jeb 10 podi (81,9 kg) labības no arkla: pūrs rudzu un pūrs miežu vai kviešu. Atšķirībā no baznīcas desmitās, kuņas lielums bij atkarīgs no gada ražas, kunga tiesa bij jau iepriekš fiksēta un no ražas neatkarīga labības nodeva. Tā kā to ievada desmitās vietā, paklausot iedzīvotāju lūgumam, tad maldās J. Krodzinieks, domādams, ka ar to būtu uzlikts smagāks nodoklis¹². Raksturīgi arī tas, ka pēc 1230. g. līguma kuršiem no katra zirga jādod 10 podi r u d z u. 1267. g. līgums atļauj viņiem rudzus atvietot ar pūru miežu un pūru kviešu. Man šķiet, ka apmēram tik lielu kunga tiesu latgaļi, zemgaļi un kurši būs maksājuši saviem kungiem vai viņu novadniekiem jau pirms vācu laikiem, jo citādi viņiem grūti būtu motivēt savu lūgumu Albertam, atsvabināt viņus no desmitās tiesas pienākuma. No otras puses, ja prelāti un ordenis paklausīja šo uzticīgo cilšu lūgumu, tad laikam gan tāpēc, ka viņi paši Saksijā un Vestfālē bij pieraduši pie tik maziem svabadienku nodokļiem karalim vai viņa ierēdņiem — bīskapam un grāfam — par labu. Šis domas atbalsta zīmīgais fakts, ka Prūsijā vācu kolonisti arī maksāja divus mērus labības kunga tiesai no vācu arkla. Arī tas, ka no kuršiem prasa kunga tiesu vispirms rudzos, bet ne citā labībā, vedina uz domām, ka te zināma loma piekrit toreizējiem Vācijas paraugiem. No visa tā jāslēdz, ka ne desmitā, ne kunga tiesa nebija privāttiesiskas nodevas, bet gan nodokļi,

¹² Izglītības Ministrijas Mēnešraksts, 1921., Nr. 1, 15.—16. lp.

maksājami bīskapiem un ordenim kā garīgiem firstiem un zemes kungiem. Lai gan vēlāk kunga tiesa zaudēja savu publisko raksturu un izveidojās par privāttiesisku gobu vai nomu, tomēr 13. g. s. līgumos noteiktais lielums (2 pūri no arkla) vietām bij palicis negrozīts vēl 15. g. s. Protams, arī baznīcas desmitā tiesa vasaļiem izlēptos novados pārvērtās privāttiesiskā reālnastā par labu gruntskungam, kāpēc abas nodevas bieži atšķīrās viena no otras tikai nosaukuma un ievākšanas tehnikas ziņā.

Lai nu kā, kunga tiesu šādā vai tādā veidā būs prasījuši pilskungi jau pagānu laikos no sava novada ļaudīm. Bet kungi un novadnieki būs arī paši saimniekojuši, strādīnādami kalpus un vergus (dreļļus). Vergus ieguva nemitīgajos kaņos, kuņu mērķis bez asins atriebības bij arī iegūt laupījumu un gūstekņus, kas tika sadalīti starp kaņa vīriem. Tā kā vēl 13. g. s. Vācu ordenis kaņa gūstekņus kalpināja savās muižās, tad grūti ticēt, ka vergi nebūtu sūtīti lauku darbos jau pirms vācu laikiem. No tā jāsecina tālāk, ka jau 12. g. s. beigās pastāvēja zināma starpība starp kunga un vienkārša arāja „sētu“ nevien tīrumu lieluma, bet arī apstrādāšanas ziņā. Kā zināms, Latv. Indriķis, aprakstīdams latgaļus, izšķīr villa no villula; pirmo terminu parasti tulko kā ciemu, otru kā ciematu jeb sētu. Bet viduslaiku avotos villa bieži vien apzīmē kunga sētu, tā tad to pašu, ko curia (muiža); turpretim villula varēja nozīmēt no muižas vai gruntskunga atkarīgu arāja sētu¹³. Diemžēl, terminoloģijas ziņā Indriķa chronika vēl pavisam maz ir izpētīta, kāpēc arī nezinām, ko chronists īsti domājis ar vārdiem villa un villula. Tomēr jau tas fakts vien, ka „kunga sētas“ vēsturisko nosaukumu „muiža“ latvieši nav patapinājuši no vācu valodas, bet aizguvuši no lībjiem vai igauņiem, aizrāda uz muižām līdzīgu saimniecību, pirms tādu Livonijā nodibināja vācu vasaļi. Šos minējumus pabalsta gadījuma ziņas 13. g. s. avotos, kas ar lielu drošību ļauj teikt, ka Livonijas novadu kungiem jaunās valsts dibināšanas sākumā piederēja lieli un bagāti novadi.

¹³ H. Oppikofer, Das Unternehmensrecht, 50—52 (1927).

4. Seno latviešu zemkopība.

Vācu vēsturnieks A. fon Tranzē-Rozeneks¹ 1896. g. centās pierādīt, ka vāciem ienākot zemkopības tehnika Latvijā bijusi tik primitīva, ka to varot saukt par staiguļu zemkopību (nomadischer Ackerbau). Pastāvējusi mežonīga līdumu saimniecība (wilde Brennwirtschaft), jo ļaudis līduši mežu, to turpat sadezinājuši, dažus gadus iesējuši labību, pametuši atmatā un atkal gājuši tālāk. Līdzīgi uzskati bij L. Arbusovam jun.² vēl 1924. g. Šīs domas pareizi apstrīd dāņu vēsturnieks P. Johansens³, aizrādīdams, ka šāda staiguļu saimniecība runā pretim igauņu un latvju pastāvīgām mītnēm, ciemiem un ciematiem, kas apliecināti jau pirms vāciem. Ja toreiz vēl zemkopība būtu tik primitīva, tad, piem., 70 arklu lielam ciemam, kāds ap 1250. g. minēts pie Vēzenbergas, vajadzētu 15 gadu laikā apstaigāt 12000 pūrvietas resp. 4534 hektaru platu meža gabalu, kas nebij iespējams, jo netālu atradās otrs ciems 30 arklu liels. Bez tam jau Tācits un citi vēlākie rakstnieki zina, ka aisti, ko tagad saucam par baltiem, prafuši labāk kopt zemi nekā daļa laba ģermāņu cilts. Tāpēc vācu vēsturnieku tieksme novērtēt baltu tautu kultūru zemāk un vācu kolonistu saimniecību augstāk, izskaidrojama ar vispārējo viedokli, itkā Vācijas vēsturiskā misija esot civilizēt Austrumeiropu⁴. Tomēr arī šai ziņā pēdējā laikā vācu zinātnie itkā paliek objektīvāka, ko, piem., var vērot no R. Kecskes Saimniecības vēstures kursa. Minētais autors saka: „Ģermāņiem bij ievērojams iespaids uz Baltijas ziemeļu tautām; tas redzams no dažiem ģermāņu vārdu aizguvumiem baltu valodās, un jo sevišķi tas pamācošs somu valodās. Tas parādās nevien valsts un sabiedrības iekārtas iestādījumos, bet arī saimnieciskās lietās: mazāk zemkopībā, vairāk izteicienos,

kas attiecas uz lopkopību, tirdzniecību un financēm. Tā iznāk, ka neattīstītām kaimiņu tautām ģermāņi bij saimniecības skolotāji, tāpat kā viņi paši daudz ko ir parādi ķeltiem un romiešiem“⁵. Cik šie spriedumi ir pamatoti, tas vēl jāpārbauda.

Latvija viduslaikos bij aplāta ar lieliem mežiem. Samērā ar druvām mežs bij tik liels, ka to uzskatīja par nedalītu vienību; tāpēc piederuma ģenetīvu lietoja vienskaitli: meža (ne mežu) cūka, meža balodis. Šai vienībā šur tur paspīdēja nolīsti laukumīņi, ko sauca par laukiem; tāpēc piederuma ģenetīvu lietoja daudzskaitli: lauku irbe, lauku puīši. 1253. g. dališanas aktā atšķir Kursas „apdzīvotās“ un „neiekoptās“ zemes; sevišķi lieli meža apgabali bij starp Skrundu un Zemgali, kuŗu atliekas vēl nesen stiepās pāri Saldum, Skrundai, Ezerei un Benkavai. Šīs vietas toreiz vēl nebij „aizticis ne arklis, ne izkaps.“ Pat pēc 700 gadiem (1914.) Kurzemē caurmērā bij tikai 24% aŗamzemes, t. i. divreiz mazāk nekā Anglijā un Vācijā. Lielajā Ventpils apriņķī aŗamzemes bij pat 12%, turpretim Jelgavas apriņķī 48% un visā Zemgalē 38%. Tā kā iedzīvotāju un dzīvojamās telpas skaitliskās attiecības stipri vien nosaka saimniecisko dzīvi, tad varam teikt: kur 13. g. s. bij mazs aŗamzemes procents, tur arī bij reti apdzīvoti novadi. Kur ļaužu maz, tur tie var pārtikt no zvejas un medījuma; kur ļaužu par daudz, tur viņi spiesti pat labību kopt ar kapli, aprušināt un aplaistīt — citiem vārdiem, ierīkot dārzu saimniecību. Tā atkarībā no iedzīvotāju skaita mainās nevien visa saimnieciskā iekārta, bet pat zemkopības tehnika.

Parasti atšķir 4 galvenos zemkopības veidus: līdumu, atmatu, trij- un vairāklauku augu seku. Līdumu saimniecība (Brennwirtschaft) pastāv tur, kur zemes daudz, iedzīvotāju maz un kapitāla vēl mazāk. Tīrā veidā to sastopam mežainos apgabalos ar mazvērtīgu augsni; nocērtot un sadedzinot kokus

¹ A. von Transehe, Die Eingeborenen Livlands im 13. Jahrh., 314—5. Baltische Monatsschrift, 1896.

² L. Arbusow, Lettland in der jüngeren Eisenzeit, 105—106.

³ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten, 80—81 (1925).

⁴ J. Haller, Die Epochen der deutschen Geschichte, 144: „...der Beruf des deutschen Volkes in der Zivilisierung seiner östlichen Nachbarn liegt“.

⁵ R. Kötzsche, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters, 119: „So erwiesen sich die Germanen als Lehrmeister der Wirtschaft gegenüber niedrig stehenden Nachbarvölkern, wie sie selbst Kelten und Römern manches verdanken.“

(tāpēc sauc arī Brand. oder Hackwaldwirtschaft), iegūst dabiski nomēslotu lauku, kas spēj dot vidēju ražu divus, lielākais trīs vai četrus gadus. Ja pēc tam līdumu nepamet Dieva ziņā uz visiem laikiem, bet tikai vairāk (Latvijā parasti 20) gadus atlaiž atmatā, lai zeme atpūšas, tad var runāt par atmatu saimniecību, ko sauc arī par divlauku saimniecību (Zweifelderwirtschaft) tai nozīmē, ka ir divējādi lauki: tīrums un līdums, pie kam līdumu platība parasti lielāka nekā tīrumu. Tomēr vārda istā nozīmē par divlauku saimniecību sauc ko citu, proti: tīruma zemes iedalījumu divos laukos ar gadskārtēju augu sekas maiņu.

Livonijas vēstures avotos ir daudz nosaukumu līdumam un atmatai. Par līdumu sauca meža gabala vienreizēju sagatavošanu sējai, ko pēc tam vai nu pārvērta par tīru zemi (tīrumu, Reinacker), vai pēc dažām ražām pameta uz visiem laikiem. Kāds 1329. g. latīņu raksts Igaunijā atšķir līdumu no šķinuma (ager per ignita aut fractura). Līdumu līda ar cirvi (Rödung fällen), izcērtot lielus kokus; tāpēc to sauca arī par celmāju un izcirtumu. Turpretim šķinumam⁶ šķina ar šķini jeb raukli (Rödung schlagen), jo tas bij krūmiem apaudzis zemes gabals, ko periodiski nošķina, sadedzināja krūmus un velēnas, pēc tam uzplēsa (no kā arī „plēsums“), dažus gadus apsēja un atkal atlaida atmatā. Viduslaiku vācu avotos šķinumam sākumā sauca par horst (zems krūmājs, atauga), vēlāk Buschland (meža zeme) un jo sevišķi par birzi nevien Latvijā, bet arī Igaunijā⁷ vācu un latīņu avotos. Tas liecina, ka biržu saimniecība bij raksturīga latviešiem, kas to pazina jau pirms vāciem.

Birzes pirmnozīme ir vaga (sal. krievu borozda), vēlāk arī arumu sleja starp divām vagām, kuņas platums bij 7—10 pēdas un ko varēja apsēt ar rokas sviedienu. Beidzot par birzi jeb birzumu sauca lauku, ko viens arājs ar spīļu arklu uzplēsa vienā cēlienā vai dienā. Šo lauku mēru attiecinot uz šķinumam,

⁶ Stender, Lett. Lexikon, II. 484: „līdums, Rödung von gross Holz; šķinums, Rödung von Strauch.“

⁷ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, 81 (1925).

plēsumu vai noru dabūja trešo birzes jēdzienu atmatas nozīmē, vienalga, vai tā 20 gadu laikā apauga ar sīku bērzu vai citu koku ataugām. Tāpēc avotos, sevišķi lēna grāmatās, minētā birze ir tehnisks nosaukums nevis bērzu mežam, bet šķinumam; ne velti dainas apdzied arī ozolu (12942), liepu (21027) un ābeļu (13967) birzes, pie kam variantos ābeļu birztaļņu atvieto ābeļu līdums un atmata (260). Birzes otrs nosaukums avotos bij vecaine (1544. g.), ko 18. g. s. leksikografi tulko: pamests tīrums jeb nora; vieta, kur agrāk bijis tīrums. Avoti izšķir „nolīstas un nelīstas“ birzes, bet par vecaini saka, ka tā ir „nobrūķēta“ un izmantota („drone“). Kamēr vecaine vēl nebija apaugusi ar krūmiem, to nesauca par birzi, bet par atmatu. Arī Kurzemē lietoja birzes vārdu aizaugušas vecaines nozīmē, lai gan 13. un 14. g. s. pazina arī citus vārdus, piem.: vērpji (1338. g., vēl nesen Vērpju muiža Džūkstē, Vērpīši Dobeles pagastā), pie kam P. Johansens⁸ to uzskata par patapinājumu no somu - ūgru valodām, jo igauiski „varvik“ nozīmē krūmus, no kā var griezt spieķi (varb). Zemgales dalīšanas aktā 1254. g. mežs nosaukts par vēri, ko bieži sastopam arī kā vietu vārdu piedēkli (-vere, vāc.-fer.), un kas pēc L. Ketunena uzskatiem esot atveidnāms no somu „vierre“ ar nozīmi šķinama un svināma birze. Šādi vietu vārdi nevien plaši izplatīti Igaunijā, bet dažreiz sastopami arī Latvijā; piem., Saraveri Gaujienā, Vērniki Jumurdā, Vietalvā, Gaujienā.

Vecainu jeb biržu saimniecību veicināja arī tas, ka bez zāga, strādājot tikai ar cirvi, bij ļoti grūti iekopt līdumu lielā mežā — vēl jo vairāk tāpēc, ka sākumā līdumiem būs nēmuši tikai lapu koku (arī ozolu) mežus, kas deva melnzemi. Par kādreizējo ozolu bagātību liecina daudzi avoti, un arī daiņas apdzied ozolu birzes⁹. Līst ozolāju nebija rotaļa pat stiprajām līdumnieka rokām, kāpēc ar pilnām tiesībām tautas dziesmas šo darbu slavina kā varonību (26019). Protams, šādos apstākļos izdevās nolīst tikai sieka vai pūra vietu, ne

⁸ P. Johansen, 81 u. 82.

⁹ A. von Lövis, Ueber die ehemalige Verbreitung der Eichen. Dorpat, 1824.

vairāk. Uz līduma svarīgo saimniecisko nozīmi un līdumnieka darba augsto vērtību norāda arī tas, ka kāzu beigās pat kāzu viesiem bij jāizpilda līdumu līšanas ceremonija, lai būtu kur „māsiņai miežus sēt pirmajām krustībām“ (26023). Šādos apstākļos zemnieks varēja iekarot mežu nevis lielā silā vai gāršā, bet ataugā un birttaliņās, kur samērā tievos kokus un krūmus viegli varēja nolīst ar cirvi un šķīni.

Tā tad nevaram un negribam noliegt, ka pirms vācu laikiem Livonijas lauksaimniecībā līdumam un šķinumam nebūtu bijusi svarīga nozīme, bet gan jānoraida domas, itkā tas būtu bijis vienīgais zemkopības veids un pie tam vēl saistīts ar staiguļu tautas dzīves veidu. Citiem vārdiem, jājautā, vai tiešām 12. un 13. g. s. latvieši un citas baltu tautas blakus līdumam nepazīna arī pastāvīgus, ilgi iekoptus un mēslotus tīrumus? Jau 1252. g. par kādu lībieti teikts, ka viņam pieder „iekopti un neiekopti lauki“ (agri culti et inculti); šis izteiciens paliek par visu nekustamo īpašumu piederumu formulu, kas liecina, ka bij divējādas šķiras tīrumi — apartie un apsētie no vienas puses un vecainē pamestie no otras puses. Tā tad zemkopības sistēma itnebūt vairs nebija tik rupja un primitīva, kā to tēlo dažī pētnieki. Ar lielu drošību var teikt, ka jau pirms vācu laikiem latvieši blakus periodiski kultivētām „bierzēm“ pazina tēvu tēvu iekopto tīro „maizes zemi“, kuŗas lielumu mērija ar sieku vai pūru.

Tālāk A. fon Tranzē-Rozeneks apgalvo, ka vāciem ienākot Livonijas tautas kopuŗas vienīgi vasarājus, bet nav pazinuŗas ziemājus¹⁰. To apgāŗ valodas liecības, jo visām baltu tautām ir vārds „pūŗi“¹¹ (latv. tautas dziesmās ziemas kvieŗi), kam atbilst krievu пшеŗи. Arī kādā 1226. g. rakstā teikts, ka sēŗi maksā kunga tiesu no ziemājiem (fruges hyemales). A. fon Tranzē-Rozeneka iztulko-

¹⁰ v. Transehe, Die Eingeborenen Livlands im 13. Jh. 350.

¹¹ Varbūt, arī Lielstraupes mājas nosaukums Pūŗica nozīmē kvieŗu lauku pēc analogijas ar pilsētu пшеŗи no slāvu Pyrica, sk. Trautmann Baltisch-slavisches Wörterbuch, 232.

jums, ka sēŗi bijuŗi jauni kolōnisti Rĩgas pilsētas novadā un vācieŗi tos 25 gadu laikā, droŗi vien, esot iemācĩjuŗi kopt ziemas labĩbu, ir pilnĩgi patvaļĩgs. 14. g. s. ziemas sēŗa rakstos pieminēta divas reizes, un tikpat arī 15. g. s. Bet tas vēl nepierāda, ka ziemāji bijuŗi maz izplatĩti, jo vasarāju tehniskais nosaukums „Sommerkorn“ muiŗu aktĩs minēts vēl mazāk, proti: pirmo reiz 15. g. s. Tikai no Rĩgas pilsētas novada saimniecības grāmatām jau 1385. g. var redzēt, ka tur par rudziem saukti ziemas rudzi, ko sēŗa kādas 17 reizes vairāk nekā vasaras rudzus. Turpretim kvieŗi bij vasarāja (triticum estivale), un tikai vēl 1427. g. pieminēti ziemas kvieŗi, ko sēŗa 5 reizes mazāk nekā vasaras kvieŗus. Tas izskaidrojams ar Rĩgas apkārtnes vieglo smilts zemi; bez tam vēl tagad Vidzemē sēŗ galvenokārt vasaras kvieŗus, bet Kurzemē ziemas. Šai ziņā jāpiekrĩt P. Johansenam:¹² „Nav ticams, ka zemes pirmiedzĩvotāji, pazĩdami kvieŗus, nebūtu pratuŗi kopt ziemas rudzus. Vispār, tas ir aplams aizspriedums, censties noliegt pirmsvācu zemkopĩbai katru progresu. Jau tas apstāklis vien, ka vāci, ieņemdami kādu novadu, tũliņ uzlika iedzĩvotājiem labības tiesu, bet neprasiŗa nodot lopus, gaiŗi liecina, ka saimnieciskās dzĩves smagumpunkts bij zemkopība, bet nevis lopkopība, medības un zveja.“

Ja nu Livonijas tautas sēŗa ziemājus un vasarājus, tad jājautā, kāda a u g u s e k a bij 12. g. s. beigās? Tācĩta laikā ģermāņi kopa tikai vienu lauku un vienīgi izņēmuma gadījumā divus. Arĩ Romā pastāvēŗa divlauku sistēma, kā to aplicina Plĩnijs: aramzemi sadalĩja divos laukos, pie kam ikgadus vienu lauku apsēŗa, bet otram ļāva atpūsties. P. Johansens domā, ka pirms vāciem arī igauņi pazinuŗi vienīgi divlauku sistēmu. Trijlauku sistēma Eiropā sāk ieviesties tikai 8. g. s., un par tās nodibinātāju uzskata Kārli Lielo, jo pirmās trijlauku sistēmas liecības sastopam karolingu laikmetā. Tā kā Romas imperĩjas galliski-ģermāniskās robeŗu provincēs izcēluŗies vairāki viduslaiku zemkopības tehniski pārlaboŗumi, tad domā, ka arī ņe, kur plaŗie, aug-

¹² P. Johansen, 84.

līgie, bet ar smagu augsni apveltītie līdzenumi bij rūpīgi apstrādājami, izveidojusies trijlauku sistēma un vēlāk kā no centra izplatījusies arī tālāk. Šīs sistēmas mērķis ir panākt racionālu augu seku. Šais nolūkos tīrumus atdala no meža, pļavām un ganībām un sadala trīs daļās, pie kam ikgadus vienu lauku atstāj papuvē, ļaujot zemei izrūgt („papūt“) veģetācijas periodā: rūgšanu veicina arot un ecējot zemes virskārtu. Ja atmatu uzplēsa pa 20—30 gadiem reiz, tad papuvei ļauj atpūsties tikai vienu gadu, kāpēc zemkopim—vismaz Ziemeļeiropā—bij jānāk dabai palīgā un zeme jāmēslo. Parastā sējas kārtība bij šāda: ziemāji, vasarāji, papuve. Protams, arī trijlauku sistēma, atkarībā no augšnes labuma un saimniecības vajadzībām, tika dažādi pārveidota un piemērota apstākļiem: piem., ziemas laukā sēja kviešus vai rudzus, vasaras laukā miežus vai auzas, turpretim saknes un šķiedraugus audzēja īpašos laucīņos, ko var saukt par dārziem¹³.

Kad trijlauku sistēma no Dienvideiropas ieviesās Skandināvijā, nav skaidri zināms, bet jāpieņem, ka tas noticis vēl tikai 11.—12. g. s. un vispirms klosteru zemēs. 12. g. s. šī sistēma ir jau pilnīgi parasta Dānijas salās un Zviedrijā Skōnes līdzenumā, kur lauki pēc ikuma dalāmi 3 vangās (vangar), pie kam papuvei seko mieži, tiem ziemāji; rudzu-kviešu vangā sēja arī drusku zirņus un rāceņus¹⁴. Tā kā trijlauku sistēma nodibināta Skandināvijas dienvidos tikai 12. g. s., tad P. Johansens repielaiž varbūtību, ka tā būtu jau pirms vāciem ieviesusies Baltijas jūras austrumu piekrastē. Vismaz par Igauniju viņš ir tais domās, ka tur 13. g. s. sākumā pastāvējusi divlauku sistēma, t. i. katru gadu puse no visiem tīrumiem atstāta atmatā, kas ievērojot Igaunijas mazvērtīgo augsni, esot viegli saprotams. Šāda divlauku sistēma vēl 1855. g. bijusi izplatīta starp Igaunijas jūrmalas zviedru zvejniekiem. Arī pēc Igaunijas ciemu kartēm varot vērot, ka trešais lauks

dibināts tikai vācu laikos¹⁵. Vai P. Johansena slēdzienu par Igauniju var attiecināt uz Latviju 13. g. s. sākumā? — Domāju, ka ne. Jau Erika chronika vēstī, ka ap 900 g. no Dānijas izbēgusi $\frac{1}{3}$ vergu un zemnieku, kas priecādamies par zemes auglību, apmetušies par kolonistiem Prūsijā un Zemgalē. Pat apšaubot šīs ziņas ticamību, nevar noliegt tos daudzos drošos faktus, kas liecina, ka Kursa un Zemgale bij pakļauta ilgstošai dāņu un zviedru kultūras ietekmei. Tāpēc ir pilnīgi iespējams, ka 13. g. s. trijlauku sistēma kuršiem un zemgaļiem nevien varēja būt pazīstama, bet dažos novados bij pat ieviesta. Zināms, blakus pastāvēja arī citas vienkāršākas lauksaimniecības sistēmas, kā tas bij visā Ziemeļeiropā. Piem., Dānijā trijlauku kārtība bij Zēlandē un Jitlandes austrumos, bet divlauku pārējā Jitlandē. Sējas kārtība bij šāda: atmata, vasarāji un ziemāji; uzplēstā atmatā sēja miežus, pēc tiem otrā gadā rudzus vai citus ziemājus.¹⁶

Vai ir kādas liecības, ka arī latviešiem jau pirms vāciem bijusi pazīstama līdzīga augu seka? — Pēc manām domām atbilde meklējama iemīļotā daiņu formulā „mieži, rudzi“ vai arī „rudzi, mieži“; pirmo formulu esmu sastāpis kādas 100, otru kādas 120 reizes. Katram daiņu pēniekam ir pamats jautāt, kāpēc formulā saistītas taisni šīs un ne citas labības (piem., rudzi, auzas; mieži, pūri)? Acīmredzot tāpēc, ka starp rudziem un miežiem kādreiz bij pastāvējusi cieša sējas kārtība. J. Vārsbergs domā, ka mūsu senči līdumā kā pirmo augu visbiežāk sējuši miežus, jo tie mīl bagātāku, tīrāku zemi, un tūlī pēc līduma nodedzināšanas šīs prasības vislabāk tiek apmierinātas. Arī rudzus dažkārt izvēlē par pirmo augu līdumā, bet tos jau mazāk daudzina daiņas. Vēl mazāk kā līduma augu mīn auzas, kas agrāk sējamas un padodas arī vājākā zemē; auzas būs bijušas pēdējais augs līdumā pirms atstāšanas atmatā,¹⁷ kā to piemin arī A. Hūpelis. Tiešām, tautas dziesmas

¹³ Köttschke, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters, 266—268.

¹⁴ H. Juhlin-Dannfelt, Lantbrukets Historia, 207. Stockholm 1925.

¹⁵ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter, 80—83.

¹⁶ Hoops, Reallexikon, I. § 62; S. 33; II. S. 71 § 3.

¹⁷ J. Vārsbergs, Līdums latvju daiņās, 203. Latvju tautas daiņas J. Endzelīna redakcijā, II. (1928).

bieži daudzina „miežu līdumiņu“ (28209—253) un „miežu arāju“ (kādas 90 reizes). Arī kāds 1329. g. raksts liecina, ka toreiz īgauni līdumos un šķinumos sējuši galvenokārt miežus, bet iekoptos laukos rudzus.

Par trijlauku sistēmu liecina nevien augu sekas formula „mieži, rudzi“, bet arī baltu kopvārds *vanga* (latviešiem pļava; leišiem tīrums, ganība; prūšiem celmājs, ozolājs), kas uzskatāms par patapinājumu no ģermāņu valodām¹⁸ (vecsakšu *vang*, lauks; ziemeļnieku *vangr*, tīrums, pļava) ar nozīmi „tīrums trijlauku sistēmā.“¹⁹ Vietu vārdos „vanga“ kā sastāvdaļa sastopama visās ģermāņu zemēs kā arī Prūsijā²⁰ (1240. g. *Vangas*, 1342. g. *Vangaslauks*, 1419. g. *Vangasciems*), Lietuvā un Latvijā, sevišķi kuršu novados: *Alsunga* no *Als-vanga*, alkšņu lauks²¹ (Prūsijā „*Aps-vanga*“, apšu lauks), *Ie(v)vanga*, ievu lauks.²² Bet *vangas* atrodam arī Vidzemē, kur tās būs atnesuši līdz kuršu ieceļotāji:²³ *Krimuldā Vangasleja*, *Limbažos Vangas pļava*, *Viļķēnos pļavas: Pilsvanga, Kuļvanga, Ārvanga; Ikšķilē Uzvangas*. Ja nu 13. g. s. kurši tīrumus, kuņus pēc dažiem gadiem atlaida atmatā un ganībās, sauca trijlauku termiņā par *vangām*, tad, man šķiet, tas izskaidrojams vienīgi ar dāņu un citu ziemeļnieku iespaidiem, kam tīrumi vismaz pa daļai bij iedalīti trīs *vangās*. Tomēr arī viņi ne vienmēr un visur ievēroja stingru augu seku. Piem., trim sējas gadiem dažreiz sekoja trīs pļavu un viens ganību gads, vai arī pēc 4—5 tīruma gadiem laukus uz 8—10 gadiem atlaida atmatā. Vispār, samēri starp sējas un atmatas gadiem bij ļoti dažādi. Arī pastāvot divlauku sistēmai, arāmezemes vienu pusi apstrādā 1—5 gadus no vietas, bet otru pusi tikmēr pļauj sienā vai nogana ar lopiem. Tā kā trijlauku sistēma izveidojās ciemu iekārtā, tad dažos Vācijas novados, kur zemnieki dzīvoja ciematos, šī sistēma vai nu ne-

maz neieviesās, vai drīz izzuda. Tur arī netika ievērota stingra sējas kārtība starp atmatu un druvu, bet gan starp atsevišķiem tīrumiem bij izkaisīti vecainē pamesti lauciņi. Vēl citur zeme bij par sliktu trijlauku saimniecībai, kāpēc tīrumiem ļāva atpūsties ilgāk par gadu. Tur tīrumu apara dažus gadus, lai pēc tam ilgāku laiku (7—12 g.) pamestu norā, ko vai nu nopļāva, vai noganīja. Pēc tam noru uzplēsa, velēnu sadedzināja turpat uz lauka, un plēsumu atkal pārvērta par tīrumu.²⁴ Šādu saimniecību sauca par *noras saimniecību* (*Feldgrasswirtschaft*), kāda 1387. g. pieminēta *Dundagā* (*foenicidium seu agrum*).

Ievērojot teikto, jāpielaiž, ka arī tagadējās Latvijas robežās 13. g. s. sākumā pastāvēja blakus dažādas zemkopības sistēmas. Piem., zvejnieki jūrmalas smilts zemē saimniekoja primitīvāki nekā īstie zemkopji: viņu lauciņi nebija lieli, drīzāk pielīdzināmi dārziem nekā tīrumiem, jo galveno ienākumu deva nevis zeme, bet jūra. Viņi varēja apbežoties ar divlauku kārtībā koptām rudzu un miežu kultūrām maizei un putrai, jo auzas zirgu uzturam nebija jāsej, bet kvieši baltmaizei nepaauga vieglās zemes dēļ. Turpretim auglīgā Zemgales līdzenumā labie klimata un augsnes apstākļi mudināja piegriezt galveno vērību zemkopībai, kas labi atmaksājās, jo pastāvot pilsētām, var runāt par iekšējo tirgu; bez tam pa Lielupi un Zemgales ostu bija iespējams labību eksportēt uz Skandināviju un pirmām kārtām uz Gotlandi, kur bada gadi bija diezgan parasti. Acīmredzot, kuršiem un zemgaļiem pēc gotlandiešu parauga bija jau sava sudraba nauda, ko vēlākie avoti sauc par kuršu mārkku. Viss tas liecina, ka Zemgalē pirms vāciem bija ieviesusies naudas saimniecība, kas savukārt ļauj runāt par vairāk vai mazāk intensīvu lauksaimniecību ar gadskārtēju ražas pārpalikumu tirgum un eksportam. Ar šīm pašām parādībām jāved sakarā tas interesantais fakts, ka jau 13. g. s. sākumā zemgaļi bij sākuši kolonizēt Kursu, kas redzams no tā, ka kādā 1253. g. rakstā minēti

¹⁸ R. Trautmann, *Die altpreussischen Sprachdenkmäler*, 457. Feist, *Etym. Wörterbuch der gotischen Sprache*, 411.

¹⁹ Hoops, *Reallexikon*, I. S. 33.

²⁰ G. Gerullis, *Die altpreuss. Ortsnamen*, 194.

²¹ Bielenstein, *Grenzen*, 284. ²² Turpat, 219.

²³ K. Būga, *Tauta ir žodis*, I. 385. J. Endzelīns, *Filologu biedrības raksti*, III. 6.

²⁴ Th. Knapp, *Neue Beiträge zur Rechts- und Wirtschaftsgeschichte des Württembergischen Bauernstandes*, I. 88—9. Tübingen, 1919.

Tērvetes un Mežotnes ļaužu īpašumi (hereditates) Skrundā. Šo secinājumu par zemgaļu lauksaimniecības augsto līmeni pabalsta ziņas par daudzām labības kultūrām (pūri, rudzi, mieži, auzas), kas prasa zināmu augu seku. Pēc P. Johansena domām ar to saskanot 13. g. s. līgumu liecības tai ziņā, ka vienīgi zemgaļi (un igauņi) pazinuši arklu kā zemes platības mēru jau pirms vāciem, kamēr kuršiem, latgaļiem un lībjiem arkls šādā nozīmē bijis svešs, jo viņiem labības nodevas uzlika pēc zirgu skaita, t. i. arklu vietā viņi runāja par vien- un vairākzirgu zemi.²⁵ Man liekas, ka to nevar pierādīt no 13. g. s. avotiem. Bez tam jādomā, ka arkls kā platības mērs atvedināms nevis no arkla kā darba rīka, bet no arkla zirga nozīmē (leišiem arklys ir zirgs), jo šos vārdus vēl atšķir nevien leišu valoda, bet arī Stendera vārdnīca, kas pilnu vīru sauc par „arklis“ (nevis „arkls“), bet pusnieku — „pusarklis“.²⁶ Arī Ingrijā krievu platumu mērs „obža“ atvasināts no „hobune, oben“ ar nozīmi zirgs. Tāpēc grūti spriest, vai 13. g. s. zemgaļiem arkls tiešām nozīmēja kādu noteiktu sētas lielumu pūrvietās prestatā tuvini novērtētai latgaļu un kuršu vienzirga zemei. Nevaru piekrist minētam autoram arī tai ziņā, ka vācieši Livonijā ievēduši trijlauku sistēmu 13. g. s. otrā pusē, lai gan vēl šur tur malienēs divlauku saimniecība pastāvējusi pat 15. g. s. Tas ir pilnīgi neticami, jo 13. g. s. vācu kolonistu militārais un politiskais stāvoklis bij tik nedrošs, ka viņi nevarēja ne domāt par „saimnieciskiem apvērsumiem“, kas bez šaubām būtu bijis mēģinājums ar varu uzspiest zemniekiem trijlauku sistēmu. Bez tam no muižu izcelšanās vēstures zinām, ka vasaļi, kuņu lēņa novados dzīvoja zemnieku vairākums, šai laikmetā vēl pārāk daudz bij aizņemti kara gaitās, lai interesētos par lauksaimniecības reformām vēl jo vairāk tāpēc, ka viņu lēnis bieži bij izkaisīts pa sikiem pagabaliem. Pēc manām domām nav nevienas liecības pret trijlauku saimniecību — vismaz auglīgākos un biežāk apdzīvotos

Rietumlatvijas apgabalos — jau pirms vācu laikiem, tāpat kā nav neviena avota, kas liecinātu, ka vācu kolonisti šo sistēmu būtu uzspieduši Livonijas tautām 13. g. s.

Vispār, ziņas par Livonijas lauksaimniecības stāvokli un zemkopības paņēmieniem ir ļoti trūcīgas. Tiešas un drošas avotu liecības par trijlauku saimniecību sākas tikai 15. un 16. g. s. Tomēr arī tad vēl un pat 17. g. s. trijlauku „latēm“ avoti nostata blakus līdumus un birzes kā lauksaimniecībai vērtīgas zemes. Ne mazāk svarīgs ir jautājums, kādas labības pazina baltu un somu ciltis pirms vāciem. 13. g. s. avotos pieminēti: r u d z i Lībā 1206. g., Kursā 1230. g., Sāmsalā 1241. g., Zemgalē 1272. g.; m i e ž i Kursā 1252. g., Zemgalē 1272. g.; a u z a s Tērbatas novadā 1242. g., Kursā 1252. g.; k v i e š i Tērbatas novadā 1242. g., Kursā 1267. g. Vācu vēsturnieki cenšas apstrīdēt kviešu kultūras nozīmi Livonijā, vai pat pilnīgi to noliegt. Piem., A. fon Tranzē-Rozeneks saka, ka kvieši tikai samērā vēli no dienvidiem iespiedušies Viduseiropā, proti: no galliem uz vāciešiem un no tiem tālāk uz leišiem. Vēl 12. g. s. Vācijā kviešus uzskatīja par greznuma augu, ko vairāk kopa dienvidos nekā ziemeļos. Tāpēc nav jādomā, ka Livonijas pirmiedzīvotāji, sevišķi somu ciltis, būtu kopušas kviešus pirms 12. vai 13. g. s.²⁷ Minētais pētnieks aizmirst, ka pirms vāciem jau vīkingu laikos baltu un somu tautu skolotāji bij goti un ziemeļnieki, kas Dienvidēiropas kultūras mantas importēja uz Baltijas jūru pa Austrumeiropas lieliem ūdens ceļiem, starp citu arī pa Daugavu. Tikai ar to var izskaidrot, kāpēc jau rietumgotu likumos (1160. g.) ir paredzēta desmitā tiesa no kviešiem. Nav ne mazākā pamata domāt, ka šai laikā lauksaimniecība Zviedrijā bij augstāk attīstīta nekā Kursā un Zemgalē. 1267. g. noteikumā, ka no katra Kursas arkla zemniekiem jādod kunga tiesa 2 pūri rudzu, ir paredzēta klauzula: „kas rudzus nevar dot, tiem jānober pūrs kviešu un pūrs miežu.“ No tā H. Bruinings secina, ka ar šo klauzulu ordenis gribējis veicināt kviešu sēju, ko, protams, nevar izlasīt no šī teksta, bet var gan

²⁵ P. Johansen, Siedlungsforschung in Estland und Lettland, Festschrift für R. Kötzschke, 232 (1927).

²⁶ G. F. Stender, Lett. Lexikon, I. 7.

²⁷ A.v. Transehe, Die Eingeborenen Altivlands, 349.

slēgt vienīgi to, ka dažos novados kurši vairāk sēja kviešus un miežus nekā rudzus. Ja minētais autors, pamatojamies uz Vidzemes 16. g. s. un 17. g. s. sākuma saimniecības grāmatām, secina, ka visā Livonijā viduslaikos kviešu lauki bijuši pavisam maziņi un kviešu maizei bijusi ļoti niecīga loma, tad tas gan ir pareizi, runājot par Vidzemi, bet nekādā ziņā to bez drošiem pierādījumiem nevar attiecināt uz Zemgali un Kursu. Ja kviešu klaipu vēl 14. un 15. g. s. Vācijas ziemeļos saukuši par „kungu maizi“ un to turējuši par sevišķu retumu, tad tas it nebūt vēl nepierāda, ka arī Kurzemē un Zemgalē „pirms vācu kolonizācijas un 13. g. s. kviešus kultivēja tikai sporadiski neievērojamā vairumā.“²⁸ Tieši pret šo apgalvojumu liecina arhαιoloģiski izrakumi. Kvieši kā bīskapa prokurācijas nodeva minēti (sieks ik no 4 arkliem) arī Tērbatas bīskapijā jau 1242. g. kopā ar rudzu un auzu nodevām. Iztirzādams šo liecību, H. Bruinings it pareizi aizrāda, ka šāda nodeva pierāda plaši izplatītas kviešu kultūras bijumu Livonijas ziemeļos jau 20 gadus (no 1224.) pēc vācu ienākšanas. H. Bruinings negrib pielaist tālāko loģisko secinājumu, ka vācu laikos Igaunijā šī kultūra nav vis uzplaukusi, bet gājusi mazumā. Tāpēc viņš uzstāda hipotēzi, ka minētā latīņu rakstā kvieši (*triticum*) esot sajaukti ar miežiem (*hordeum*), kas esot ticams tāpēc, ka starp bīskapa prokurācijām nemaz neesot minēti mieži.²⁹ Bet P. Johansons ar minētā raksta Kopenhāgenes norakstu ir pierādījis, ka oriģinālā stāvējis Fr. G. Bunges edīcijā izlaists teikums: „no katra arkla vienu sieku iesala,“³⁰ kas liecina, ka Bruininga hipotēzei nav nekāda pamata un ka 13. g. s. sākumā Tērbatas novadā kvieši tika kopti lielākā vairumā nekā vēlāk bīskapu laikos.

H. Bruiningam jāatzīst arī tas, ka, piem., grieķi izplatījušies uz ziemeļiem no Eiropas dienvidaustrumiem, kāpēc arī tos

sauca par „grieķu labību“. Pazīstamais Viktors Hēns domā, ka Vācijā šo augu sauca par pagānu jeb tatāru labību tāpēc, ka to 15. g. s. esot ievazājuši čigāni, liešos baros plūzdami no Austrumeiropas. Man šķiet, ka Baltijas piekrastē grieķus jau sen pirms vāciem daudzīnātie „Grieķijas braucēji“ vīķingi atveda no Bizantijas. Uz to norāda arī tas, ka Vācijā grieķi apliecināti pirmo reizi 1427. g., bet Rīgas pilsētas saimniecības grāmatās jau 40 gadus agrāk (1383.). Bez tam pretēji Hēnam H. Bruinings domā, ka Vāciju ar grieķiem iepazīstinājuši nevis čigāni, bet Hanzas tirgotāji, braukādami starp Rīgu un Ziemeļvācijas ostām.³¹ Tā kā vācu kolonisti šo Livonijā audzēto labību nav vēl pazīnuši, tad ar to arī izskaidrojams, kāpēc 13. g. s. līgumos tā nebija aplikta ar desmito tiesu.

Tāpat pilnīgi nepamatota ir A. fon Tranzē-Rozeneka tēze, ka diez' vai latvieši pirms vācu ienākšanas pratuši audzēt linus un kaņepes.³² Jau jaunākā dzelzs laikmeta (9.—12. g. s.) izrakumos, piem., Ludzas Odu kalnā, atrasti linu auduma gabali; tāpat vairākkārt izraktas kaņepāju auklu atliekas.³³ Bez tam krāšņie tekstilizstrādājumi dažādu kaņepu inventāros liecina nevien par augstu audumu tehniku, bet arī par zemkopības un lopkopības attīstību. Ja arī vārds nātns pierāda, ka mūsu senči kādreiz par šķiedru augu lietojuši nātras, tomēr 12. un 13. g. s. linu kultūra jau bij tik plaši izplatīta, ka izšķīra dažādas linu šķirnes; piem., Rīgas parādnieku grāmatā (1286.—1352. g.) par liniem noslēgti nevien 27 pirkuma un 2 ķīlu darījumi, bet minēti arī tā sauktie baltie lini. Par šī šķiedrauga kultūras plašumu liecina tas, ka 1297. g. Straupē pieminēti 6½ puda linu.³⁴

Kas attiecas uz zirņiem un pupām, tad 13. g. s. avotos tie gan nav minēti, bet nevar būt šaubu, ka šīs kultūras bij pazīstamas jau pirms vāciem — aizgūtas vai nu no krieviem,

²⁸ H. v. Bruiningk, Zur Geschichte des Anbaues von Feldfrüchten in Livland im Mittelalter, Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte a. d. Jahre 1907, S. 6. Rīga, 1908.

²⁹ H. v. Bruiningk, turpat, 5.

³⁰ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, 27.

³¹ Bruiningk, Zur Geschichte des Anbaues von Feldfrüchten, 6—7.

³² v. Transehe, Die Eingeborenen Livlands, 349—50.

³³ Fr. Balodis, L'agriculture chez les anciens Lettons, Filologu biedrības raksti, X. 57 (1930).

³⁴ H. Hildebrand, Das Rigische Schuldbuch, 94, 152.

vai ziemeļniekiem. Ālkvists domā, ka no baltu tautām savukārt šos pākšaugus pārņēmuši lībji un pārējās rietumsomu ciltis. Lai gan zirņus parasti dēvē par „viduslaiku kartupeļiem“, tomēr šī formula nav attiecināma uz Livonijas apstākļiem, kur — spriežot pēc vaku grāmatām — zirņi audzēti nelielā vai- rumā. Vēl mazāka nozīme bijusi pupām, kas pieminētas tikai 15. g. s. sākumā Rīgas landfōgtu grāmatās; pat 17. g. s. nodevu sarakstos nesastopam pupas. No dārzu kultūrām jau pirms vāciem bij pazīstami apiņi, kāļi un kāposti.

Vispār, Baltijas vācu vēsturnieki, rakstīdami par latviešu kultūru pirms vācu laikiem, pastāvīgi pielaiž metodoloģiski neattaisnojamo kļūdu, itkā 12. g. s. beigās Vācijas visos saimniecības un kultūras jautājumos būtu atradusies uz augstāka attīstības līmeņa nekā baltu tautas. Nemaz nenoliedzot vācu kultūras iespaidu Livonijā, jāuzsver, ka vispār katra svešas kultūras ietekme nav aksioma, bet katrā atsevišķā gadījumā pierādāma; bez tam baltu un somu tautas līdz tam bij jau ilgāku laiku atradušās ziemeļnieku un krievu paraugu iespaidā.

5. *Latvijas novadu kungi zaudē zemi un valsti.*

Tā kā ne Pliskavas, ne Polockas mesiu kungi nespēja aizsargāt savas pavalstis Austrumlatvijā no nemītīgiem leišu un igauņu sirojumiem, tad Lības, Tālavas un Latgales kungi — cīņā ar Vācijas austrumu ekspansiju — atdodas Rīgas bīskapa varā vai nu brīvprātīgi, vai pēc pirmām neveiksmēm. Turpretim patstāvīgā Zemgale un Kursa atzina jauno valsts varu tikai pēc izmisuma pilnas pretestības vācu ieroču pārspēkam. Lai nu kā, līdztekus šīm svarīgām politiskām pārmaiņām notika arī lielas pārgrozības agrārā iekārtā, jo toreiz zeme un vara bij cieši saistīta. Protams, nepareizs ir plaši izplatītais nevēsturiskais uzskats, itkā vācu militārām uzvarām sekojusi agrāko valdnieku un zemes īpašnieku ekspropriācija, pamatota ar uzvarētāja kara tiesībām (*ius belli*). Nē, zemturības juridisko titulu maiņa notika tiesiski nevainojamos dāvinājuma aktos, un valsts ter-

ritōrijas nodošana bij pamatota ar miera līgumiem, lai gan — kā vienmēr — faktiski aiztiem slēpās militāras neveiksmes, politisks nespēks vai pat kaila vara.

Turaidas provincē toreiz izšķīra divus galus — Kaupa daļu (pars Cauponis) un Dabreļa daļu (pars Dabrelis). 1207. g. Turaidas lībju kunga Kaupa valsts līdzinājās $\frac{1}{3}$ no visas okupētās Lības un sastāvēja no divām pilīm, daudz ciemiem, tīrumiem un bīškokiem. 1217. g. Kaups krīt kaujā un novēl savus īpašumus katoļu baznīcai, laikam Rīgas domkapitulam. Kaupa gals aptvēra veselu baznīcas draudzi (Cubbesele), no kuŗas vēlāk izcēlās Ķīpsalas pagasts un muiža. Dabreļa galu kopā ar Sateseles pili pēc nīknām cīņām ieguva Zobenbrāļu ordenis, un šai novadā izcēlās Siguldas draudze, kur vāci uzcēla stipro Siguldas pili landmāršala sēdeklī. Pēc šiem vācu teritōriāliem ieguvumiem bij kārta padoties Tālavai. 1214. g. Tālivalda dēli ieradās Rīgā pie bīskapa un „atdevās viņa varā“, solidamies maksāt baznīcai ikgadus mēru labības no katriem 2 zirgiem, par ko bīskaps apņēmas viņus aizsargāt pret igauņiem un leišiem. Lai saprastu šo padošanās aktu, kuŗa teksts, diemžēl, nav uzglabājies, jāatgādina, ka gadu pirms tam leiši bij sagūstījuši pašu Tālivaldi un viņa dēlu, ko izdevās atsvabināt vienīgi ar Zobenbrāļu palīdzību. Iespējams, ka vāci par to prasīja 1214. g. noslēgto līgumu, pēc kuŗa Tālivalda dēli joprojām palika sava tēva pilī — Beverīnā — laikām, kā vasaļi, ko aplinkus liecina 1224. g. Tālavas dalīšanas akts. Saskaņā ar šo aktu Zobenbrāļu ordenis ieguva „vīra Rameķa valdījumu viņa robežās“; bet jau 1259. g. Rameķis bij šo novadu zaudējis. Rameķis bij Tālivalda dēls, un nosaukums „vīrs“ pierāda, ka viņš bij palicis par Rīgas bīskapa leimani. Tas pats dalīšanas akts paskaidro, ka Tālavas kunga novads sastāvējis no zvejām, dravām, pļavām un tīrumiem, ko katoļu baznīca esot ieguvusi *emptione* vel *donatione*, t. i. pirkuma vai dāvinājuma ceļā.¹ Nevar būt šaubu, ka

¹ Arī pirmais Prūsijas bīskaps Christiāns, nododams Kulmas zemi Vācu ordenim 1230. g., saka, ka ieguvīs šo teritōriju dāvinājuma un pirkuma ceļā: „*quicquid habui dati mihi a duce . . . vel empti.*“

Tālavas lielāko daļu katoļu baznīca ieguva no agrākiem latgaļu kungiem — Tālivalda un viņa dēliem — dāvinājuma veidā, ko šai gadījumā gan labāk ir juridiski nosaukt par oblāciju. Kādi bij šādu darījumu īstie iemesli un kādās lēntiesiskās formās tos slēdza, par to varam spriest no Jersikas karaļa Visvalda aktiem, kuŗu teksts ir uzglabājies.

Pēc Polockas lielkņaza Valdemāra diviem nelaimīgiem kara gājieniem pret Rīgu 1203. un 1206. g., krustneši un Zobenbrāļi savukārt pāriet uzbrukumā. 1207. g. Kokneses pilskungs Veseke ir spiests atdot Rīgas bīskapam pusi no savas pils un novada, par ko bīskaps solās viņu aizsargāt pret leišiem. 1209. g. bīskaps piesaka kaŗu Valdemāram, vācu kaŗa spēks uzbrūk Latgales karaļa Visvalda Jersikas pili, izlaupa to un aizved gūstā viņa sievu. Uzvarētam Visvaldim pazemīgi jāceļo uz Rīgu, kur bīskaps diktē savus noteikumus: jālūdz atpakaļ sieva un gūstekņi, bet sava valsts uz visiem laikiem „jādāvina“ katoļu baznīcai, paliekot par bīskapa vasali un saņemot no viņa lēņos tās pašas pils un zemes, kas Visvaldim līdz tam bij piederējušas par dzimtu. Visvaldis likumīgi atdāvināja savu valsti Rīgas bīskapam, bet saņēma atpakaļ lēņos tikai vienu daļu, proti: tos Latgales novadus, ko vācu misionāri vēl nebij apstaigājuši un kristījuši, t. i. izdalīdami svaidītu ūdeni ciemos un saceldami koka krustus ceļujūtīs, pārņēmuši savā valdījumā. No visas pārējās valsts teritorijas (piem., Autīnas, Cēsaines) Visvaldim nācās galīgi atteikties un nodot to bīskapam ar ļaudīm un mesliem. Tā kā Rīgas bīskaps jau pēc sava amata bij Vācijas imperijas firsts, tad ar Visvalda dāvinājumu īpašuma tiesības uz Latgali tika nodotas Vācijas imperijai, kas no Kaupa, Tālivalda dēlu, Visvalda un citu valdnieku valstīm nodibināja vienu imperijas novadu (Reichsmark), ko nosauca par Livoniju un kuŗas pirmais kodols bij Rīgas (sākumā Livonijas) bīskapija.

Juridiskā ziņā Visvalda padošanās akts ir ļoti interesants: „Darām zināmu, ka Jersikas karalis Visvaldis mums ir padevies un Jersikas pili, kas viņam pieder par dzimtu (hereditario iure), kopā ar teritoriju un

visām zemēm nodeva baznīcai kā likumīgu dāvinājumu un, zvērējis mums vasaļa uzticību, saņēma no mūsu rokām kā labdarījumu (beneficium)“. 15 gadus vēlāk, laikam neuzticības dēļ, Visvaldis bij spiests atteikties no savas valsts atlikušās daļas puses, ko bīskaps Alberts izlēņoja Ikšķiles bruņniekam Konrādam. Arī šis 1224. g. dokuments neko neliecina par dāvinājuma faktiskiem iemesliem: „darām jums zināmu“, ka uz Jersikas karaļa lūgumu (ad petitionem regis de Gerzeke) pusi no minētās pils un visām zemēm... atdodam bruņniekam Konrādam par feodālu benefici (in beneficio feodali)“. Pāriet atkal 15 gadi, un 1239. g. Rīgas bīskaps piešķir Vācu ordenim pusi no Jersikas pils un novada ar klauzulu „ko šī īpašumā likumīgie valdītāji dāvinājuši mūsu baznīcai un no mums atkal saņēmuši lēņos.“ Tā tad 30 gadu laikā nevien pilnīgi aiziet bojā vesela kunga valsts, bet pat agrākā karaļa vārds uz visiem laikiem tiek dzēsts no bīskapa kancelejas grāmatām.

Protāms, tikai gadījuma pēc zinām Jersikas Visvalda un viņa karaļvalsts bojā ejas vēsturi. Šādu ziņu pilnīgi trūkst par Zemgales valdniekiem — karaļa Viestarta un pilskunga Nameiža vārds un gaitas pazīstami tikai no kara annālēm. Arī kuŗu karaļa Lamekina līgums ar Alnas Balduīnu 1230. g. ļoti vispārīgos vārdos runā par šīs karaļvalsts īpašuma tiesību nodošanu pāvesta rokās. Mēs pat nezinām, vai šis līgums jebkad ir bijis spēkā un vai faktiski arī Romā ir ieradušies šai padošanās aktā paredzētie sūtņi līguma izpildīšanai. Par Lamekinu vairāk neko nezinām; tāpat tumsā paliek pārējo Kursas valstu (civitātu) un valdnieku likteņi. Varam gan domāt, ka arī Kursu katoļu baznīca ieguva ar tādiem pašiem tiesiskiem darījumiem, ar kādiem tā palika par Latgales likumīgo valdnieci. Šo minējumu atbalsta kāda gadījuma ziņa 1253. g., kad daži kuŗu vecākie saņem no Kurzemes bīskapa lēņos pusi no Kretinas pils novada. Tas bij nevien Livonijā, bet arī Rietumeiropā sen jau pārbaudīts paņēmieni, ka uzvarētam ienaidniekam „likumiska dāvinājuma ceļā“ bij jāatsakās uzvarētājam par labu no savām īpašuma tiesībām,

pie kam parāsti dāvinātājs saņēma atpakaļ lēptiesiskā lietošanā pusi no sava agrākā īpašuma. Bet nevien valdnieku vārdi izzūd no zemes un lēņa grāmatām; tas pats sakāms par mazākiem Livonijas zemes īpašniekiem. To labi raksturo lībju vai latgaļu dzimts vecākā Manēģinta vēsture, kas jau 1207. g. (tā ir arī visvecākā līdz šim pasīstamā lēņa grāmata) saņem lēņos savus agrākos īpašumus, laikam Siguldas novadā. Bet jau 16. g. s. beigās Manēģintu lēnis atrodas vācu vasaļa Budenbroka rokās. Tikai nedaudziem agrākiem Latvijas novadu kungiem izdevās gadu simteņiem ilgi paturēt un pat pavairot savus īpašumus — tādi bij Kuršu un Salaspils ķoniņi. Bet arī tie, kā to redzēsīm citā vietā, bij ķēniņi vairs tikai vārda pēc, lai gan daži no tiem vēl 17. g. s. savā zīmogā lietoja karaļa kroni galvā un scepteri rokā. Labākā gadījumā viņi saplūda kopā ar vācu muižnieku kārtu, ļaunākā — noslīdēja vienkārša brīvzemnieka novadnieka stāvoklī.

Tomēr pat tie nedaudzie Austrumlatvijas valdnieku padošanās akti, kas visā pilnībā vai brīvā atstāstījumā nonākuši mūsu rokās, ļauj diezgan droši spriest, kādā ceļā baznīca ieguva Livonijā valsts teritoriju, un kāpēc agrākie novadu kungi bij spiesti atteikties no valsts. Leišu, igauņu un vācu karaspēka apdraudēti, Tāļivalda dēli un Jersikas Visvaldis personīgi ierodas pie Rīgas bīskapa, bet Kaups ceļo pat pie pāvesta, lai atdotos viņu varā un saņemtu solījumu, ka tiks aizsargāti kara un miera laikos. Šāda minēto valdnieku rīcība juridiski uzskatāma par Rietumeiropā jau franku valstī labi pazīstamo komendāciju, kad nabagais vai nespēcīgais atdodas bagāta vai stipra cilvēka pārstāvībā un paklausībā, t. i. rekomendē sevi kādam kungam. Bez latīņu izteicina se commendare šo aktu jau merovingu laikmeta dokumentos apzīmē arī ar vārdu se tradere, ko chronists Indriķis lieto attiecībā uz Tāļivalda dēļiem. Komendācijas akts nodibina starp abām personām zināmas saistības, ko latīņu tekstos apraksta vārdiem defensio (aizsardzība) un tuitio (pārstāvība); tie sastopami arī Indriķa chronikā un norāda uz Rīgas bīskapa pienākumu aizsargāt savus „vīrus” — latgaļu kungus. Tāpēc Visvaldis

sauc bīskapu Albertu par savu juridisko tēvu un viņa lēņa vīrus vāciešus par saviem brāļiem. Vīrs savu uzticību kungam apliecināja ar vasaļa zvērastu, ko arī dara Visvaldis. Ja vīrs šo solījumu lauza vaj citādi kā kaitēja sava kunga dzīvībai, godam vai mantai, tad viņš zaudēja arī lietiskās tiesības uz kunga piešķirto zemi. Citiem vārdiem, Latvijas novadu kungi nonāca lēptiesiskā atkarībā no Vācijas imperijas garīgiem firstiem un viņu vasaļiem, bet viņu īpašums un tēvu tēvu mantojums (hereditas patrum) tika pakļauts lēptiesiskam režīmam.

Tā kā neviena lieta vai tiesība pēc savas dabas nav lēnis, tad tai vispirms par to jāklūst; šo lietas vai tiesības juridisko pārmaiņu sauc par infeodāciju, kas var būt divējāda. Lēni sauc par dotu (feudum datum), ja tas pirms infeodācijas akta nav bijis nākošā vasaļa īpašums, bet gan piederējis lēņa kungam. Turpretim lēni sauc par piedāvātu (feudum oblatum), ja tas pirms aplēņošanas akta ir bijis nākošā vasaļa īpašums, kas to piedāvā (likumīgi dāvina) kādam kungam ar noteikumu atdot viņam atpakaļ kā lēni vai nu visu dāvinājumu, vai vismaz tā daļu (piem., pusi). Ja infeodācija notiek šādā kārtā, tad runā par oblāciju. No augšējā tēlojuma redzam, ka oblācija ir tas tiesiskais darījums, ar ko Latvijā agrākie novadu kungi zaudēja un jaunie zemes kungi ieguva valsts teritoriju un tās iedzīvotājus.

6. Zeme un valsts lēņa saistībās.

Viduslaiku lietu tiesību raksturīga pazīme ir tā, ka īpašumam blakus pastāv daudzas un ļoti dažādas ļaujas tiesības (Leihrechte). Ja romiešu pandektu tiesības dibinās uz principiāli ieturēta īpašuma un lietu tiesību (ius in re) pretstata, pie kam jēdzieniskā plaista ir tik liela, ka īpašumu vispār nesauc par lietisku tiesību, tā apzīmējot tikai tiesības uz svešām lietām (iura in re aliena), tad vācu tiesībām īpašums un lietojums bij tikai viena lietu tiesību jēdziena dažādi paveidi. Šai sistēmā starpība starp īpašuma, dzimtsnomas, gruntsnomas, dzimtsķīlas valdījuma vai gobas tiesībām nav meklējama šo tiesību

dažādā juridiskā dabā, bet šāds šķirojums pamatots vienīgi ar kundzības tiesību apjoma un ilguma dažādību; tā tad starpība nav kvalitatīva, bet tikai kvantitatīva¹. Tikko minēto un vēl citu ļaujas tiesību sākumi gan jau saskatāmi vēlinās romiešu tiesībās (piem., prekārijā), bet to uzplaukums sākas tikai franku laikmetā un ilgst visus viduslaikus. Var teikt, ka agrīno viduslaiku saimnieciskā un sabiedriskā, ja pat visa politiskā dzīve tiesiski kristalizējas dažādās ļaujas tiesībās uz zemi un gruntsgabaliem². Ja padarot valsts amatus un amata iecirkņus par ļaujas tiesību priekšmetu tika feodālizēta valsts satversme, tad turpretim saimnieciskā un sabiedriskā ziņā šo tiesību plašai izplatībai nebija ļaunas, bet svētīgas sekas. Ļaujas tiesību nopelns ir tas, ka salīdzinot ar seniem laikiem jaunas iedzīvotāju aprindas varēja piedalīties tautsaimniecības ienākumos tiesiski garantēta zemes valdījuma veidā. Ja klasiskās senatnes beigu cēlienā pastāvēja neizlīdzināmi pretstati starp lielgruntniecību un pauperismu, tad ļaujas tiesību ietekmē viduslaikos notiek itkā zemes rentes sadalījums, kas vismaz uz laiku vājina sociālās pretešības. Lai gan ļaujas tiesības izaugušas no vienas saknes un uzplaukušas vienas juridiskās ideoloģijas klimatā, tomēr dažādās iedzīvotāju kārtās tās iegūst citu nozīmi un izveidojas trīs īpatnējās grupās, ko dēvējam par bruņnieku lēņa, namnieku dzimts- vai gruntsnomas un zemnieku ļaujas tiesībām.

Viduslaiku zemes ļāvuma (Bodenleihe) vēsture šaipus Alpiem ārēji ir saistīta ar romiešu tiesību prekāriju (precarium), kas Gallijā jau no seniem laikiem pastāvēja blakus dzimts un daļas nomai, bet jo sevišķi izveidojās baznīcas zemēs. Romiešu prekārijs (no lat. precari, lūgt) sākumā bija katrā laikā atsaucams zemes ļāvums no kunga žēlastības, kas prekāristam nedeva uz piešķirto gruntsgabalu ne lietu, ne saistību tiesības; tāpēc viņš nedrīkstēja prekāriju ne atsavināt,

ne novēlēt mantojumā. Formāli tas nebija saistīts ne ar kādiem pienākumiem, bet faktiski prekāristam bija uzliktas visādas kļaušas un nodevas³. Pēc romiešu termiņa nomas analogijas pamazām prekāriju sāka piešķirt uz 5 gadiem. Bet tā kā bieži termiņam notekot ļāvumu atjaunoja, tad vēlāk ieviešas vulgārtiesisks ieradums uzskatīt prekārista stāvokli par tiesiski nodrošinātu norunātā termiņa robežās, lai gan pats vārds liecina, ka šī darījuma pamatā nav vis līgums, bet tikai vienas puses lūgums un otras puses atvēlējums. Tā bija sena romiešu paraša, ka prekārists lūdza zemes ļāvumu ar īpašu rakstu (epistola precaria). Franku valstī galveno vērību piegrieza šī darījuma ārējai pazīmei — lūgumrakstam, un par prekārijiem sāka dēvēt visus tos zemes ļāvumus, kas bija saņemti uz lūgumraksta pamata. Tāpēc prekārijs aptvēra ļoti dažādas ļaujas tiesības, kam atbilda arī prekārista pienākumu dažādība: nodevas naudā vai graudā, desmitā tiesa, kļaušas. Ja zeme līdz tam nebija bijusi prekārista īpašums, tad šādu zemes ļāvumu sauca par *dotu* prekāriju (precaria datae); ja turpretim prekārists vispirms baznīcai vai laicīgam kungam dāvināja savu īpašumu ar noteikumu piešķirt to viņam mūža lietošanā kā atvēlējumu, tad to sauca par *pie dāvātu* prekāriju (precaria oblatae). Prekāriju darījumi jo sevišķi bija izplatīti merovingu laikā (6.—8. g. s.), pie kam dotā prekārija veids pamazām izzūd no civiltiesiskās apgrozības un 9. g. s. par prekāriju sauc gandrīz vienīgi tikai piedāvāto prekāriju⁴. Tas norāda uz šī darījuma mērķi: ļaudis, kam bija vajadzīga baznīcas pārstāvība šajā vai viņā saulē, norakstīja tai īpašuma tiesības uz savu zemi un pēc tam lūdza to atpakaļ kā ļāvumu, lai pret zināmām nodevām ar ļaujas vīra tiesībām varētu izmantot sava bijušā īpašuma augļus. Tā kā 9. g. s. prekārija jēdziens bija sašaurinājies, tad šai laikā gandrīz katrs prekārijs bija pamatots ar iepriekš slēgtā zemes dāvinājuma līgumu. Šādā kārtā katoļu baznīca franku valstī kļūst par lielāko zemes īpašnieku. Prekāriju vairumu

1. Heusler, Institutionen des deutschen Privatrechts, II. 13—16. R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6 Aufl., I. 301—2.

2. R. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts, 4 Aufl., 315—21. (1922).

3. Fustel de Coulanges, Les origines du système féodal, 82. Paris, 1922.

4. I. R. Hübner, 317.

riju: jau 6. g. s. par beneficiju sauca arī algu kļūst arī mantojams. Tas izskaidrojams ar to, ka piedāvātā prekārija gadījumos dāvinātajam bij iespējams noligt mūža lietojuma tiesības nevien sev un savai sievai, bet arī bērniem: prekāriju sāka piešķirt dāvinātajam koprokā ar otru un pat trešo paaudzi. Ar to sākumā faktiski, bet vēlāk arī tiesiski bij nodibināta prekārija mantojamība, kas 12.—13. g. s. no šiem darījumiem iespiedās arī citos ļaujas tiesību paveidos.

Sekojojot jau Romā nodibinātai tradīcijai, arī franku valstī, runājot par prekāriju, teica, ka tas dots no žēlastības un uzskatāms par devēja labdarījumu (beneficium). Avoti nesaka „valdīt beneficiju“ (possidere beneficium), bet gan „turēt no jūsu beneficija“ vai arī „saņemt kā beneficiju“. Šie piemēri liecina, ka merovingu laikos par beneficijiem sauca nevis zemes ļāvumu, bet tikai pašu darījumu un tā motīvus; beneficijš nebija zeme, bet tiesība. Tas varēja attiekties uz visu ko: zemi, lopiem, naudu. Zeme ar beneficija tiesībām nebija saistīta ar kādu kārtu; tas varēja piederēt grāfiem, garīdzniekiem, kaņavīriem, zemniekiem, zirgu pušiem un pat vergiem. Bet beneficijš ne vienmēr bija saistīts ar prekāriju: jau 6. g. s. par beneficiju sauca arī algu un uzturu, ko deva par uzticīgu dienastu⁵.

Patiesībā, merovingu laikos prekārijs un beneficijš bieži bija viena darījuma divas pušes: ko zemes ļāvuma lūdzējs uzskatīja par prekāriju, to devējs formulēja kā savu beneficiju. Tikai karolingu laikos, sevišķi 9. g. s., sāk šķirot abus nosaukumus: terminu „prekārijs“ visbiežāk lieto baznīca, terminu „beneficijš“ — karaļi. Šī starpība attīstījās pamazām. Izdodot zemi, baznīcai rūpēja pēc iespējas lielāki ienākumi, kāpēc arī tā saviem prekāristiem uzlika visādas saimnieciskas kļaušas un maksājumus. Citādi bija ar karaļa zemi; parasti to nepiešķīra garīdzniekiem un zemniekiem, bet valsts vīriem un kaņavīriem, kuņu pakalpojumi karalim bija vajadzīgi galmā un kaņā; kuņu spēks un uzticība valstij bija no liela svāra. Tā kā franku valstī ap-

draudēja ārēji ienaidnieki, jo sevišķi arabi, tad vajadzēja nevien radīt stipru kaņaspēku, bet arī to pārveidot, dibinot smagi bruņotu kavaleriju. 8. g. s. baznīca bija pilnīgi pagrimusi, palikusi par pasaulīgu varu, un tās īpašumi nonākuši laicīgu personu rokās. Valsts aizsardzības nolūkos sekulārizēja daļu no baznīcas zemēm, un ar šo zemes fondu lika pamatu bruņnieku armijas uzturēšanai. Baznīcas prekāristi bija kļaušām apgrūtināti saimnieki, kas varēja iet kaņā vienīgi kā kļaušnieki. Ja Kārļa Lielā (742.—814.) kaņaspēkā bija jau veselas jātnieku daļas, tad Kārlis II 864. g. mobilizēja vai vienīgi tikai jātniekus. 9. g. s. beigās franki jau bija pilnīgi aizmirsuši iet kaņās kļaušm. Nevienš nedrīkstēja ierasties kaņā bez zobena un šķēpa. Un ja jau Kārlis Lielais bija pavēlējis, ka katram zemturim, kam pieder 12 arklu zemes, jāierodas jāšus ar bruņu kreklu mugurā, tad viņa dēla Ludviķa Dievbijīgā (814.—840.) pēcnācējiem bija jāizkaņo vairs tikai kavalerijas kaņas. Dārgās kavalerijas uzturēšanai Kārlis Martells (688.—741.) sāka izlietot sekulārizētās baznīcas zemes. Jātniekiem piešķīra zemi ar visiem zemniekiem tādā daudzumā, lai viņi varētu nevien uzturēt bruņnieku, kas tagad zemnieka vietā gāja kaņā, bet arī ar savām nodevām spētu dot līdzekļus šāda kavalerista apbruņošanai.

Tā kā pēc vispārējā principa baznīcas mantu nevarēja atsavināt, piešķirot to kādam citam īpašumā, tad arī sekulārizētās zemes karaļi varēja dot bruņniekiem vienīgi ar ļaujas tiesībām. Sākumā šos zemes ļāvumus vēl sauca par „prekārijiem karaļa vārdā“ (precaria verbo regis), tomēr tas nebija pareizi, jo te: 1. zemi nepiešķīra uz lūgumraksta pamata, 2. zemes atvēlējumš nebija saistīts ar iepriekšēju dāvinājuma līgumu. Tāpēc šādiem karaļa dotiem zemes ļāvumiem deva terminu „beneficijš“ kā tehnisku nosaukumu. Līdz ar to beneficijš izveidojās par augstāka tipa atvēlējumu: kamēr prekāristiem bija jākalpo baznīcai vai laicīgam kungam ar melno zemnieka darbu vai nu tieši (kļaušas), vai netieši (nodevas), tikmēr beneficijš bija pietiekoši liels, lai no viņa ienākumiem ļaujas vīrs (Leihemann) varētu kļūt nevien saimnieciski

⁵ A. Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, II. 313. A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, II. 23—28.

neatkarīgs no sava ļaujas kunga (Leiherr), bet arī vēl tam kalpotu galmā, tiesā un kara-spēkā, pie kam viņa dienasts bij augstāks par vienkārša prekārsta dienastu muižā vai dru-vā. Tā no saimnieciska zemes ļāvuma (pre-kārija) politiskās un sociālās attīstības ietek-mē izauga militāri politisks atvēlējums jeb beneficijs šī vārda šaurā, tehniskā nozīmē⁶. Šādi bruņniekiem doti beneficiji pastāvēja jau 8. g. s., bet nebruņnieciskā izcelšanās labi sa-skatāma vasaļa nosaukumā: ķeltu vārds vas-sus, vassallus ģermāņu tautas tiesībās apzī-mēja vergu, kas personīgi apkalpoja savu kungu. Šai nozīmē par vasiem jeb vasaļiem runā vēl 8. g. s. avoti: tie ir saimes ļaudis, kalpi. Bet blakus šai nozīmei vasaļa vārds pamazām iegūst citu, cēlāku saturu un bei-dzot kļūst par militāri politiska beneficia valdītāja (lēņa vīra) tehnisko nosaukumu.

Latīņu beneficia senaugšvācu tulkojums bij lehan, no kā cēlies vēlākais vācu Lehen, Lehn — lēnis. 10. g. s. sākumā Dienvid-francijā sāka apgrozīties vārds feudum, feo-dum, kas drīz vien ieceļo arī Itālijā un Vācijā un sākot ar 11. g. s. tiek lietots beneficia nozīmē. Vārda etimoloģija ir tumša: daži domā, ka feudum jāatvedina no gotu faihu, lopi, nauda, manta, vai arī no senaugšvācu fehon, lietot, baudīt: vēl citi domā, ka tas ir ķeltu vārds. Sākumā šie vārdi (lēnis, feods) apzīmēja tikpat dažādas ļaujas tiesības kā senāk beneficijs. Bet pamazām lēnis kristal-lizējas arī jēdzieniski un izveido īpašu tiesību sistēmu, tā sauktās lēņa tiesības (Lehnrecht), kas tiek kodificētas jau 12. un 13. g. s. un šādā veidā nevien nostājas blakus, bet pat apdraud līdzšinējās tiesību sistēmas, tā sauk-to zemes tiesību (Landrecht) eksistenci.

Par zemes tiesībām sauca tiesības, kas bij spēkā kādas cilts teritorijā (zemē); tās bij teritoriālas tiesības, kam bij pakļauta visa tiesiskā dzīve teritorijas robežās. Kad izcē-lās pilsētas, kur uzplauka amatniecība un tirdzniecība, tad naturālai lauku saimniecībai domātās zemes tiesības nespēja vairs apmie-rināt pilsētnieku tiesiskās vajadzības, kas iz-auga no naudas saimniecības. Tā pilsētās iz-

cēlās īpašs tiesību novads, kur bij spēkā pil-sētu tiesības, kas savukārt bij tikai zemes tie-sību pārstrādājums. Kā zemes, tā pilsētu tiesības bij vispārējās tiesības, pēc ku-rām zemes un pilsētas tiesās tiesāja visu šo teritoriju iedzīvotājus. Blakus šīm sistē-mām lēņa tiesības bij tikai speciālas tie-sības, kuŗu uzdevums bij kārtot lēņtiesiskās attiecības starp lēņa kungu un lēņa vīriem, pie kam šīs lietas izsprieda īpaša lēņa tiesa. Ar to ir teikts, ka lēņa tiesību pamats sākumā nebij personisks, bet tīri lietisks; tās nebij kārtas tiesības, bet normēja vienīgi noteiktas tiesiskas attiecības. Protāms, ar to ļoti sva-rīga un politiski nozīmīga iedzīvotāju kārtā (vasaļi) sāka dzīvot pati savā noslēgtā tiesību pasaulē (Rechtskreis). Pie zemes tiesas un tajā lietotām zemes tiesībām vasaļi griezās vairs tikai tad, ja viņiem bij jāatbild vai jā-prasa tiesā nevis kā vasaļiem, bet kā vien-kāršiem pavalstniekiem, vai arī jāpravojas kādas lietas dēļ, kas nebij lēnis, bet īpašums⁷.

Bet šādi gadījumi, kad vasaļiem bij vaja-dzīga zemes tiesa, palika arvien retāki. Tas izskaidrojams ar to, ka piem., Anglijā un Francijā gandrīz visi gruntsgabali, bet Vā-cijā zemes vairums atradās lēņtiesiskās attie-cībās pēc principa „nav zemes bez lēņa kun-ga“ (nulle terre sans seigneur). Līdz ar to visa agrārā satversme tika feodālizēta, t. i. zemes tiesību institūti pārstrādāti par lēņtiesi-skjiem. Tā radās allōda un feoda pretstats. Allōds (no vācu all, viss un ōd, īpašums) 6. un 7. g. s. nebij zeme, bet mantojuma tiesība uz zemi vai citu kādu priekšmetu. Tāpēc avotos lasām: „Man pieder šī zeme kā tēva allōds“, t. i., mantojums; vai arī: „Man pie-der šī zeme, šis vergs un šī nauda kā allōds“. Tā tad merovingu laikos allōds un beneficijs nebij zeme, bet divas dažādas tiesības, proti: mantojuma un mūža lietojuma tiesību pret-stats. Bet dižos viduslaikos šos jēdzienus at-tiecina uz dažādām zemju katēgorijām. To labi raksturo 14. g. s. franču jurists Demars (Desmares) šādiem vārdiem: „Allōds ir brīva zeme, t. i. tāda zeme, no kuŗas nav jādod ne klausas, ne goba; to arī nesaņem no kāda kunga, ar ko tā atšķiras no feoda. . .“ Vēl

⁶ A. Dopsch, Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit, I. 229—233.

⁷ R. Hübner, 2—4.

kāds cits franču jurists Luija XII laikā to formulē šādi: „Allōds ir sava paša zeme, ko nesāņem ne no viena cita, kā vienīgi no Dieva un par kuŗu nav ne jākalpo, ne jāmaksā“. Citiem vārdiem, par feodu jeb lēni bij jāpilda lēņa dienasts; turpretim allōds atradās ārpus feodālās organizācijas, jo lēņu attiecībās nemaz neiet runa par allōdiem: allōds bij feodālā organisma svešķermenis. Tikpat liela bij starpība starp zemesun lēņa tiesību mantošanas kārtību. Pēc stingrām lēņtiesiskām normām sieviete nemaz nebija mantojuma spējīga un tai vietā viņai piešķīra tikai pūru vai mūža uzturu; tāpat klasiskās lēņa tiesības izslēdz no mantinieku vidus visus blakus radus.

Bet lēņa tiesības nepārveidoja lietu tiesības vien; pavisam otrādi: šī sistēma gadu simteņiem ilgi nosaka visu viduslaiku kultūru un uzspiež valstij un sabiedrībai savu īpatnējo zīmogu. Trubadūru lirika apdziedāja pat mīlu kā lēņa attiecības. Par to nav jābrīnās, jo lēnis atšķīrās no pārējām ļaujas tiesībām ar savdabīgu pakalpojuma un uzticības momentu, kas lēņa attiecības padarīja par noteikti personiskām. To ļoti labi raksturojis Makss Vēbers šādiem vārdiem: „Lēņa līgums nav parasts darījums, bet brālība, lai gan ar nevienādām tiesībām, kam seko savstarpēji uzticības pienākumi, kas ir stingri norobežoti un izriet no kārtas (bruņnieciskā) goda jēdziena“⁸. Tas nozīmē, ka lēņa līgumam ir nevien tiesisks saturs, bet, ja tā var teikt, tas ir ietverts īpašā tikumiski tiesiskā atmosfērā, kas ir lēņtiesisko attiecību dvēsele⁹. Tiešām, lēņa tiesību kodifikācijas plaši apskata nevien uzticības jēdzienu, bet arī raksta priekšā, ko, nepārkāpjot uzticības solījumu, drīkst un nedrīkst darīt lēņa vīrs un kungs. Šai pašā nozīmē iztulkojama tā savādā parādība, ka latviešu Indriķa chronika lieto terminu *beneficium*, ko citos 13. g. s. Livonijas avotos jau gandrīz pilnīgi bij izskaudis vārds *feodum*. Man šķiet, tas notika tāpēc, ka Rīgas bīskaps gribēja uzsvērt nevis lēņa tiesisko raksturu,

bet gan to morālisko saistību, kas pastāvēja starp Rīgas bīskapa „labdarījumu“ un Zobenbrāļu pienākumu cīnīties pret pagāniem. Vēl jo vairāk tas izteikts jau agrāk minētos Jeršikas Visvalda aktos.

Ja nu tā, tad ir saprotams, kāpēc savstarpēja uzticība ir lēņa līguma būtiskā sastāvdaļa, ar ko tas principiāli atšķiras no visiem citiem ļaujas tiesību darījumiem, piem., no dzimtsnomas, gruntsnomas vai gobas attiecībām. Tāpēc arī lēņa kungs un lēņa vīrs stāvēja viens otram sabiedriski un politiski nesalīdzināmi tuvāk nekā gruntskungs un zemnieks. Tā kā lēņa uzdevums bij dot iespēju lēņa vīram izpildīt kvalificētu kuŗa dienastu, kāpēc arī lēni uzskatīja par „bruņnieka algu“, tad arī katra lēņa līguma dabiskā sastāvdaļa bij bruņnieka dienasts; tikai šādus lēņus sauca par īstiem lēņiem (*feodum proprium*). Ja turpretim no lēņa vīra neprasija nekāda dienasta vai arī tam nebija bruņnieciska rakstura, tad šāds lēnis bij neīsts lēnis (*feodum improprium*). No tā izriet, ka ne katrs varēja būt par īsta lēņa subjektu: absolūti lēņa nespējīgi bij žīdi, noziedznieki un no baznīcas izslēgtie. Turpretim relatīvi lēņa nespējīgi bij — pēc sakšu lēņa tiesībām, kas bij spēkā arī Livonijā — namnieki, zemnieki, garīdznieki (izņemot garīgos *firstus*), sievietes un korporācijas (izņemot bruņnieku ordeņus): šīm personām lēni piešķīra tikai no lēņa kunga žēlastības, un ja viņas pašas nespēja — kā tas parasti arī bij — pildīt bruņnieka dienastu, tad viņām savā vietā bij jāšūta tā sauktais vasaļa vietnieks (*provasallus*).

Lēņa objekts bij lietas un tiesības, kas deva ilgstošu ienākumu un lietojot netika iznīcinātas. Starp lēņtiesiskās apgrozības spējīgiem priekšmetiem pirmā vietā jāmin dažāda lieluma gruntsgabali, derīgi zemkopībai un apbūvei. Izņēmums bij pilsētas novads, kas parasti nebija spējīgs stāties lēņa attiecībās; tā kā šai novadā (piem., Rīgā) lēņa tiesības nebija spēkā, tad arī te gruntsgabalus nevarēja izlēņot, bet vai nu atdeva par dzimtu, vai piešķīra ar ļaujas tiesībām (piem., gruntsnomā). Turpretim miestīni un mazpilsētas, kas bija celtas uz kāda vasaļa zemes, nevien pašas bija lēņa darījumu priekšmets, bet arī

⁸ M. Weber, Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte, S. 148—9. (Grundriss der Sozialökonomik III. Abt. I.).

⁹ П. Б. Струве, Наблюдения и исследования, Сборникъ Русскаго Института въ Прагѣ, I. 391 Прага 1929.

varēja tikt sadalītas lēņojamās saimniecības vienībās (piem., smēde, krogs), kā to liecina Straupes pilsētas 15. un 16. g. s. lēņa grāmatas. Bez gruntsgabaliem par lēņa priekšmetu varēja būt arī dažādi (piem., grāfa, hercoga, bīskapa) amati, regālijas un reālnastas (piem., desmitā tiesa, muiža, sudmalas), visādi pilnvarojumi un prasījumi kā arī tiesības (piem., tiesība uzmeklēt un gūstīt aizbēgušos zemniekus, zvejas un medību tiesības). Beidzot, lēņa priekšmets dažreiz bij kāds cits lēnis, ko izlēņojot tālāk trešās rokās izcēlās apakšlēnis (subfeudum).

Tā kā lēņa līgums aptver personiskus un lietiskus elementus, tad no tā izriet abpusēji personiski un lietiski pienākumi un tiesības. Lēņa kunga lēņtiesisko varu sauca par lēņa kundzību (Mannschaft, Lehnherrlichkeit), un tā deva tiesību prasīt no lēņa vīra personas, lai viņš: 1. pilda lēņa dienastu kaŗaspēkā, tiesā un galmā; 2. tišu prātu nekaitē lēņa kunga dzīvībai, brīvībai, godam un mantai; 3. nomirstot lēņa kungam, prasa lēņa investitūras atjaunošanu likuma noteiktos termiņos. Lēņa kundzība deva lēņa kungam arī svarīgas lietiskas tiesības uz lēņa vīram piešķirto lēni, kuŗas apskatīsim sakarā ar muižām. Lai gan jau ar Sigismunda Augusta privilēģiju (1561. g.) Vidzemē un Latgalē, bet ar Gotarda Ketterera privilēģiju (1570. g.) Kurzemē tika allodificētas daudzas bruņnieku muižas (t. i. lēņi pārvērsti par dzimtsīpašumu), tomēr galīgi lēņu iekārtu atcēla vēl tikai 18. g. s.: Kurzemē 1776. g. un Vidzemē 1783. g. Vēl ilgāk lēņtiesiskais režīms pastāvēja Rietumeiropā: Francijā to atcēla 1789. g. ar Nacionālās sapulces dekrētu, bet Vācijā ar 2. marta 1850. g. un 5. jūnija 1852. g. likumiem. Bet vēl ap 1900. g. Meklenburgā-Švērinā bij 390 lēņa muižu. Tā tad varam teikt, ka lēņa tiesības Rietumeiropā bij zemturības tiesiskais pamats veselu gadu tūkstoši.

7. Nav zemes bez kunga.

Lai gan katoļu baznīca palika par Livonijas lielāko zemes īpašnieku, tomēr tā jau pašā sākumā bij spiesta nodot lēņos valsts teritorijas atsevišķos novadus, kas jo plašos apmēros notika bīskapijās. Līdz ar to bīskapi

pamazām no zemes kungiem pārvērtās par lēņa kungiem. Citāds stāvoklis bij Vācu ordeņa valstī. Ordeņa centralizētā iekārta deva virsniekus kaŗaspēkam, ierēdņus valsts muižām un tiesnešus (soģus) pavalstniekiem. Tāpēc Livonijas ordeņa mestrs nesteidzās atsaivināt savas zemes kunga tiesības, bet izlēņoja valsts zemi vasaļiem tikai izņēmuma gadījumos, pie kam ordeņa lēņi bij tiesiski nevērtīgāki nekā bīskapijās¹. Ordeņa valsts lielākā daļa palika joprojām domēņu zeme, ko apsaimniekoja pats ordenis ar saviem ierēdņiem un pils novada zemniekiem, prasot no tiem klaūšas pie lauku darbiem.

To pašu iemeslu dēļ arī lēņa novadu lielums bij ļoti dažāds. Vācu ordeņa lēņi svārstījās starp 1—12 arkliem, kas salīdzinot ar bīskapu dotiem lēņiem bij ļoti mazi². Rīgas bīskaps izlēņoja veselas kungu valstis; piem., 1224. g. atdeva vasalim Konrādam pusi no Jersikas Visvalda karaļvalsts. Vasala Rozena lēņa novads 14. g. s. vidū aptvēra visu Straupes draudzi jeb seno Idumeju. Tērbatas bīskaps 1224. g. izlēņoja savam svainim, bruņniekam Tizenhūzenam, veselu kilegundu, kuŗu lielums Igaunijā svārstījās starp 270—1000 arkliem. Diviem brāļiem Tizenhūzeniem 14. g. s. vidū Rīgas un Tērbatas bīskapijās piederēja ap 1000 arklu zemes (t. i. 1000—2000 saimnieku), kuŗas vērtība pēc 19. g. s. cenām bij vairāk nekā 20 milj. zelta rubļu.³ Ne velti virsbīskapam naudas trūkuma dēļ bij jāieķīlā pie Bērtuļa Tizenhūzena veselas draudzes: Dzērbene, Piebalga, Suntaži. Uz šīs vasaļu dzimtas lielo nozīmi un bagātību norāda arī tas, ka 1375. g. Vācijas ķeizars Kārlis IV ieskaita Tizenhūzenus savos galma ļaudīs un galda biedros. Viņu vara pastāvīgi pieaug, un 1566. g. Tizenhūzenu dzimtā bij jau 96 vīriešu kārtas locēķļi, kuŗiem piederēja 6 pils, 40 muižas un 206 kaujas kumeļi.

Bieži lēņa novads aptvēra jau esošās administratīvās vienības — veselus pagastus un

¹ A. von Transehe-Roseneck, Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, 11.

² A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, II. 190.

³ Des Bannerherrn H. von Tiesenhausens Schriften, Anm. 38.

draudzes, vai to puses. Tomēr visumā lēņa kungi neievēroja agrāko politisko un ģeografisko novadu robežas, piešķirdami saviem lēņa vīriem nevien atsevišķus ciemus, bet pat apaļos skaitļos noteiktu zemnieku arklu summu, kas parasti bij izkaisīti pa dažādiem novadiem. No Rēveles diēcēzes 1240. g. kadastra redzam, ka par vasaļu ekonomisko vienlīdzību nevar runāt, jo blakus 400 arklu lieliem lēņa novadiem sastopam pavisam sīkus leimaņus, kam bij piešķirti tikai 6—12 arklu.⁴ Tāda pat nevienlīdzība pastāvēja Latvijā. Cik izšķērdīgi Livonijas zemes kungi rikojās ar valsts novadu izlēņošanu varam spriest no ordeņa vicemestra 1261. g. raksta libekiešiem, kur vācu kolonistiem piesolītas kaujā kritušo vai aizbēgušo kuršu zemes, proti: katram bruņniekam vai cienījamam pilsonim, kas nāk uz Kursu cīnīties ar bruņotu kaujas kumeļu, ordenis piedāvā 60 sakšu hūfas aņamzemes, bet kaņa kalpam 10. Tā kā tai pašā laikā Brandenburgā bruņnieka lēņa novada caurmēra lielums bij tikai 6 hūfas,⁵ kļūst skaidrs, ka ordenis piedāvāja desmit reiz vērtīgākus lēņus nekā vasaļiem piederēja Vācijā.

Tā kā lēņa objekts sākumā nebij neiekopta un nederīga zeme,⁶ bet vienīgi arklos novērtēta aņamzeme līdz ar pļavām un ganībām, kas joprojām palika zemnieku neaizkaņams īpašums, tad vasaļis ieguva tikai zemes kunga cēdētās publiskās tiesības prasīt no pavaltniekiem savā lēņa novadā (piem., draudzē, pagastā, ciemā) to pienākumu izpildīšanu, kādus līgumos ar jauno valsts varu bij uzņēmušās Livonijas ciltis. Ja ordenis savu valsts terriāriju pārvaldīja tieši, bet bīskapi savējo sadalīja starp vasaļiem, tad abos gadījumos palika spēkā arāja pienākums dot desmito vai kunga tiesu. Mainījās vienīgi nodokļa ņēmējs: tiešos valsts novados tas arī turpmāk palika ordeņa vai bīskapa ierēdnis, turpretim lēņa novados viņa vietā stājās vasaļis. Tāpēc varam teikt, ka vasaļim izlēņotā zeme nebij gruntsgabals tagadējo civi-

tiesību nozīmē, bet gan tikai valsts terriārijas daļa (tā sauktais kunga novads) ar zināmām tiesībām pār ļaudīm.

Starp vasaļim izlēņotām publiskām tiesībām 13. g. s. vissvarīgākās bij ievākt savām vajadzībām desmito vai kunga tiesu. Tāpēc pirmie Livonijas lēņi pēc būtības bij tikai desmitās tiesas lēņi (Zehntenlehen, infeudationes decimarum). Tā kā izlēņojot ilgstošus ienākumus, bij jānosaka arī novads, kur tos ievākt, tad 13. g. s. lēņa grāmatās minētie arkli, resp. ciemi vai sētas, uzskatāmi par natūrā ierādītiem nodokļa iecirkņiem. Vācu kolonizācijas sākumā tas vienmēr nebij iespējams, kāpēc piešķīra arī tā sauktos valsts kases lēņus (Rentenlehen, feuda de camera). Piem., paredzot vēlākam laikam zemnieku arklu (sētu) ierādīšanu dabā, pāvesta legāts Balduīns 1234. g. izdod 56 Rīgas namniekiem lēņos tikai ideālus arkļus, kas deva tiesības saņemt katram leimanim $\frac{1}{56}$ no Kurzemes bīskapa ienākumu (kunga tiesas) trešdaļas Ventas šaipusē un sestdaļas Ventas otrā krastā. Tā tad šai gadījumā bij izlēņoti nevis reāli, vārdā nosauktu ciemu vai sētu zemnieku arkli, bet tikai bīskapa pavaltnieku nodevu summas attiecīgās daļas. Tāpēc jāpiekrīt K. Šillingam, ka 13. g. s. lēņu materiālais saturs bij tiesība ievākt desmito vai kunga tiesu, un arklu izlēņošana bez šīm tiesībām būtu bijusi tukša forma.⁷ Lai gan pāvests Grēgorijs IX 1236. g. aizliedza Livonijas bīskapiem izlēņot baznīcas desmito un pavēlēja pat atsaukt agrāk izdarītos atsavinājumus, tomēr šīs stingrās normas nebij recipējusi ne Vācija,⁸ ne arī Livonijas zemes kungi varēja tās atzīt, ja negribēja zaudēt savas politiskās varas militāro nodrošinājumu — vasaļu smago kavaleriju.

Bet tiesības uz desmito vai kunga tiesu nebij vienīgās, ko lēņa kungi atsavināja leimaņiem; bij jāspeļ arī nākošais solis un jādod vasaļim tiesība realizēt izlēņotās nodokļu tiesības, ja zemnieks atteiktos vai nespētu mak-

⁴ C. Schirren, Beitrag zum Verständnis des Liber census Daniae, 132.

⁵ v. Transehe, Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, 29.

⁶ Turpat, 27.

⁷ Schilling, Die lehn- und erbrechtlichen Satzungen, 94.

⁸ C. Eichhorn, Einleitung in das deutsche Privatrecht, 500.

sāt nodokli. Tā vasalis, vismaz bīskapijās, palikt arī par izpildu un tiesas varas priekšstāvi savā lēņa novadā. Šīs bīskapa vīriem atsavinātās tiesas varas (j u r i s d i k c i j a s) apmēri bij ļoti dažādi. Pēc Valdemāra un Ērika lēņa tiesībām, ko Dānijas karalis Ēriks 1315. g. apstiprināja par Igaunijas dāņu novadu bruņnieku likumu grāmatu, vasalim piederēja „tiesība uz kaklu un roku“, t. i. viņš ar tiesas spriedumu varēja likt tiem nocirst galvu vai arī locekli, par kādu visbiežāk izraudzīja labo roku, jo tai kā zvērasta devējai bij svarīga loma tiesiskā dzīvē.⁹ Par vasaļiem izlēnotās valsts varas apmēriem Rīgas virsbīskapijā zinām jau daudz mazāk. No 13. g. s. uzglabājies ļoti maz lēņa grāmatu, un tās pašas sastādītas īsi un nepilnīgi. Tur parasti teikts, ka bruņniekam N pēc feodālām tiesībām piešķirti vārdā minēti ciemi ar „tiesas varu un visām tiesībām“. Vai ar šīm kancelejas valodas formulām virsbīskaps cēdēja saviem vasaļiem arī augstāko soda varu pār zemniekiem, par to var būt dažādās domās. 14. g. s. aplēņošanas formulas cenšas uzskaitīt visus lēņa piederumus un saka, ka virsbīskapa vīrs saņem savu novadu ar „visu godu, tiesām, jurisdikciju un citām tiesībām“. Tamlīdzīgi uzskaitījumi neatstāj šaubu, ka vasalis lēņa novada robežās ir ieguvis zemes kunga regālijas. Tuvojoties 14. g. s. beigām, šīs šaubas par vasaļa varas pilnestību izgaist pavisam, jo lēņa grāmatas liecina, ka viņam piešķirts nevien zināms novads un viņa materiālie labumi, bet arī zemes kunga pavalstnieki, „visas rektes un tiesa, neko neizņemot.“ 15. g. s. sākumā vasaļu jurisdikcija ir jau pilnīgi precizēta ar vārdiem: „pieder augstākā un zemākā tiesas vara.“

Tiesību grāmatas kriminālo jurisdikciju sauc par „tiesībām uz kaklu un roku“, turpretim lēņa grāmatas runā vienīgi par „augstāko un zemāko tiesas varu“. No tā Fr. G. Bunge secināja, ka vārds „augstākā“ nozīmējot kriminālo, bet „zemākā“ — civilo un policejisko jurisdikciju jeb mājas pārmācības

⁹ H. v. Bruiningk, Der livl. Güterurkunden II. Band. Zur Einführung, 29. Rīga 1924.

tiesības.¹⁰ Patiesībā, izteiciens „augstākā un zemākā tiesas vara“ nozīmē to pašu, ko formula „tiesības uz kaklu un roku“, proti: kriminālo jurisdikciju.¹¹ Maldās arī H. Engelharts, domādams, ka Rīgas virsbīskapa vasaļi ieguvuši augstāko soda varu pār saviem zemniekiem tikai 15. g. s. otrā pusē.¹² Šīs tiesības viņiem bij vismaz jau 14. g. s.

Vasaļu jurisdikcijas tiesības bieži pārprot, kāpēc jāsaka daži vārdi šai lietā. Ar 13. g. s. līgumiem Livonijas ciltis atzina zemes kungu tiesas varu, pie kam vienojās, ka bīskapu vai ordeņa fōgti ieradīsies pagastos trīs reiz gadā tiesāt pagasta ļaudis. Tiesas sesijas sakrita ar pagasta dienām, un zemes kunga fōgts bij reizē tiesas priekšsēdētājs un nodokļu ievācējs. Par tiesas sastāvu 15. g. s. dabūjam zināt no Rīgas virsbīskapa nolīguma ar saviem vasaļiem 1494. g. un ordeņa noteikumiem Zemgalē 1492. g. Tā kā toreiz turējās pie principa, ka apvainoto var tiesāt vienīgi viņa kārtas līdzinieki, tad zemnieku lietās svarīgo jautājumu par apsūdzētā vainu un soda lielumu izsprieda pašu pagastu vēlēti uzticības vīri — tiesneši. Fōgts viņu spriedumu pasludināja un lika izpildīt; zināms, viņš varēja uzaicināt tiesu grozīt spriedumu vai pārnest lietu uz augstāku instanci. Bez valsts un zemnieku priekštāvjiem šai tiesā parasti piedalījās arī divi vasaļu piesēdētāji. Viņu uzdevums nebija spriest tiesu, bet apliecināt, ka spriedums taisīts saskaņā ar zemes tiesībām, kā arī raudzīties, lai tiesāšanas kārtība norit likumīgi. Vai vasaļu muižas tiesā piedalījās arī valsts priekštāvis fōgts, nav skaidri zināms, bet jādodomā, ka nē. Chronists B. Rusovs stāsta tikai par muižnieku un zemnieku priekštāvjiem:¹³ „Katram (Igaunijas) muižniekam bij tiesība iecelt savā muižā tiesu (Hofgericht), kas tiesāja pie kakla un rumpja. Ja kādu ļaundari noķēra cita muižnieka zemē, tad viņu izdeva nevis valdībai, bet tam muižniekam, kuŗa no-

¹⁰ Fr. v. Bunge, Geschichtliche Entwicklung der Standesverhältnisse in Livland, 15. Dorpat, 1838.

¹¹ H. v. Bruiningk, Zur Einführung, 22.

¹² H. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft, 20, Anm. 61.

¹³ Rusova chronika, 18-a.

vadā un robežās viņš bij izdarījis slepkavību. Pēdējais atsauca uz muižu dažus citus muižniekus kopā ar vecākiem zemniekiem. Muižas kungs ar saviem pieaicinātiem draugiem ieņēma sēdekļus un pavēlēja ļaundari vest priekšā. Pēc apsūdzības muižnieku priekšstāvji, kas sēdēja tiesā, nepieņēma nekādu spriedumu vai lēmumu, bet klusēja it mierīgi, jo pēc senā zemes ieraduma vecākiem zemniekiem pašiem vajadzēja ik reizes tiesu nest un spriedumu par ļaundari taisīt.“ Arī no Vidzemes bruņniecības ziņojuma zviedru hercogam Kārlim 28. maijā 1601. g. redzam,¹⁴ ka visas krimināllietas izsprieda jaukta zemnieku un muižnieku tiesa, 6—7 locekļu sastāvā, pie kam trīs pieaicinātie muižnieku priekšstāvji izpildīja tiesas priekšsēdētāja un divu piesēdētāju funkcijas. Tā tad muižas tiesā spriedēji bij zemnieku tiesneši; ja viņi lietu izšķīra saskaņā ar zemes tiesībām, muižnieks lika spriedumu izpildīt. Ja tas runāja pretīm „vecai tiesai“, tad piesēdētājam bij tiesības spriedumu grozīt apsūdzētam par ļaunu vai labu. Turpretim civilīetas izlēma vienīgi pašu zemnieku pagasta tiesa 3—4 tiesnešu sastāvā, par kādiem izraudzīja tikai vecākos ļaudis. Šāda kārtība pastāvēja arī Kurzemē jau 15. g. s., kā to liecina bīskapa Gotšalka raksts Rīgas pilsētai 1424. g.: „Ļaudis, kas daudz parādā un nedomā maksāt, tiek tiesāti visa pagasta priekšā; mēs tos nosūtām zemes vecajiem, un tie par viņiem spriež tiesu, kā to nosaka zemes tiesības.“ Zemniekus tiesāja pēc tā sauktām zemes tiesībām,¹⁵ kas sastādītas 13. g.s., bet bij spēkā vēl 16. un 17. g.s. Tās satur galvenokārt kriminālnormas, pie kam sodi noteikti pēc īpašas takses (Busstaxe) un izpērkami naudā. Trešā daļā no lielām „līdzības naudām“ un visas sīkās soda naudas piekrita „kaķla kungam“ — fōgtam vai vasalim, kas deva viņiem lielus ienākumus.

Pavisam citu ainu redzam ordeņa valsts latviešu daļā. Apmēram 100 mestra dotās lēna grāmatās līdz 1500. g. nav neviena gadījuma, kur ordenis saviem vasaļiem būtu izlēņojis

tiesas varu pār zemniekiem. Mestri lieto to pašu aplēņošanas formulu, ko bīskapi, tikai uzskaitot lēna piederumus atlaiž nost vārdus „ar tiesu un visām tiesībām“. Pret to varētu iebilst: ordeņa lēņi bij pārāk mazi, lai vasaļa jurisdikcijai būtu kāda praktiska nozīme. Bet šis iebildums viegli noraidāms. Pirmkārt, dažreiz Rīgas virsbīskaps izlēņoja tikai pus arkla zemes un tomēr lēna grāmatā atrodam vārdus „ar tiesas varu un tiesībām“. Otrkārt, ordenis, nododams lēnos veselus, 30—50 arklu lielus pagastus, necedē leimanim nekādas publiskas tiesības. Tikai 1518. g. noticis viens ordeņa darījums, ar ko Lugažu muiža (uz Igaunijas robežām) tika izlēņota ar jurisdikcijas tiesībām. Turpretim Prūsijā Vācu ordenis jau ar Kulmas derību 1233. g. bij spiests atteikties kā no „mazās“, tā no „lielās“ jeb kakla tiesas (iudicia minora et maiora) pilsētās un uz laukiem, pie kam visi mazās tiesas ienākumi (t. i. sodi ne augstāk par 12 peniņiem) palika tiesas kungam, bet no kakla lietām $\frac{2}{3}$ soda naudas dabūja zemes kungs. Dažreiz lielo tiesas varu ordenis piešķīra pat senprūšiem.

Tā tad Latvijā Vācu ordenis paturēja valsts varu visā teritorijā, izņemot nodokļu tiesības, kas lēna novados bij atsavinātas leimaņiem. Kamēr bīskapijās lēnis izvērtās par publisko tiesību atsavināšanas veidu un pilnīgi feodālizēja valsts iekārtu, tikmēr ordeņa valsti, atskaitot Hāriju un Viriju, lēnim bij galvenokārt privāttiesiska darījuma raksturs un tas patiesībā bij bruņnieciska dienasta līgums, sastādīts laikmetam piemērotā lēna formā.¹⁶ Turpretim Rīgas virsbīskapija, līdzīgi pārējām bīskapijām, saskaldījās vairāk vai mazāk patstāvīgās lēna valstiņās, kurās valdīja nevis virsbīskaps, bet viņa vasaļi ar immunitātes tiesībām.

Kā tagad deputūta immunitāte aizsargā tautas vietnieku no valsts ierēdņu amata varas, tā viduslaikos ar īpašu karaļa diplomu aizliedza ierēdņiem spert kāju uz kāda, vārdā nosaukta klostera, bīskapa vai laicīga liel-

¹⁴ Mitteilungen, Bd. XVII. S. 543, § 11.

¹⁵ A. Švābe, Vecākās zemnieku tiesības. (1927.).

¹⁶ G. v. Below, Der deutsche Staat des Mittelalters, 245—6, 275, 278. Leipzig, 1914.

gruntnieka zemes.¹⁷ Sekas bij tās, ka imūnā novadā valsts amata personas nedrīkstēja ne piedzīt nodokļus, ne tiesāt, ne mobilizēt ļaudis. Lai gan pāvesta kanceleja vēl 13. g. s. starp Līvoniņas klosteru privilēģijām piemin arī imūnitāti, tomēr šis termins sāk izzust no approzības, un to atvieto parastā lēņu grāmatu formula: „ar visām tiesām, tiesībām un brīvībām.“ Kā redzējām, ar to jāsaprot bīskapijas vasaļa tiesas vara pār lēņa novada ļaudīm. Pareizāki runāt nevis par tiesas varu, bet par tiesas jeb kakla kundzību (Gerichtsherrschaft): kakla kungam bij nevien „tiesības uz kaklu un roku“, t. i. vara tiesāt ļaudis, bet arī tiesība uzlikt viņiem nodokļus un kļaušas, kā arī ierobežot kustības brīvību. Kakla kundzība Vācijā jau 12. g. s. sāka iespieties saimnieciskā dzīvē un 16.—18. g. s. sasniedz savus augstumus.¹⁸ Protams, ka Līvoniņā 13.—14. g. s. vērojami tikai tās sākumi.

Turpretim Vācu ordeņa latviešu daļā vasaļim bij tikai gruntskunga tiesības prasīt no lēņa novada ļaudīm desmito vai kunga tiesu kā arī tās kļaušas, no kuņām zemes kungs bij atteicies savam lēņa vīram par labu. Grunskundzība (Grundherrschaft) bij parastais 8.—12. g. s. viduslaiku saimniecības un sabiedrības uzbūves princips.¹⁹ Kā jau pats vārds liecina, tā bij kundzība pār zināmu novadu (Grund und Boden), kas nebija noslēgta teritorija, bet sastāvēja no plaši izkaisītiem streijgabaliem; tie varēja atrasties pat vairākās svešās provincēs un aptvert simtiem kvadrātjūdžu.²⁰ Tas nozīmēja, ka grunskundzība bij ļoti daudzu atkarīgu zemnieku sētu apvienība, kas bij iegūtas dažādā laikā un ceļā. Tīrā veidā grunskundzība ir tad, kad grunskungam pašam nemaz nav savas muižas saimniecības, bet visa zeme atdota zemniekiem ar gobas vai nomas tiesībām.² Šādu agrārpolitiku veda Vācijas grunskungi,

sākot ar 12. g. s., kas beidzās ar šīs sistēmas sabrukumu. Tomēr parasti grunskungam bij pašam sava neliela kļaušu saimniecība (villikācija), kas nepārsniedza pārtikuša saimnieka sētas lielumu, kāpēc arī muižas lauku ienākumi bij niecīgi, salīdzinot ar gobzemju maksātām grunsnomām un gobām.²² Patiesībā šāda muiža no saimnieciskā viedokļa bij tikai zemnieku nodevu ievākšanas vieta. Tāpēc var teikt, ka visus viduslaikus lauksaimnieciskā ražošanas notika zemnieku saimniecībās. Tā kā grunskungam piederēja virsīpašnieka tiesības, tad sīkgruntnieki valdīja savus tēva novadus ar dažādām gobas tiesībām, kas zemnieku saistīja vienīgi lietiski. Grunskundzība nenodibināja nekādas personiskas kundzības attiecības, ar kuņām sīkgruntnieka personiskā brīvība būtu šā vai tā ierobežota. Zemnieki bij tādi paši tiesību subjekti kā citu kārtu ļaudis; pat bruņnieki varēja būt gobzemji. Tā kā grunskunga un gobzemja attiecības noteica privāttiesisks ļaujas līgums, tad grunskundzība neradīja tiesiska, bet tikai sabiedriska pakārtojuma attiecības (Rangverhältnis).²³ Zināms, stāvoklis palika daudz ļaunāks zemniekiem, ja viņa grunskungs bij tai pašā laikā arī kakla kungs, kā tas bij Līvoniņas bīskapijās.

Plaši ir diskutēts jautājums, vai blakus grunskundzībām pastāvēja arī zemnieku brīvzeme, neatkarīga ne no viena kunga. Tā kā vēlinos viduslaikos, sevišķi franču jurisprudencē, pastāvēja mācība, ka katra ar kļaušām vai gobām apgrūtināta zeme ir feods, tad jautājumu var formulēt arī šādi: vai blakus feodiem bij arī allōdi? Tie franču juristi, kas aizstāvēja mācību, ka visi grunsgabali vismaz teorijā uzskatāmi par karaļa dotiem lēņiem, vai apakšlēņiem, formulēja pazīstamo izteicienu: „Nav zemes bez lēņa kunga“ (Nulle terre sans seigneur). Turpretim viņu pretinieki turējās pie formulas: „Nav lēņa kunga bez titula“ (Nul seigneur sans titre), kas nozīmēja, ka lēntiesiska kundzība

¹⁷ A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, II. 32.

¹⁸ G. von Below, Agrargeschichte, 55. Handwörterbuch der Staatswissenschaften, I.⁴. (1923).

¹⁹ C. Brinkmann, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 37 (1927).

²⁰ J. Kühn, Das Bauergut der alten Grundherrschaft, 2. (1912).

²¹ G. von Below, Agrargeschichte, 55.

²² H. Maybaum, Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg, 1—2, (1926).

²³ H. Maybaum, 27—28.

jāpierāda ar infeodācijas aktu vai gobas maksājumiem, jo pretējā gadījumā jāpresumē, ka zeme ir brīva no visām feodālām saistībām, t. i. allōds.²⁴ Kas attiecas uz Vāciju, tad ievērojamais vēsturnieks Belovs domā, ka blakus gruntkundzībām vienmēr bijuši brīvi sīkgruntnieki, kas pratuši paglābt nevien savu personisko, bet arī lietisko brīvību.²⁵ Turpretim koloniālā Vācijā, pēc R. Kečskes domām, vācu zemnieku noņemšana notikusi pēc noteikta plāna, kāpēc arī visa zeme nepārtraukti tikusi aplāta ar gruntkundzībām, kas piederējušas vai nu zemes kungam, vai viņa vasaļiem. Ja jau pat bruņnieki saņēmuši zemi tikai lēpos, tad jo vairāk zemniekiem nebijis pa spēkam iegūt pilnīgi brīvu allōdiālu īpašumu.²⁶

Tā kā Livonijas „atslēgšanā” nepiedalījās vācu zemnieki, un tā ilga veselu gadusimteni, pie kam nav nekādu liecību, ka jau 13. g. s. zemes kungiem būtu bijis iespējams sastādīt pilnīgu zemes grāmatu, no kuŗas būtu redzams, cik katrā teritorijā ir zemnieku sētu un kāds viņu lielums, tad jau iepriekš var teikt, ka ne fōgtu amata iecirkņi, ne vasaļu lēņa novadi nespēja Livoniju pārklāt ar nepārtrauktu gruntkundzības tīklu. Citiem vārdiem, ja kāds zemnieks, kas bij iekojis savu sētu dziļā mežā, tālu no lieliem ceļiem un bieži apdzīvotiem ciemiem vai apciemiem, gribēja izvairīties no kunga tiesas pienākumiem un brīvprātīgi neieradās uz pagasta dienām, tad viņš gadu desmitiem no paaudzes paaudzē varēja dzīvot, neatzīdams neviena kunga, t. i., viņa zeme bij allōds.

Par lauku novadu dažādo tiesisko stāvokli liecina kāds maiņas darījums starp Kurzemes bīskapu un Vācu ordeni 1392. g., ar ko pirmais iegūst Valtaiķu pili „līdz ar visiem piederumiem, herschaft, manschaft, eigenschaft, tiesībām, brīvībām un ienākumiem.” Termins Herrschaft nozīmē zemes kunga attiecības pret brīviem ļaudīm,

kādi te bez šaubām bijuši, jo pie Valtaiķiem pieder Laidenieku pagasts; termins Mannschaft nozīmē lēņa kunga attiecības pret vasaļiem. Pēc K. Šillinga domām, šai dokumentā iet runa vienīgi par sīkiem leimaņiem, kas nebij bruņnieku kārtas.²⁷ Bet kā jāsaprot trešais termins Eigenschaft? — No dokumenta redzams, ka starp bīskapa un ordeņa teritorijām līdz pat 1392. g. atradies strīdīgs, ņesadalīts mežu novads, kas nav devis nekādus ienākumus ne baznīcai, ne ordenim un kur no pagānu rokas kritis dažs labs kristītais, jo Kurzemes bīskaps bijis par vāju šo zemi pārvaldīt un aizsargāt. Tā tad vēl simts gadus pēc Kurzemes sadalīšanas starp bīskapu un ordeni (1291. g.) bij sastopami zemes gabali, kas piederēja „pagāniem”. Acīmredzot tā saukti kurši, kas nebij ne ordeņa, ne bīskapa pavalstnieki. Tā kā viņi nemaksāja nodokļus un neklausīja nevienam zemes kungam, tad viņu zeme bij neierobežots, brīvs īpašums (Eigenschaft), uz ko bīskapam bij dominija tiesības tikai vārda pēc. Arī starp atsevišķu vasaļu novādiem varēja atrasties zemnieku ciemati, kas nebij neviena lēņa piederums, jo kā jau aizrādīju valsts teritorijas izlēņošana notika pakāpeniski bez jebkādiem kartografiskiem materiāliem, kāpēc arī tai bieži vien bij gadījuma raksturs. Par šādiem „ļaužu tīrumiem vai pļavām, kas atrodas pārnovadu starp ciemu robežām un neietilpst neviena vasaļa lēņa novadā” runā arī Senākās (§ 63) un Vidējās (§ 91) bruņnieku tiesības. Šie vārdi liecina, ka vēl ilgi Livonijā šur tur bij atrodams brīvs zemnieku allōds. Protams, valdošā feodālā sistēma pamazām uzsūca vai izmeta laukā no sava organisma šādus sev naidīgus svešķermeņus, kādi bij allōdi. Ne velti Kurzemes zemes tiesības, kas ir redīgētas vēlāk par Rīgas virsbīskapijas zemes tiesībām, nosaka, ka visiem „brīviem sēļiem, kuršiem un zemgaļiem jāklauša tām pašām tiesībām kā pārējiem zemniekiem, kas atrodas kādā kundzībā.” Tā tad brīvo ļaužu un zemnieku personas un īpašumi tiek pakļauti zemes kundzībai. Lēņa

²⁴ J. Declareuil, Histoire Générale du Droit Français, 380 (1925).

²⁵ G. v. Below, Agrargeschichte, 54.

²⁶ R. Köttschke, Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte, 149 (1921).

²⁷ Schilling, Die lehn- und erbrechtlichen Satzungen, 127.

grāmatas liecina, ka vasaļi gadu simteņiem ilgi pa purviem, mežiem, salām medī rokā tālos pārnovados iekoptās zemnieku brīvzemes, lai tās pieskaitītu savam lēņa novadam. Parasti šie streijgabali ir tikai dažas pūra, sieka vai dvālekta vietas lieli, tomēr tie ir uzskatāmi par allōdiem, kamēr vasalis negriežas pie lēņa kunga ar lūgumu tos izlēņot (infeodēt) uz viņa vārda.

8. Ļaužu tiesības.

Zemnieka (semenicken) vārds Latvijas pirmrakstos pirmo reiz minēts 1335. g., un nosaukums „bauris“ (būr) ar pirmnozīmi „iedzīvotājs“ 1397. g. — Līdz tam avoti runā vienīgi par „ļaudīm“ (lude, homines); tas ir indoeiropiešu kopvārds ar nozīmi „brīvs cilvēks“. Ģermāņi tā sauca pirmās augstākās kārtas piederīgos, dēvēdami tos arī par primores, principes, optimates, meliores, maiores natu, seniores¹. Tāpat šos latīņu terminus sastopam mūsu Indriķa chronikā, kas jau tur minētos 13. g. s. amata vīrus un priekšniekus pieskaitīt ļaudīm. Arī Krievijā 11. g. s. par ļaudīm sauca visus brīvos pavalstniekus, kas nebija kunga vīri un pretstatā tiem atbildēja kungam ne personiski, bet kolektīvi kā pagasta locekļi. Tautas dziesmas liecina, ka arī mūsu senčiem ļaudis bijuši pirmā kārtā: vienīgi Dievs var pavēlēt ļaudīm, vienīgi viņa vaļa ir augstāka par ļaužu vaļu. Formulas veidā ļaudis vienmēr nostatīti blakus kungam, bet nevis kalpiem, kas piederēja pie neļaudīm. Saimnieciskā ziņā ļaužu kārtā dalījās divās šķirās: labos ļaudīs jeb labiešos, ko pēc krievu parauga sauca arī par bajāriem, un sliktos ļaudīs, ko dēvēja par melniem ļaudīm jeb smirdiem. Vēl 1683. g. Latgalē smirds nozīmēja zemnieku².

Ja Austrumlatvijas padošanās akti runā galvenokārt par novadu kungiem, tad Zemgales un Kursas miera līgumi ļauj spriest par ļaužu tiesisko stāvokli vācu laiku sākumā. Šie līgumi raksturīgi jau tai ziņā, ka vācu vara tos slēdz ar Latvijas cilšu „zemes vecajiem“

kā ar pilntiesīgiem partiem. Svarīgo principu, ka nevācu ļaužu priekšstāvji spēj slēgt abām pusēm saistošus publiski tiesiskus līgumus, Vācu ordenis atzina vēl 1492. g., apstiprinādam Bauskas, Mežotnes un Iecavas zemnieku „vecu tiesu“. Tāpat abām pusēm vienojoties 13. g. s. radītas trīs svarīgas zemes tiesību kōdifikācijas, ko vēlāk nepareizi sauca par zemnieku likumiem (Bauernrechte). Lai gan bīskapijās zemes kungi pēc katra lēņa akta zaudēja nevien daļu no valsts teritorijas, bet arī šai lēņa novadā dzīvojošos ļaudis, kas tika mediatizēti, t. i. palika par zemes kunga netiesiem pavalstniekiem, jo viņu tiešais kungs nu bija vasalis, tomēr šie lēņtiesiskie līgumi starp lēņa kungu un viņa vīriem nevarēja atcelt ne zemes tiesību, ne miera līgumu stingrās normas. Tikai vēlāk, izceļoties muižām un privātām muižas tiesībām (Hofrecht), mazinās zemes tiesību nozīme lēņa novados.

Kāds tad bija ļaužu tiesiskais stāvoklis saskaņā ar 13. g. s. valststiesiskiem aktiem? — Pēc rīdzinieku līguma 1230. g. kurši „paklausīgi ļausies kristīties un pieņems kristietības likumus, paturēdami savā valdījumā un īpašumā laukus un citas lietas bez jebkādas varas ierunām“. 1253. g. līgums nosaka, ka kurši nekādā ziņā nav izslēgti no savām mantojuma tiesībām uz laukiem, zvejām, biškokiem un mežiem, izņemot svētbirzes; pēdējās acīmredzot bija civiltiesiskas apgrozības nespējīgas lietas, un tā tad nevarēja būt darījumu priekšmets. Ļaužu īpašuma tiesības šais aktos formulētas latīņu vārdiem: „possessio et proprietatis“, „possessio et hereditas“, vai arī tikai „hereditas“, kam vācu tekstos atbilst Erbe — valdījums, īpašums, mantojums resp. dzimtsīpašums. Tā tad Erbe jeb hereditas vispārējā nozīmē ir gruntsgabals, bet šaurākā — brīvo ļaužu sēta un novads, tuvāk neaizrādot, ar kādām tiesībām tie tiek vadīti³. Zinām tikai to, ka Vācijā šie termini kancelejas valodā toreiz parasti apzīmēja beneficija un lēņa pretstatus⁴; no tā jāsecina, ka ļaužu civiltiesiskais stāvoklis nebija apspriežams pēc

¹ Schröder-Künssberg, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6. Aufl., I. 234.

² A. švābe, Latvju kultūras vēsture, I. 197—211.

³ Schilling, Die lehn- und erbrechtlichen Satzungen, 140.

⁴ G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte, VI. 4.

lēņa tiesībām, bet gan vai nu pēc zemes tiesībām, kā to nosaka Rīgas virsbīskaps 1272. g. attiecībā uz zemgaļiem, vai arī pēc kādām citām ļaužas tiesībām. Ikdienas dzīvē starpība starp šīm dažādām tiesību sistēmām bij viegli nosakāma nekustama īpašuma mantošanas gadījumā; tāpēc tauta par īpašumu sauca tādas lietas, ko varēja neierobežoti mantot. Ne velti Jersikas Visvalda agrākās tiesības uz pili un novadu sauktas vienkārši par mantojuma tiesībām (*hereditarium ius*). Tāpat ļaužu gruntsgabalus, ko varēja gandrīz neierobežoti mantot, visbiežāk dēvēja par mantojumu (*hereditas*) vai tēva mantojumu (*hereditas patrum meorum*) pretstatā vasaļu lēņiem, kuŗu mantošana bij stingri ierobežota un nosacīta. Vēl vairāk: kad 1252. g. karalis Kristaps I. saviem Igaunijas dāņu tautības vasaļiem piešķīra līdzšinējās dienasta muižas ar lēņa tiesībām, tad minētā privilēģija, uzsvērdama lēņa mantojamības principu, dēvē vācu lēņa tiesības pretstatā dāņu dienasta tiesībām vienkārši par mantojuma tiesībām (*iure hereditario, quod vulgariter dicitur loenrect*). To pašu kārtību redzam arī Vācijā, kur zemnieku mantojuma tiesības uz zemi lietoja kā nekustama īpašuma tehnisko nosaukumu.⁵

Bet *hereditas* jeb *Erbe* nebija manttiesisks jēdziens vien. Tāpat kā ģermāņiem *hīwan* (senindu *šivas*, lat. *civis*) no vienkāršas nama kopības bij attīstījusies par saimnieciskā uzņēmumu, ko valdīja un ar saimes ļaudīm vadīja saimnieks, kuŗa rīcībā un varā atradās sieva, bērni un kalpi,⁶ tā arī latviešiem „saime“ nevien etimoloģiski ir rada *hīwan* vārdam, bet arī pēc būtības atbilst šim ģermāņu tiesību institūtam. Saime bija nevien lielģimene, bet arī organizēta arāja sēta, tā tad zināma lieluma lauksaimnieciskā uzņēmums,⁷ uz kā balstījās visa senatnes un viduslaiku tautsaimniecība. Tas nav gadījums, kā latv. vārds saimniecība iz-

audzis no saimes jēdziena; arī grieķu vārdi „ekonomija“, „ekonomisks“ cēlušies no „oikos“ (kam atbilst latv. vārds ēka) ar nozīmi „nams, namturība, zemkopība, saimniecība“; par „ekonomu“ (*oikonomos*) grieķi sauca katru zemkopi, saimnieku. Tas liecina, ka galvenais ražotājs, resp. ražīga darba organizētājs bija saimnieks savā sētā un saimē. Tāpēc šie jēdzieni saplūda kopā: saime aptvēra nevien ļaudis, bet arī zemi (*terra familiae*) līdzīgi romiešu *familijai*. Tāpēc latīņu avotu izteiciens *familia deserta* (vārdiski tukša, neapdzīvota saime) jāsaprot kā postā pamesta zemnieka sēta bez saimnieka un saimes. Citiem vārdiem, avoti neatšķir „*hereditas*“ (sēta) no „*familia*“ (saime). Zemes un gruntskunga priekšā saime bija tāda pati noslēgta lietu, tiesību un personu apvienība, kāda plašākos apmēros bija ciems vai pagasts (*universitas, communitas*).⁸ Ar to izskaidrojams, kāpēc tikai saimnieka vārdu ieraksta vaku un zemes grāmatās, kāpēc: „Pieci, seši druvā gāja, Viens kungam atbildēja“ (3459). Ar to pašu jāpamato ļoti zīmīgā parādība, kāpēc lauku mājām bija personu, resp. saimnieku vārdi, un kāpēc pēdējiem līdz pat 19. g. s. nebija uzvārdu. Ja latvietim nekustama īpašuma un lielģimenes jēdzienam bija viens vārds „dzimts“ („ieguvis par dzimtu“), tad šai terminā tāpat izteicās lietu un personu piederība no paaudzes paaudzē pie vienas, ārēji noslēgtas tiesiskas un saimnieciskas organizācijas, kā vācu terminā *Erbe* un latīņu *hereditas*. Zem cita vēsturiska grāda mēs to pašu lietu, tiesību un personu apvienību ar nosaukumu *dzimts* skatīsim *dzimtbūšanas* laikmetā, pie kam jau tīri ārēji terminoloģijā vērojama abu institūtu secība un būtiskā līdzība.

Vācu avoti saimi abās nozīmēs sauc par „*Gesinde*“. Lai atšķirtu *Gesinde* kā saimi no *Gesinde* kā sētas, pēdējo apzīmēja pēc tās lieluma arklos par pilnu vai pussētu (*voll und halb Gesinde*). Vesela arkla saimnieku sauca par „pilnu vīru“ (*Vollhäker*). Kas tad bija arkls? Dabiski, ka lauksaimnieciskā uz-

⁵ V. Ernst, *Die Entstehung des deutschen Grundeigentums*, 90—93. (1926).

⁶ A. Švābe, *Brāļu lielģimene*, 171.—91. Latvju tautas dainas J. Endzelīna redakcijā, V. (1930.).

⁷ H. Oppikofer, *Das Unternehmensrecht*, 89—90. (1927).

⁸ A. Švābe, *Pagasta vēsture*, I. 117.

ņējumā, kāds bij sēta, lielākais pamatkapitāls bij zirgs. Tāpēc arī darba zirgs (pēc 1267. g. līguma tāds bij katrs 3 gadus vecs), aizjūgts spīļu arklā vai ecēšā, kļūst par saimnieka sētas vērtības vienību, kāpēc izšķīra vien- un vairākzirgu zemi. Citiem vārdiem, nevien saimnieka bagātību, bet arī maksāšanas spējas noteica pēc viņa zirgu skaita. Uz zirga izcilo stāvokli norāda tas, ka 16. g. s. leišu tekstos zirgam nostata pretīm ragu lopus, ko sauca kopvārdā par bandu (piem., bandu astoņdesmit, zirgu sešpadsmit). Banda varēja būt arī bandiniekam, kalpam, vaļiniekam, bet zirgs tikai saimniekam.⁹ Šī starpība ir interesanta tāpēc, ka arī visiem juristiem pazīstamais romiešu lietu tiesību dalījums „res nec Mancipi“ un „res Mancipi“ nav pamatojams ar vienā vai otrā kategorijā ieskaitīto lietu objektīvo dabu, bet izskaidrojams ar to subjektīvo mērķi, kāds tām noteikts ģimēniskās saimniecībā. Tāpēc pie res Mancipi, kuŗas varēja iegūt un atsavināt tikai īpaši svinīgās un stingrās tiesiskās formās, piederēja nevien romiešu saimnieka sēta (familia), bet arī visi darba un nastu lopi — zirgi, ēzeļi un vērsi. Turpretim res nec Mancipi bij visi pārtikai un maiņai nolemti lopi, ko uzskatīja nevis par pamata, bet apgrozības kapitālu.¹⁰ Tāpēc nevien Romā nauda (pecunia) sākumā nozīmēja ganāmpulka lopus (pecus), bet arī latviešiem naudas jēdziens izveidojies no maiņas lopiem (no vecziemeļnieku naut, lops; krievu нута, lopi; vecsakšu notil, sīklops).

Tā kā zirgs nebija šķīrāms no ārēja galvenā darba rīka — arkla, tad 13. g. s. tāpat kā Vācijas slavu novados par zemes vērtības vienību izveidojās aizjūgts spīļu arkls (Hakenpflug) vai vienkārši sakot Haken, lat. uncus. Sākumā arkls, tāpat kā senāk zirga zeme, nebija topografiska platība, bet tikai zemnieku saimniecības vērtības vienība: tā bija ārēja sēta, ko saimnieks apstrādāja ar vienu aŗamo zirgu, vienu spīļu arklu un vienām ecēšām. Arklos bija sadalīta vienīgi iekoptā zeme (terra culta); turpretim Rīgas pilsētas novadā neiestrādāto zemi vācieši iz-

mērīja, lietojami kā platuma mēru sakšu hūfu (lat. mansus), kuŗas lielums bija 21,6 ha; tā tad apm. divreiz tik liela nekā Vācijā. Jau 15. g. s. šo reto vārdu lieto vienādā nozīmē ar arklu. Tāpat kā vācu hūfa Livonijas arkls aptvēra aŗamzemi ar visiem reāliem un ideāliem piederumiem: laukiem, pļavām, ganībām, ienākumiem un tiesībām. Tāpēc 1252. gada līgumā starp bīskapu un ordeni teikts, ka katrai Kursas baznīcai tiesības dabūt „4 arklus apartas zemes“, bet gadu vēlāk uz Kurzemes bīskapijas daļu krīt vairākas apdzīvotas vietas „ar visām zemēm un mežiem, kuŗus iekojis arkls vai izkaptš“. Arkla piederumus un tiesības mežā, pļavā vai citā ciema vai pagasta kopzemē noteica pēc īpašām kvotēm: pļavās pēc sētas pļāvēju izkapšu skaita (piem., Kursā 1253. g.), mežos pēc malkas cirtēju cirvjiem. Tā 1504. g. kāda igauņu ciema pilnam vīram jeb arkliniekam bija tiesība lietot ciema kopumu ar 2 cirvjiem un 2 izkaptīm.¹¹

Latvijas brīvo ļaužu mantojuma tiesības atzīst gandrīz visi uzglabātie miera līgumi, bet tikai ar zināmiem ierobežojumiem, proti: vāci pārnesa uz Baltiju bezmantinieku mantas institūtu. Valsts interesēs bija noteikt dzimts tiesiskās robežas vismaz attiecībā pret tām manttiesiskām prasībām, kas bija pamatotas ar asinsradniecību. Arī Livonijā Vācu ordenis ar 1267. g. miera līgumu uzspieda kuŗšiem noteikumu, ka par mantiniekiem uzskatāmi asinsradnieki tikai līdz ceturtam celim; tā tad te tiesiski beidzas dzimts un tās locekļu mantojuma tiesības, bet sākas bezmantinieku manta, ko mantoja zemes kungs. Tā kā šādu dzimts robežas noteikšanu atrodam jau ģermāņu cilšu tiesībās, pie kam sakšu tiesībās (arī Sakšu spogulī) dzimts beidzas ar septīto celi,¹² skaitot uz abām pu-

¹¹ A. Švābe, Ciemu satversme, Latv. konversācijas vārdnīca, II. 3911.

¹² H. Brunner, Deutsche Rechtsgeschichte, I.² 115: „Tā kā radniecību padarīja uzskatāmu ar cilvēka ķermeņa un viņa locekļu tēlu, tad atsevišķu paaudzi sauca par celi. Vecāku celis ir pirmais, tēva resp. mātes vecāku celis ir otrs u. t. t. „Ceļus“ jeb locekļus skaitīja tikai vienā pusē — citiem vārdiem, rēķināja pēc dubultceļiem, kāpēc brālis un māsa bija radi pirmā, bet viņu bērni otrā celī.“

⁹ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 290.

¹⁰ H. Oppikofer, 90.

sēm, vai ar ceturto celi, skaitot tikai uz vienu pusi, tad jāsecina, ka minētais Vācu ordeņa noteikums par ceturto (dubult) celi ņemts no sakšu tiesībām.¹³ Tāpat vāci uzspieda¹⁴ Livonijas tautām savu ius recadentiae (Heimfallrecht), t. i. to kārtību, ka bezmantinieku manta piekrīt zemes kungam, kas izriet no viņu kundzības tiesībām, jo tās aptvēra arī civilo tiesas varu pār ļaudīm. Šīs tiesiskās kārtības rezultātā zemju ļaužu sīkie gruntsgabali lielā vairumā saplūda zemes kunga rokās, sevišķi kara un sērgu gadījumos, kad izmira veseli pagasti un draudzes. Bet tās pašas tiesības, tikai daudz plašākā apjomā, piederēja lēņa kungam attiecībā uz savu vasaļu lēņa novadiem. Tā tad no tā vēl nevar slēgt, ka nevācu ļaužu civiltiesiskais stāvoklis 13. g. s. būtu bijis nedrošāks nekā vācu vasaļiem. Varam apgalvot taisni pretējo: nevācu ļaudīm bij labākas mantojuma tiesības nekā vācu bruņniekiem un leimaņu kārtā ieceltiem agrākiem Latvijas novadu kungiem.¹⁵ Lieta tā, ka pēc klasiskām lēņa tiesībām īstu vīra lēni (Mannlehen), kas līdz Jungingena žēlastībai 1397. g. bij galvenais Livonijas lēņu tips, varēja mantot tikai vīriešu kārtas lejupējie, kamēr sievietes lēntiesiskā ziņā nemaz nebija mantojuma spējīgas. Turpretim Rīgas virsbīskapijas¹⁶ un Kurzemes zemnieku, resp. zemes tiesības nosaka: „ja mantojumu neatņem dēls, tad tas piekrīt meitām un mātei kopīgi“, kas pierāda, ka nevācu ļaudīm — un pirms vācu laikiem acīmredzot arī kungiem — bija plašas mantojuma tiesības. 13. g. s. tās zaudēja vienīgi Latvijas novadu kungi, jo pēc oblācijas viņu zemes bija tāpat saistītas ar lēntiesiski nosacītu mantošanas kārtību, ka viņu personas, komendētas bīskapu varā, bija pakļautas lēņa kunga kundzībai ar vasaļa zvērastu. Tāpat kā ļaudis joprojām

paturēja pavalstnieku („Dieva bērnu“) personisko brīvību (libertas neophitorum), tāpat arī viņi brīvi rīkojās ar savu mantu, neierobežoti no lēņa kunga lietiskām tiesībām.

Lai gan zemgaļi vairākkārt sacēlās pret vāciem, tomēr vācu vara vēl 1272. g. atzīst viņu īpašuma tiesības uz gruntsgabaliem (hereditas); ja viņi negribēja vai nespēja tos apstrādāt, varēja iznomāt citiem vai arī pārdot. Tāpat zemes kungi nodrošināja lībju „valdījumus“ un „īpašumus“. — 1212. g. Autīnas latvji un Siguldas lībji sacēlās pret Cēsu Zobenbrāļiem, kas tiem bij atņēmuši laukus, pļavas un biškokus. Šķīrējtiesa nosprieda, ka latvjiem jāsaņem atpakaļ savi biškoki, bet ordenis var paturēt tīrumus ar pienākumu atlīdzināt zaudējumus agrākiem īpašniekiem. Ka vācieši tiešām pirkuši jaunkristīto īpašumus, liecina vicemestra kvīte 1322. g., kur teikts, ka saņemtas 80 mārkas no Rīgas domkungiem kā parāda maksājums Siguldas lībjiem par zemēm, biškokiem un līgumiem. Šis gadījums liecina, ka nelikumības gan notika, bet jaunā valsts vara Rīgas bīskapa personā centās tās novērst un gandarīt cietušos. Nav nekādu ziņu, ka 13. g. s. būtu ie robežota ļaužu tiesība brīvi rīkoties ar savu kustamo un nekustamo mantu. Pavisam otrādi: no Rīgas parādnieku grāmatas ierakstiem redzam, ka zemju ļaudis apgrūtināja ar parādiem un iekļā savus gruntsgabalus.¹⁷ Protams, ka zemes kungi un vasaļi centās ņemt savā valdījumā visu neiekopto zemi, kur nebija vēl „ne arklis aris, ne izkopts pļāvusi“. Bet arī nevācu ļaudis joprojām varēja okupēt šādas „bezkungu lietas“ (res nullius), piem., nolīst mežā līdumu un iekopt tur jaunu sētu vai tīrumu. Šīs tiesības kuršiem paredz arī 1267. g. līgums: „Vieta, kur kāds kursis no metas uz dzīvi, paliek viņa mūžīgs mantojums, ja šai vietai nav jau citi īpašnieki.“

No minētiem faktiem jāsecina, ka 13. g. s. jaunā valsts vara atzina Latvijas brīvo ļaužu īpašuma tiesības (dzimtu) uz tēva novadu un labieģū-

¹³ A. Švābe, Dzimts, Latviešu konversācijas vārdnīca, IV. 6392.

¹⁴ C. Schilling, Die lehn- und erbrechtlichen Satzungen, 105—108.

¹⁵ A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland, Mitteilungen a. d. livländischen Geschichte, Bd. 23, 497 (1924—26).

¹⁶ A. Švābe, Vecākās zemnieku tiesības, 3. lpp. (1927.).

¹⁷ H. Hildebrand, Das Rigische Schuldbuch, Nr. 840-b, Ao 1299.

tiem gruntsgabaliem,¹⁸ pār ko viņi joprojām paturēja pilnīgu rīcības brīvību, izņemot agrāk minētos mantojuma tiesību ierobežojumus. Šo vispār atzīto Latvijas zemnieku tiesisko stāvokli vācu kolonizācijas pirmā gadu simtenī nesen (1925.) centās apšaubīt pazīstamais jurists A. fon Tranzē - Rozeneks, apgalvodams, ka „nevar runāt par iedzimto īpašuma tiesībām uz viņu zemi... Padošanās līgumi viņiem nodrošina vienīgi dzimts lietojuma tiesības (erbliches Nutzungsrecht)“.¹⁹ Tā kā minētais pētnieks nepierāda šo ļoti svarīgo tezi, bet to vienkārši secina no prēmijas, itkā visas „iedzimto zemes bijušas pakļautas lēņa tiesību konstrukcijām“, tad šo apgalvojumu varētu atstāt arī bez ievēribas. Viņam ir taisnība vienīgi tik daudz, ka „grūti ir noteikt iedzimto zemes tiesisko dabu nevien vēlāk, bet arī pirmā laikmetā pēc iekarojumiem“ un ka „vairākkārt pakārtotām lēņtiesiskām zemes attiecībām nevar piemērot romiešu tiesību jēdzienus par īpašumu un valdījumu.“ Bet jautājuma grūtums itnebūt nedod tiesības segt savus aizspriedumus ar tukšām juridiskām formulām ne arī noliegt Latvijas zemnieku zemes īpašuma tiesības tikai tāpēc vien, ka tās bij citādas nekā vācu lēņa vai romiešu civiltiesību sistēma. Šai ziņā metodoloģiski ir ļoti svarīgi ievērot to, ko savā laikā Oto Gērke teica par vācu tiesību īpašuma jēdzienu: „īpašums ir tā lietiskā tiesība, kuŗas mērķis ir pilnīgi valdīt pār lietu. Tā kā visas pārējās lietu tiesības tveŗ lietu tikai noteiktās attiecībās, tad pretstatā īpašumam tās uzskatāmas par ierobežotām lietiskām tiesībām. Šo pretstatu var dažādi izveidot, un tas dažādās tautās un laikmetos ieguvis savdabīgu kalumu. Sekas bij tās, ka arī īpašuma jēdziens mainīja savu veidu... Īpašums ir vēsturiska, bet ne loģiska katēgorija. Mēs nevaram lietot no romiešu uzskatiem aizgūtās definīcijas, itkā īpašums „par sevi“ būtu neierobežota un absolūta tiesība... No tagadējo tiesību viedok-

ļa īpašuma jēdzienu drīkst vienīgi tā formulēt, lai tas jau iepriekš ietveŗ sevī privātās lietu kundzības relatīvitāti un aprobežotību kā arī nodrošina lietiskām tiesībām to koordinēto stāvokli.“²⁰

Kā redzēsīm nākamā nodaļā, Gērkes vārdi jo vairāk attiecināmi uz viduslaiku īpašuma un lietu tiesībām, kas visumā nepazīst romiešu tiesībām raksturīgo šķirojumu publiskās un privātās tiesībās. Tāpat viduslaikiem ir svešs tas personu un lietu brīvības standarts, ko pazina antīkā pasaule. Tāpēc apspriežot Latvijas brīvo ļaužu īpašuma tiesības, vispirms jānoskaidro: 1. ko nozīmē 13. g. s. kanceleju valodā lietotie latīņu termini īpašuma apzīmēšanai; 2. vai vācu kolonistu īpašuma jēdzieni un īpašuma tiesību sistēma, piemērota Livonijas apstākļiem, nozīmēja zemes pirmiedzīvotāju īpašumu ekspropriāciju?

9. Kungu tiesības.

Kursas dalīšanas akts 1253. g. gan nodrošina kuŗu „mantojumus“, bet tai pašā laikā piemetina ļoti svarīgu klauzulu: „neaizkarot to kungu tiesības, kuŗu kundzībā šie īpašumi atrodas“ (salvo iure minorum, sub quorum dominio praedicta bona continentur). Arī kādā 1293. g. līgumā starp Sāmsalas bīskapu un Vācu ordeni pieminētas kungu tiesības un tām statītas pretīm jaunkristīto tiesības (ius neophitorum), pie kam dokuments paskaidro, ka ar to jāsaprot ļaužu dzimtsīpašums tīrumā, pļavā, dravā vai citur. No šiem aktiem jāspriež, ka Livonijā 13. g. s. pastāvējušas divējādas tiesību sistēmas — ļaužu un kungu tiesības, ius neophitorum un ius dominorum jeb dominium. Ko nozīmē šī juridiskā konstrukcija?

Acīmredzot, dominijs ir domina (kunga) vārā. Senatnē par kalpiem un vergiem padarītie ļaudis bij tie, kas uzskatīja nama saimnieku par savu kungu; tā tad lielģimene jeb saime, kur ietilpa arī vergi, bij tas sociālais spēks, kas nodibināja īpašnieka kundzību ar

¹⁸ Sal. H. Baron Foelkersahm, Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands, 4. (1923). H. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland, 62 (1897).

¹⁹ A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland, 496.

²⁰ O. Gierke, Deutsches Privatrecht, II, 347—48. (1905).

kunga (dominus) titulu.¹ Šāds tituls ir saistīts ar ļaužu pakļaušanu varai un padarīšanu par vergiem, labākā gadījumā par pavalstniekiem. Tāpēc Romā dominijam bij galvenokārt tīri privāttiesiska nozīme, proti: nama tēva vara pār savu namu un viņa saimi; tā tad kundzība pār personām un lietām. Vēlāk par dominiju dēvēja lietiskas tiesības vispār, bet jo sevišķi īpašumu, pie kam izšķīra tā saukto īsto jeb kviritu īpašumu (dominium ex iure quiritorium) un bonitāro īpašumu (d. in bonis); pēdējais bij tiesiski mazvērtīgāks. Lai gan Justiniāns mēģināja sakausēt abas īpašuma sistēmas vienā, tomēr tiesību avotos palika daudz pretrunu, kuŗu saskaņošanai itāliešu juristi (glōsātori) nodibināja mācību par divkāršu īpašumu (dominium duplex); tai bija liela nozīme arī Latvijas tiesību vēsturē.

Viduslaikos mainās kā domina, tā domīnija jēdziens. Franku valdnieki tiek saukti nevien par rex (karalis), bet arī par dominus (kungs); parasti ar pēdējo nosaukumu apzīmēja augstāko lēņa kungu.² Tas nozīmē, ka kunga vārds bij ieguvis lēņtiesisku saturu. Tāpēc arī toreiz pretstatā Romai par dominu nesauca vis jebkuŗu nama tēvu, piem., brīvu zemnieku, bet gan tikai ķeizaru, pāvestu un viņu ieceltos laicīgos vai garīgos firstus. Par firstiem (t. i. pirmajiem) dēvēja tautas politiskos vadoņus, un līdz 1180. g. Vācijā pie firstu kārtas piederēja augstākie valsts ierēdņi: hercogi, grāfi, bīskapi, abati. Laicīgiem firstiem šo kārtu deva grāfa amats. 12. g. s. otrā pusē, kad lēņa tiesības izspieda amata tiesības, par firstiem sauca tikai tos dižciltīgos, kas grāfa amatu saņēma tieši no karaļa lēņos. Ar to firsti no atceļamiem valsts ierēdņiem bij kļuvuši par z e m e s k u n g i e m (domini terrae), kāds termins pirmo reiz lietots 1231. g. Zemes kungs bij teritoriāls valdnieks, pie kam par teritoriju sauca politiski organizētu zemi, t. i. novadu ar pavalstniekiem un valdnieka tiesībām pār tiem. Tā kā zemes kungs šīs tiesības bij saņēmis no karaļa, tad tās

sauca arī par regālijām (no lat. regalis, karalisks). Parasti zemes kungiem piederēja visas tās kundzības tiesības, kas senāk bij dotas hercogiem, markgrāfiem vai grāfiem kā amata personām. Tā kā senāk grāfs bij tas ierēdnis, kas savā grāfistē valdīja karaļa vietā, apvienodams vienās rokās visas valdības lietas (tiesu, karaspēku, pārvaldi), tad vēsturnieki domā, ka zemes kundzības pamats meklējams grāfa amatā. Tai momentā, kad bijušais grāfs, tagadējais zemes kungs nav vairs valsts ierēdnis, bet sāk savu amatu izlietot ar paša tiesībām, viņš pārvēršas par valsts galvu.³ Sekas bij tās, ka Vācijas imperija saskaldījās daudzās teritorijās: 13. g. s. beigās Vācijā bij jau 93 garīgie un 14 laicīgie firsti. Livonijā šādi zemes kungi bij Rīgas, Tērbatas, Kurzemes un Sāmsalas bīskapi kā arī Vācu ordenis. Zemes kungu galvenās regālijas bij: tiesība kalt naudu, uzlikt muitu, dibināt pils un pilsētas, prasīt no pavalstniekiem kara dienastu un klausas kā arī uzlikt viņiem nodokļus.⁴ Tomēr firsta lēņtiesiskā pilnvarojuma kodols, ap ko pamazām kārtojās visas pārējās regālijas, bij augstā un zemā tiesas vara (jurisdikcija), t. i. tiesība tiesāt savus pavalstniekus.

Terminā „zemes kungs“ abi vārdi jāsaprot divējādā nozīmē. „Zeme“ var būt vai nu vienkāršs gruntsgabals un tā tad civiltiesiskas varas priekšmets, vai arī nozīmēt politiski organizētu zemi, t. i. pavalstniekus kā publiski tiesiskas varas objektus vai subjektus. Ja 1272. g. līgumā ar zemgaļiem teikts, ka fōgtiem jātur tiesa trīsreiz gadā un jāspriež pēc Latvijas un Igaunijas zemes tiesībām un ieradumiem, tad protams „zemei“ kā tādai nevar būt ne tiesību, ne ieradumu, bet tā ir domāta iedzīvotāju vietā. Tāpat izteiciena landtāgs („zemes diena“) vārds zeme nozīmē zināmas ļaužu kārtas. Kas tās par kārtām, to precizē Sakšu spogulis un kāds 1231. gada atzinums: zeme ir „meliores et maiores terrae“ (zemes labieši un vecaji). Šo formulu lieto arī Indriķis savā chronikā, un tās

¹ V. Sinaiskis, Dominus, Latviešu konversācijas vārdnīca, III. 5751.

² G. v. Below, Der deutsche Staat des Mittelalters, I. 140 (1914).

³ F. Keutgen, Der deutsche Staat des Mittelalters, 125 (1918).

⁴ A. Švābe, Latvju kultūras vēsture, II. 166—169.

nolūks ir uzsvērt, ka kungs nav vienīgais konstitutīvais faktors, kas rada viduslaiku valsti, bet viņam blakus pastāv otrs patstāvīgs faktors — zeme, resp. tās iedzīvotāji labiešu un vecaju personās. Zemes kungs un zemes kārtas stāv viens otram pretim kā divi parti līguma attiecībās, kāpēc arī runā par šādas valsts duālismu.⁵

Tāpat vārds „k u n g s“ (dominus) var apzīmēt ļoti dažādas kundzības attiecības. Vēsturiski ir pierādāms, ka bez sava zemes īpašuma kungs būtu palicis tikai tas, kas viņš jau agrāk bij — ierēdnis; tā tad nekustams īpašums ir „kunga novada“ (Herrschaftsgebiet) jeb teritorijas izcelšanās priekšnoteikums. Piem., nepietika ar to, ka Rīgas bīskaps bij Vācijas imperijas firsts. Lai viņam būtu zemes kunga vara, bij jāiegūst „zeme“, t. i. nevien pavalstnieki ar kristīšanas aktu, bet arī agrāko kungu novadi ar oblācijas (dāvinājuma) darījumu. Jau merovingu laikos grāfus ņēma no grāfistes zemes īpašnieku vidus; protams, viņu „muiža“ bij daudz mazāka nekā amata iecirknis. Ja pamazām abi novadi saplūda kopā par vienu „zemi“ (terra), tad tas izskaidrojams ar grāfa publiskām tiesībām. No otras puses bez grāfa amata šāds zemes īpašnieks paliktu tikai gruntskungs ar ļoti ierobežotām kundzības tiesībām, kam būtu joprojām jādzīvo kāda cita zemes kunga tiesā.⁶ Tā tad: ja kāds kungs saucas par zemes kungu; ja arī viņa kundzības pamats ir zeme, uz kuŗas atsevišķiem novadiem tam var būt ļoti dažādas tiesības, tad tomēr zemes kunga stāvoklis teritorijā nekādā ziņā nav zemes īpašnieka stāvoklis. Zemes kunga kundzību labi raksturo F. Keitgens šādiem vārdiem: „Landesherr war Herr im Lande, nicht aber am Lande.“⁷ Tāpēc arī zemes kunga attiecības pret „zemi“ jāraksturo ar terminu imperium, kas izveidojās romiešu tiesību ietekmē un nozīmēja neierobežotu tiesas varu. Tā paša iemesla dēļ dažreiz avoti zemes kunga vietā

lieto izteicienus caput terrae (zemes galva) un princeps terrae (zemes priekšnieks).

Ja zemes kungs bij — kaut arī feodālizētu — valsts tiesību jēdziens, tad lēņa kungs (dominus feudalis) ir tīri lēņtiesisks termins: pirmam ir vara pār pavalstniekiem, otram tikai pār saviem lēņa vīriem. Zemes kungs tai pašā laikā var būt arī lēņa kungs, bet ne katrs lēņa kungs ir jau zemes kungs. Lēņa kunga lēņtiesisko varu un viņa stāvokli lēņa kundzības piramīdā izteica ar vārdu dominium (dominium), pie kam izšķīra dominium directum un utile. Šo itāliešu jurisprudences mācību postglōsātors Balds (ap 1327.—1400.) attiecināja arī uz lēņa tiesībām.⁸ Dominium directum jeb virsīpašnieka tiesības teritorijā (piem., Livonijā) piederēja Vācijas imperijai tās augstākā kunga, vācu karaļa personā; turpretim imperijas firstiem (piem., Rīgas bīskapam) bij tikai dominium utile jeb apakšīpašnieka tiesības. Šai laikā dominium utile bij izveidojies jau par dominium rei — tā bij tiesiska kundzība pār kādu lietu, kaut arī svēšā vārdā: apakšīpašnieku uzskatīja par istā īpašnieka substitūtu, ar kuŗa starpniecību īpašnieks valda pār savu lietu. Apakšīpašniekam ir tiesība iznomāt, ieķīlāt un arī novēlēt mantojumā savu gruntsgabalu, pat to atsavināt, ievērojot virsīpašnieka pirmtiesības. Tā tad no lēņtiesiskās doktrīnas viedokļa nevienu Livonijas zemes kungu nevar uzskatīt par savas teritorijas īpašnieku (dominus proprietatis), ko spiests atzīt arī A. Tranzē-Rozeneks. Bet visai šai viduslaiku jurisprudences skolas mācībai ir vairāk doktrināra nekā praktiskas dzīves vērtība.

Lieta tā, ka agrīnos viduslaikos mainījās nevien domina, bet arī dominija jēdziens: pretstatā Romai nu par dominiju sauc nevis īpašuma tiesības uz lietām stingrā civilistiskā nozīmē, bet gan varu un kundzību. Tā nebij civiltiesiska vara, bet kundzība pār ļaudīm un valsts teritoriju, kas nedeva kungam īpašuma tiesības uz savu pavalstnieku grunts-

⁵ F. Keutgen, Der deutsche Staat des Mittelalters, 132, 142.

⁶ Turpat, 134.

⁷ Turpat, 137.

⁸ A. Švābe, Dominium (2), Latviešu konversācijas vārdnīca, 5740—45.

gabaliem;⁹ tos arī nesauca par dominiju, bet par propriētāti (proprietat). Kamēr zemes gabalam varēja būt tikai viens īpašnieks, tikmēr kungu parasti bij vairāk; piem., Bērzau-nē 1380. g. zemes kungs bij Rīgas virsbīskaps, kas tur pats nedzīvoja, bet viņa vietā valdīja vasalis Tizenhūzens ar lēņa kunga tiesībām, jo daļu no sava plašā kunga novada bij izlēņojis apakšvasalim Gadenam. Šīs vairākkār-tējās kundzības pār vienu novadu izskaidro-jamas ar lēņu sistēmas piramidveidīgo kon-strukciju, kur katram bij ierādīts savs varas kāpulis. Publiskai tiesu iekārtai pagrimstot, augtsāko tiesas varu ieguva nevien firsti, bet arī laicīgas un garīgas kārtas gruntskungi, un līdz ar to viņu novads kļuva par kunga no-vadu, kur viņiem piederēja ierobežota zemes kundzība, ko dažreiz pretstatā firsta varai (imperium) sauca tikai par dominiju.¹⁰

Ja jau vācī pašā sākumā vāji atšķir pub-liskās (kundzība) un privātās (īpašums) tie-sības, tad feodālisma ziedu laikos, kas Vā-cijā sākās 13. g. s., vēl jo vairāk pieaug šī jē-dzienu neskaidrība. To veicināja arī tas, ka nevien kārtu, bet pat īpatņa, stāvokli valstī lielā mērā noteica viņa civiltiesiskā pozīcija, t. i. vai viņam bij nekustams īpašums un kāda bij šī gruntsgabala tiesiskā daba.¹¹ Protams, sekas bij tās, ka jau 13. g. s. avoti arvien bie-žāk sajauc kundzības jeb dominija un īpašu-ma jeb propriētātes jēdzienus un nosauku-mus.¹² Sava nozīme bij arī tam, ka latīņu ju-ridisko valodu Vācijā izkopa itāliešu juristi, kas ar savu mācību par divkāršu īpašumu vei-cināja dominija vārda iespīšanās baznīcas un lēņa tiesībās. 14. g. s. kanceleju rakstveži ir tiktāl apmaldījušies dažādās stila tautolo-gijās un pleonasmos, ka dominija vietā para-sti lieto formulu „dominium et proprietat“, lai gan šai laikā starp abiem jēdzieniem nav vairs nekādas būtiskas starpības.¹³ Citiem vār-

diem, vēlinos viduslaikos vārds dominijs zaudē savu agrīno laiku publiski tiesisko pie-skaņu un apzīmē īpašuma jēdzienu vispār; tikai nedrīkst aizmirst, ka 13.—14. g. s. īpa-šums nav stingri civiltiesisks jēdziens, bet ap-tver tagadējo īpašumu kopā ar zemes kun-dzību (Gebietshoheit).¹⁴ Tikai viduslaiku beigās, un tad arī vispirms vienīgi pilsētās, sā-kās mēģinājumi atšķirt civiltiesisko īpa-šumu no zemes kundzības, kā sauc valsts varu attiecībā pret valsts novadu („zemi“).

Bet varbūt dominijam Livonijas avo-tos bij cita nozīme nekā Vācijā? — Lai at-bildētu uz jautājumu, jāatgādina, ka šo ju-ridisko terminu Vācu ordeņa kanceleja lieto nevien runājot par Livonijas jaunkristītiem, bet arī kādā svarīgā Prūsijas tiesību avotā, ko mūsu vēsturnieki pametuši novārtā. Es do-māju virsmestra H. fon Zalca 1233. g. privi-lēģiju ar nosaukumu „Kulmas derība“ (Kul-mische Handfeste),¹⁵ kas nosaka vācu bruņ-nieku un namnieku kārtas kolonistu tiesisko stāvokli attiecībā pret Vācu ordeni kā zemes kungu.¹⁶ Ja sākumā Kulmas derība bij do-māta tikai Kulmas un Tornas pilsētai līdz ar novadu, tad līdztekus ordeņa iekarojumiem paplašinājās arī šo tiesību novads. Beidzot Kulmas derība kļuva par Vācu ordeņa zemes tiesību pamatu un avotu vispār.¹⁷ Lai gan šīs privilēģijas noteikumi sākumā bij spēkā tikai Prūsijas vāciešiem, tomēr vēlāk tie attiecās arī uz prūšiem, jo „it īpaši ar Kulmas tiesību izdošanu ordenis centās savstarpēji tuvināt savus vācu un prūšu pavalstniekus.“¹⁸ Kul-mas derībā vārds dominijs lietots tikai vien-reiz un pie tam (18.) nodaļā par kunga tiesu

¹³ O. Gierke, Gutachten in Sachen der Stadt Kiel, Mitteilungen der Gesellschaft Kieler Stadtgeschichte, 23 (1908), 8—14.

¹⁴ Gierke, turpat, 17.

¹⁵ Tā iespiesta Philippi izdotā Preussisches Urkundenbuch, I. nr. 105 un 252.

¹⁶ E. Caspar, H. v. Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen, 40 (1924).

¹⁷ G. Kisch, Studien zur Kulmer Handfeste, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germ. Abt., Bd. 50, S. 181 (1930).

¹⁸ J. Bühler, Ordensritter und Kirchenfürsten, 27 un 419 (1927).

⁹ A. Heusler, Institutionen des deutschen Privat-rechts, I. 97; II 48—49. (1885).

¹⁰ Schröder-Künssberg, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 6. Aufl. I. 640.

¹¹ R. Hübner, Grundzüge des deutschen Privat-rechts, 4. Aufl., 225 (1922).

¹² Heusler, Institutionen, II. 48.

(De censu). Tur teikts, ka katram vīram, kas saņēmis no ordeņa dzimtsīpašumu (hereditatem), jāmaksā ordeņa brāļiem 1 Kelnes vai 5 Kulmas peniņi un vaski divu māрку svarā „dominija atzīšanai un par zīmi, ka vīrs šīs zemes dabūjis no ordeņa un pakļauts viņa tiesas varai.“¹⁹ Šī kunga tiesa jānodod ik gadus Mārtiņos vai vēlākais nākošās 14 dienās. Tā kā minētā kunga tiesa ir ļoti maza un visiem vienāda, neatkarīgi no zemes lieluma, tad ir skaidrs, ka tā nevar būt ne dzimts-, ne gruntsnoma. Šīs nodevas tiesisko dabu paskaidro pats likums: tā ir „zīme“, ka „vīri“ atzīst ordeņa zemes kundzību. Tā kā viņi valda zemi ar dzimtsīpašuma (allodium, hereditas) tiesībām un ieguvuši to no ordeņa pirkuma ceļā, tad no tagadējo civiltiesību viedokļa nevar teikt, ka ordenis būtu bijis viņu zemes virsīpašnieks. Acīmredzot, te ar vārdu dominijis nav rezervētas virsīpašnieka tiesības uz pārdotiem gruntsgabaliem, bet gan uzsvērtas ordeņa — kā zemes tā arī lēņa kunga — tiesības tiesāt savus pavalstniekus un prasīt no viņiem kara dienastu vieglā vai smagā kavalerijā.

Šādu tulkojumu apstiprina tas, ka uz Kulmas tiesību pamata izdotās vācu lēņa grāmatas atkārtoti „kungu tiesas“ klauzulu un pie tam latīņu vārdu dominium netulko vis ar Eigentum (īpašums), bet Herrschaft (kundzība). Vēl skaidrāk tas redzams no kāda 1274.g.līguma,²⁰ ar ko Karaļauču komturs par 40 mārķām pārdod diviem zembju brāļiem zemi „par patiesu īpašumu ar mantojuma tiesībām“ (in veram proprietatem iure hereditario) ar pienākumu ik gadus Mārtiņos maksāt ordenim 1 Kulmas denāriju un 1 talentu vasku „in recognitionem vero dominii“ (patiesas dominija atzīšanai). No šī dokumenta redzam, ka Vācu ordeņa juridiskā valodā 13. g. s. dominijis un īpašums bij divi dažādi jēdzieni. — No Kulmas derības arī redzam, ka ordeņa „vīriem“ jāiet uzbrukuma karā

pret Pomezānijas prūšiem tādā apbrūņojumā, kā to nosaka Kulmas tiesības, un tik bieži, cik to prasa ordeņa brāļi. Vēlā, kad Kulmas zemei ar Dieva palīgu vairs nebūšot ko būties no pomezāniešiem, vācu vīriem namniekiem nebūšot arī jāiet kara gaitās, izņemot gadījumus, ja viņu zemē iebruktu ārējs ienaidnieks. No šiem noteikumiem izriet, ka lai gan vācu kolonisti bij pirkuši zemi no ordeņa par dzimtu ar tiesībām pārdot to tālāk, tomēr šī zeme bij apgrūtināta nevien ar kunga tiesas devumu, bet arī ar lēņa dienastu. Ne velti Kulmas derība, runājot par minēto dzimtsīpašumu iegūšanu, valdīšanu un atsavināšanu vienmēr uzsver, ka „tiesa un kalpība“ (ius idemque servicium), kas saistīta ar šiem gruntsgabaliem, paliek negrozīta. Tie nav gadījuma vārdi, bet gan Prūsijas un Livonijas zemturbas pamatideja un juridiskā motivācija. Nevien muižnieku, bet arī zemnieku īpašuma vēsturi līdz pat ordeņa valsts bojā ejai 16. g. s. varam ievadīt ar šāda motīva vārdiem. Tas nozīmē, ka publiskās kalpības ideja ir vienīgi īstā atslēga, kas ļauj mums atvērt viduslaiku sarežģīto agrāro attiecību slepenās atsperes.

Kulmas derība nevien palīdz iztulkot dominija jēdzienu Vācu ordeņa juridiskā terminoloģijā, bet arī pareizāk un dziļāk izprast to tiesisko iekārtu, ko vācu vara 13. g. s. nodibina Livonijā un Prūsijā. Kanoniskā desmitā tiesa bij jāmaksā vienīgi tām Livonijas ciltīm un viņu novadiem, kas bieži sacēlās un lauza bīskapam un ordenim dotos solījumus. Apspiežot šos novadus, tiem uzlika desmito tiesu par sodu. Turpretim Latvijas novadu lielais vairums maksāja tikai nelielo kunga tiesu — parasti divus pūrus labības no arkla. No Kulmas derības redzam, ka tikpat lielu kunga tiesu — un tāpat kā Livonijā desmitās vietā (pro decimis) — savas diēcēzes bīskapam deva Prūsijas vācu kolonisti, proti: no katra vācu arkla vienu mēru (šefeli) kviešu un mēru rudzu, bet no katra poļu arkla — mēru kviešu.

Rezīmējot sacīto, jāsecina, ka: 1. kuršiem, zemgaļiem un latgaļiem tāpat kā vācu kolonistiem Prūsijā baznīcas desmitā bij atvietota

¹⁹ Philippi, Preussisches Urkundenbuch, I. 105 (S. 80): „in recognitionem dominii et in signum, quod eadem bona habet a domo nostra et nostre debeat iurisdictioni subesse“.

²⁰ A. Seraphim, Preussisches Urkundenbuch, I. 2, Nr. 322 (1909).

ar vieglu un nelielu kunga tiesu, kas bij publiski tiesisks nodoklis, bet ne nodeva gruntskungam. 2. Ļaudīm neatņēma viņu līdzšinējās zemes īpašuma tiesības, bet aprobežoja mantojuma tiesības zemeskungam par labu. 3. Dominijs nav jāiztulko civiltiesiskā nozīmē kā virsīpašums (dominium directum), bet gan tikai kā zemes kundzība (dominium terrae) pār pavalstniekiem; tāpēc Kursas dalīšanas aktā (1253. g.) ordeņa rezervētās kungu tiesības (salvo iure minorum), tāpat kā Kulmas derībā, nav īpašuma paturēšana, bet regāliju tiesības (reservata imperii), ko ar īpašu klauzulu sev patur zemes kungi.²¹ Tikai pie šāda slēdziena var nākt objektīva vēstures zinātne. Ja turpretim A. fon Tranzē-Rozeneks grib noliegt Latvijas pirmiedzīvotājiem īpašuma tiesības jau 13. g. s., tad spriežot no lēntiesiskās doktrīnas viedokļa viņam tās šai laikā jānoliedz nevien visiem Livonijas bruņniekiem, bet arī garīgiem firstiem un lēpa kungiem, ko, protams, mūsu autors nedara. Tas ir 18. g. s. Vidzemes muižniecības nevēsturiskais uzskats, kam nevar atrast nekādu pamatojumu 13. g. s. avotos. Turpretim var gandrīz pilnīgi piekrist H. fon Bruiningam, ka 13. g. s. līgumi piešķīra Livonijas pirmiedzīvotājiem lielāku brīvību un vairāktiesības nekā Vidzemes zemnieku „brīvlaišana“ 1819. g.²²

Jau pirmā nodaļā uzsvēru, ka Romas kūrija Livoniju uzskata par sv. Pēterļa krēsla īpašumu un prasa no saviem bīskapiem Livonijā un Prūsijā, lai tie jaunkristītos „Dieva bērņus“ nenospiež zemākā kārtā nekā pirms kristības. Lai arī Vācu ordenim bij daudz trūkumu, lai arī viņš, karodams zem Dievmātes karoga un valkādams krusta zīmi uz sava tērpa, asiņaini, nežēlīgi un viltīgi nogādāja pie malas savus ienaidniekus, tomēr nedrīkstam aizmirst, ka tai pašā laikā tā bij priekšzīmīgākā valsts Rietumeiropā. Protams, Paula

Nīborovska vārdi, ka „ordeņa valstī bij maz lielgruntnieku, labi nokārtota tiesa un valdība, kas pretstatā citām toreizējām valstīm bij labvēlīga nemantīgiem“, ir jāsaprot relatīvi, kā viss labs un ļauns vēsturē,²³ tomēr neviens nevarēs noliegt, ka taisni vidējās un zemākās kārtas ordeņa valstī dzīvoja labāk un jutās brīvāk nekā bīskapijās, kur starp zemes kungu un pavalstnieku nostājās bruņnieks. Un ja pat Vācijā 16. g. s., recipējot romiešu tiesības, ne valdnieki, ne juristi neiedrošinājās izsludināt zemāko kārtu nepilnīgās īpašuma tiesības par tiesībām uz svešām lietām (ius in re aliena), jo tas draudētu ar sociālo revolūciju,²⁴ tad vēl jo vairāk to var attiecināt uz Livonijas apstākļiem vācu kolonizācijas sākumā. Zemes kungi nedrīkstēja nemaz domāt par pirmiedzīvotāju īpašuma ekspropriāciju, jo Saules (1236.) un Durbes (1260.) kauju katastrofas atgādināja, ka tikai ar tālredzīgu un miermīlīgu kompromisa politiku viņi spēs noturēt valsts varu savās rokās šai „kristietības viņā galā“.

10. Desmitās tiesas tiesības.

Desmitās tiesas tiesība (Zehntrecht) ir tiesība prasīt $\frac{1}{10}$ no kādas personas darba augļiem un ienākumiem; tāpēc modernizējot, var teikt, ka tas bij 10% ienākuma nodoklis. Desmitās tiesas saistībā jāizšķir persona, kurai ir pienākums šo nodokli dot, no personas, kurai ir tiesība to prasīt; tāpēc runā par desmitās tiesas devēju un ņēmēju. Arī Livonijas tautas, atdodamās „kristietības jūgā“ (iugum Christianitatis) un pieņemdamas „kristīgo likumus“, bij spiestas dot desmito tiesu un katoļu priesteri vēl pamācīja, ka tā esot „noteikta no Dieva uz visiem laikiem“ (semper a Deo statuta).

Mācībai, ka desmitā tiesa (lat. decima, vācu Zehnte, franču dime) ir pamatojama nevis ar cilvēku likumiem, bet ar dievišķīgām tiesībām (ius divini), ir gaļa vēsture. Jau sv. Augustīns kādā vēstulē 405. g. raksta, ka

²¹ G. Kisch, Studien zur Kulmer Handfeste, 217—18.

²² H. v. Bruiningk, Livländische Rückschau, 19. (1879).

²³ J. Bühler, Ordensritter und Kirchenfürsten, 27 (1927).

²⁴ K. Lautz, Entwicklungsgeschichte des Dominum utile, 89 (1916).

„Dievam pienākoties desmitā, bet Cēzaram kunga tiesa (census)“. Lan gan protestantu zemēs cīņa pret baznīcas desmito tiesu sākās jau reformācijas laikā, tomēr viduslaiku mācība par šīs nodevas dievišķīgo dabu bij tik stipra, ka vēl 1618. g. baznīca piespieda angļu vēsturnieku Seldenu formāli atsaukt savas pretējās domas. Ievērojamais jurists Hūgo Grōcijs bij pirmais, kas pierādīja, ka desmitās tiesas tiesības it nebūt nav pamatojamas ar bībeli un Lēvita cilts likumiem, bet gan tām ir laicīgs raksturs, un ka arī baznīca šīs tiesības savā laikā ieguvusi no pasaulīgo valdnieku rokām.¹ Pēc Grōcija arī citi juristi sāka noliegt šīs nodevas dievišķīgo izcelšanos. Piem., L. F. Gabkensis 1781. g. savās Ciemu un zemnieku tiesībās gan atzīst, ka Vecā Derībā desmitai tiesai bijis pamats priesteru tiesībās, bet līdz ar to uzsver, ka Jaunās Derības laikā Izraēļa republika vairs neesot pastāvējusi, kāpēc arī ebrēju desmitās tiesas tiesības nesaistot kristīgos; tāpēc pirmkristīgie neesot devuši šādu nodevu. Tikai sākot ar 6. g. s. baznīcas koncili prasot šo nodokli, kas līdz ar to pierādot, ka Jaunā Derībā desmitā tiesa esot katoļu baznīcas,² bet ne dievišķīgo tiesību institūts.

Pēc Nibura pētījumiem desmitās tiesas izcelšanās Rietumeiropā saistama ar Romas domēnēm (ager publicus), kuŗu īpašnieks republikas laikā bij romiešu tauta, resp. valsts. Šo valsts zemju valdītājiem sākumā bij tikai tīrumu un dārzu lietošanas tiesība (usus), kamēr valstij joprojām palika nevien īpašuma, bet pat augļu ievākšanas (ususfructus) tiesība. Nīburs domā, ka valsts apmierinājusies ar noteiktu augļu daļu — labības desmito, augļu koku un vīna ražas piekto tiesu. Ķeizaru laikā domēnes līdz ar desmitās tiesas tiesībām sāka piešķirt vietējām baznīcu draudzēm un pilsētu sabiedrībām. Sākot ar 4. g. s. baznīca šīs un citas savas zemes izdod zemniekiem nevien dzimts un daļas nomā, bet arī plaši izmanto atvēlējuma (prekārija) praksi,

pie kam prekāristam bij jādod baznīcai vai nu kunga vai desmitā tiesa (census vel decima). Romas valstij sabrūkot, desmitā tiesa paliek spēkā nevien tā sauktās dekumātu zemēs, bet arī citās bijušās Romas provincēs.

Karolingu laikos (vai nu jau Kārlis Martels, vai vismaz Pipins 755.—68. g.) ar valsts likumu nodibina desmitās tiesas pienākumu, lai atlīdzinātu baznīcai par sēkulārizētām zemēm. Kārļa Lielā kapitulārs (779. g.), laikam, sekodams Pipina paraugam, nosaka, ka visiem, kas karaļa vārdā saņēmuši zemi no sēkulārizētiem baznīcas īpašumiem, jāmaksā tai divkāŗša desmitā tiesa, ko izteica ar formulu „desmitā un devītā“ (decima et nona): $\frac{1}{10}$ ražas kā parastā nodeva bīskapiem par labu un no pārējām $\frac{9}{10}$ vēl $\frac{1}{10}$ kā atlīdzība baznīcai par zemes sēkulārizāciju. Pretstatā bīskapu desmitai tiesai priesteru tiesības uz desmito (Pfarrzehnten) vēl 9.—12. g. s. tika pamatotas vienīgi ar Dieva tiesībām. Arī atsavināšanās ziņā priesteru un bīskapu desmitā tiesa bij pakļauta dažādiem noteikumiem: pirmie nedrīkstēja atsavināt desmitās tiesas gada ražu, otrie — pašas desmitās tiesas tiesības. Laterāna koncils (1179), atsaukdams uz nepareizo prēmisi, itkā visi laicīgie desmitās tiesas kungi esot dabūjuši šīs tiesības no baznīcas, deklarēja, ka baznīcas desmitās atsavināšana lajiem uzskatāma par pretlikumīgu un spēkā neesošu. Bet šim Laterāna koncila lēmumam bij maza praktiska nozīme, jo to neatzina 1186. g. reichstāgs. Jautājums par desmitās tiesas juridisko dabu palika akūts 12. g. s. otrā pusē tāpēc, ka tai laikā bīskapi iegūst garīgo firstu tiesības un savas teritorijas aizsardzībai gribot negribot bij spiesti izlēnot desmito tiesu lajiem — bīskapijas vasaļiem. Agrāko domēņu desmito tiesu sāk saukt par baznīcas desmito (ecclesiasticae decimae), ja to saņēma bīskapi, vai arī par izlēnoto desmito tiesu (infeudatae d.), ja to saņēma vasaļi; starpība bij tā, ka no pirmās desmitās tiesas nebij, bet no otrās bij jādod lēņa dienasts. Lai gan pāvests Grēgorijs IX, atsaukdams uz minēto Laterāna koncilu, 1236. g. aizliedza Livonijas bīskapiem izlēnot baznīcas desmitās tiesas tiesības, kā arī pavēlēja atsaukt līdzšinējos lēņus, to-

¹ A. Švābe, Desmitā tiesa, Latviešu konversācijas vārdnīca, III. 5123—321; J. Birnbaum, Die rechtliche Natur der Zehnten (1831).

² Gabkens, Grundsätze des Dorf- und Bauernrechts, § 416. Halle 1781.

mēr šī baznīctiesiskā norma bij strīdīga jau pašā Vācijā, un, protams, neieguva likuma spēku arī Livonijā. Patiesībā pirmie Livonijas lēņi bij īsti desmitās tiesas lēņi (infeudationes decimarum).

Livonijas tautām bij jāsolās dot desmito tiesu „no visa tā, ko pēc dievišķīgām tiesībām mēdz aplikēt ar desmito“. Avoti runā par rudzu un miežu desmito, vai labības desmito vispār; dažreiz tās vietā bij jādod arī medus, piem., brīvzemniekiem. Bez tam zemes kungam vai viņa vasaļiem piekrita desmitā tiesa no visiem pārējiem zemnieku ienākumiem: siena, apiņiem, jēriem, kazlēniem, zivīm un roņiem, pat no alus. Ja kādam saimniekam nebij ne desmit, ne divdesmit jēru, teļu un kumeļu, tad attiecīgo lopu pieaugumu vajadzēja nomaksāt naudā vai nolīdzināt ar sviestu vai citiem piena produktiem; tāda pat kārtība bij angļu sakšos.³ Desmitā tiesa bij jādod nevien latvju un lībju zemniekiem, bet arī senprūšiem, Roņu salas zviedriem un vācu kolonistiem — ja tādi, paklausīdami ordeņa aicinājumam, apmestos uz dzīvi Kursā, kas liecina, ka Livonijā tika ieviesta tā pati nodokļu sistēma, kas toreiz pastāvēja gandrīz visā kristīgā Eiropā un ko vēl 1921. g. pavasarī nolēma ievest Padomju Krievijā „kā visvieglāko zemnieku naturālo nodevu veidu.“

Ar 1230. g. līgumu kuršu karalis Lamekins nodod savu valsti „pāvesta rokās“, pie kam pāvesta legāts Alnas Balduīns savukārt apsola, ka kuršiem būs jādod savam bīskapam un prelātiem tikai tās nodevas, kas uzliktas Gotlandes zemniekiem. Pēdējie deva $\frac{1}{10}$ baznīcai, bet otru desmito priesteriem nevien no saviem laukiem, bet arī no pļavām un apiņiem; ja kāds gotlandietis gribēja baznīcai parādīt sevišķu labvēlību, tad $\frac{1}{10}$ vietā maksāja $\frac{1}{9}$ no saviem ienākumiem. Šis līgums liecina, ka vismaz tās Livonijas ciltis, kam bij sakari ar gotlandiešiem, pazina desmitās tiesas institūtu jau pirms vācu laikiem. Tā kā arī Gotlandē bij spēkā toreizējā finanču tiesību formula „decima et nona“ ($\frac{1}{10}$ un $\frac{1}{9}$), tad jādomā, ka livoniešiem uzlika to pašu pienākumu: maksāt desmito tiesu nevien bīska-

piem, bet arī priesteriem. Šo minējumu apstiprina avotu liecības. Ar 1252. g. līgumu kurši apņēmas dot priesteru uzturam 1 sieku rudzu, miežu un auzu no katra arkla, skaitot pūrā desmit sieciņus. Šo nodevu tauta sauca par mācītāju sieciņiem (Kastenkorn), un tie atbilst Rietumeiropas nōnai ($\frac{1}{9}$). Katoļu baznīkungi ievāca sieciņus rudenī, apjājot savas draudzes ciemus un sētas, kāpēc lietoja tehnisko izteicienu „jāt sieciņos“. Sieciņu vākšana bij savienota ar nodevu dzīrēm baznīkungam par godu, pie kam dzīru atliekas — alu un maizi — parasti paturēja mielasta rīkotāji zemnieki.⁴ Bez tam, saskaņā ar pāvesta Grēgorija IX noteikumiem 1236. g., draudžu baznīcām bij tiesība saņemt $\frac{1}{3}$ no visiem diēcēzes desmitās tiesas ienākumiem.

Kas attiecas uz Livonijas bīskapu finanču tiesībām, tad avotu liecības šai ziņā ir diezgan trūcīgas. Arī viņi saņēma sieciņus sinoda prokurāciju veidā; par prokurācijām sauca bīskapu mielasta tiesības vizitācijas ceļojuma laikā. Tērbatas bīskaps 1242. g. ziņo, ka saņemot šādas prokurācijas: ik no arkla sieku auzu un iesala, ik no 2 arkliem sieku rudzu un 1 vistu, ik no 4 — sieku kviešu, bez tam no 20 arkliem vezumu siena; par šo gobs labību viņš pērkot gaļu un citu ceļā vajadzīgo. Rēveles bīskapijā pēc 1259. g. igauņiem bij jādod 2 sieciņi rudzu no katra arkla bīskapa vizitācijām, kas parasti notika divreiz gadā. Bīskapa prokurāciju sieciņus (Sendkorn) bij spiesti dot tikai zemnieki; tā kā šī baznīcas nodeva reālnastas veidā apgrūtināja visus zemnieku zemes arkus, tad, protams, tā bij jādod muižniekiem tai gadījumā, ja viņi prētēji aizliegumam pievienoja muižas laukiem zemnieku tīrumus, vai arī apstrādāja postā pamestus zemnieku arkus. Vismaz šāda kārtība pastāvēja Rēveles bīskapijā. Bet jau 1410. g. Hārijas un Virijas bruņnieki par 400 mārķām atpirka no Rēveles bīskapa viņa tiesības prasīt prokurāciju sieciņus no muižas apstrādātiem zemnieku arkliem.⁵

⁴ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 50—51.

³ Liebermann, Die Gesetze der Angelsachsen, II. 750.

⁵ H. Frh. von Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft in Livland während der Ordenszeit, 41 u. 80. (1897.)

Izlēnodami Livonijas zemnieku arklus vasaļiem, zemes kungi bij spiesti līdz ar citiem lēņa piederumiem nodot vasaļiem arī desmitās tiesas tiesības, kāpēc Livonijas statūtu grāmatas (piem., Vidējās bruņnieku tiesības, cap. 56) desmito tiesu neuzskata par kustamu mantu, bet tāpat kā vēlāk dzelzs inventāru pieskaita galvenai nekustamai lietai — zemnieku sētai. Līdz ar to lēņa novados desmitā tiesa nevien izslīd no zemes kunga rokām, bet pārvēršas par laicīgu, privāttiesisku nodevu, ko zemnieki maksā nevis vairs baznīcai, resp. bīskapam, bet gan savam gruntskungam muižniekam. Tiem Livonijas bīskapiem, kas bij arī zemes kungi, desmitās tiesas ienākumi palika vairs tikai no tā sauktām galda zemēm (Tafelgüter) un sākumā arī $\frac{1}{4}$ no ordeņa zemnieku desmitās tiesas. Bet jau 1224. g. pāvests Honōrijs aizliedza bīskapiem prasīt desmito tiesu no tām ordeņa muižām, kas dibinātas pēc 1215. g. iekāptos apgabalos, un kuņas tas apstrādā „paša rokām vai uz sava rēķina“. Citāds bij Rēveles bīskapa stāvoklis. Tā kā viņam nebija pašam savas teritorijas, un tā tad viņš nebija zemes kungs, tad Dānijas karalis Ēriks 1240. g. uzliek visiem hercogistes vasaļiem par pienākumu maksāt šim bīskapam $\frac{1}{10}$ no desmitās tiesas (decimas decimarum), ko, protams, maksāja zemnieki; citiem vārdiem, no zemnieku arkliem bīskapam bija tiesība saņemt 1% no saimnieka bruto ienākumiem. Turpretim no savas muižas zemes vasaļiem bija jānodod pilna desmitā tiesa, t. i. 10% no bruto ieņēmuma. 1242. g. karalis groza šo kārtību, nosakot, ka turpmāk Rēveles bīskaps saņems nevis $\frac{1}{10}$ no desmitās tiesas, bet gan lasti rudzu un lasti miežu no katrēm 20 arkliem. Šis nodevas dēļ vēlāk izcēlās ilgi strīdi starp bīskapu un hercogistes vasaļiem, kas beidzās ar 1280. g. izlīgumu: vasaļi atbrīvoja muižas zemi no baznīcas desmitās tiesas ar to, ka piešķīra bīskapam 60 arklius galda zemēm. Tāpat vasaļiem nav vairs jānodod $\frac{1}{10}$ no zemnieku maksātās desmitās tiesas, bet viss ienākums paliek muižai. Tā tad pēc 1280. g. Rēveles bīskaps varēja prasīt tikai vairs prokurāciju sietiņus no zemnieku arkliem.⁶

⁶ v. Engelhardt, Beitrag, 36—41.

Viduslaiku jurisprudence izšķīra personālo, reālo un jaukto desmito tiesu. Personālā desmitā senāk bija jāmaksā visiem kristītiem no viņu peļņas, tā tad arī amatniekiem un tirgotājiem, bet tā Livonijā nebija spēkā. Reālā jeb prēdiālā desmitā bija jānodod tikai no zemes augļiem, un to tāpat kā Vācijā arī Livonijā savukārt iedalīja lielā un mazā desmitā. Lielo desmito parasti ņēma no tīrumā kultivētiem salmu augiem (rudziem, miežiem, auzām, kviešiem); turpretim mazo desmito prasīja no dārza augiem, vai arī īpaši nodalītos lauciņos audzētiem zirņiem, liniem, kaņepēm. Jaukto desmito deva no dzīvnieku augļiem, proti, no visiem jaunlopiem, bites līdzieskaitot; tāpēc šo nodevu sauca par asiņu jeb dzīvo desmito. 16. g. s. asiņu desmito jau izpirka naudā vai sviestā — tā bija tā sauktā mazās desmitās nauda. Tā kā reālā desmitā tiesa ir lietiska tiesība, kas reālnastas veidā apgrūtina lietu neatkarīgi no lietas valdītāja kārtas vai stāvokļa, tad, saprotams, ka Rēveles bīskaps saskaņā ar kanoniskām tiesībām prasīja desmito tiesu nevien no zemniekiem, bet arī no vasaļiem. No šī pienākuma ar īpašām immunitātes privilēģijām var tikt atsvabināti zināmu zemju katēgoriju (piem., ordeņa muižu) valdītāji vai arī atbrīvot savas zemes no šīs reālnastas, izpērkot to uz visiem laikiem kādā citā ekvivalentā (piem., Hārijas un Virijas bruņniecība ar 60 arkliem zemes); beidzot, desmitās tiesas ņēmejs zaudēja šīs tiesības uz noilguma pamata, ja viņš vismaz 40 gadus nebija izlietojis.⁷

Parasti desmitā tiesa jānodod no visiem augļiem, kas izaug ar šo reālnastu apgrūtinātās zemes robežās; tāpēc nav no svara, kur un kādi augi vai lopi tiek kopti (piem., bites mežā, lini atmatā), jo gruntsgabala saistības nemainās, grozot augu seku vai lauksaimniecības tehniku. Ne velti 1473. g. mantāgs nolēma, ka desmitā tiesa jānodod nevien no labības ražas, bet arī no apiņiem, medus, vistām, zosīm, speķa, gaļas, siena, malkas, dēļiem un tml. Strīdīgs bija jautājums, vai šī nodeva jānodod arī no līdumiem un plēsumiem (vāc. No-

⁷ Gabkens, Grundsätze des Dorf- und Bauernrechts, § 418—422.

valzehend). Livonijā šai ziņā vismaz 17. g. s. turējās pie principa, ka līdumu desmitā nav jādod pirmos trijos gados, kāpēc tos sauca par brīvgadiem. Vācu ordenis Kursas kolonistiem solīja sešus brīvgadus.

Juridiski svarīgs ir jautājums, kur, kad un kā ir jāizpilda desmitās tiesas saistība? Attiecībā uz vietu Vidējās bruņnieku tiesības (Cap. 161), sekodams Sakšu spogulim, nosaka, ka labības desmitā jāatņem tīrumā, bet jaunlopu desmitā tai sētā, kur lopus iedzen vakarā. Zivju desmito Livonijā 16. g. s. atņēma uz jūras krasta, līdz ko zvejnieki izvilka tīklu malā. Attiecībā uz laiku Vidējās bruņnieku tiesības (Cap. 167), atkal sekodamas Sakšu spogulim, nosaka šādus terminus: mazā (resp. asiņu) desmitā ievācama Vasaras svētku sestdienā, sviesta desmitā Jāņu vakarā, rudzu desmitā Jēkabos, sakņaugu, auzu, apiņu un rokdarbu desmitā Bērtulos, bet visas pārējās arkla nodevas Miķeļos. Tomēr praksē desmitās tiesas termiņi sakrita ar vaku jeb pagastu dienām, kādas Livonijā bij 2—4 gadā. 16. g. s. Livonijas latviešu daļā parasti bij tikai 2 nodevu termiņi: Miķeļu pagasts (23. sept.) labības un medus nodevām un Lieldienu pagasts jaunlopu desmitai; šo pagastu bieži sauca arī par lopu pagastu.⁸ Protams, lopu desmito ņēma tikai no tiem jaunlopiem, kas līdz Lieldienām vēl bij palikuši dzīvi; bez tam šiem tiesas lopiem vajadzēja būt jau tik veciem, ka viņi varēja dzīvot bez mātes.

Desmitās tiesas ievākšanai kungi turēja īpašu desmitnieku (decimator, Zehntner). Vidzemes latviešu daļā (Bērzaunē) pagasta desmitnieks pirmo reiz minēts 1497. g. Latvijā šo amatu uzdeva izpildīt pagastniekam, šķilterim vai vagarim. Turpretim Igaunijā gandrīz katrā ciemā bij savs desmitnieks kā vienīgā amata persona.⁹ Pie viņa glabājās desmitās tiesas klēts atslēga un birku puses ar ievāktās desmitās atzīmēm. Vidējās bruņnieku tiesībās (Cap. 161), kā arī Vīkas un Sāmsalas zemnieku tiesībās (Cap. XI, § 1)

noteikumi par desmitās tiesas ievākšanu pārņemti no Sakšu spoguļa un piemēroti ciemu satversmei: pļaujas laikā desmitnieks iet no viena ciema tīruma uz otru, skaita saslietās kopīgas un ar koku rokā katrreiz apgāž ik desmito.¹⁰ Turpretim Livonijā saimniekam bij jāziņo desmitniekam, ka viņš nodomājis ievest savu labību rijā. Ja desmitnieks istā laikā neieradās, tad saimnieks divu liecinieku klātbūtnē varēja pats atdalīt kunga daļu un atstāt uz tīruma, lai desmitnieks šo labības tiesu „aizved un izkuļ“, kur grib. Ja desmitnieks to nedarīja, tad saimnieka pienākums bij to apsargāt 3 dienas un naktis; bet kas ar desmitās tiesas labību notika vēlāk, par to viņš vairs neatbildēja. Šo desmitnieka tiesību ievākt desmito tiesu uz saimnieka lauka apzīmēja vārdiem „Das Korn schneiden lassen“, vārdiski: labību pļaut, griezt ar sirpi. Tomēr vārdu „schneiden“, kā to liecina 1601. gada Vidzemes zemes revīzija, lietoja plašākā nozīmē, jo revīzija runā arī par apiņu, linu, kaņepāju un medus „griešanu“. Tas pierāda, ka termins „griezt desmito“ nozīmēja ņemt ik desmito labības kūli vai kaudzi, ik desmito podu linu vai medu ik no desmitā biškoka, uzgriežot atņemtās desmitās tiesas lielumus uz katra saimnieka birkas.

Desmitās tiesas kungs varēja desmitās labības kopīgas vietā prasīt arī tīri izkultus graudus vai pat likt to nomaksāt naudā, tāpat arī likt desmito tiesu nodot kādai citai personai, kuņai viņš šo ienākumu ir iznomājis vai ieķīlājis. Kā tas redzams no Sakšu spoguļa un Sāmsalas-Vīkas zemnieku tiesībām, desmitās tiesas devējam nav pienākuma kopīgu desmito vest uz muižas rijām, bet viņš šo tiesas labību var atstāt guļam uz sava lauka. Tomēr nevien Vācijā, bet arī Livonijā nodibinājās paradums novest kunga desmitās tiesas labību ar talcinieku palīdzību, pie kam šī muižas talka pamazām pārvērtās par zemnieku klaušām.¹¹ Turpretim tais novados, kur kungs desmito tiesu ņēma graudā, tur šo maisu jeb pūru desmito (Sack- oder Scheffelzeh-

⁸ A. švābe, Pagasta vēsture, 41—48.

⁹ A. švābe, Desmitnieks, Latviešu konversācijas vārdnīca, III. 5133.

¹⁰ A. švābe, Pagasta vēsture, 172.

¹¹ Gabkens, Grundsätze des Dorf- und Bauernrechts, § 425—426.

ende) bij zemniekam uz sava rēķina jānovēd kunga klētī, kur to ar mēru atņēma klētnieks. Attiecībā uz šo desmito tiesu Vikā jau 1284. gadā pastāvēja noteikums, ka zemniekam desmitā tiesa jāpieved klāt, bet tikai diēcēzes robežās. Arī Latvijā izšķīra labības kopiņu un graudu desmito. Par to dabūjām zināt no Rīgas pilsētas saimniecības grāmatām, kur jau 1240. g. par domkapitulam iznomāto zemi ņēma ceturto graudu, pie kam nomas kungam palika izvēles tiesības: „Vai nu ceturto daļu (quarta pars) no labības kopiņām, kuras nomniekam jāsavēd uz tūruma kaudzē, vai arī ceturto mēru (quarta mensura) no izkultās labības rijā“. Vēl 1637. g. par Rīgas pilsētas zemēm ir teikts: „Kungiem pienākas ceturta tiesa no katras labības, kā tas visur parasts; tāpat trešā un pie tam labākā daļā no siena.“ Šie avoti liecina: 1. kungam bij tiesība izvēlēties nevien desmitās tiesas veidu (gubās vai pūros), bet arī izraudzīties labāko tūrumu, labāko pļavu; 2. desmitā grauda vietā dažur pastāv ceturtais grauds, kas bij jādod nevien Rīgas pilsētas, bet arī Limbažu pilsētas zemēm (1385. g.), kā arī Daugavpilī (1451. g.), Ārciemā (1494. g.) un Embūtē (1508. g.). Tā kā Vidējās bruņnieku tiesības par rudzu desmitās ievākšanas termiņu nosaka Jēkabus (25. jūliju), bet auzām Bērtuļus, tad no tā var spriest, ka labības desmito senāk atņēma katras labības pļaujas laikā pēc tūrumā saslieto kopiņu skaita; pēc tam tiesas labību veda kult uz muižas rijām. Ja turpretim, ko sevišķi uzsvē vairāki 17. g. s. Vidzemes avoti, labības nodevas bij jānodod Miķeļu pagastā, tad tas pierāda, ka desmitā tiesa tiek ņemta pēc izkulto graudu pūru skaita.

Desmitās tiesas tiesību izlietošana bij saistīta ar lielām grūtībām, it sevišķi Livonijā, kur latviešu novados ļaudis dzīvoja izkaisīti pa atsevišķiem ciematiem, bieži desmitiem kilometru tālu no muižas un kunga ierēdņu vērīgās acs. Šī nodokļu ievākšanas sistēma bij izaugusi ciemu satversmē, un tā pavisam neiederēja pagastu un viensētu dzīves apstākļos, kur ļoti viegli bij nobēdzināt nevien gada ražu, bet pat sējas platību, iekopjot slepenus tūrumus mežā. Ne velti lībju

zemnieku tiesībās (§ 17) piedraud ar nāves sodu katram, „kas zog savam kungam desmito tiesu.“ Acīmredzot šē par zagšanu nosaukta sava ienākuma slēpšana, un soda bargums liecina, ka tas bij plaši izplatīts un grūti apkaļojams nodarījums. Strīdi desmitās tiesas dēļ pēc Vidējām bruņnieku tiesībām (Cap. 98) izšķirami šādi. — Grunstkungam vai viņa vietniekam ir vairāk tiesības pierādīt, nekā desmitās tiesas devējam to apstrīdēt, ka no strīdīgā gruntsgabala jāmaksā desmitā tiesa. Ja desmitās tiesas devējs apgalvo, ka viņš jau šo nodevu esot samaksājis, ko apstrīd desmitās tiesas ņēmējs, tad pirmam savs apgalvojums jāpierāda ar zvērastu pie svētajiem un divu līdzzvērētāju liecībām.

Zinām, ka jau 13. g. s. blakus desmitai tiesai un tās vietā Livonijā pastāvēja kunga tiesa; tāpēc arī bruņnieka statūtu grāmatas un aplēņošanas akti lieto divkārtšo formulu: desmitā un kunga tiesa (census et decima, tins und tegede). Tas iztulkojams tādā kārtā, ka tiem gruntsgabaliem, kas bij apgrūtināti ar labības desmito tiesu, nebija jānodod kunga tiesa un otrādi. Citiem vārdiem, desmitā tiesa pastāvēja tikai ierobežotā veidā kā partikulārtiesiska norma. Kunga tiesa bij dažu novadu vai cilšu privilēģija, ko atņēma jau 13. g. s., ja attiecīgais novads sacēlās pret vācu varu. Piem., no Siguldas lībjiem pēc 1212. g. nemieriem ordenis no jauna prasīja visu ienākumu desmito tiesu, pie kam 1263. g. tiem gan atlaida lopu desmito,¹² bet labības desmitā bij jādod joprojām, kā to redzam no 1601. g. zemes revīzijas. Šī desmitās tiesas atjaunošana, atņemot kunga tiesas privilēģiju, un pakāpeniska pieaugšana līdz labības ceturta tiesai, atstājot desmitās tiesas principu tikai sīku nodevu (medus, jēri, zirņi, lini) aplikšanai, turpinājās līdz 17. g. s. beigām, kad Vidzemē ar zviedru valdības 30. jūnija 1688. g. rīkojumu desmito tiesu atcēla visiem Vidzemes kroņa saimniekiem un tai vietā ieveda zemes renti naudā, graudā un klaušās pēc maksāšanas arkla vērtības. Cik

¹² H. de Wartberge Chronicon Livoniae, 36. Leipzig, 1863.

dažāds bij saimnieku stāvoklis nodokļu ziņā vienā pašā novadā, to redzam no Daugavpils vaku reģistra 1451. g., kur 55 zemnieki bij brīvlaudis („sēž uz brīvas zemes un neiet kļaušās“), 30 deva ceturto labības tiesu, bet pārējie 20 bij gobzemji, kas kunga tiesai deva pūru rudzu, pūru auzu, podu apiņu, caunu un 5 Lībekas peniņus.

11. Klausas.

Bez desmitās vai kunga tiesas jaunie zemes kungi uzlika Livonijas iedzīvotājiem vēl citas nastas, kam 13. g. s. bij galvenokārt militārs raksturs. Pēc 1230. g. līguma kristītiem kuršiem jāpiedalās gaitās pret pagāniem nevien aizstāvēšanās, bet arī uzbrukuma karā, izplatot kristīgo ticību. Tas pats saskaņā ar līgumiem bij jādara zemgaļiem, igauņiem un citām ciltīm. Bez tam zemes aizsardzības labā nevācu ļaudīm jāpiedalās kara kļaušās, ceļot pilis un baznīcas, taisot ceļus un tiltus. Tā 1267. g. līgums ar kuršiem nosaka: „Kad ordenis ceļ pilis pret pagāniem, tad visiem, kas bij atkrituši no kristīgās ticības, jākalpo veselu mēnesi savā maizē pils būvju darbos.“ Nevar būt šaubu, ka šādas publiskas darba kļaušas valsts aizsardzības labā pazina latvieši jau pirms vācu laikiem. Turpretim visas citas kļaušas, kas nav vajadzīgas zemes aizsardzībai un kara gaitām, aizliedza pāvests Grēgorijs IX ar 24. februāra 1236. g. bullu, lai „nepamudinātu jaunkristītos smago nastu dēļ atkrist no katoļu baznīcas.“

Par spīti šim aizliegumam Vācu ordenis 13. g. s. otrā pusē, pēc vairākām militārām uzvarām, bij pietiekoši stiprs, lai prasītu no uzveiktām ciltīm arī pāvestu aizliegtās kļaušas. Pēc 1267. g. līguma „katram kursim jāstrādā priekš ordeņa 4 dienas gadā savā novadā — 2 vasarā, 2 ziemā.“ Saskaņā ar 1272. g. līgumu zemgaļiem „jāklausa darbi 2 dienas vasarā un 2 ziemā, šai skaitā ierēķinot arī vienu zirdzinieku no katra arkla; citām darba spējīgām personām jānāk kājnieku darbos: pļaut sienu, nest un cirst malku.“ Igaunijs Vikā pēc 1284. g. noteikumiem zemniekiem bij jāklausa tikai 3 dienas gadā:

2 pļaujas laikā, 1 aŗamā laikā ar saviem vēršiem un savā maizē. Kā redzēsīm, kara kļaušas palika arvien mazākas, jo uzceļot lielās ordeņa pilis un pabeidzot Livonijas iekarošanu 13. g. s. beigās, kaŗi ar nevācu piedalīšanos vai nu izbeidzās pavisam, vai vismaz norima. Turpretim lauksaimniecības kļaušas pieauga ar katru gadu simteni, kas izskaidrojams ar gruntskundzības pārveidošanos par muižas kundzību un vasaļu naturālās sīksaimniecības pāreju uz muižas lielsaimniecību tīrgum un eksportam.

Kāds ir šo divējādo kļaušu tiesiskais pamats? Kā jau teikts, prasīt kļaušas pie pils un tiltu būvēm (Burg- und Brückendienst) bij tāda pat zemes kunga publiska tiesība, kāda bij tiesība tiesāt ļaudis, prasīt no viņiem kunga tiesu un iesaukt zemes sargos. Kāds Mēklenburgas avots ļoti zīmīgi saka par šīm kļaušām: „tās jādod valstij un tēvijas aizsardzībai.“ Pils dienastā ietilpa nevien tiešie piļu, tiltu un ceļu darbi, bet arī citi pakalpojumi pils kungam: malkas ciršana un pievešana, kā arī aršana un tml. Protams, zemes kungi varēja pils un tiltu kļaušas atsavināt vasaļiem vai gruntskungiem kopā ar citām kundzības tiesībām. Līdz ar to šīs kļaušas zaudē savu publiski tiesisko un tautsaimniecisko raksturu un saplūst kopā ar pārējām privātsaimnieciskām gaitām, ko gruntskungs prasa uz ļaujas līguma pamata. Lai gan viduslaikos faktiski publiski tiesiskās kļaušas bij ļoti mērenas, tomēr principā tās uzskatīja par neierobežotām un nemērītām.¹ — Kļaušu dienastu varēja prasīt arī tiesas kungs (piem., fōgts) no viņa tiesā pierakstītiem ļaudīm. Saksijā un Vestfālē parasti bij jāklausa 4 dienas gadā. Tā tad šīm kļaušām bij cits publiski tiesisks pamats: nevis kara klausība, bet tiesas klausība. Parasti pēdējā bij vieglāka un aprobežojās sākumā tikai ar divām dienām gadā, pie kam lietoja formulu „pie siena un salmiem.“ Acīmredzot šī klausība bij izaugusi no pienākuma vest sienu un salmus uz tiesas sesijām soģa un viņa pavadoņu guļas

¹ H. Maybaum, Die Entstehung der Gutsherrschaft im nordwestlichen Mecklenburg, 97—107 (1926).

vietām un zirgu uzturam. Pamazām pieaugot vispārējām pavalstnieku nastām, sāk šo divu dienu klausību pavairot div- un četrkārtīgi. Bet senais divdienu dienasts „pie siena un salmiem“ vēl saskatāms arī 13.—15. g. s. noteikumā, kā divas dienas jākalpo vasarā, divas ziemā.² No tā redzam, ka: 1. Livonijas tautām 13. g. s. uzliktās klausas (3—4 dienas gadā) nebija nekāds ārkārtējs okupācijas varas uzspiests režīms, bet gan sen nodibināta kārtība, kas toreiz pastāvēja gandrīz visā Vācijā; 2. lai gan no pirmā skata šķiet, ka šīs 4 klausības dienas ir domātas gruntskunga privātai saimniecībai, tomēr tās patiesībā uzskatāmas par tādu pat publisku dienastu, kāds bija piļu un tiltu dienasts — tikai vienā gadījumā Vācu ordenis šīs klausas prasīja kā zemes, otrā kā tiesas kungs; 3. kuršiem un zemgaļiem bija divreiz mazākas klausas, nekā senprūšiem, kas parasti kalpoja 8 dienas gadā.

Lai gan nākamajos gadu simtešos ziņas par Livonijas zemnieku klausām ir ļoti trūcīgas, tomēr var apgalvot ar lielu noteiktību, ka klausām bija tieksme pastāvīgi pieaugt atkarībā no muižas vajadzībām, kāpēc arī to lielums nav vairs vienāds, bet mainās no novada novadā. Tomēr ļoti bieži vēl paliek spēkā 13. g. s. ieradums, šķirot klausas pils un lauku darbos, pie kam pēdējie vairākkārt pārsniedz pirmos. Piem., 1469. g. Lubānes un Bērzaunes zemniekiem bija jāiet muižas maizē pie pils būvju darbiem. 1486. g. vasalis Tīzenhūzens prasa no saviem ļaudīm 9 klausu dienas gadā: 6 — pļaut un ievākt sienu, 3 — pļaut rudzus. Ordeņa noteikumi Zemgales zemniekiem 1492. g. nosaka: „Vasarā jānāk muižas darbos pēc vīru skaita, ziemā pēc sētu skaita“; šais nolūkos lopu pagastā reģistrēja visus darba spējīgos vīriešus. Zemniekiem bija muižā jādara nevien lauku darbi, bet arī jābrauc uz Rīgu ar vezumiem, jāpiedalās kara gaitās un jāsūta amatnieki pils vajadzībām. Muiža deva maizi pagasta vecākam, amatniekiem, brūža un maizes cepļa ļaudīm, rijniekiem un naktssargiem. Pēc katra pa-

beigta sezonas darba, ordeņa muižas rīkoja dzīres pagasta gaitiniekiem, dodot pa mucai alus 5 reiz gadā.³ No kādas mantojuma dalīšanas lietas Kurzemē 1500. g. dabūjam zināt, ka saimniekiem bija jākalpo muižā 8 dienas pils darbos un pa 8 dienām pie siena, rudzu un vasarājas pļaujas; kopā 32 dienas gadā.⁴ Sāmsalā 1529. g. klausu ilgums bija 26 dienas gadā, bet to uzskatīja kā sevišķu bīskapijas atvieglojumu kroņa zemniekiem. Jāpielaiž, ka ap 1530. g. vesela arkla saimniekam jau bija jāklausa 40—45 dienas gadā, t. i. jādod viena zirdzinieka diena ik nedēļas.⁵

Minēto avotu liecības, jo sevišķi ordeņa noteikumi Zemgales zemniekiem, vedina uz interesantiem un juridiskā ziņā svarīgiem slēdzieniem. 1492. g. Bauskas, Mežotnes un Iecavas vecākie zemnieki ierodas pie mestra Freitagā fon Loringhofena un lūdz no viņa rakstītu tiesu, pēc kuņas noteikumiem Bauskas fōgtam jāprasa no ļaudīm viņu gadskārtējās nodevas un klausas. Mestrs kopā ar saviem pavēlniekiem un zemnieku priekšstāvjiem apspriež un apstiprina „veco tiesu“, t. i. agrākos ieradumus. Tā tad zemes kungs slēdz ar saviem zemniekiem rakstītu derību par viņu pienākumiem un tiesībām. No šīs derības dabūjam zināt, ka dažus darbiniekus muiža uztur savā maizē, citiem dod alu, darbus beidzot. Tas liecina, ka minētiem klausu darbiem nav pienākuma rakstura, bet ļaudis tos klausu no brīva prāta. Šādus darbus sauca par talkām, ko vācu avoti tulko ar vārdiem Arbeit auf Hofesbrot (darbs muižas maizē) vai Betteltage, Bittarbeit (lūgts ciemiņu darbs), bet talciniekus dēvē par Arbeitsgäste (lūgti strādnieki). Talkas lūdzējs jutās spiests rīkot viņiem dzīres ar dejām un mūziku.⁶ Šo gandrīz visās tautās iecienīto paradumu veikt smagus (būves) vai steidzamus (pļaujas) darbus ar kaimiņu palīdzību, ejot priecīgā barā no sētas uz sētu, izmantoja kungi, lai pavairotu savu darbinieku skaitu

³ L. Arbusow, Die altlivländischen Bauerrechte, Nr. 26 (1925).

⁴ E. Fircks, Neue Kurländische Güter-Chroniken, Nr. 73, S. 114.

⁵ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, 33.

⁶ A. švābe, Pagasta vēsture, I. 303.

² v. Minnigerode, Königszins, Königsgericht, Königsgastung, 63—69. (1928).

pāri likumīgai vai līgumiskai darba normai. Parasti talciniekus ņēma no tiem pagasta ļaudīm, kam nebija jāiet uz muižu lauku darbos: no amatniekiem un vaļiniekiem. Nevar būt šaubu, ka šis vēl tagad uz laukiem izplatītais darba tiesību institūts izcēlies sezonas darbos, sevišķi paļujas laikā, kad neparedzētu klimatisku apstākļu dēļ bieži vien nepietika ar vaku grāmatu noteiktām darba dienām.

Zināms, var jautāt, kāpēc muižniekam vai gruntskungam vajadzēja meklēt šādus aplinkus ceļus, lai pavairotu klausas pāri 13. g. s. normām. Redzējām, ka Livonijas ciltīm uzliktās klausas bija publiski tiesiskas un tāpēc principā neierobežotas: tiesas kungs varēja pēc patikas tās paaugstināt, tāpat kā valsts var vienpusīgi grozīt nodokļu lielumu ar jaunu likumu. Nevien Kulmas derība, bet arī citi koloniālās Vācijas avoti, Livoniju neizslēdzot, pastāvīgi atkārtoti vienā formulā vārdus: „tiesa un kalpība“ (Recht und Dienst, iudicium et servicia). Šo jēdzienu tiesisko sakarību Lībekas bīskaps Nikolajs 1440. g. formulēja šādi: „quod ubi quis habet iurisdictionem, ibi etiam habet servitia“⁷ (kur kam ir tiesa, tur arī klausība). Šai ziņā nav starpības starp zemo jeb mazo un lielo jeb augsto tiesas varu: muižnieks ar zemās jurisdikcijas tiesībām varēja prasīt no savas tiesas ļaudīm tās pašas klausas, ko, piem., zemes kungs. Tiesas kundzība bija nevienas juridiskais tituls, uz kā muižnieks pamatoja savas prasības pēc neierobežotām klausām, bet tā deva arī varu piespiest izpildīt tiesas kunga prasības. Tomēr nevien Livonijā, bet arī Vācijā tiesas kungs reti kad vienīgi ziņošanas kārtībā grozīja klausu darba normas. Parasti muižnieks izvēlējās lūgumu kā klausu paaugstinājuma līdzekli, jo lūgt talkā, tā bija nevienai viņa, bet arī kura katra saimnieka tiesība. Cits jautājums, vai talcinieks — nevien psiholoģiski, bet arī tīri juridiski ņemot — varēja šo lūgumu noraidīt⁸ un talkā neierasties. Tur parādās tiesību lielais iekšējais spēks, ka prasība, izteikta lūguma veidā, bieži vien psiholoģiski vairāk saista gribu nekā pavēles veidā adre-

sēta norma. Tāpēc varam teikt, ka talkas darbs — jo sevišķi tad, kad sociāli augstāka kārtā (muižnieks) lūdza zemāku kārtu (zemnieku) — nodibināja starp talcinieku un talkas rīkotāju tik draudzīgu pamattoni, ka bez jūtamiem konfliktiem un asiem sarežģījumiem bija iespējams nemanot, bet pastāvīgi pavairot klausu dienu skaitu.

Otrs paņēmieni pārkāpt darba tiesību normas bija tā sauktie kordu (no igauņu kord, reize) jeb kārtnieku (no vārda kārta) darbi. Termins kord minēts jau 1418. g.: tā sauca klausas, kas bija jānodod visam pagastam kopā, pie kam darbiniekus ņēma pēc kārtas no atsevišķiem ciematiem, piem., ganus, muižu sargus, lauksargus, lieciniekus pļaujas laikā. 17. g. s. kārtnieku jēdziens sašaurinājās un tā dēvēja vienīgi pagasta sūtītus ganus un lopmeitas. Tā kā šādi kārtnieku darbi bija sadalīti pa vairāk desmit mājām, tad protams zemnieki nesajuta tos kā sevišķu apgrūtinājumu, jo viņi bija pieraduši pie kopīgiem pagasta pienākumiem pret zemes kungu un muižu. Kādi apstākļi spieda muižniekus patāliem aplinkus ceļiem apiet 13. g. s. līgumos precizētās darba tiesību normas, to redzēsīm, apskatot muižas vēsturi.

12. Pagasta tiesības.

Pēdējo gadu pētījumi¹ noskaidrojuši, ka pagastam ir gara vēsture, un tas bija pazīstams jau pirms vāciešiem. Ģermāņu nodokļu tiesību raksturīga īpatnība bija tā, ka karalim, amata darīšanās apceļojot valsti, bija tiesība prasīt no ļaudīm nakstmāju un mielastu, ko vāciski sauca par Gastung, Königsgastung no vārda „Gast“ (svešnieks, nelūgts viesis). Šādas mielasta tiesības baudīja un izlietoja arī svešas tautības meslu kungi, nekarodami kādu novadu. No tā paša vārda atvedināms arī krievu nocroct, no kā savukārt cēlies mūsu pagasts. Šis vārds ieviesās galvenokārt Austrumlatvijas latgaļu novados; turpretim lībji, igauņi un kurši tai vietā lietoja somu-ūgru vārdu „vaka“, kas savā laikā bija izaudzis no pagāniskā kulta un nozīmēja upuru trauku un

⁷ Maybaum, 128.

⁸ Turpat, 130.

¹ Arvi Korhonen, Vakkalaitos, Helsinki 1923. A. Švābe, Pagasta vēsture, I. Rīgā, 1926.

nodevas, bet pamazām palika par kunga mielasta nodokļa tehnisko nosaukumu. Jau pirms vācu laikiem vaka un pagasts savā būtībā bij vienādi tiesību institūti. Tā kā Prūsijā nodokļu dzīres nav pazīstamas, un arī Livonijas cilšu miera līgumos ar vāciešiem 13. g. s. tās nav minētas, tad jāsecina, ka šādu nodokļu vāci jau atrada priekšā kā agrāk nodibinātu kārtību. No ziemeļnieku teikām, arhaioloģiskiem izrakumiem un citiem avotiem zinām, ka Baltijas jūras austrumu piekraste ilgāku vai īsāku laiku bij pakļauta zviedru un dāņu meslu kungu varai,² kas te nodibināja nodokļu ievākšanu pēc ziemeļnieku parauga. Tas sevišķi sakāms par Kursu. Tai pašā laikā krievu meslu kungi, kas arī bij vikingi, turēja pagastus Baltijas novados uz austrumiem un ziemeļiem no Daugavas. Ar to arī izskaidrojams, kāpēc vaka un pagasts kļuva par vienu institūtu. Tā kā vāciešiem nebija sava vārda priekš Livonijas kungu mielasta nodevām, tad vācu kancelejas valoda lieto gan vienu, gan otru no abiem nosaukumiem, bet latīņu tekstos vakas jēdzienu parasti tulko ar vārdu iudicium (tiesa).

Dažādi avoti vienprātīgi liecina, ka pagasts jeb vaka sākumā bij publiski tiesisks nodoklis, kas bij jādod visiem ļaudīm, kuŗi dzīvoja viena kunga „tiesā“. Tāpēc nevien tautas dziesmas izšķir pagasta ņēmēju no pagasta devēja, bet arī latīņu teksti runā par pagasta „vākšanu“. Tas notika zināmos nodokļu termiņos, kuŗus arī sauca par pagastiem jeb vakām, kāpēc, piem., izšķīra Miķeļu un Lieldienu, Ziemassvētku un Vastlāvju pagastu. Parasti tiesas kungs turēja gadā trīs pagastus, pie kam tie bij nevien tiesas sesijas, bet arī tiesas kungam maksājamo nodokļu termiņi; tikai ar to var izskaidrot, kāpēc tiesas kunga ievāktos nodokļus sauca vienkārši par tiesu (piem., kunga tiesa, pagasta tiesa). Trejpagastu kārtībai ir pamats franku valsts tiesas iekārtā, kas pazina trīs kārtējās tiesas sesijas gadā: katra ilga trīs dienas, pie kam tiesnesis tiesāja tikai pirmā dienā, turpretim

otrā un trešā viņš kopā ar saviem pavadoņiem un ļaudīm ēda un dzēra pagasta mielastā.³ Arī 1272. g. līgums ar zemgaļiem nosaka trīs tiesas sesijas gadā, pie kam tiesnesis un pagasta ņēmējs bij fōgts. Viņš ir tā persona, kas „sauc pagastā“, „notur pagastu“, „jāj pagastā“, un piedalās „pagastiņa dzīrēs“, kuŗām katrs pagasta loceklis deva savu „vakas tiesu“ (Wackengerechtigkeit, iustitia vaccuali). Pagasta turēšana bij tik svarīgs fōgta amata pienākums, kā atlika prāvas, „kamēr fōgts atgriežas no pagasta“, kuŗp viņš devās kopā ar tulku un „lauku skrīveri“. Dažreiz arī vasaļiem bij jāpalīdz fōgtam noturēt pagastus vai vismaz dot viņam un pavadoņiem vajadzīgos zirgus, aizjūgus un pārtiku.

Trejpagastu termiņi no publiskām tiesībām iespaidās arī privātās tiesībās (piem., parādu un pagaidu maksājumiem, algas dienām) un pat sadzīvē; piem., Latgales kāzās vēl pat 19. g. s. bij parasts kāziniekus saukt trīs reiz pagastā. Zināms, atkarībā no pagastu pārticības un ļaužu skaita, dažur pagastu turēja tikai divreiz, citur četrreiz gadā. Pats svarīgākais bij Miķeļu pagasts, jo tad noslēdzās saimniecības gads un zemnieki bij ievākuši visu ražu; viņiem nebija brīv to pārdot, pirms kungs nebija atņēmis nodokļu tiesu. Tāpēc Kurzemes bīskaps 1443. g. kādā rakstā uzsver: „Turoties pie Kursas senām parašām, paziņojam, ka pirms pagastiem nevienam (uzpircējam) nav brīv jāšus vai ratos ceļot no ciema ciemā, pirms pagasti nav noturēti un kungiem samaksāts. Bet mums ziņo, ka daži ordeņa pavalstnieki jau pirms Miķeļiem jā pa mūsu bīskapijas ciemiem, apbruņoti ar stopu, pirkdami un pārdodami, ko nevaram atļaut.“ Arī ordeņa 1492. g. „vecā tiesa“ Zemgales zemniekiem draud ar naudas sodu, kas pirms ziemas pagasta ved savus ražojumus pārdot uz Rīgu.

No tā redzam, ka blakus kanoniskai desmitai tiesai, ko viduslaikos uzskatīja par dievišķīgo tiesību institūtu, pastāvēja vakas jeb pagasta tiesa, kas bij attīstījusies no Ziemeļeiropā plaši izplatītām karaļu vai viņu tiesas

² B. Nerman, Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Stockholm 1929.

³ H. Frh. v. Minnigerode, Königszins, Königsgerecht, Königsgastung, 5—7. (1928).

kungu mielasta tiesībām.⁴ Par pirmo nodokli teica, ka tas maksājams visiem kristīgiem pēc desmitās tiesas tiesībām (Zehntrecht); par otro — ka tas jādod visiem pagasta ļaudīm pēc pagasta jeb vaku tiesībām (Wacken- oder Pagastreht), kāds nosaukums avotos pieminēts 1341. g. Sākumā visas mielasta nodevas bij domātas tūlītējam patēriņam pagastiņa dzīrēs, kas Livonijā parasti sakrita ar katoļu baznīcas svētkiem un kuŗas ar meistara roku ir notēlojis chronists B. Rusovs.⁵ 16. g. s. avoti apstiprina šos jauktos pagastu svētkus, par kuŗiem laikam tautas dziesmas dzied: „Tur dzer kungi, tur bājāri, zeme rīb dancojot.“ Svarīgākā mielasta sastāvdaļa bij alus, pēc kuŗa vairuma bieži noteica visas pārējās vakas tiesas nodevas. Pēc Arvi Korhonen aprēķina Igaunijā uz mucu dzīru alus vakas mielastā noēda 50 klaiņus maizes, pusšķiņķi, pusaitas, trīs vistas, 10 olas, 2 $\frac{1}{2}$ poda sviesta, par pusotra šķiliņa sīpolu un kviešu veģu; bez tam apgaismošanai un gulēšanai izlietoja 10 sveces, $\frac{1}{2}$ vezuma siena, 10 salmu kūļus un $\frac{1}{2}$ vezuma malķas.⁶ Alus norma viena pagasta dzīrēm bij 2 mucas: vienu nodzēra paši zemnieki, otru — kungi un viņu ierēdņi. Sevišķi bagāts bij gaļas ēdienu galds: katram pagastim bij jādod vesela tauka cūka, vērsis, dažas aitas, 6—13 vistas, 1—2 zosis, vairāki zaķi, ļoti daudz zivju, $\frac{1}{2}$ sieks sāls, gabals siera, etiķis alus garšīnāšanai, sinepju un piparu nauda. Lai mielasts izvērstos par īstiem svētkiem, tad zemniekiem bij jāgādā arī mūzikanti (spēlmaņi), bez tam jā rūpējas par kungu un viņu pavadonu zirgu un suņu uzturu. Šādi svēki, kur dienām un dažreiz pat nedēļu ilgi kopā dzēra vāci un nevāci, zemnieki un muižnieki, namnieki un garīdznieki, pierāda, ka šai laikā zemnieks vēl bij šo augsto kungu „galda brālis“ un to neuzskatīja par nicināmu dzimtcilvēku. No Rēveles rātes kunga Anša Egelinka piezīmēm 1550. g. redzam, ka dažreiz pagasta dzīrēs piedalās visa pilsētas rāte, un

šādos gadījumos zemniekiem kungi no savas puses lika galdā reinvīnu (63 $\frac{1}{2}$ stopa), dateles, vīģes, sieru, baltmaizi, cāļu cepeti u. t. t.⁷

Dzīru atliekas pievēca tuvējā muiža, ierakstot tās savos ienākumos. Bez tam jau agri ieviesās paradums ļaut zemniekiem izpirkt vakas tiesu naudā, ko sauca par vakas izpirkumu (solutio vaccue), vakas galda naudu vai vienkārši par vakas naudu. Tā kā vispirms no vakas tiesas atpirkās mielasta nodevu ievācējs un dzīru rīkotājs — pagasta vecākais, tad šo naudu dēvēja arī par vakas saimnieka naudu, pie kam tās lielums 16. g. s. parasti bij 2 mārkas no vakas. 16. g. s. otrā pusē sabrūk Livonijas labklājība, un līdz ar to arvien retāk sāka rīkot pagasta dzīres, ļaujot zemniekiem agrāko vakas tiesu izpirkt ar tā saukto dzērienu un ēdienu naudu, ko dažreiz sauca arī vienā vārdā par mielasta (Gastungsgeld) vai galda (Tischgeld) naudu. Pagastu dienās izmaksāja algu arī bīskapa vai ordeņa ierēdņiem, kuŗu skaits bij ļoti liels. Algu ņēma no summām, ko pagasta desmitnieks bij ievācis no zemniekiem ar dažādiem nosaukumiem un tituliem — desmitās, vakas, krogu, kurpju, kabatas nauda u. t. t. Bez tam pagasta ļaudīm bij jādod dažiem ierēdņiem arī sieciņi (piem., auzas) un sīkas dāvanas (piem., siers), kā arī jāmaksā tulkam un skrīverim īpaša rakstāmā nauda.

Pagasts bij nevien mielasta nodeva un maksāšanas termiņš, bet arī pagasta ļ a u ž u publiski tiesiska apvienība ar savu terriŗoriķu, administrāciju un tiesu. „Kunga valsts“ (lat. territorium, districtus, vāc. Burggebiet, Gebiet) sastāvēja no vairākiem pagastiem, tie no ciemiem vai ciematiem. Piem., 1399. g. Rozbeķu valstī bij 5 pagasti ar 1—4 ciemiem katrā. 1382. g. Ērgļu valstij bij 8 pagasti, kuŗu lielums bij 9—60 arklu. Pagasta ļaužu (pagestlude) pamatšķira bij saimnieki, kas sākumā bij tikai „pilni vīri“, t. i. vesela arkla valdītāji. Visi pilni vīri maksāja un klausīja vienādi. Tēva sētu dalot starp diviem dēliem, izcēlās divi pusenieki jeb pušelnieki, kādi pir-

⁴ K. Lehmann, Abhandlungen zur germanischen Rechtsgeschichte I., Die Gastung der germanischen Könige (1888).

⁵ A. švābe, Pagasta vēsture, 51—70.

⁶ A. Korhonen, Vakkalaitos, 136.

⁷ P. Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte, Beiträge zur Kunde Estlands, Bd. XIII., Heft 5. S. 156.

mo reiz minēti 1254. g. 14.—15. g. s. sastopam vēl mazākas mājas ar $\frac{1}{4}$ un pat $\frac{1}{8}$ arkla. No kāda akta dabūjam zināt, ka piem. 1497. g. Sotravas pagastā bij šāda lieluma saimnieku sētas:⁸

Saimnieki	Sētas lielums arklos	Māju skaits	Arklu kopsk.	Māju kopsk.	Māju lielums
Pilni vīri	1	1	1	1	2
Trīsceturtnieki	$\frac{3}{4}$	1	$\frac{3}{4}$	1	lielas
Pusarklinieki	$\frac{1}{2}$	10	5	1	12
Trīssmitnieki	$\frac{3}{8}$	2	$\frac{3}{4}$	1	vidējas
Ceturtnieki	$\frac{1}{4}$	15	$\frac{39}{4}$	1	21
Asmitnieki	$\frac{1}{8}$	6	$\frac{3}{4}$	1	mazas
Kopā . . .		35	12	35	

Protams, tās ir tikai gadījuma ziņas, jo zemes un vaku grāmatu zuduma dēļ nekādi statistiski dati nav iespējami. Zemes grāmata (Landbuch) bij nekustamu īpašumu „pase“, kur fōgts atzīmēja visas gruntsgabalu pārmaiņas robežu, personu un parādu ziņā. Pirmo reiz zemes grāmata rakstos apliecināta 1405. g., laikam, katram fōgtam bij sava grāmata. Bez tam katrai muižai bij sava vaku jeb pagasta grāmata (Wackenbuch), kur ierakstīja nevien „vakas tiesas“ (pagasta mielasta) nodevas, bet arī šo nodevu parādus. Sākumā saimnieku desmitās, kunga vai pagasta tiesas parādus „grieza uz koka“, t. i. uz tā sauktām birkām jeb burtkokiem;⁹ tāpēc avoti runā par „iegrieztiem un neiegrieztiem parādiem“. Burtkoka galos bij iedezināts zemnieka vārds vai viņa mājas zīme, un parādu nomaksājot abas birkas puses salika kopā, lai katrs no pagasta ļaudīm bez ierunām varētu skaidri pārliecināties par aizdevuma lielumu un pareizību. Tā kā pagaidus atdodot katra puse parādīja savu birku, tad no tā arī būs cēlies tehniskais termins „parād s“. Burtkoks bij tāds pats juridisks dokuments kā vēlākā parāda zīme, vai arī robežu stabs starp divu pagastu novadiem. Savukārt zemes kungī veda, laikam, no 14. g. s. sākuma, īpašas grāmatas par zemnieku parādiem, kur pārnesa birkās iegrieztos skaitļus. Tā tad vaku grāmatas vispirms bij tikai ērtāks un drošāks burtkoku atzīmju turpinājums; tās bieži piemin birkas. Sākot ar 15. g. s. otro pusi, šiem ierakstiem nav vairs agrākā parādnieku grāmatas rak-

stura, bet tie cenšas sniegt gad' no gada visu zemnieku nodevu reģistri. neatkarīgi no katra saimnieka parādiem. Šī attīstība vēl redzama P. Johansena atrastās un izdotās vecākās igauņu vaku grāmatās: Vīrijas ap 1330. g.¹⁰ latīņu valodā, uzglabāta tikai fragmenta veidā, un Rēveles sv. Jāņa Hospitāļa 1435.—1507. g. lejasvācu valodā, uzglabāta pilnīgi.¹¹ Pirmā no tām ir ļoti primitīva parādnieku grāmata, kas nekā nemin par zemnieku nodokļu un klaušu lielumu, bet vienīgi atzīmē, cik katrs bīskapa ciema saimnieks ir parādā (tenetur) naudā, labībā vai lopu pagaidos. Ļoti svarīga ir arī barona F. Stakelberga publicētā Vikas vecākā vaku grāmata 1518.—1544. g. latīņu valodā,¹² kuŗas izvilumus pēc Stokholmas valsts arhīva oriģināla devu jau 1926. g. savā Pagasta vēsturē. Turpretim Latvijas vecākās vaku grāmatas fragmenti uzglabājušies vienīgi sākot ar 1553. g.

Pagasts bij kas vairāk nekā tikai ciemu un ciematu novadu summa; tā bij patstāvīga teritorija un tā tad visādu juridisku darījumu priekšmets. Piem., 1540. g. Rīgas virsbīskaps izlēpo savam galma māršalam „visu Ramkas pagastu“. Jau 15. g. s. avoti liecina, ka pagasta novads¹³ (Feldmark der Pagast) bij ar stīgām atdalīts no muižas novada, ar ko bij nodibināta pagasta jeb vaku zemes neaizkaramība. 16. g. s. pagasta zemi sauca arī vienkārši par zemnieku zemi (burland), kāpēc pārdodot vai ieķīlājot lēņa novadu, paskaidroja, vai darījums attiecas tikai uz muižas zemi, vai arī uz pagastā novadu un tā atsevišķām daļām. Tā tad 15. un 16. g. s. tiesiskā apziņa stingri atšķīr abas vasaļa lēņa novada sastāvdaļas — muižas un zemnieku zemi. To pierāda daudzas „zemes ķīviņu“ (landkif) prāvas robežu dēļ, ko cēla nevien divu kaimiņu

¹⁰ P. Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte (Beiträge zur Kunde Estlands, XIII.5), S. 144.

¹¹ P. Johansen, Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses. Reval 1925.

¹² F. Baron Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek. Dorpat 1929.

¹³ Fircks, Neue Kurländische Güter-Chroniken, Nr. 23 (1401. g.), Nr. 25 (1462. g.).

⁸ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 120.

⁹ Turpat, I. 56.

pagastu zemnieki un viņu kungi, apvienoti vienā prāvnieku pusē, bet arī viena novada zemnieki pret savu kungu. Piem., 1472. g. izsprieda ķildu starp Vācu ordeņa zemniekiem Trikātā un kādu sīku vasali. Pēdējais veda ordeņa ierēdņus rādīt savu robežu. Kad prasīja zemniekiem, vai viņi šīs stigas atzīst par īstām, tad saņēma noraidošu atbildi. Pagasta ļaudis teica, ka vasaļa rādītās „dravas un zemes piederot pie viņu gobzemes (tynsland), no kuņas tie ikgadus devuši un vēl tagad dodot tiesu (rechticheit), cik prasot“. Robeža esot viltota, jo Trikātas novadā vēl dzīvojot tas vīrs, kam kungs licis slepeni kalt jaunos robežu stabiņus. Savas tiesības uz vasaļa apstrīdētām zemēm, dravām un pļavām viņi varot pierādīt ar zvērastu vai karstu dzelzi Dieva tiesā. Ja ordeņa mestrs viņu gobzemi atņēmsot, tad būšot spiesti atbrīvot arī savus pārējos laukus un sētas un aizbēgt. Otru lietu skatīja cauri 1518. g. Rīgas virsbīskapa vasaļu tiesā, kur muižnieks Aderkasis gribēja piesavināties Pāles pagasta Suķēnu ciema mežus un pļavas. Zemnieki vienprātīgi liecināja, ka apstrādātie meži jau no senatnes vienmēr piederējuši pie Suķēnu ciema un neietilpst Pāles muižas novadā. Par kādu pļavu viņi izteicās, kā tā „piederot vienīgi Dievam un viņiem“ un to lietojuši jau viņu senči no veciem laikiem. Tad Aderkasis jautāja, vai viņi atminoties, ka „kāds no kungiem būtu kādreiz licis šnorei un mēram stāigāt pa viņu zemi“. Uz to viņi atbildēja, ka ciema novadu turot un vadot pēc vecas tiesas bez kādas šnores vai mēra. Šī prāva starp ciemu un muižu turpinājās vēl 1520. g., kad virsbīskaps nolēma to izbeigt, pavēlējams ķildas pļavas atstāt ciemam, bet mežā dzīt pienācīgu robežu un stīgu starp Pāles muižas un Suķēnu ciema piederumiem. 1521. g. šo virsbīskapa spriedumu arī izpildīja un jauno robežu novelk dabā, pie kam no abām pusēm piedalās muižnieku un zemnieku priekšstāvji. Robežaktī virsbīskaps paziņo, ka nule nospraustās stigas jāpatur un jāsargā, lai uz muižīgiem laikiem šķirtu Pāles muižas un Suķēnu ciema zemes. Astoņus gadus vēlāk, 1529. g., minētā

ciema novadu norobežo arī no Ārciema muižas.

Tas ir vienīgais gaismas stars pilnīgi neizpētītās pagasta un muižas attiecībās vācu laikos. Redzam, ka jau toreiz pagasta un muižas zeme bij pilnīgi nošķirta, lai gan ne šnore, ne mērs, vēl nenoteica zemes platību. Ja muižniekam bij rīcības brīvība muižas novadā, tad pagasta novads ar visām tā sastāvdaļām piederēja nevis kungam, bet gan Dievam un pašiem zemniekiem, kam piekrita arī vasaļu tiesa. Izejot no šīs principiālās starpības starp zemnieku un muižnieku zemēm, kļūst saprotams: kāpēc avoti runā par „pagastu, kas ieslēgts savā novadā un robežās“, kāpēc radās jēdziens par veselu un puspagastu; kāpēc piemin pagasta „piederumus“ un „brīvības ūdeņos un vīrs zemes“, kāpēc pagasta ļaužu ķildas zemes lietās liek izspriest pašiem, „zemniekiem pēc viņu zemes tiesībām“; kāpēc muižnieki varēja savus streijgabalus (piem., lukstu pļavas), kas pie pils skaitījās, bet bij izkaisītas pa pagasta „āriem un ataugām“, salasīt kopā vienā gabalā un robežās tikai ar pažu zemnieku grību un fōgta ziņu, izmainot ārus uz reizi vai pa daļām pret kaimiņu saimnieku novadiem. Pēc savas tiesiskās dabas pagasta zeme bij kļaušu un gobas zeme (tynsland) pretstatā vasaļu un novadnieku brīvzemei (fryesland), jo no pēdējās nebij jāmaksā zemes kungam ne desmitā, ne kunga tiesa. Toties vasaļiem bij lēņa novads jāatkalpo ar bruņinieka dienastu uz kaujas kumeļa. Piem., kādas 1544. g. prāvas protokolā teikts: „Rīgas virsbīskapa vasaļim Johanam Tīzenhūzenam Vietalvā jākalpo par zemi savam žēlīgam kungam ar četriem zirgiem. Ērgļu muižniekam D. Tīzenhūzenam, 60 gadus vecam, jānes kaņa dienasts ar 6 zirgiem un t. t.“ Tā tad pēc būtības arī muižas zemes bij klausības zeme.

13. Kā izcēlās muižas.

Vārds „muiža“ aizgūts no somu-ūgru valodām (lībju moiz, igauņu mõiz, somu moisio, sēta) ar pirmnozīmi „kunga sēta“. Šādas sētas valdītāju pretstatā saimniekam sauca par muižnieku; šis latviešu vārds ciemu nosauku-

mos līdz šim pirmo reiz rakstos apliecināts tikai 1468. g. Bet no tautas dziesmām un pasakām var spriest, ka tauta pazinusi nevien muižnieka, bet arī bāliņa muižu (LD. 3706, 3708, 3718), un ka vispār tautas valodā s ē t a un m u i ž a b i j s i n ō n i m i (LD. 3703, 3762, I. var.). Tā tad kunga sēta bij Latvijā jau pirms vācu laikiem.

13. g. s. latīņu dokumentos muižu sauc par allodium, pie kam šis vārds lietots šauri tehniskā nozīmē un nav sajaucams ar Rietumeiropā plaši izplatīto allōda kā feoda pretstata jēdzienu. Citiem vārdiem, tāpat kā Prūsijas avotos allōds Livonijā neapzīmēja, ar kādām tiesībām piešķirta zeme, bet gan tika attiecināts uz nekustamu mantu, pie kam šis mantas pazīmes aprakstīja vārdiem „celt, taisīt, būvēt“ (facere, construere, aedificare). Vācu avotos vārdu allodium tulko ar Vorwerk, pie kam ar šo nosaukumu senāk apzīmēja nevis kādu malas jeb lopu muižu (foļvarku), bet gan lielo muižu (Haupthof), kas ar savām saimniecības ēkām, kā arī dzīvo un nedzīvo inventāru bij liela lauksaimnieciska uzņēmuma viduspunkts.¹ Vārds Vorwerk raksturīgs arī tai ziņā, ka liecina par muižas izcelšanās vēsturi: allōda pirmās ēkas tika celtas ar p u s p i l s m ū r i e m.

Dažreiz allōds sastāvēja tikai no sudmalām (allodia sive molendina), citreiz minēta vēl labības klēts un zeme. Tas pierāda, ka šo ēku uzdevums bij uzglabāt un apstrādāt zemnieku gobas labību, kāpēc arī zemes kunga vai vasaļa celto klēti dažreiz sauca par „desmitās tiesas klēti“. Tā tad sākumā muiža sastāvēja tikai no dažām saimniecības ēkām, kur dzīvoja zemes kunga vai vasaļa ierēdņi un ievāca nodevas no gobas zemes. Pamazām ap šo nodevu centru radās tīrumi, kas palika valsts vai vasaļa tiešā apsaimniekošanā. Ja allōds piederēja vasalim, tad tiesību un pienākumu ziņā bij pielīdzināts pārējam lēņa novadam. No zemnieku zemes allōds atšķirās ar to, ka bij brīvs no pienākuma dot desmito tiesu.

¹ Fr. v. Bunge, Das Herzogthum Estland, 361; Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, German. Abt., Bd. 50, S. 198. (1930).

Pirmo pamatu vācu kolonistu zemkopībai Latvijā lika klosteri. Nav mans uzdevums atēlot mūku ordeņu nozīmi Livonijas agrikultūras attīstībā; pietiek aizrādīt, ka jau 1208. g. cistercieši noietās uz dzīvi Daugavgrīvā, kur tiem piederēja savi tīrumi un dzirnavas. Šī ordeņa mūķienēm 1257. g. Rīgas virsbīskaps piešķīra Mazjumpravas muižu (allodium), veselu jūdzu zemes Sēlā, 150 arkļus Zemgalē un 50 Jersikā. Tomēr daudz plašākā mērogā ar zemkopību nodarbojās Vācu bruņinieku ordenis, kam bij vajadzīga lopbarība zirgiem un labība pārdošanai, lai uzturētu savas kara vienības. Jau 1224. g. pāvests aizliedz bīskapiem prasīt desmito tiesu no tām ordeņa iekoptām zemēm, ko viņš apstrādā „paša rokām vai uz sava rēķina“. 1256. g. Vācu ordenis bij jau eerīkojis muižu Mazjumpravā un iekojis savus laukus kādā Daugavas salā. 1290. g. Kuldīgas komturejas brāļiem piederēja Lanksēžu muiža Vārves apvidū. Šo muižu apstrādāšanai ordenis no zemgaļiem un kuršiem prasa 4 klaušu dienas gadā, bez tam Kuldīgas brāļi vēl saņēma trešo daļu no Sāmsalas ķilniekiem. Tomēr ziņu par 13. g. s. muižu skaitu un lielumu ir visai maz. Tikai no 1341. g. sastādītā Kuldīgas komturejas inventāra redzams, ka šai novadā ordenim piederēja jau 3 muižas ar 143 zirgiem, 500 liellopiem un 300 aitām.² Ja atskaita komturas staļļa un konventa brāļu jājamās zirgus un ordeņa ķēvnīcu ķēves, tad paliek vismaz 33 aņamie zirgi un vairāki desmiti jūga vērsu, kas liecina par diezgan plašu saimniecību. Ja vienzirga zemi skaita par 25 pūrvietām, tad dabūjam, ka 3 ordeņa muižās bij 800 pūrvietu aņamzemes. No 500 liellopiem apmēram 300 bij iznomāti zemniekiem, tā tad muižas kūtīs palika ap 200.

Ziņas par v a s a ļ u m u i ž ā m 13. g. s. ir vēl trūcīgākas: pavisam tikai 3 droši pierādīti allōdi, un tie paši atradās Igaunijā³. Rīgas virsbīskapijā vasaļa allōds pirmo reiz pieminēts 1359. g. un pie tam tikai kā lēņa formulas sastāvdaļa. No tā A. Tranzē-Rozeneks ne-

² E. Hennig, Kurländische Sammlungen, I. 114. (1809).

³ A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit in Livland, 527.

pamatoti secina, itkā pat šis gadījums esot apšaubāms, un patiesībā vēl tikai 1382. g. pirmo reiz esot droši apliecināta vasaļu muiža Vidzemē. Bet šis autors aizmirst, ka vārds *allodium* nebija vienīgais muižas nosaukums. Lejasvācu valodā sastādītās lēņa grāmatas šo terminu atvieto ar *hus* un *hof*, pie kam Rīgas virsbīskapijā šāda vasaļa „pils un muiža“ pieminēta 1350. g. kā vakants lēnis, kas norāda uz šīs muižas pastāvēšanu jau agrāk. Latīņu pirmrakstī allōda vietā lieto arī vārdu *curia* tai pašā nozīmē. 1306. g. Rīgas virsbīskaps izdod Ostinghūzenam lēņos Perkiles ciemu, bet 1326. g. minētais vasalis tur bija jau uzcēlis pili (*arx*). 1339. g. Ostinghūzena pēcteči pārdod ciemu un muižu (*curia*) bruņniekam Gerardo ab Ungaria, no kā novads dabūja savu tagadējo nosaukumu „Ungurpils“. Tas ir tipisks piemērs, ka jau 14. g. s. pirmā pusē ciems pārvēršas par muižu. Ja ievēro, ka no 13. un 14. g. s. uzglabāties pavisam maz privāttiesisku dokumentu, tad kļūst saprotams, ka A. Tranzē-Rozeneka mēģinājums pierādīt vasaļu muižu mazo skaitu pārrunājamā laikmetā ir nevien metodoloģiski nepareizs, bet runā pat pretim faktiem.

Tāpēc pārbaudīsim 15. g. s. Vidzemes muižu aktis, kuŗu ir daudz vairāk, un kuŗās dažos gadījumos minēta muižas lauku platība arklus. 1412.—95. g. atrodam datus par 17 muižu lielumu.⁴ Divus arklus liels muižas novads pieminēts 5 reizes, 3 arklus — vienreiz, 4 arklus divreiz, 5 arklus vienreiz, 11 arklus divreiz; pa viena reizei — 6, 8, 9¹/₂, 10, 16¹/₂ un 20 arkli. Tā tad muižas zemes lielums 15. g. s. svārstās starp 2—20 arkliem, no kā dabūjam muižas caurmēra lielumu — 7 arklus.⁵ Šai laikā arkls bija jau platības mērs, kuŗa lielums 1431. g. pēc viena liecinieka izteicieniem bija 30 pūrvietas, pēc otra 60. Šie divi dažāda lieluma arkli ir radījuši lielas grūtības agrārvēstures pētniekiem. Patiesībā abas liecības ir viegli saskaņojamas, ja ievērojam, ka pūrs — latīņu

tekstos modius, vācu tekstos lop — bij dažāda lieluma pilsētās un uz laukiem. Piem., 1252. g. kuŗu pūrs bija līdzīgs 10 siekiem, turpretim Rīgā pūrs bija apm. divreiz mazāks. 1457. g. Salaspilī pūrā rēķināja 7 siekus. Tas liecinieks, kas uzdeva arkla lielumu līdzīgu 60 pūrvietām bija Piltenes namnieks, un acīmredzot rēķināja divreiz mazākos pilsētnieku pūros. Atkarībā no sieku skaita pūrā arklu platība Vidzemē, Kurzemē, Dienvidigaunijā un Sāmsalā uz laukiem svārstījās starp 30—36 pūrvietām jeb 10 hektariem.⁶ Šāds skaits labi saskan ar trijlauku sistēmu, katrā laukā pa 10—12 pūrvietām. Un tā kā starp zemnieku un muižas zemes arkla platību 15. g. s. nebija nekādas starpības, tad dabūjam, ka vidējais muižas platība bija 210 pūrvietas jeb 78 hektari. Ziņas par zemnieku sētas lielumu tai pašā laikmetā ir daudz trūcīgākas. 1497. g. Satravas pagastā bija 35 saimnieki, no kuŗiem 21 piederēja $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{8}$ arklu lielas mājas, 12 saimniekiem pa $\frac{3}{8}$ — $\frac{1}{2}$ arkla un 2 pa $\frac{3}{4}$ —1 arklam. Valdošais zemnieku saimniecību tips bija $\frac{1}{4}$ un $\frac{1}{2}$ arkla saimnieki. Tas liecina, ka caurmēra muiža bija 14—28 reiz lielāka par vidēju zemnieka sētu. Zināms, tai pašā laikā pastāvēja arī daudz mazākas muižas un lielāki saimnieki, pie kam dažreiz vasalim bija tikai 2—8 reiz vairāk zemes nekā viņa kļaušniekam. Bez tam vasaļa lēņa novada kopplatība vienmēr bija daudz lielāka par pašas muižas tieši apsaimniekotiem tūrumiem. Piem., 1419. g. Rozbeķu muižas zeme bija 20 arklu liela, bet pils vasalim klausīja visas Straupes draudzes saimnieki, kuŗu novadā bija 67 arkli. 1457. g. Madlienas muižas zeme bija 11 arklu liela, bet pils novada zemnieku zeme — 57. 1412. g. Dikļu Kalna muižas tūrumi bija 5 arklu lieli, bet lēņa novada zemnieku zeme — 29 arklus.

Livonijas iekāpošanas pirmos divos gadu simteņos pieminēti gadījumi, kur muižnieki iegūst zemnieku gruntsgabalus pirkumā un dāvinājumā ceļā. Otrkārt, ir iespējams, ka zemnieki atpirkāms no desmitās tiesas ar kādu daļu no saviem tūrumiem, tāpat kā to darīja Igaunijas vasaļi, atbrīvodami savas muižas no Rēveles bīskapa desmitās tie-

⁴ A. fon Tranzē-Rozeneks šai laikmetā saskatījis tikai 11 gadījumus. Skat. viņa *Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit*, 537.

⁵ A. Schwabe, *Grundriss der Agrargeschichte Lettlands*, 53 (1928).

⁶ P. Johansen, *Siedlung und Agrarwesen*, 88—89.

sas. Trešais muižas zemes iegūšanas veids bij līdumu līšana, izlietojot okupācijas tiesības uz bezsaimnieka meža zemi (res nullius). Šai ziņā ir svarīgs kāds 1380. g. raksts, ar ko ordeņa vicekomturis Rīgā atjauno Ropažu lībjiem viņu agrākās tiesības „iekopt mežā tīrumus, ierīkot pļavas un izdobt biškokus“, pie kam Ropažu mežā līdzīgas tiesības bauda arī zemes kungs — Vācu ordenis. Šis akts liecina, ka ordenis muižas saimniecībai nepieciešamo zemi iegūst ne ar iekārotāja tiesībām (iure belli), bet brīvi vienojoties ar saviem pavastniekiem zemniekiem par kopējā meža izmantošanu. Kā arī vasaļi dažreiz ierīkoja muižas, nolīzot mežu, pierāda kāda (1439. g.) Rīgas virsbīskapa lēņa grāmata. Protams, bij gadījumi, kad bruņnieki nelikumīgi piesavinājās brīvo ļaužu zemes. No 1280. g. līguma starp Rēveles bīskapu un Igaunijas dāņu vasaļiem redzam, ka pēdējiem ar zvērastu bij jāpierāda savas īpašuma tiesības uz ierīkotām muižām; acīmredzot, bij sūdzības, ka „vasaļi padzenot savus igauņus no viņu agrākām zemēm ar draudiem, sitieniem, lūgumiem un naudu“. Arī 14. g. s. pilsoņu karā starp Vācu ordeni un bīskapiem, pēdējie pārmeta ordeņa brāļiem, ka tie pārmērīgi apspiežot un verdzinot jaunkristītos. Tomēr toreizējā tiesiskā apziņa nosoda zemnieku zemes patvarīgu piesavināšanos, kas lieku reizi liecina, ka lauku ļaudīm piederēja nekustama īpašuma tiesības. Pat Igaunijas Vikā, kur vasaļiem bij liela vara, vēl 1560. g. bīskapijas fōgts raksta savā testāmentā: „Neesmu zemniekiem netaisni atņēmis zemi ne delnas platumā“.

Par spīti tam, muižu nosaukumi (piem., Auciems, Inciems) un to vēsture neļauj šaubīties, ka liela daļa muižu dibināta uz agrāko zemnieku ciemu un ciematu zemes. Kādā ceļā šie gruntsgabali nokļuva muižnieku rokās? — Kamēr vasalis nenodarbojās ar zemkopību, viņu interesēja vienīgi tādi zemes arkli, uz kuriem dzīvoja maksāt un klausīt spējīgi arkla vīri (hakenlude). Bet lēņa novadā vienmēr bij lielāks vai mazāks skaits postā pamestu arklu (wüste Haken, loci vacantes), t. i. zemnieku sētas bez saimniekiem. Viņu īpašnieki bij krituši karā, aizvesti gūstā, miruši sērgās, vai aizbē-

guši, neatstādami mantiniekus. 13. un 14. g. s. iekārošanas un pilsoņu karos šādu nodedzinātu, izlaupītu un postā pamestu ciematu bij ļoti daudz. Nav jāaizmirst, ka 1290. g., iekārojot Zemgali, ap 100.000 (?) dvēseļu izceļoja uz Lietuvu, jo Vācu ordeņa brāļi sīvoja apkārt, laupīdami un dedzinādami, postīdami ēkas un druvas, ļaudis gūstot vai nošaujot.⁷ 1298.—1346. g. Latvijā 7 reizes iebruka leišu karaspēks, 1340. un 1343. g. Livoniju nopostīja krievi u. t. t.; bez tam arī miera laikos zemnieku sētā varēja izmirt visi tiešie mantinieki. Pamestie zemes arkli kā bezmantinieku manta nepiederēja vairs pie ciema un pagasta novada, bet piekrita zemes kungam vai viņa vasalim saskaņā ar agrāk minētiem 13. g. s. līgumiem, kas nosaka šādu zemju mantošanas kārtību. Bieži vien uz pamestiem arkliem kungi nometināja dažādus amatniekus, sīkos leimaņus vai leidas vīrus,⁸ bet daļu bezmantinieku zemes izlietoja muižas tīrumiem.⁹ Tāpēc 14.—15. g. s. lēņa grāmatu formulas kā vērtīgus novadu piederumus uzskaita arī: „neapstrādātus laukus, neapsētus tīrumus un postā atlaistus arkļus līdz ar nolīstiem vai nākotnē līžamiem līdumiem.“

Gruntskundzības raksturīga pazīme ir arī tā, ka gruntskunga zemes gabali ir ļoti samīstroti, t. i. atsevišķas kunga novada daļas ir izkaisītas starp svešām robežām. Piem., 1503. g. Mujānu kungam piederēja trīs pļavas, kas „skaitījās pils tiesā, bet atradās ārpus muižas novada“. Šādas pārnovada zemes sauca par āriem jeb streijgabaliem. Tie cēlās sadalot ciemu un pagastu novadus ar lēņa dāvāšanas un mantošanas aktiem. Šo zemju dēļ bieži prāvojās, kāpēc Senākās (§ 61.—67.) un Vidējās bruņnieku tiesības (§ 89.—95.) septiņos pantos nokārto pārnovadnieku (Ausmärker) tiesības uz streijgabaliem. Tie ir tā sauktie ciemu likumi. No tiem dabūjam zināt, ka parādos iekritis vai par noziegumiem notiesāts un maksāt nespējīgs ciema loceklis spiests savu zemi ierādīt par ķīlu kādai trešai personai, kuŗa tomēr neiegūst īpašuma tiesī-

⁷ Rīmju chronika, 11345—405.

⁸ P. Johansen, Siedlung und Agrarwesen, 17.

⁹ Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, 522—24.

bas ciema novada robežās, bet var vienīgi prasīt, lai ķīlu izpērk. Ja turpretim vasalis ieguva ārpus ciemu vai ciematu robežām sīku streijgabalū, nolīžot pagasta kopmežā iežogojamu līdumu vai iekopjot ganības aizkrustojamu pļavu, tad viņš šādu pārnovadā iegūtu gruntsgabalū varēja paturēt par savu. Ka tiešām vasaļa lēņa novads bieži sastāvēja no sīkām zemes parcelēm, kas bij izkaisītas starp saimnieku novadiem, to liecina daudzas lēņa grāmatas. Piem., 1534. g. ordeņa mestrs atdod fon der Lakenam lēņos 12 streijgabalus Rūjienas apgabalā, bet to dara tikai ar apkārtējo zemnieku piekrišanu. Pie tā paša paraduma turējās Tērbatas bīskaps 1535. g., izdodams lēņos savam tulkam kādas sudmalas; arī te vispirms leimanim vajadzēja draudzīgi izlīgt ar sudmalnieku un dabūt apkārtējo pļavu saimnieku piekrišanu. Šie leimaņu streijgabali bieži bij tik mazi, ka tur varēja iesēt tikai sieku vai pūru labības. Tomēr pastāvot gruntskundzībai, vasalis maz no tā cieta, ja tikai arkli nepalika postā un arklu vīri kārtīgi nobēra desmito vai kunga tiesu viņa norādītā vietā (piem., kādā ciema klētī) vai tai personai, kurai viņš bij iznomājis, ieķīlājis vai novēlējis mūža uzturam visu savu ļaužu vai dažu pagasta ciemu un ciematu nodokļus.

Bet 15. g. s. otrā pusē un jo sevišķi 16. g. s. vērojam zīmīgu parādību: vasaļi cenšas „salasīt kopā vienā gabalā un vienās robežās pa āriem un ataugām izkaisītos streijgabalus.“ No tiem vasalis Rīgas virsbīskapijā varēja tikt vaļā tikai ar zemnieku piekrišanu, izmaiņot ārus uz reizi vai pa daļām pret zemnieku zemi un par to paziņojot zemes kunga fōgtam, lai šo darījumu ieraksta zemes grāmatā. Citreiz nepietika ar zemnieku un muižnieku izlīgumu vien, bet bij vēl jāprasa mestra atļauja. Šie fakti liecina, ka 16. g. s. pirmā pusē Latvijā vasalis varēja iegūt zemnieku zemes parces vienīgi ar kādutiesisku darījumu un proti, četrējādā veidā: 1. draudzīgi izlīgstot, t. i. maksājot zemniekam par atkāpšanos no viņa tiesībām; 2. mainot, t. i. dodot zemniekam citu zemes gabalu; 3. iegūstot lēņa novada postā pamestos ciematus kā bezmantinieku mantu; 4. saņemot lēņos bijušo zemnieku zemi, kas novadnieka nāves dēļ kritusi atpakaļ zemes

kunga rokās. Protams, kā visos laikos, tā arī 16. g. s., un pie tam jo sevišķi Igaunijā, notiek mēģinājumi piesavināties zemnieku zemi nelikumīgā kārtā. Piem., 1506. g. zemnieki liecina, ka „tai vietā, kur tagad atrodas vasaļa Korfera muiža agrāk dzīvojuši saimnieki, bet tos padzina.“ Vispār, jaunas muižas dibinot, dažreiz veselus ciemus nodzina no viņu iekoptās zemes un nometināja mežā, kur zemniekiem bij jāliž jauni līdumi. Tā pamazām blakus pagasta jeb vaku zemēm pieaug un tiek noapaļota muižas zeme (Hofemark), nošķirta no zemnieku zemes (burland) nevien zemes grāmatā, bet arī dabā ar stigām un robežu zīmēm. Zemnieku zeme joprojā mēģināja atsevišķām sētām piederīgas birzes (ataugas nozīmē), tīrumus, pļavas un biškokus; bez tam kungi un zemnieki kopīgi lietoja mežus un zvejīgus ūdeņus. 16. g. s. sākumā vasaļi kopmežā nometina jaunsaimniekus, lai iekšējās kolonizācijas ceļā pavairotu sējumu platību.

Kamēr muiža saviem tīrumiem ņēma tikai kopmeža līdumus vai pret streijgabaliem iemainītas zemnieku zemes ārus, tikmēr bieži vien tā ieguva sliktāku zemi nekā zemnieki,¹⁰ kas jau gadu simteņiem ilgi bij pārņēmuši savā valdījumā labākos novadus un tur iekopuši laukus. Tāpēc nav brīnums, ka vasaļiem rūpēja iegūt ar labu vai ļaunu vecsaimnieku auglīgo māizes zemi. Bet šāda interese par lauksaimniecību plašās vasaļu aprindās var rasties tikai tad, ja viņi neapmierinās vairs ar gruntskunga tiesībām uz zemnieku nodevām, bet grib paši saimniekot savā muižā. Tiešām, 16. g. s. avoti, lai gan ļoti trūcīgi, liecina par samērā lielām muižu saimniecībām. 1511. g. minēts 3 arkļus liels muižas novads ar 9 arkļiem zemnieku zemes. 1522. g. Bērzaunes muižas tīrumi bij 10 arkļus lieli, ko apstrādāja 160 saimnieki. 1543. g. bīskapa muižai Kokenkavai Pērnavas apriņķī bij apmēram 100 ha liels areāls ar 70 govīm, 80 aitām un 20 cūkām.¹¹ Samērā ar aņamzemes platību lopu skaits ir liels, kas izskaidrojams ar to, ka muiža saņēma zemnieku de-

¹⁰ H. v. Bruiningk, *Livländische Rückschau*, 72.

¹¹ F. Baron Stackelberg, *Der Landbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit*, 184. u. 225—7. Pernau 1926.

smīto tiesu nevien no siena, bet arī no labības ar visiem salmiem, kas manāmi pavairoja lopbarības daudzumu. Bet 16. g. s. arī zemnieka sētas dzīvais inventārs dažreiz bij ļoti liels, salīdzinot ar tagadējiem laikiem. Piem., no Rēveles rātes kunga piezīmēm 1550. g. dabūjam zināt, ka kādam Fētes ciema saimniekam bij 7 zirgi, 8 vērši, 12 govīs, 4 teļi, 6 cūkas, 3 aitas un 2 kazas.¹²

Jādomā, ka muižu saimniecību ierīkošanā Vācu ordenis deva priekšzīmi, kam sekvoja bīskapi un pēc tam arī vasaļi. Vācu ordenis bij kļuvis par labības lieltirgotāju, kam ap 1400. g. 30 ordeņa pilīs Prūsijā vien glabājās: 462971 šefelis rudzu, 24014 šefeļu kviešu, 47338 miežu un iesala, 203401 auzu, kopā 737000 šefeļu labības. Pieskaitot bīskapu un klostēru sabērtuves, var teikt, ka ordenim, kas faktiski bij nodibinājis labības monopōlu, 15. g. s. sākumā Prūsijā bij apm. miljons šefeļu (ā 55 litri) labības.¹³ Vācu ordenis savās muižās piegriezta vērību arī lopkopībai un zirgkopībai. Kā redzējām, Kuldīgas komturejas 3 muižās 1341. g. bij 500 liellopu. 1906. gadā H. fon Bruinings aizrādīja, ka jau 15. g. s. Igaunijā pieminēti flāmu un frīzu ērzeļi. Šie vaislas zirgi ievesti vietējās zirgu rases uzlabošanai, bet jo sevišķi smago kaļa zirgu audzēšanai, kādos nolūkos Vācu ordenis ierīkojis ķēvnīcas. Prūsijā ordenim bij vairāk ķēvnīcu katrā komturejā, bet pavisam 23. Arī Livonijā ordenis uzturējis zirgu audzētavas, pie kam zirgkopības centrs bijis Kuldīga un tās apkārtnē. Nevar būt šaubu, ka no ārzemēm ievestos vai ordeņa ķēvnīcās izaudzētos sugas zirgus iegādājās arī zemnieki, ar ko tika uzlabota vietējo darba zirgu rase.¹⁴ Rīgas parādnieku grāmata liecina, ka 1288.—1307. g. latvieši uz nomaksu pirkuši ārzemju zirgus. K. Zalts¹⁵ uz ilgu pētījumu pamata

pierādījis, ka vācu bruņnieku kaļa zirgi bij spēcīgi, smaga tipa, augsta auguma, kam tikai dažos gadījumos varēja līdzināties latviešu bajāra kumeļš. Tāpēc izteiciens „augsta zirga jājējs“ norāda uz vācu bruņnieku kaļa zirgu. No kādas 1383. g. sūdzības par Dundagas pils un apkārtnes izlaupīšanu dabūjam zināt, ka labu zirgu cena 14. g. s. svārstījās no 11—18 zelta guldeņiem jeb 4—6 Rīgas mārķām; tai pašā laikā viena laste medus maksā 20 un viena laste labības 3 Rīgas mārķas. Par 16. g. s. zirgu cenām varam spriest pēc ordeņa izdotiem zirgu eksporta aizliegumiem, pie kam izvedamo zirgu vislielākā vērtība nolikta: tirgotājiem 8—9 mārķas, virsbīskapa sūtņiem 8—20 (1523.), zemniekiem 10 mārķas (1533.). Tomēr laba zirga cena, sevišķi vaislas ērzeļa vērtība, tai pašā laikā sniedzās līdz 100, pat 300 mārķām. Nav zināms, vai blakus darba zirgiem lauku apstrādāšanai Livonijas latviešu daļā ir lietoti arī vērši, lai gan, spriežot pēc Kuldīgas komturejas inventāra 1341. g., tas ir pielaižams, vismaz muižu saimniecībā. Nav nekādu pieturas punktu spriest, vai vācu kolōnisti savās muižās apmierinājās ar vietējās sugas liellopiem, vai arī importēja — vismaz valsts muižās — ārzemju vaislas buļļus. Vācu buļļi un holandiešu govīs muižu inventāros sastopami tikai 17. g. s. Bet zīmīga ir Cēsu bīskapa O. Ņenkinga liecība no 1584. g., kas aicina uz Latviju kādu holandieti sieru darināšanai. Šis siernieks vēlāk pārgāja jezuītu dienastā. Šai sakarībā vēlreiz jāatgriežas pie jezuītu un viņu priekšgājēju cisterciešu nozīmes Vidzemes lauksaimniecības pacelšanā. Kāds jezuītu pāters 16. g. s. beigās Cēsu apkārtnē bij ievēdis lietošanā dzelzs ecēšas, tāpat jezuīti Livonijā sākuši audzināt tītarus. Tītari ieviesās Eiropā no Rietumindijas, resp. Meksikas un Anglijā audzināti ap 1524. g. Bet jau 1535. g. Tērbatas bīskaps nosūta līdz ar rakstu uz Maskavu kņazam Bļinskim „kādu savādu dzīvnieku, ko sauc par Kalkūnas putnu, un kas ir atrasts kādā jaunā zemē.“ Jā vēl 1535. g. tītaru no Tērbatas nosūtīja krieviem kā kādu brīnumputnu, tad jau 16. g. s. beigās jezuīti tos bij saudzējuši diezgan lielā vai-

¹² P. Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte, 36.

¹³ W. Naudé, Die Getreidehandelspolitik der Europäischen Staaten, 257 (1896).

¹⁴ H. v. Bruinink, Analekten zur Geschichte der Landwirtschaft und der Viehzucht in Livland, Sitzungsberichte a. d. Jahre 1906. S. 8.

¹⁵ K. Zalts, Kumeliņš latviešu tautas dziesmās, Latvju tautas dainas II. 472—75 (1928.).

rumā un šo „Indijas gaili“ pārdeva apkārtnes muižniekiem vienā cenā ar zosi.¹⁶

Starp tagad izzudušām kultūrām jāmin arī sinepes, kas apliecinātas Rīgas jezuītu kollēģijas saimniecības grāmatā 1592.—1621. g. un kā zemnieku nodeva sastopama 1624. g. Ērgemē, Turaidā, Lēdurgā, Krimuldā, Nabē; no katra arkla parasti bij jānodod viena riekšava. Ērgemes muižas vaku grāmatā 1668. g. atzīmēti 70 stopi sinepju; bet jau šī g. s. beigās sinepes izzūd no nodevu sarakstiem.¹⁷ Tāpat zemkopības vēsturei ļoti svarīga ir jezuītu grāmatās vairākkārt pieminēta hirzes putra (pultes ex panico). Tā kā jezuītu kollēģija bij ieguvusi Rīgas Marijas un Magdāļas cisterciešu mūķieņu klostera muižas, un šī ordeņa brāļi un māsas bij pazīstami kā zemkopības un dārzkopības veicinātāji, tad jādomā, ka šo kultūru jezuīti jau atrada priekšā. Tomēr botaniķi¹⁸ vēl nav noskaidrojuši, vai aiz nosaukuma pultes ex panico (Hirsegrütze) tiešām slēpjas šis augs (sūra). Esot iespējams, ka te domāts tā sauktais ērskis (Mannagrass), ko līdz ar ērsku putru piemin Stenders savā vārdnīcā. Vēl priekš 50 gadiem to vairumā ievāca Polijā, Silēzijā, Austrumprūsijā un lietoja garšīgas biežputras vārīšanai. Protams, nav vēl pierādīts, ka jezuītu grāmatās minētais augs ir ērskis. Ja arī 16. g. s. Livonijā tiešām būtu audzēta īstā hirze, tad tā nevarēja būt plaši izplatīta un jau 17. g. s. pilnīgi izzūd no rakstiem. Trūkstot statistiskām ziņām, bij jāizlieto šie netiešie avoti, lai vismaz vispārīgos vilcienos varētu notēlot lauksaimniecisku interešu lēnu, bet pastāvīgu pieaugumu Livonijas kungu aprindās. Pirmais celmlauzis ir cisterciešu mūku ordenis, tam seko Vācu ordenis, bet pretreformācijas laikā šo darbu turpina jezuīti.

¹⁶ H. v. Bruiningk, *Analekten zur Geschichte der Landwirtschaft*, 9—12.

¹⁷ H. v. Bruiningk, *Zur Geschichte des Anbaues von Feldfrüchten*, 8—9. A. švābe, *Latvju zemnieks 1624. g.*, Izglītības Ministrijas Mēnešraksts 1922.

¹⁸ Ed. Jansons, *Ērskis*, *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 8185—87.

14. Bruņnieki paliek par muižniekiem.

Nevien Vācu ordenis, bet arī viņa un bīskapu vasaļi bij ieradušies Livonijā nevis nodarboties ar lauksaimniecību un ierīkot muižas, bet kaņot pret pagāniem un aizstāvēt Māras zemi pret ārējiem un iekšējiem ienaidniekiem, jo sevišķi pret Lietuvu un Krieviju. Tā tad vajadzēja būt sevišķiem iemesliem, kas profesionālos kaņavīrus bruņniekus mudināja mainīt profesiju un palikt par muižniekiem (Gutsherr), kas par savu galveno dzīves mērķi vairs neuzskata kaņu, bet lauksaimniecību. Uz šo grūto jautājumu vispārīgas formulas veidā jau 1887. g. Georgs Fr. Knaps deva šādu atbildi:¹ Reformācijas laikmetā mainās kaņaspēka iekārta. Zemes kungi arvien vairāk līgst algotus kājniekus (zaldātus no vārda Sold, alga), infanterijas nozīme pieaug, kāpēc bieži vien bruņniekam kavaleristam vairs nav darba. Viņš kaņ zobenu vādzī un sāk saimniekot savā muižā: kaņavīrs pārvēršas par lauksaimnieku šī vārda sevišķā nozīmē. Ja līdz tam bruņnieks bij gruntskungs, tad tagad viņa ideāls ir būt par muižas kungu. Šais nolūkos jāpaplašina nevis lēņa novada apmērs, bet muižas lauki, pie kam bruņnieks zina, ka muižas saimniecības uzplaukšanai neder lūdumi un birzes, bet iekoptā zemnieku zeme, kas tagad ievirzās un paliek viņa uzmanības un agrārpolitikas centrā. Sekas ir tās, ka zemnieku zeme pamazām dilst, bet muižas novads aug.

Cik vienkāršs un ticams arī šķiet šis klasiskais Knapa izskaidrojums, tomēr tajā ir tikai daļa patiesības. Tiesa, jauno laiku sākumā vasaļa lēņa dienasts no stingri personiska pienākuma pamazām pārvēršas par vienkāršu reālnastu. Lēņa līgums prasa, lai vasaļi, saņemot lēņa kunga pirmo aicinājumu, nekavējoties lec zirgam mugurā un pilnā bruņojumā dodas kaņa gaitās, ko avoti apraksta vārdiem: „sekot ar zirgu un ieročiem“ (piem., Raunā 1526. g.: tempore belli cum equo et armis sequere archiepiscopum), „lēņi nopelnīt,“ „kalpot savam kungam ar diviem zir-

¹ G. Fr. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preussens*, I. 37—38. (1927).

giem“ u. t. t. Bet jau neilgi pirms ordeņa valsts bojā ejas Livonijas vasaļi iegūst tiesību personiskā kara dienasta vietā stādīt zem kara bruņotu jātnieku, to apgādājot un uzturot, ko sauca par jātnieku dienastu (Rossdienst). Šo kārtību atrodam Sigismunda Augusta privilēģijā (28. XI. 1561.), un arī Kārlis IX. to apstiprināja 1602. g. Muižnieku uzturāmo jātnieku skaitu noteica pēc zemnieku zemes lieluma — vai nu uz 20 saimniekiem vienu, vai vēlāk zviedru laikos ik no 15 arkliem zemnieku zemes. Pēc 1640. g. 30. jūlija noteikumiem viena jātnieka uzturs gada laikā aprēķināms par 60 dāldeņiem, tā tad 4 dāldeņi (60:15) no arkla. Tāpēc pēc muižu redukcijas 1688. g. valsts muižu nomnieki jātnieku dienasta vietā maksāja ik no arkla 4 dāldeņus. Turpretim privātie muižnieki, pa vienam vai vairāki kopā, visā zviedru valdības laikā bij spiesti pildīt jātnieku dienastu natūrā, t. i. stādīt karavīru zem muižniecības kara (Adelsfahne). Šo pulku komandēja muižnieku vēlēts pavēlnieks, un to varēja sūtīt kaujās ārpus Vidzemes robežām tikai ar landtāga atļauju. Pulkam izejot uz pozīcijām, muižniekam bij jāmaksā saviem jātniekiem vēl 5 lieki dāldeņi mēnesī, bet ne ilgāk par trim mēnešiem, kad par pulka uzturu vajadzēja gādāt valdībai. Beidzot, padodamies Krievijai, muižnieki atpirkās pavisam no pienākuma stādīt natūrā karavīrus ar 4 dāldeņiem no arkla pēc kņaza Menšikova 1712. g. 1. marta rezolūcijas. Šī „jātnieku nauda“ nebij jāmaksā ne kroņa muižu rentniekiem, ne mācītāja ļaudīm.²

Tā tad lēņa dienasts nepārvērtās vis par dienastu infanterijā, bet par algotu jātnieku dienastu, kas bij vasaļu personiskās kara klausības surrogāts. Citiem vārdiem, nevis bruņnieku kavalerija bij palikusi lieka, bet gan vasaļi vairs negribēja kalpot savam lēņa kungam. Tas savukārt liecina, ka lēptiesiski pamatotā bruņnieku zemturība bij pārdzīvojuši savu laiku, jo tai nebij vairs bruņnieciskā lēņa dabiskās sastāvdaļas — lēņa dienasta. Stipra valsts vara no tā secinātu, ka lēņi vai

nu jāpārvērs par domējiem, no kā uzturēt valstij nepieciešamo infanteriju, vai arī jāprasa no bij. bruņniekiem kavaleristiem, lai viņi pilda virsnieka dienastu infanterijā vai pat artilerijā. Bet ja Livonijas zemes kungi to neprasīja no saviem vasaļiem, tad tam ir citi svarīgi iemesli. Pirmkārt, 16. g. s. pirmā pusē pēc spožām Pletenberga uzvarām pār krieviem 1502. g. iestājās pusgadusimteni (1503.—51. g.) ilgs miers, kad lēņa kungiem nebij nekādas vajadzības prasīt no vasaļiem kara gaitas. Otrkārt, nodibinoties landtāgam un bīskapiju padomēm, bruņniecība jau 15. g. s. pirmā pusē iegūst bīskapijās tādu politisku varu un noteicēju iespaidu visās valsts lietās, ka zemes kungi vairs valda tikai vārda pēc. Treškārt, 16. g. s. pirmā pusē Livonijā strauji uzplauka saimnieciskā dzīve, un labklājība pacēlās visās iedzīvotāju šķirās. Protams, ka arī bruņniecība, atbrīvota no kara gaitām un valststiesiski pielīdzināta zemes kungiem, centās izmantot savu politiskās varas stāvokli, lai nostiprinātu diezgan vājās saimnieciskās pozīcijas³ pret Rīgas, Tērbatas un Rēveles namnieku un tirgotāju uzmācīgo kapitālu, kam zemnieku un zemes jautājumā bij pilnīgi pretējas intereses nekā bruņniekiem.

Livonijas pilsētu bagātības avots bij tirdzniecība ar Krieviju. Pletenberga laikā namniekos ieviešās tāda greznība mājas dzīvē, apgērbā un godos, ka bruņnieki bij spiesti pavairot ienākumus, lai varētu dzīvot saskaņā ar savas kārtas paaugstinātām prasībām un pārspēt pilsētnieku dzīves standartu. Pastāvot gruntskundzībai, kuņas pamats bij stingri normēta, no gadu simteņu ieradumiem sankcionēta un negrozāma nodevu un nodokļu saimniecība, bruņnieks nevarēja jūtami pavairot savus ienākumus. Bet turpat kaimiņos pastāvēja samērā lielas valsts muižas, kas — izmantojot labības augstās cenas 16. g. s. un izdevīgo saimniecisko konjunktūru Austrumeiropas tirdzniecībā vispār — sedza nevien valsts galvas namturības izdevumus, bet ļāva pat uzturēt lielu galminieku un ierēdņu štātu.

² A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 323.

³ Sal. H. Maybaum, Die Entstehung der Gutsherrschaft, 147—149.

Nevar būt šaubu, ka Livonijas valsts muižu lielsaimniecību ietekmē arī vasaļi, tāpat kā Prūsijā, jau 15. g. s. sāk pārveidot gruntskundzības par muižu kundzībām, lai pēc iespējas vairāk varētu ražot labības tirgum un eksportam. Bez tam pārejot uz patstāvīgām muižu lielsaimniecībām, bruņnieki nebija vairs pilnīgi atkarīgi no savu zemnieku nerazām, sērgām un to pavadona — ilgstošas maksātnespējas. Kā redzēsīm nākamā nodaļā, 15. g. s. nevien smagi satricināja Livonijas zemnieku saimniecisko stāvokli, bet vispār bija vērsuma gadu simtenis visai koloniālās Vācijas zemniecībai, ko daži uzskata⁴ par 30 gadu kara priekšspēli. Tas bija arī viens no motīviem, kas skubināja bruņniekus pāriet uz citu saimniecības sistēmu. Šī lielā apvērsuma pazīmes jau 15. g. s. saskatāmas bruņnieku centienos uzpirkt zemnieku labību, medu un linus, lai tos ar peļņu pārdotu pilsētās; no tā bija tikai viens solis līdz muižu lielsaimniecību ierīkošanai, lai pēc iespējas vairāk ražotu dārgo eksporta labību, kuņas pašizmaksa bija maza, ja varēja par brīvu izlietot savu zemnieku kļaušu darbu. Tāda ir vispārējā attīstības shēma no romantiskā un dēkainā bruņnieka līdz muižniekam lauksaimniekam, kas ar abām kājām grib stingri nostāties valsts dzīvē nevien kā politiski noteicējas kārtas loceklis, bet arī kā liela stila uzņēmējs un veikalnieks. Diemžēl, Latvijas bruņnieka pārvēršanās no gruntskunga muižniekā ir vēl tik maz izpētīta, kā nekāds šī procesa detalizēts tēlojums vēl nav iespējams. Zinām, un arī tikai ļoti trūcīgi, ka labības cenas kāpj visu 15. un 16. g. s. nevien starptautiskā tirgū, bet arī Livonijā.⁵ Piem., 1415. g. laste rudzu maksāja 13 mārkas, 1447. g. — 28, 1458. g. — 28, 1545. g. — 60, 1577.—87. g. ap 135—180 mārkām. Par naudas saimniecības attīstību liecina arī tas, ka mestrs Pletenbergs kaldināja zelta naudu, kas apgrozījās pat zemnieku rokās.

Tomēr bruņniekam nebūtu bijis nekāda saimnieciska aprēķina pāriet no gruntskun-

⁴ H. Maybaum, 114.

⁵ H. v. Engelhardt, Beitrag zur Entstehung der Gutsherrschaft, 115. L. K. Goetz, Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters, 325 (1922).

dzības uz muižas lielsaimniecību, ja viņam nebūtu tiesiskas garantijas, ka nāves gadījumā viņa pūliņu un kapitāla ieguldījumu augļi paliks mantiniekiem. Kamēr bij spēkā stingrās lēntiesiskās normas, tādas garantijas nebija. Tāpēc bruņnieka pārvēršanās par muižnieku varēja sākties tikai tad, kad bija lauzta nevien zemes kunga publiski tiesiskā vara, bet bija ierobežotas arī viņa lietiskās tiesības uz izlēnotiem novadiem. Tā kā katrs lēņa objekts tiesiskā ziņā bija dalīts starp diviem subjektiem, pie kam viens no viņiem (lēņa kungs) paturēja propriētātes jeb virsīpašuma tiesības (dominium directum), bet otrs (lēņa vīrs) ieguva utilitātes jeb īpašumtiesīga valdījuma tiesības (dominium utile), tad lēņa vīram miršot bez likumīgiem mantiniekiem notika abu minēto tiesību konsolidācija (consolidatio iuris ususfructus cum ipso dominio), t. i. lēņa objekts (piem., kāda muiža vai pagasts) krita atpakaļ lēņa kunga rokās. Par zīmi tam, ka vasaļa muiža atbrīvojas no lēntiesiskām saistībām, šāda vasaļa bērns no bērnu gājiena aiznesa projām viņa karogu, ieročus un vairogu — tā tad visas tās emblēmas, kas simbolizēja, ka muiža bija dota vasalim kā kara vīram. 13.—15. g. s. kungs ar atbrīvoto jeb vakanto lēni varēja rīkoties pēc patikas: izlēnot to citam, dalīt, apvienot vai pievienot valsts zemei. Bet paplašinoties vasaļu mantošanas tiesībām, šī lēntiesiskā norma palika vairs tikai uz papīra, jo praksē lēņi tikpat kā nemaz vairs neatgriezās lēņa kunga rokās. Vēl vairāk: ja sākumā lēņa kungam bija tiesība brīvi rīkoties ar vakantiem lēņiem, tad pamazām šī tiesība pārvēršas par izlēnošanas pienākumu (Leihezwang), t. i. vakanto lēni nevar ieskaitīt valsts zemēs, bet tas katrā ziņā atkal jāizlēpo tālāk. Protams, no lēņa tiesību viedokļa šī prasība bija nelikumīga, bet stiprie un bagātie vasaļi to uzspieda nevarīgiem lēņa kungiem kā tīri politisku aktu. Livonijā šo mācību, ka valsts zemes, kas kaut vienreiz bijušas izlēnotas kādam vasalim, uzskatāmas joprojām par lēņa novadu, valststiesiski atzina Rīgas virsbīskaps Jaspers Linde 28. decembrī 1523. g. un jau 14. decembrī 1546. g. to recipēja arī ordeņa mestrs Brige-

nejs.⁶ Šai doktrīnai bij lielas un ilgstošas sekas, jo ar to zināmā mērā bij novilkta tiesiska robeža starp zemes kunga jeb valsts zemēm un viņa vasaļu lēņa novadiem jeb bruņnieku zemēm.

Otra svarīga lēņa kunga lietiska tiesība bij tā, ka lēņa vīrs nevarēja lēni ne atsavināt, ne apgrūtināt ar parādiem bez lēņa kunga atļaujas, kam piederēja pirmpirkuma un pirmķīlas tiesības. 16. g. s. sākumā vasaļi savu „piedāvājuma pienākumu“ (Anbietungspflicht) uzskatīja par tukšu formālītāti, kā pēc izcēlās juridisks strīds, ko 1522. g. izšķīra Valmieras landtāgs izlīguma ceļā. Uz šī izlīguma pamata 1522. g. Rīgas virsbīskaps un Tērbatas bīskaps, bet 1524. g. arī Sāmsalas-Vikas bīskaps atlaida vasaļiem piedāvājuma pienākumu; turpretim ordeņa novados, izņemot Hāriju un Viriju, kā arī Kurzemes bīskapijā tas palika spēkā līdz 1561. g. Tomēr jādomā, ka jauniegūtā brīvība attiecās tikai uz tā sauktiem žēlastības lēņiem, un vecā kārtība joprojām bij spēkā arī virsbīskapijā attiecībā uz īstiem vīra lēņiem.

Kā jau aizrādīts, vasalim mirstot bez likumīgiem mantiniekiem, notiek konsolidācija, un lēnis atbrīvojas no savām saistībām. Tā pēc vasaļu interesēs bij pēc iespējas plašāk izkopt lēņa mantojuma tiesības un pavairota likumīgo mantinieku skaitu, lai šādā kārtā aizkavētu lēņa atgriešanos kunga rokās. Pēc klasiskām vācu lēņa tiesībām lēni manto tikai dēli un pie tam visi ar vienādām tiesībām; šādus lēņus sauca par vīra lēņiem. Šī mantošanas kārtība arī saprotama, jo lēņa tiesību mērķis bij radīt kaujas spējīgu kavaleriju, kā pēc sievietēm šai mantojuma tiesību sistēmā nebija vietas. Bet jau 14. un 15. g. s., izmantojami savu zemes kungu politiskās un finansiālās grūtības, vasaļi panāk šādas lēņtiesiskas mantošanas kārtības atvietošanu ar mantošanu pēc vispārējām (zemes tiesību) normām. Tā kā šādiem grozījumiem nebija nekāda pamata lēņa tiesībās, bet tie bij iegūti politiskas koncesijas ceļā kā īpaša zemes kunga žēlastība, tad šādus lēņus sauca par žē-

lastības muižām (Gnadengüter). Vispirms šādu žēlastību ieguva Hārijas un Virijas vasaļi Danskas miera sarunās 1397. g. no virsmestra Jungingena, bet 60 gadus vēlāk (1457. g.) tādū pašu privilēģiju saviem vasaļiem deva arī Rīgas virsbīskaps Silvestrs. Pēc jaunās kārtības kā kustamo, tā nekustamo mantu var mantot pēc vienādiem principiem, pie kam visi lejupejie ir mantojuma spējīgi ar to starpību, ka konkurējot dēliem un meitām, lēņa muižu natūrā valda tikai dēli, bet par to viņiem jānodod māsām pūrs. Ja nav ne dēlu, ne meitu, tad manto visi asinsradi līdz piektam celim kā sievietēm, tā vīriešu līnijā.⁷

Parasti lēni saņēma tikai viena persona. Bet viņai mirstot dēli un meitas nevien kopīgi valdīja tēva muižu, bet varēja arī lūgt lēņa kungu atjaunot viņiem tēva lēni koprokā, pie kam formāli investitūru lūdza tikai viens koproču sūtīts pilnvarnieks — piem., vecākais dēls. Tā kā visi brāļi skaitījās par vasaļiem ar vienādām tiesībām uz nedalīto tēva muižu, tad šādu lēni sauca par koprokas lēni (Gesamthandlehen). Koproka bij vai nu likumiska, ja tā bij dota lēņa mantiniekiem, vai līgumiska, ja bij piešķirta radiem vai neradiem bez likumiska iemesla. Līgumiska koproka savukārt bij vai nu īsta, kad lēnis bij dots vairākām personām (piem., bērniem un vecākiem) kopvaldījumā, vai fiktīva, ja to deva personām, kam nekāda kopvaldījuma nebija. Šī fiktīvā koproka bij vajadzīga, lai paliecot uz lēņa tiesību pamatiem paplašinātu mantojuma tiesības tādā veidā, ka savstarpēji mantoja cits no cita nevien blakus radi, bet pat pilnīgi svešas personas. Te patiesībā lēņa akts slēpa mantojuma līgumu, pie kam šī lēņtiesiskā konstrukcija sasniedza savu galotni tad, kad sākot ar 14. g. s. beigām koproku sāka piešķirt svešām personām kopā ar viņu nākamiem mantiniekiem. Sākot ar 1513. gadu avoti šādus lēņus sauca par ciltsmuižām (Stammlehen, bona patrimonialia), kas stingri ņemot nav pareizi, jo koproku nekad nedeva dzimtām vai ciltīm, bet vārdā nosauktām fiziskām personām. Tomēr faktiski koproči savā vairumā bij viena dzimta.

⁶ A. v. Transehe-Roseneck, Zur Geschichte des Lehnswesens in Livland, I. 60.

⁷ Turpat, 93—95.

Tā Livonijā radās trīs lēņa tipi, kas sākumā atšķīrās cits no cita tikai mantošanas ziņā, bet vēlāk nodibināja arī ciešāku interešu kopību starp attiecīgā lēņa tipa priekšstāvjiem, kāpēc 16. g. s. bruņniecība saskaldījās trīs kūrijās. Hārijā un Virijā bij galvenokārt tikai žēlastības lēņi, jo tie nebija savienojami ar koproku; tas pats sakāms par Tērbatas bīskapiju un Vīku. Rīgas virsbīskapijā lēņi politiskās varas ziņā seko šādā kārtībā: žēlastības, koprokas un vīra lēņi. Žēlastības lēņi bij piešķirti virsbīskapijas Lībju gala lielām vasaļu dzimtām, turpretim Latvju galā lielākie un vērtīgākie lēņi piederēja koprokiem (piem., Tīzenhūzeniem, Ungerniem). Bez tam Latvju gala lielākā daļa bij vai nu virsbīskapa galda muižas (Lielvārde, Ikšķile, Jersika, Koknese) vai domēnes (Rauna, Smiltene, Piebalga, Cesvaine), vai piederēja domkapitulam (Dole), vai beidzot vāji apdzīvoti mežaini apgabali (Krustpils, Ļaudona, Gulbene).⁸ Turpretim Kurzemes bīskapijā un ordeņa valsts latviešu novados paplašinātā mantošanas kārtība nekad netika valststiesiski atzīta, kāpēc arī te muižas bij piešķirtas lielāko tiesu ar vīra lēņa ierobežotām tiesībām. Tikai neilgi pirms Livonijas bojā ejas arī šie investitūras kārtībā, tā tad bez likumiska pamata, mestri sāka vienam otram piešķirt žēlastības lēņus.

Šiem svarīgiem civiltiesiskiem ieguvumiem bij liela politiska un saimnieciska nozīme. Paplašinoties likumisko vai līgumisko mantinieku skaitam, nevien illūzoriskas kļuva lēņa kunga izlēņošanas tiesības, bet arī vasaļi sāka apzināties savu politisko nozīmi un pamazām izveidojās par zemes kārtu un īpašu satvermes varu, kas prasīja sev zemes kungiem līdzīgas tiesības nevien bīskapijas valdībā (padomē) un tiesā (mantāgā), bet arī Livonijas savienoto valstu saeimā (landtāgā). Šai vasaļu politiskai akcijai paplašinātās mantošanas tiesības deva nepieciešamo saimniecisko spēku, jo nostiprinātais civiltiesiskais stāvoklis ļāva vairāku radniecīgu dzimtu rokās koncentrēt agrāk izkaisītos sīkos lēņa objektus un, pārejot uz muižu saimniecībām, tos

izmantot savām un visas kārtas vajadzībām. Citiem vārdiem, vasaļu darbības programma bija: ar politiskas varas palīdzību uzlabot savu civiltiesisko stāvokli, lai to izmantotu saimnieciskā laukā. Līdztekus šim svarīgām pārmaiņām nevien bruņnieks pārvēršas muižniekā, bet arvien ļaunāks paliek zemes kunga un viņa bijušo pavalstnieku zemnieku stāvoklis, jo tos šķīr muižas kundzība.

Par muižas kundzību (Gutsherrschaft) sauc grunts, tiesas un dzimtkundzības apvienību vienās rokās, pie kam šī tiesiskā „sakausējuma“ rezultātā — pretstatā gruntskundzībai — izceļas Austrumvācijai raksturīga bruņnieka muiža, kas ir teritoriāli noslēgts valsts novads („kunga valsts“), kurā muižnieks ir priekšniecība valdības vietā un kuŗa iedzīvotāji ir viņa privātie pavalstnieki.⁹ Gruntskundzības rezultātā zemnieku zemes lielākā daļa palika par reālnastām (desmito vai kunga tiesu) apgrūtinātu gobzemi. Tiesas kundzība deva muižniekam tiesisku pamatu prasīt no viņa tiesas varai pakļautiem ļaudīm neierobežotas kļaušas. Dzimtkundzība (Erbherrschaft), t. i. dzimtkunga attiecības pret sava novada dzimtļaudīm, deva pirmo pamudinājumu ierobežot vecsaimnieku kustības brīvību, vai pat tos pilnīgi piecietināt pie kunga novada. Kā bijušais bīskaps vai ordeņa „vīrs“ ir ieguvis priekšnieka un muižas novada valdnieka stāvokli, to var vērot jau no tā, ka vasaļi (t. i. kalpu) tagad sauc par kungu, proti, par dzimtkungu, un lēņa novada zemniekus par viņa dzimtļaudīm, lai gan nosaukumi „kungs“ un „ļaudis“ bij radušies valdnieka un viņa brīvo pavalstnieku attiecībās. Protams, ka muižniekā pārvērties bruņnieks sāka izmantot sava kunga stāvokli arī saimnieciski, nodibinādams vai paplašinādams muižu kā tirgum piemērotu lielsaimniecību (Gutswirtschaft), kuŗas budžetā gruntskunga nodevas no zemniekiem nav vairs ne vienīgais, ne galvenais ienākuma avots. Tā tad lauksaimnieciskās ražošanas smaguma centrs pārvietojas no zemnieku sētām uz mui-

⁸ Turpat, 107—11.

⁹ R. Hübner, Grundzüge des deutschen Privatrechts, 4. Aufl., 322. H. Maybaum, Die Entstehung der Gutsherrschaft, 3.

žas laukiem. Lai gan šī teorētiski formulētā principiālā starpība starp grunts un muižas kundzību dzīvē nebij tik pretstatīga, jo starp šiem abiem tīriemsaimniecības tipiem bij ļoti daudz un dažādu jauktu veidojumu; lai gan tīrās grunstkundzības pārveidošanās par tiro muižas kundzību 16. g. s. tikai vēl sākās un ar dažādiem pārtraukumiem ilga visu 17. un 18. g. s., tomēr jau šī saimnieciskā, tiesiskā un politiskā apvērsuma izejas punkts met baigu ēnu uz nākotnes notikumiem. Kad bruņniekam nebij vairs jākaņo pret valsts ārējiem ienaidniekiem, tad viņš kļuva agresīvs iekšējā frontē un uzsāka neatlaidīgu saimniecisku un politisku cīņu pret saviem privātiem pavalstniekiem, zemniekiem, nevien apdraudēdams viņu mantas, bet arī personas tiesības.

15. Saimnieki krīt parādos.

14. g. s. kaņi ar savām sērgām un badu nevien nopostīja veselus novadus (sk. 63. lp.), bet iedzina trūkumā un parādos arī lauciniekus. Tā kā muižu saimniecības bij vāji attīstītas, tad zemes kungi un vasaļi bij atkarīgi no savu saimnieku maksāšanas spējām, jo viņi bieži vien deva grunstkungam vienīgos ienākumus desmitās vai kunga tiesas veidā. Tāpēc ekonomiskas nepieciešamības dēļ izceļas brīvprātīgs paradums — kas vēlāk izvērsās par zemes kungu un vasaļu pienākumu — pabalstīt trūkcietējus zemniekus ar lopu un sēklas „pagaidiem“ Piem., 1341. g. Kuldīgas komtureja bij aizdevusi Kursas jaunkristītiem 97 lastes 31 pūru labības, rēķinot lastē 1920 kilo, 500 galvas lopu un 87 mārkas naudā. 1387. g. Dundagas fōgts bij aizdevis zemniekiem 33 lastes (760 hektolitru) sēklas labības, kuņas kopvērtība bij simts mārkas. Labības parādus uzskatīja par aizdevumu (mutuum), bet zemniekiem aizdotie lopi skaitījās iznomāti, par kuņiem ikgadus bij jāmaksā noma. Šai ziņā ir ļoti svarīgs P. Johansena atrastais Virijas bīskapa muižu vaku grāmatas fragments, kas ļauj spriest par igauņu zemnieku stāvokli 1343. g. dumpja priekšvakarā. Lai gan zemnieki vēl nav dzimtļaudis, tomēr viņi ir jau sava grunstkunga parādnieki, kāpēc katram saimnieka

vārdam šai vaku grāmatā seko ieraksts „tene-tur“ (ir parādā). Bet kungs aizdod zemniekam tikai līdz noteiktai summai, ko pārsniedzot prasa garantijas. Kas tās bij par garantijām, nav skaidri redzams no Virijas vaku grāmatas. Tur vienīgi teikts, ka saimnieks N. N. „apzvērējis arklu“ (iuravit uncum), „apzvērējis podu rudzu, miežu, auzu“ vai arī: „parādā podu labības uz zvērasta pamata“ (pro iuramento). P. Johansens domā, ka zemnieks devis grunstkungam zvērastu nepamest savu sētu, pirms nebūs nomaksājis parādus.¹ No šī dokumenta paliek iespaids, ka zem parādu nastas pamazām iet bojā igauņu zemnieku saimnieciskā patstāvība. Gadiem ilgi nenolīdzinātie labības parādi pieaug, jo kungs par tiem prasa arī pagaidus (augļus). Parādu dēļ zemniekiem apķīlā lopus, bet atstāj pašam parādniekam nomā. Saimniecisko stāvokli apgrūtinā arī lielie naudas sodi, kas ar tiesas lēmumu jāmaksā par dažādiem nodarījumiem. — 14. g. s. otrā pusē, bet jo sevišķi 15. g. s. nevien igauņu, bet arī latviešu zemnieku parādi jau bij tik pastāvīga parādība, ka gandrīz visos darījumos ar grunstgabaliem parādus piemin īpašas formulas veidā, jo tie piederēja pie muižas aktīva.²

Tāpēc noturot pagastus, vispirms ievāca vecos parādus, kas bij vai nu ierakstīti vaku, resp. zemes grāmatā vai uzgriezti uz muižas burtkokiem (birkām). Kad nodevas bij ievāktas, tad visa pagasta priekšā sāka tiesāt maksāt nespējīgos parādniekus, pie kam spriedumu ierakstīja zemes grāmatā. Parāda atmaksu nodrošināja, apķīlājot lopus un sidraba rotas lietas. Tomēr tam bij maz praktiskas nozīmes, jo izpārdot apķīlāto mantu nebij muižnieka interesēs: izliekot saimnieku no mājām, rastos postā pamests ciemats, no kā nevarētu prasīt ne nodevas, ne klausas. Atlika vienīgi parādnieku notiesāt par drelli (lejasvācu „drelle“ ar nozīmi vergs). Bet drelli bij sava kunga absolūts īpašums tikai vikingu laikos. Jau 13. g. s.

¹ P. Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte, 3.

² A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, 546.

visās Skandināvijas zemēs dreļļu stāvoklis ir stipri labāks, un 14. g. s. Zviedrija pat pilnīgi atceļ dreļļu. To nodibināja kara gūsts, nāves soda izpirkums naudā un parādnieka kalpība.³ Ka arī Livonijas muižniekiem ir bijuši dreļļi, to pierāda muižnieka Ikskuļa testaments 1417. g., ar ko viņš atlaiž brīvā „visus savus muižas dreļļus, kalpus un kalpones“. 1408. g. Vācu ordeņa fōgts pārdod par 15 mārķām kādu parādnieku, kuŗam šī summa „jādreļlē“ (to drellende) savam jaunam kungam. Tas saskan ar Vidējām bruņnieku tiesībām, kas nosaka: „Ja kādu parādu dēļ iesūdz tiesā un viņš nespēj ne maksāt, ne dot galviniekus, tad tiesai parādnieks jāizdod prasītājam, kas to ieskaita savas saimes ļaudīs, dod viņam ēst un liek pie darba. Viņš var arī parādnieku ieslēgt važās“ (§ 218).

1323. g. miera līgumā ar Lietuvu dreļļi nosaukti latīniski par „servi proprii“ un nostatīti pretīm brīviem ļaudīm (homines liberi); pēdējie varēja brīvi pārvietoties, kamēr dreļlis bij saistīts pie sava kunga un bēgšanas gadījumā bij atprasāms atpakaļ. Arī kādā 1411. g. noslēgtā gruntsgabalu apmaiņas līgumā teikts, ka katra puse var tiesas ceļā atprasīt „saskaņā ar grāmatām, aizbēgušos ļaudis, ja tie nav atbrīvoti“. Acīmredzot, domāti zemes grāmatā notiesāti parādnieki, kas vēl nebij izkalpojuši savu brīvību. Bet jau 1424. g. landtāgs sāk likvidēt dreļļu, nosakot tās ilgumu ne vairāk par 10 gadiem, pie kam pašam dreļlim vai citam viņa vietā ir atļauts jau agrāk izpirkt kalpības parādu, maksājot par katru nenodreļētu gadu vienu mārķu. 1455. g. dreļļa vārds izzūd no avotiem, kas liecina, ka pats institūts kļuvis pasvešs. Parādos iekrituša saimnieka notiesāšanai par dreļli un ieskaitīšanai muižas saimē bij ekonomiska nozīme vienīgi tik ilgi, kamēr lieta grozījās ap nedaudz parādniekiem. Bet līdz ko saimnieku vairākums gad' no gada sistēmātiski palika muižai parādā, dreļlība vairs nesniedza savu merķi, jo citādi kunga novads pārvērstos par postā pamestu arklu summu, kas nedotu nekādus ienākumus; bez

³ H. v. Bruiningk, Der livl. Güterurkunden II Band. Zur Einführung, 32.

tam muižai būtu vēl savā maizē jāuztur par dreļļiem notiesātie saimnieki.

Šai laikmetā novērojam taisni pretēju parādību: vasaļi un gruntskungi cenšas tikt no dreļļiem vaļā, nosēdinot tos uz neiekoptas līdumu vai saimnieku pamestas postažu zemes. Šādus par zemkopjiem pārvērstus muižas kalpus un vaļniekus sauca vāciski enfotling (Einfüssling). Tas laikam būs burtiski tulkots no igauņu vārda „ūksjalg“ (vienkājis), kam atbilst 16. g. sākumā latīņu vaku grāmatu termins „unipes.“⁴ Kādā 1503. g. lēņa grāmatā ordeņa mestrs paskaidro šī vārda nozīmi: „Leimanim atļauts uz postā pamestās zemes noņemt kmetones, kas pilda kājnieku klaugas un parasti tiek saukti par Einfüssling'iem“. Redzam, ka priekš igauņu „ūksjalg, unipes“ latviešiem nebija sava vārda, kāpēc mestrs to paskaidro ar svešvārdu „kmetones“, kas uzskatāms ar latīnizētu poļu „kmiet“. Domā, ka slavu „kmiet“ cēlies no latīņu „comes“ un tāpat kā „hospes“ (svešnieks) lietots to svešo „ceļa gājēju“ apzīmēšanai, kas pieteicās muižā par strādniekiem, un kam muižnieks visbiežāk algas vietā deva bandas zemi. Pretstatā vecsaimniekiem, kas jau gadu simteņiem valdīja savu sētu par dzimtu, šie jaunsaimnieki dabūja zemi no muižas ar sliktākām tiesībām — parasti tikai īstermiņa nomā.⁵ Tā tad ar zināmām ierunām var teikt, ka „vienkājis“ bij uz zemes noņemts bez zemnieks. Raksturīgi, ka jaunā zemnieku šķira parādās tad, kad izzūd (1455. g.) dreļļa vārds no avotiem. Vispirms vienkājus piemin Igaunijā (1435.—99 g.), bet sākot ar 1492. g. arī Latvijā, kur tos sauca par iebūviešiem (vāc. Ebouw, lat. hortulanus). Vācijā mūsu Einfüssling'am atbilst „Einlefftiger“, bet Krievijā „пѣшецъ“, bezzirga strādnieks. Vaļnieku un dreļļu pārvēršana par kājnieku klaugu gaitiniekiem jeb iebūviešiem notika iekšējās kolonizācijas nolūkos, lai apļaužotu postā pamestās atmatas un radītu

⁴ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 135. F. Baron Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek. Dorpat, 1929.

⁵ C. Brinkmann, Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 44 (1927).

jaunsaimnieku šķiru. Sākumā viņiem piedēvēja tikai neliels zemes gabals, kas nodevu un kļaušu ziņā vēl nebija arkla daļa, bet juridiski joprojām skaitījās par kāda saimnieka sētas „āru“ vai kalpa bandu. Tāpēc saimnieku pretstatā iebūvietim sauca par arkla vīru jeb arklinieku. Iebūvietim sākumā nebija pat sava nama, un viņš dzīvoja kāda saimnieka pirtī vai rijas kambarī, kāpēc to dēvēja arī par pirtnieku un kambarnieku. Spriežot pēc Vīkas vaku grāmatas, iebūvieši jau 16. g. s. bija atkarīgi no tiem vecsaimniekiem, kuri mājās viņi dzīvoja: acīmredzot iebūviešiem bija nevien jāiet kājnīeku kļaušās uz muižu, bet, tāpat kā vēlākos laikos, zināmas dienas jākalpo arī saimniekam.⁶ Jau 16. g. s. vidū iebūviešiem parasti bija $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ arkla liela zeme,⁷ un tie pamazām saplūda kopā ar pārējiem zemniekiem. Pēc 1569. g. zemes revīzijas Igaunijā ik uz 3—4 saimniekiem bija pa vienam iebūvietim.⁸

Ja nu 15. g. s. otrā pusē vasaļi atsakās no parādnieku izķīlāšanas un pat agrākos dreļļus nometina tukšos ciematos vai līdumos, tad jājautā, kā muiža varēja nodrošināt savas kreditora prasības pret saimniekiem. Tai atlika vienīgi pamazām deldēt vecos parādus un rūpēties, lai netiek apdraudēts saimnieku mājās ieguldītais kapitāls.⁹ Tas nebija viegli, jo maksāt nespējīgie vecsaimnieki pameta mājas un līdz ar iedzīvi bēga uz kādu no tuvākām bīskapu vai ordeņa valstīm, kur tos labprāt pieņēma par jaunsaimniekiem. Turpretim vaļinieki parasti meklēja patvērumu pilsētās, sevišķi Rīgā, kur viņi vēl 1530. g. varēja par pusmārku iegūt namnieka tiesības sev, sievai un bērniem. Zemnieku bēgšana izvērtās par grūti dziedējamu „izceļošanas drudzi“, kas cēlās no 15. g. s. neveselīgiem saimnieciskiem apstākļiem. Zemi bieži piemeklēja neražas, bads un sērgas. Piem., 1412. g. Tērbatas bīskaps raksta ordeņa mestram: „Šogad ir pilnīga neraža un daudziem

mūsu vasaļiem un zemniekiem trūkst maizes un rudzu sēklas, kāpēc lauki paliek neapsēti.“ 1421. g. 1. aprīlī mestrs sūdzas virsmestram: „Dievs smagi piemeklējis šo zemi ar mēri un visos novados apmiris tik daudz ļaužu, ka pat pagājušā gada raža palika uz lauka nenovākta. . . Mūsu labākie apgabali, Cēsis un Karkus, ir tik tukši no ļaudīm, ka tikko dabūjam pusi no saviem ienākumiem. . . visa zeme ir tik ļoti izmirusi, ka jāapvieno divi, trīs novadi vienā un jāslēdz mazākās pilis, lai paturētu pārējās. . . Mums bija jāpabalsta savi ļaudis ar labību un naudu, lai tie nākamā gadā varētu apsēties.“ 1421. g. 17. novembrī mestrs raksta Rēveles rātei, ka zemnieku sūdzības joprojām brēcot pret debesīm visu dzīves vajadzību, bet jo sevišķi sāls lielās dārdzības dēļ. Viņiem jāejot pilnīgi bojā, jo esot nonākuši galīgā trūcumā. Rēvelieši ļoti labi zinot, ka viņu pilsētā tiekot pirkti un pārdoti visi produkti ar tik lielu peļņu, ka pēc Livonijas zemes kungu domām šāda tirdzniecība esot par postu visai šai zemei, nedzirdēta kopš kristīgās ticības ieviešanas. Tāpēc mestrs liek priekšā rātei līdz 30. novembrim noteikt sālij un citām precēm tādu cenu, lai tirgotājs varētu pelnīt, bet netiktu iznīcināts arī laucinieks; ja tas nenotikšot, tad zemes kungiem būšot pašiem jāatrod līdzekļi, kā glābt apdraudētos laukus. Tā kā Rēvele atteicās pazemināt preču cenas, tad decembra sākumā sapulcējās zemes kungi un prelāti, kas stingri aizliedza sāli izvest no Livonijas, lai ar to panāktu cenas krišanu. Bez tam mestrs vēlreiz griezās pie Rēveles rātes, pārmezdams, ka precinieki trīs reizes lētāk iepērkot sāli nekā to pārdodot lauciniekiem, tai pašā laikā atgādinādam, lai Dieva un savas dvēseles labklājības dēļ viņi tik nepanesami neizsūcot zemniekus. No šiem rakstiem redzam, ka lauku saimnieciskais stāvoklis tiešām ir ļoti kritisks, un ka par galveno vaininieku uzskata pilsētnieku peļņas kāri, kas pat šai Livonijas grūtā brīdī, kad to bija piemeklējis mēris un neraža, centās iedzīvoties peļņā.

Sāls izveduma aizliegums satracināja pilsētniekus, kas organizējās cīņai. Viņi bija nemierā arī ar toreiz Vācijā un Livonijā piekopto finanču politiku, kuŗas pamatprincips

⁶ F. Baron Stackelberg, Das älteste Wackenbuch der Wiek, 103. Dorpat, 1929.

⁷ Johansen, Siedlung und Agrarwesen, 22.

⁸ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 143.

⁹ A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, 547.

bij: ārtavs tikai tur var apgrozīties, kur tas kalts; citiem vārdiem, pastāvēja naudas teritoriālītātes princips, kas prasīja no iedzīvotājiem lielus upurus. Bet naudas apgrozība bij ierobežota nevien telpā, bet arī laikā, proti: naudu periodiski atjaunoja, kāpēc tā bij likumīgs maksāšanas līdzeklis ļoti īsu laiku; pēc tam to atvietoja jauns naudas izlaidums ar nosaukumu „jaunais ārtavs, jaunā mārka“ u. t. t. Parādoties jaunam kalumam, agrāk izlaisto naudu („vecos ārtavus“) varēja lietot maksājumiem tikai ar stipri pazeminātu kursu. Šī periodiskā naudas devalvācija kavēja kapitālu uzkrāšanos, jo ar to naudas līdzekļi ik gadus zaudēja ap 25% no savas vērtības. Šo iemeslu dēļ zemes kungu prasība izdarīt maksājumus „jaunos ārtavos“ bij viens no visdārgākiem saimniecisko saistību dzēšanas veidiem, kāpēc tirgotāji izvairījās pirkt un pārdot skaidrā naudā, bet labāk mainīja preci pret preci, vai arī ņēma un deva naudu pēc svara un metala vērtības.¹⁰ Tā kā naudas kapitāli koncentrējās galvenokārt pilsētnieku rokās, tad saprotams, ka zemes kungu tiesības grozīt likumīgo maksāšanas līdzekli ar katru jaunas naudas kalumu pirmām kārtām skāra Rīgas, Rēveles un Tērbatas dzīvības nervu. Jau 1416. g. Livonijas zemes kungi projektēja naudas reformu, kādos nolūkos vispirms nolēma pārtraukt naudas kalšanu. Bet šie projekti netika izvesti dzīvē. Tikai 1420. g. jūnijā Limbažu mantāgā zemes kungi vienojās, ka divu gadu laikā (1420.—22.) jāapstādina visi naudkaļu veseļi Rīgā, Tērbatā un Rēvelē. 1422. g. 24.—28. janvārī Valkas landtāgā starp citu pieņēma jaunu naudas likumu, kas atkal atļāva uzsākt naudas kalšanu. Tā paša gada Cēsu landtāgs 24.—27. augustā izstrādāja sīkākus naudas reformas noteikumus. Lai paceltu naudas zemo sudraba saturu, kaļams — uz pusēm no sudraba un vara — jauns ārtavs tādā veidā, ka no 8 lošu sudraba svara mārkas izkaļams 41 šķiliņš jaunās ārtavos. Jaunai mārkai tiek noteikta 3 veco māрку vērtība.¹¹

¹⁰ A. Luschin von Ebengreuth, Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, 263 un 280—81 (1926.).

¹¹ L. Arbusow, Akten und Rezesse, I. 273 (N. 307).

Tas pats likums paredz arī maksāšanas kārtību vecā un jauna kaluma naudā. Zemniekiem uz priekšu jāmaksā kungiem jaunos šķiliņos visas ikgadējās nodevas, lopu noma un labības aizdevumi; turpretim pārējie zemes grāmatās ierakstītie parādi, naudas pagaidi un lopi var tikt nolīdzināti vecos ārtavos. Lai gan parasti zemnieki gobu nobēra naturā, tomēr daži aizdevumi un nodevas viņiem uz priekšu bij jāatmaksā jaunā pilnvērtīgākā naudā, kas 3—4 kārtīgi pavairoja naostas. Var piekrist A. Tranzē-Rozenekam, ka atļaujot zemniekiem vecā valūtā nolīdzināt zemes grāmatā ierakstītos parādus un sīkās soda naudas, landtāgs vispirms gribējis atvieglot to muižnieku saistības, kas bij noteiktinājuši uz savas zemes sveša kunga aizbēgušos parādniekus.¹² Bet var pielaist arī citu motīvāciju. Tā kā zemes grāmatā parādus ierakstīja ar tiesas lēmumu, tad šādu parādnieku kreditors varēja izķīlāt un parāda atlikumu likt zemniekam atstrādāt muižā kā drellim, kas nebija muižnieka interesēs. Tāpēc landtāgs atļāva šiem parādniekiem nolīdzināties vecā valūtā, cerot, ka jaunas naudas kaldināšana pacels 3—4 kārtīgi lauku ražojumu cenu un līdz ar to padarīs zemnieku atkal maksāt spējīgu. Ar to saskan 1426. g. 18. janvāra landtāga lēmums, kas pagarināja vecā kaluma naudas kā likumīgā maksāšanas līdzekļa spēku līdz 10. martam, izņemot zemniekus un nevācus, kas par saviem ražojumiem jau no 18. janvāra varēja prasīt no pilsētniekiem samaksu pilnvērtīgā jaunā naudā. Tomēr pilsētas pretojās arī šim landtāga lēmumam un tas palika uz papīra. Pilsētnieki atteicās noteikt cenas jaunā valūtā un tai vietā pārrēķināja jauno naudu pēc vecās, kas bij jo vieglāk tāpēc, ka jaunam ārtavam (peniņam) bij vecā šķiliņa vērtība un nosaukums. Arī no muižu pirkumu un ķīlu darījumiem redzam, ka vēl 15. g. s. vidū apgrozās vecās mārkas, kas tika rēķinātas četrreiz lētāk par jaunām. Protams, galvenie opozīcijas vadoņi bij pilsētnieki, kas nevien ignorēja jauno naudas likumu, bet pat ar nolūku centās pavairot saimnieciskās grūtības, paaugstinādami

¹² Transehe-Roseneck, 555.

jaunās naudas kursu un saceldami arī galvenās zemnieku iepirkuma preces (sāls) cenas; zemnieki nespēja to vairs nopirkt, kāpēc izcēlās dažādas slimības. Viss tas radīja rūgtumu un nemieru zemnieku starpā, kas iegādājās ieročus un bruņojās cīņai; mazāk aktīvi elementi vienkārši pārvilka krustu savām vecām parādu saistībām un bēga meklēt laimi svešumā. Ne velti Rīgas baznīcas provinces koncils 1428. g. februārī bij spiests nostāties zemnieku pusē: tas aizliedza svētdienas darbus, nosīst cenu uz zemnieku ražojumiem, atprasīt labības aizdevumus ar lielāku mēru vai kaudzi pagaidu veidā un tml.

Pēc tam no avotiem izzūd plašākas ziņas par saimnieciskiem apstākļiem līdz 15. g. s. astoņdesmitiem gadiem, kas pa daļai izskaidrojams ar robu (1472.—94. g.) pirmrakstu izdevumā. Bet ārpus rindas publicētais 1482. g. mantāga recess liecina, ka joprojām pastāv neražas, sērgas un finanču grūtības. — Dievs grēku dēļ viņus piemeklējis ar postu un sausiem gadiem, no kā nomiruši daži tūkstoši ļaužu. Par spīti tam tirgotāji izsūcot muižniekus un zemniekus, izmantojot viņu naudas trūkumu: par lētu cenu uzpērkot lauku ražojumus un pārdodot tālāk uz ārzemēm, pelnot līdz 500%. Lai novērstu Dieva dusmas, nolemj: uzlikt par pienākumu visiem, kas vecāki par 12 gadiem, gavēt trīs dienas gadā; uz priekšu visus maksājumus nolīdzināt ne naudā, bet labībā par cietām cenām; katrā draudzē dibināma īpaša palīdzības kase trūkcietējiem; aizbēgušie zemnieki izdodami agrākam kungam, vai arī viņu jaunam kungam jāsamaksā bēgļu parādi. — Apstākļi nelabojās arī nākošos gadu desmitos. Mēris, melnās bakas un citas slimības kopā ar neražām un krievu iebrukumiem iznīcināja tūkstošiem cilvēku laikmetā no 1495.—1510. g. Piem., 1505. g. Dagdas salā ļaudis bij tā izmiruši, ka no 7 vakām bij palikušas vairs tikai divas.

Šādos apstākļos katrs aizbēdzis zemnieks nozīmēja lielu robu gruntskunga saimniecībā, nemaz nerunājot par muižas zaudēto aizdevumu, kas bieži sastāvēja no viegli aizvedamas labības, lopiem un darba rīkiem. Ka bēgt nebij grūti, to redzam, metot skatu uz

Livonijas karti vācu laikos: starp 4 bīskapu valstīm stiepās nepārtraukta ordeņa territōrija, pie kam Kurzemes bīskapija bij saskaldīta trīs daļās un Rīgas virsbīskapija atsevišķā Lībju un Latvju galā. Līdz ko bēglis bij pārgājis otras valsts robežu, viņu varēja prasīt atpakaļ vienīgi diplomātiskā ceļā, kas maksāja dārgi un vilkās ļoti ilgi. Šai ziņā ir raksturīga Kurzemes bīskapa nota Rīgas pilsētai 1424. g.: „Mēs atļaujam jūsu namniekiem, krāmu tirgotājiem un preciniekiem dzīt peļņu, pirkt un pārdot mūsu jūrmaalā, bet no tā mums nav nekāda labuma, jo viņi aizviļina mūsu ļaudis uz pilsētu, proti: tos, kas daudz parādā un nedomā maksāt un kas visa pagasta priekšā tiesāti; kurus nosūtām zemes vecajiem, lai viņi spriež tiesu; kā to zemes tiesības nosaka. Kad mēs savus ļaudis un dreļļus, kas aizbēguši uz jūsu pilsētu, uzaicinām ierasties pie jūsu fōgtiem, tad no mums prasa liecības un pierādījumus. Bet mēs nezinām, kā mums jāpierāda: vai jāsūta mūsu zemes grāmata, vai vecaji, vai mūsu pagasta ļaudis, vai kalpotāji, vai arī jūs uzticēsaties mūsu rakstiem un skaidriem vārdiem. Tāpēc esat tik labi, mīļie draugi, pārrunājat šo lietu un vienojaties savā starpā, kādā kārtā varam pieprasīt atpakaļ no jūsu pilsētas savus ļaudis, dreļļus un gūstekņus. Rakstat vienu saprotamu labvēlīgu atbildi, lai mums neceļas tur zaudējumi, kur pēc taisnības pienāktos gods un alga. Esat tik labi un palīdzat šīs grāmatas uzrādītājam, mūsu kalpotājam, lai viņam izdod mūsu dreļļus, gūstekņus un parādniokus, ko viņam uzdevām pieprasīt...“ Tai pašā gadā Kurzemes bīskaps nosūta Rīgas rātei vēl divus rakstus par bēgļu izdošanu. Pirmā viņš saka: „Pateicos jūsu fōgtam, jo viņš līcis apcietināt mūsu aizbēgušo vīru, kas ir bijis mūsu vīrs 18—20 gadus; ja viņš mēģinātu atrunāties, ka neesot neko parādā, lai ar to sevi atbrīvotu, tad jūs paši redzēsāt, ka tas ir veltīgi. Atsaucām savu fōgtu ar zemes grāmatu un atradām tur ierakstītu viņa parādu 10 ozeringus naudā un mucu mencu, bez tam vēl 6 ozeringus tiesas soda (richtegud), nemaz nerēķinot agrākos parādus vecā zemes grā-

matā. Šo parādu varam pierādīt taisnīgi ar savu fōgtu, ja tas vajadzīgs. Bet mums mazāk rūp šis parāds nekā mūsu vīrs, tāpēc izdodat to mūsu kalpotājam.“ Otrā rakstā bīskaps sūdzas, ka daļa viņa aizbēgušo ļaužu slēpjoties Rīgā savu parādu un noziegumu dēļ; proti, tur dzīvojot kāds Konemanis, kas nevien palicis parādā 2 ozeringus, bet arī notiesāts uz nāvi. Tāpēc viņš lūdz vēstules uzrādītājam izdot noziedznieka kaklu vai parādu (hals eder schult).

No šīs diplomātiskās sarakstes iegūstam svarīgas liecības par aizbēgušo parādnieku un noziedznieku izdošanu otrai valstij 1424.g.—

1. Parādos iestigušu kunga vīru tiesāja pagasta dienās visu ļaužu priekšā zemes vecaji fōgta vadībā. Tiesas piesprietā parāda lielumu kopā ar zemes kungam, resp. valstij par labu piedzenamo soda naudu, kas parasti bij $\frac{1}{3}$, ierakstīja zemes grāmatā.
2. Ja parādnieks to nespēja maksāt, tad tiesa viņu atdeva kreditora varā, kas to varēja ieslēgt dzelžos (gūstekņi) un likt tam atkalpot prasības un soda summu (drelli).
3. Tā kā pēc zemes tiesībām arī smagākos noziegumus varēja izpirkt ar līdzības naudām (Busse), tad spriedums par notiesāšanu uz kaklu vai roku parasti nozīmēja noziedznieka notiesāšanu par drelli, jo soda naudas bij tik lielas (par slepkavību 40 mārkas jeb 480 pūru rudzu, par locekļa sakropļošanu 240 pūru), ka noziedznieku no karātavu valga vai bendes zobena varēja izpirkt tikai bāliņu dzimts vai muižnieks, kas līdz ar to ieguva krēditora tiesības uz maksāt nespējīgo noziedznieku. Šai nozīmē jātulko bīskapa prasība izdot „kaklu vai parādu.“
4. Uz prasītājas valsts lūgumu atbildētāja valsts lika apcietināt bēgli vai vismaz uzaicināja viņu ierasties tiesā, kur sūdzētājam bij jāpierāda sava sūdzība. Tomēr toreiz vēl pastāvēja liela neskaidrība, kādi pierādījumi vajadzīgi bēgļa izdošanai. Laikam, pilsētas prasīja nevien uzrādīt tiesas protokolu (zemes grāmatu), bet dažreiz vēl izsauca prasītājas valsts fōgtu kā šīs tiesas priekšsēdētāju kopā ar tiesnešiem („zemes vecajiem“).
5. Ja bēglis tiesā atvairīja pret viņa celto sūdzību, tad viņš bij sevi atbrīvojis un varēja palikt jaunā dzīves vietā. Ja

tiesa atzina prasītājas valsts tiesības uz bēgli, tad viņu vai nu izdeva nosūtīšanai atpakaļ pēc piederības vai arī ļāva viņam samaksāt parādu un atgūt svabadnieka tiesības.

6. Tāpēc prasību iesniedza alternatīvas veidā: civilietās ar vārdiem „vīru vai parādu“, krimināllietās — „kaklu vai parādu“. Šāda alternatīva tikai pa daļai apmierināja bēgļa kungu, jo parāda prasību bij grūti pierādīt svešas valsts tiesā, sevišķi pilsētās, kas dzīvoja citā tiesību pasaulē un bij ieinteresētas neizdot lauku bēgļus. Ne velti Kurzemes bīskaps lūdz „piespriet labāk vīru nekā parādu.“

Arī no citām 15. g. s. pirmās puses sūdzībām dabūjam zināt, ka no ieradumu tiesībām izveidojās princips prasīt „vīru vai parādu“, ko 1424. g. 25. okt. Valkas landtāgs pārvērta par visas Livonijas likumu, pieņemdams šādu lēmumu: „aizbēgušie drelli, kāds arī būtu drellības pamats, izdodami nekavējoties; ja turpretim pieprasa atpakaļ aizbēgušus ļaudis, kas palikuši parādā un nav drelli, tad vai nu jāsamaksā viņu parādi, vai arī jāizdod ļaudis pēc vecas tiesas“. Zīmīgi, ka pilsētu delegāti neparakstīja šo landtāga recesu.

15. g. s. avotos ir daudz liecību, ka gruntskungi tiešām izmantoja likumīgo iespēju paturēt atbēgušo zemnieku, nomaksājot viņa parādus. Parādnieka izpirkšanai lietoja izteicienu „atbrīvot“ (frien) vai „atbrīvot un izpirkt“ (frien und quiten). Piem., 1411. gadā, apmainot dažas klostera zemes pret ordeņa novadiem, līguma slēdzēji vienojās: „ja kādā daļā atrastos aizbēguši ļaudis, kas nav atbrīvoti, tad katra puse var tos atprasīt saskaņā ar (zemes) grāmatām“. Darījums, ko šādos gadījumos slēdza atbrīvojamā parādnieka jaunais kungs (atbildētājs) ar prasītāju, bieži no ārpuses līdzinājās bēgļa un viņa piederīgo pārdevuma aktam.¹³ Kreditors (bēgļa vecais kungs) apliecināja, ka atdevis N. N. zemnieku saimi X kopā ar bērniem, par ko saņēmis norunātu ekvivalentu. Tā kā tai pašā laikā notika drellju pirkuma un pārdevuma darījumi, pie kam ne vienmēr tas atzīmēts aktā, tad bieži ir grūti konstatēt, vai no-

¹³ Transehe-Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, 558.

tikusi dreļļa pārdošana vai tikai civiltiesisku prasību cesija attiecībā uz aizbēgušu parādnieku. Lietu sarežģī vēl tas, ka šais darījums pastāvīgi lietotais termins „Gesinde“ varēja nozīmēt kā zemnieka sētu un novadu, tā arī saimnieku un viņa saimi.¹⁴ Tāpēc ne katreiz var zināt, kas ir darījuma priekšmets — ciemats vai viņa saimnieks.

Minētam 1424. g. Valkas landtāga lēmumam par parādnieku un dreļļu izdošanas kārtību sekoja citi. 1458. g. Tērbatas bīskaps izdeva īpašu instrukciju par bēgļu izdošanas procesuālo kārtību bīskapijas robežās. Šīs lietas pārzināja tā sauktais arkla tiesnesis (Hakenrichter), kam bij tiesības — bēgļa neizdošanas gadījumā — ierādīt prasītājam atbildētāja ciematus ķīlas veidā, kamēr abas puses izlīgst. Ar bēgļu jautājumu nodarbojās arī visas Livonijas bruņniecības apspriede 1482. g. jūnijā, kas nolēma: „Zemnieki, kas aizbēguši pirms šī laika un nav atbrīvoti, izdodami vai arī samaksājami viņu parādi, ja nav bijis (bēgļu izdošanas) nolīguma. Tāpat izdodami pilsētās iebēguši bēgļi vai arī nolīdzināmi viņu parādi.“ Iztulkojot šo lēmumu, A. Tranzē-Rozeneks raksturo slēdziena, ka te spilgti uzsvērts senais princips „vīru vai parādu.“¹⁵ Bet šāds secinājums ir nepareizs.¹⁶ Šo līgumu nolūks ir taisni pretējs: ierobežot civiltiesisko principu „vīru vai parādu“ par labu valststiesiskam aktam (līgumam) ar likuma spēku, kas neprasa, lai vasalis vai zemes kungs katrā konkrētā gadījumā pierāda, ka bēglis tiešām ir parādnieks vai noziedznieks.¹⁷ Citiem vārdiem, šādiem līgumiem starp zemes kungu un kārtām tikai tad bij kāda praktiska nozīme, ja tie paātrināja un atvieglāja bēgļu izdošanas procesuālo kārtību. Modernizējot šī laikmeta ju-

ridiskos jēdzienus, varētu teikt, ka bēgļa atprasīšana pēc principa „vīru vai parādu“ pielīdzināma prasības iesniegšanai civiltiesā uz parādu zīmes pamata, kur atbildētājs var pēc būtības celt dažādas ierunas. Šādu iztulkojumu attaisno Rīgas virsbīskapa un viņa vasaļu līgums 1494. g. Turpretim līgumi bēgļu lietās paredz daudz vienkāršāku kārtību, ko var salīdzināt ar vekseļtiesisku saistību piedzīšanu. Pēc šiem līgumiem prasītājam vairs nav jāpierāda savas prasības civiltiesiskais pamats (parāds) attiecībā uz izdodamo bēgli, bet pietiek pierādīt, ka viņš pirms tam jau ilgāku laiku ir dzīvojis prasītāja lēņa novadā kā arkla vīrs (saimnieks). Nu atbildētājs vairs nevar tikt no savām saistībām vaļā, vienpusīgi izšķiroties par alternatīvas „vīrs vai parāds“ vienu vai otru izpildījuma veidu: viņam jāizdod bēglis, vai kā citādi jāizlīgst ar prasītāju, jo pretējā gadījumā arkla tiesnesis apķīlā viņa ienākumus no viena vai vairākiem arkliem (ciematiem).

Tiesa, arī 1482. g. līgums starp Livonijas vasaļiem vēl atstāj spēkā agrāko principu „vīru vai parādu“, bet tikai tais Livonijas teritorijās, kur līdz tam vēl nepastāvēja konvencijas par atviegloto bēgļu izdošanas kārtību un nebij nodibināts arkla tiesneša amats. Pēc vecā civiltiesiskā principa vēl atļāva izlemt lietas par zemniekiem, kas bij aizbēguši pirms jaunā noteikuma. To pašu lasām Rīgas virsbīskapijas 1494. g. un Sāmsalas bīskapijas 1504. g. līgumā.

16. Ļaudis paliek par dzimtļaudim.

Vienkāršojot bēgļu izdošanas kārtību, bij jānosaka, kādām bēgļu kategorijām to piemērot. 1424. g. landtāgs nolēma, ka vienīgi prasības par dreļļu izdošanu nav jāuzrāda prasības materiālais pamats (parāds, nozieguma izpirkums, kaŗa gūsts). Turpretim pārējie zemju ļaudis atprasāmi tikai tad, ja gruntskungs var pierādīt, ka viņi ir parādnieki, pie kam bēgļa izdošana nav obligatoriska, bet tikai fakultatīva: atbildētājs var izlietot alternatīvu „vīru vai parādu“. Bet pat 34 gadi, un — spriežot pēc 1458. g. līguma starp Tērbatas bīskapu un vasaļiem — šai

¹⁴ H. v. Bruiningk, Der livländischen Güterurkunden II Band, Zur Einführung, 19—21.

¹⁵ Transehe-Roseneck, 562.

¹⁶ To tagad (1930. g.) atzīst arī L. Arbužovs (Akten und Rezesse, I. S. 718 Anm. 3), sekodams manām jau 1928. g. izteiktām domām (Grundriss der Agrargeschichte, 85).

¹⁷ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 6. (1892.)

laikā notiek ļoti svarīgas pārmaiņas, par kurām ir pavisam maz ziņu, jo „vecais līgums“, ko piemin 1458. g. akts, nav uzglabājies. Kas šai starplaikā ir noticis Tērbatas bīskapijā, par to varam spriest tikai netieši: 1452.—54. gadā Tērbatas vasaļi iegūst paplašinātas mantojuma tiesības; 1455. g. bīskaps piešķir Tērbatas pilsētai jaunas privilēģijas, kur arī pēdējo reizi mūsu avotos minēts dreļļa vārds; 1458. g. līgumā pirmo reizi minēts dzimtkunga nosaukums. Grūti ticēt, ka tie visi būtu tikai gadījuma fakti bez kāda cēloniska sakara. Pirms ejam tālāk, jāatgādina 1458. gada Tērbatas līguma saturs.¹

Pirmkārt, jāuzsver, ka šis līgums nelieto vārdu dzimtļaudis, bet runā par „saimi un ļaudīm“ (Gesinde und Leute) vai arī saka: laucinieki (Landleute), tauta (Volk), arkla vīrs (Hakenmann), algādži (Mietlinge). Otrkārt, tur nekas nav teikts par parādniekiem vai bēgļu parādiem, bet gan dotas kungiem tiesības atprasīt ļaudis, kas no viņiem aizgājuši. Protams, šādu bēgļu atprasīšana vairs nevar notikt parastā tiesā pēc vispārējām civiltiesiskām normām, bet jādibina jauna tiesa. Tikai tie zemju ļaudis, kas aizbēguši pirms vecā (mums nezināmā) līguma, atprasāmi „bīskapijas tiesā pēc bīskapijas tiesībām“ (§ 10). Treškārt, pretstatā līdzšinējai nosacītai parādnieku izdošanai pēc principa „vīru vai parādu“ 1458. g. līgums pazīst vairs tikai obligātorisku, no parāda prasībām neatkarīgu bēgļu izdošanu, ko zināms nevarēja realizēt parastā civiltiesā, jo tā šādu prasību būtu noraidījusi, bet gan administratīvā kārtībā ar tā sauktā arkla tiesneša (Hakenrichter) palīdzību. Ceturtkārt, kā jau arkla tiesneša nosaukums liecina, šo amatu vispirms radīja arkla vīru, t. i. saimnieku lietām. Tērbatas bīskapijā bij divi arkla tiesneši, katram divi vasaļu piesēdētāji. Tiesneša uzdevums bij palīdzēt prasītājam atdabūt viņa izbēgušos ļaudis, kurus parasti slēpa pie sevis kāds cits muižnieks vai pilsēta. Lai piespiestu bēgļa slēpēju gruntskunga izdot bēgli viņa vecam kungam, arkla tiesnesim bij dota vara nevien uzlikt slēpējam naudas sodu, bet arī

nodot viņa apļaužotus ciematus līdz ar zemi prasītāja ķīlas valdījumā gada un dienas laikā, kamēr abas puses izlīgst vai arī lietu galīgi izšķir kārtējā tiesā. Pēc šī līguma prasības par bēgļu izdošanu nevar iesniegt pēc alternatīvas „vīru vai parādu“, bet gan pēc formulas „vīru vai ķīlu“. Tā radās īpatnējs prasību nodrošinājuma veids, nodot vienam muižniekam līdz lietas galīgai izšķiršanai otra muižnieka zemnieku mājas ķīlas valdījumā, ko sauca par „zemnieku piespriešanu“ (Zuschlagung der Bauern). Piektkārt, lai gan pēc būtības starp dreļļu un brīvo ļaužu izdošanas kārtību bij liela starpība, tomēr ārēji šo dažādo kārtu stāvoklis kļuva līdzīgs: kā senāk drellis, tā tagad saimnieks nedrīkstēja bez atļaujas atstāt savu kungu; kā senāk atprasot drelli nebij jāpierāda drellības civiltiesiskais pamats, tā tagad saimnieku varēja atprasīt arī tad, ja viņš nebij parādnieks.

Bet kas tad bij jāpierāda muižniekam, griežoties pie arkla tiesneša ar prasību izdot viņa aizbēgušos ļaudis? Laikam gan tikai tas, ka bēglis līdz tam ilgāku laiku ir bijis saimnieks, maksājis nodevas un devis kļaušas; ka viņa vārds ir ierakstīts vaku grāmatā; ka viņš patvaļīgi pametis savu ciematu (dažreiz pat sievu un bērnus). Tas netieši izriet no 1458. g. līguma noteikumiem par algādžiem: „Arkla vīrs, kas viens pats valda arklu, nedrīkst līgt pie cita par kalpu. Ja tas tomēr notiktu, tad tam, kas viņu saderējis, tas jāatlaiž. Ja turpretim uz arkla zemes dzīvo divi vai vairāki, tad ar sava kunga atļauju viņi var nolīgt, kur patīk.“ No tā redzam, ka šī līguma nolūks bij gādāt, lai nepaliek postā gruntskunga arkli un neklūst ļaudīm nabaga zemnieka sēta; to pabalsta tas, ka līgums dod arī saimniekam tiesību meklēt rokā algādžus, kas aizbēguši pirms dienasta līguma notecējuma (§ 8). Ar to bij radies pilnīgi jauns bēgļa jēdziens un formulēts darba klausības pienākums, kas arāju saistīja pie arkla un gājēju pie arāja. Pirms iztirzājam tuvāk šis ļoti svarīgās pārmaiņas tiesisko pamatu un sekas, apskatīsim turpmākās bēgļu izdošanas konvencijas, jo 1458.

¹ L. Arbusow, Akten und Rezesse, I. N. 647.

gada līgums tikai ievadīja lielu un ilgstošu lauku sabiedrības un saimniecības pārkārtojumu. Cik tas savādi arī skan, bēgļu konvencijas vispirms ierobežoja saimnieku brīvību, aizliedzot viņiem pamest savas mājas Dieva ziņā.

Tas spilgti formulēts Sāmsalas bīskapa un viņa vasaļu līgumā 1504. g.: „Šie noteikumi neattiecas uz sudmalniekiem un kalējiem, kas nav parādā un nav neviena dzimtļaudis, ne uz iebūviešiem; ja tie palikuši parādā agrākam kungam, tad viņiem pašiem vai viņu jaunam kungam jāsamaksā parādi vai arī jāizdod šie ļaudis (§ 16). Ja kāds prasa iebūvīti, uzdodot to par saimnieku, tad prasītājam ar zvērastu jāpierāda, ka bēglis līdz tam dzīvojis uz viņa arkliem“ (§ 6). Tā tad parādus iestigušus amatniekus un iebūviešus joprojām varēja prasīt tikai pēc principa „vīru vai parādu.“ Tā pati pamatdoma izteikta Hārijas un Virijas bruņniecības sūdzībā pret Rēveles pilsētu 1515. g.: „Nekavējoties jāizdod zemnieki, kam pieder vai piederējusi zeme, jauni un veci, precēti un neprecēti, izņemot tos, kas jau 30 gadus nodzīvojuši pilsētā; tāpat nav atprasāmi vaļinieki, kas nav zemi ne valdījuši, ne lietojuši; arī algādži un kalpotāji, kas ir brīvi un sevi uzskata par brīviem ļaudīm. . . Ja namnieki grib kādu zemnieku paturēt, tad viņi to var darīt ar dzimtkunga atļauju, samaksājot par vienu vīru 40 mārkas.“ Uz to Rēveles pilsēta atbildēja: „Tirgotājs var dzīvot tikai pilsētās, bet ne ciemos un miestos, par kādiem grib pārvērst Rēveli; bez iedzīvotājiem nav pilsētas, un Livonijā nevar neviena pilsēta pastāvēt tikai no vāciešiem. Bez tam pilsētas tiesības nosaka, ka nebūs apcietināt un izdot nevienu svešnieku vai zemnieku.“ Ķildā iejaucās ordeņa mestra šķīrējtiesneši un pieņēma šādu spriedumu, kam piekrita abi parti. — Ja pilsētā iebēg precējies saimnieks ar sievu un bērniem, un dzimtkungs vai viņa kalpotāji to uzrāda tiesnesim, tad pēdējais uzaicina bēgli atgriezties uz savu ciematu un nepaklausības gadījumā liek cietumā uz prasītāja rēķina tik ilgi, kamēr bēglis ir ar mieru sekot savam kungam. Tā kā saimes galva viens pats nevar apstrādāt visu zemi, tad pilsētai jāizdod

arī vecākais saimnieka dēls, bet pārējie var palikt pilsētā. Ja tēva nāves vai nespēka dēļ vecākam dēlam jāpaliek par saimnieku, tad kungs var prasīt, lai arī otrs brālis nāk atpakaļ uz tēva ciematu. Prasības par bēgļu izdošanu noilgst gada un dienas laikā. Visi pārējie zemju ļaudis — vaļinieki, algādži un kalpi — var pēc patikas palikt pilsētā vai dzīvot uz laukiem.

Tā tad bezzemnieki joprojām patur brīvo ļaužu stāvokli (status libertatis), uz ko norāda viņu nosaukumi: „vaļinieks“, (no vārda „vaļa“, brīvība, tiesības), vāciski „lose man“, „losdriver“, „frye lude“ (vēlāk Lostreiber). Tie pēc patikas gāja no ciemata uz ciematu, no pagasta pagastā, kāpēc tos vēl citādi sauca par „gājējiem“, kam Rietumkrievijā tai pašā laikā atbilst „вольные похожие люди.“² Tomēr par spīti šo konvenciju noteikumiem jau 16. g. s. sākumā zemes kungi cenšas aizturēt bezzemniekus lauku pagastos, noņemina tos uz zemes un padara par jaunsaimniekiem. Piem., 1518. g. mestrs Pletenbergis dod lēņos divus saimnieku ciematus un 5—6 vaļiniekus „no mūsu ļaudīm, kas mūsu zemi netur, ar tiesībām tos noņemt, paturēt un izmantot.“ 1527. g. tas pats mestrs dāvina savai brāļa atraitnei Barbarai 13 vaļiniekus kopā ar viņu bērniem: „lietot un atprasīt līdzīgi viņas pašas pirktiem vai dzimtiem ļaudīm pēc savas patikas.“ Šie akti liecina, ka vaļiniekiem bij pilna vaļa tikai pilsētās, kur tos nevarēja aizkārt viena vai otra kunga augstā roka. Kamēr viņi dzīvoja uz laukiem, tie bij pakļauti gruntskunga varai. 16. g. s. vidū vaļinieki bij tāds pats kunga novada piederums kā saimnieki, pirtnieki un iebūvieši. Tie rekrutējās no amatniekiem, zvejniekiem, bāriņiem un svešu kungu bēgļiem. Spriežot pēc 1554. gada bēgļu izdošanas līguma, vismaz Igaunijā par dzimtļaudīm jau uzskatīja nevien saimniekus, bet arī iebūviešus un vaļiniekus.

Bez tam šie avoti liecina, ka bēgļu jautājumā pilsētas un muižnieki bij nesamierināmi pretinieki, kas uz laiku izlīga tikai ar zemes kungu starpniecību. 1510. g. Narvas fōgts pat aiztur Rēvelei adresētos tirdzniecības ku-

² A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 129.

gus, lai piespiestu izdot aizbēgušos arkla vīrus. Strīdi bēgļu dēļ starp Rēveli un Hārijas-Virijas bruņniecību ieilga. 1549. g. abas puses atkal uz vienu gadu noslēdza izlīgumu, kas pamatvilcienos saskan ar 1515. g. noteikumiem. Diemžēl, citu lielāko pilsētu stāvoklis bēgļu jautājumā ir diezgan neskaidrs ziņu trūkuma dēļ. Valkas landtāgā 1492. g. Rīgas un Tērbatas delegāti atbildēja, ka viņi apcietinot un izdodot lauku bēgļus, bet rēvelieši apliecināja, ka turoties pie vecās parāšas: „mēs izdzenam pa pilsētas vārtiem zemniekus, kas uz laukiem atstājuši sievu, bērnus un pametuši postā savu arklu.“ Uz to vasaļi aizrādīja, ka tas neko viņiem nepalīdzot, jo „pa vieniem vārtiem izdzīti, bēgļi atgriežoties atpakaļ pa otriem.“ Acīmredzot, izdošanas prakse bij dažāda Latvijas un Igaunijas pilsētās. Ja atskaita Kurzemes bīskapa pieprasījumus Rīgas rātei 1424. g., tad vēlāk, iestājoties dzimtbūšanai, līdz pat 1544. g. zināmi tikai pāris gadījumi, kur Latvijas teritorijā minētas ķildas bēgļu dēļ starp Kurzemes bīskapiju, Vācu ordeņa novadiem, Rīgas virsbīskapiju un Rīgas pilsētu. Kamēr nav vēl pilnīgas pirmrakstu edīcijas par 16. g. s., neiedrošinot slēgt līdz ar H. Bruiningu, ka neliels pieprasījumu skaits Rīgai—izdot lauku bēgļus—izskaidrojams ar Latvijas zemnieku panesamo ekonomisko un tiesisko stāvokli,³ salīdzinot ar Igaunijas apstākļiem. Arī Rīgā bij spēkā vispārējais noteikums, ka „pilsētas gaiss dara brīvu“ un ka nevar atprasīt dzimtcilvēku, kas tur netraucēti nodzīvojis gadu un dienu,⁴ t. i. gadu un 6 nedēļas. Ka Rīgas pilsēta noraidīja visas prasības par zemnieku izdošanu, ja minētais termiņš bij notecējis, redzam no tiesas spriedumiem 16. g. s. otrā pusē.⁵ Bet arī izdošanas gadījumā ņēma no dzimtkunga solījumu, ka viņš bēglim nedarīs nekā ļauna pie miesas un dvēseles, ne to sitot ar spieķiem, ne ieslēdzot siekstā. Nav ieme-

sla domāt, ka 16. g. s. pirmā pusē Rīga būtu vairāk nākusi pretim dzimtkungu prasībām.

Ja agrāk gruntskunga varai pakļautos zemju ļaudis sauca latviski par „zemniekiem“ (semenicken), kam burtiski atbilst vārds „lantman“, bet vāciski par „buren, lude, mans“ un latīniski par „homines, familia rustica“, tad 15. g. s. jau blakus parādās izteicieni „erfbur,⁶ erfman, Erbbauer“, kuŗu korrelāts bij „erfherre,⁷ Erbherr“. Sākumā terminu „dzimtvīrs, dzimtcilvēks“ lietoja ļoti reti⁸ un attiecināja uz parādniekiem, ko kreditors prasīja atpakaļ pēc principa „vīru vai parādu.“ Piem., 1415. g. Oberpāles fōgts prasa Rēveles rātei izdot igauni Immotu, kas esot viņa „parādnieks un dzimtvīrs“. Nosaukums „dzimtcilvēks“ tikai pamazām iespiedās rakstu valodā. 1428.—35. g. kungu prasība par bēgļu izdošanu parasti ir formulēta vārdiem „arkla vīru un parādnieku.“ 15. g. s. otrā pusē pretstatā svešiem ārpagastu ienācējiem (Einkömmlinge), kas savā vairumā bij „no parādiem neizpirkti bēgļi,“ un tā tad uz vecu saistību pamata vēl juridiski skaitījās sava agrākā kunga varā, par „d z i m t ļ a u d ī m“ sauca visus pagasta vecsaimniekus, kas likumīgā laulībā bij dzimuši no zemnieku kārtas vecākiem un jau no seniem laikiem, vairāk paaudzes no vietas, bij aruši gobas zemi kāda kunga novadā. Vārds „Erbbauer“ (dzimtvīrs) trejādā ziņā vedams sakarā ar „Erbe“ (mantojumu): pirmkārt, pretstatā kalpiem un citiem bezzemniekiem tie bij tā sauktie „tēva dēli“ (kam Rietumkrievijā atbilst „отчичи“), jo viņiem tēva novads piederēja par dzimtu; otrkārt, trūkstot likumīgiem mantiniekiem, tēva sēta un novads piekrita gruntskungam kā bezmantinieku manta; treškārt, šie ļaudis kā kunga novada daļa paši bij mantošanas priekšmets līdz ar saviem ciematiem, node-

³ H. v. Bruiningk, Der Livl. Güterurkunden zweiter Band, Zur Einführung, 37.

⁴ J. Napiersky, Die Quellen des Rigischen Stadtrechts bis zum Jahr 1673, S. 152 § 31.

⁵ A. v. Bulmerincq, Die Besiedelung der Mark der Stadt Riga, 64.

⁶ Pirmo reizi 1415. g.

⁷ Pirmo reizi 1458. g.

⁸ H. Bruininga izdotās Vidzemes muižu aktīs (Güterurkunden) 1207.—1500. g. šo nosaukumu starp 694 dokumentiem sastopam tikai 3 reiz, pie kam pirmo reiz Tērbatā 1483. g., bet Rīgas virsbīskapijā vēl tikai 1494. g., t. i. tai pašā gadā, kad noslēdza bēgļu izdošanas līgumu.

vām, klaušām, parādiem, muižas lopiem un tml. Tāpēc termins „dzimtcilvēks“ sākumā bij katra vecsaimnieka un viņa saimes sinonims pretstatā jaunsaimniekiem, vaļiniekiem un algādžiem; pēdējos saistīja nevis arklis, bet pakalpojuma līgums.

Līdz ko, zemniekam pametot postā savu arklu, viņu atprasīja ne vairs civīlprocesa kārtībā pēc formulas „vīru vai parādu“, bet šādu bēgļu lietas skatīja cauri administratīvā kārtībā, pie kam gruntskungam bij arkla tiesnesim jāpierāda nevis bēgļa parādi, bet tikai tas, ka viņš ir bijis kunga novada vecsaimnieks, resp. arkla vīrs, nodibinās tā sauktā *n o v a d a b ū š a n a* (Schollenpflichtigkeit, glebae adscriptio) tai nozīmē, ka saimnieks nedrīkst bez atļaujas ne atstāt sava tēva novadu, ne nolikt mājas valdīšanu, paliekot par cita saimnieka kalpu. Šo terminu pirmo reiz sastopam kādā Kurzemes zemnieku zvērastā (Erbunterthanen Eydt), kas uzglabājies 17. g. s. rokrakstu krājumā, un ko publicējis J. Zēvers.⁹ Zvērasts skan šādi: „Es NN zvēru tam visuvaldītājam Dievam, kas debesi un zemi radījis, ka es no sava īstena dzimta kunga un gaspažas, kuņi mani ar grūtu naudu par savu dzimtu vīru pirkuši, nedz no viņu novada būšanas (Nowaddo buhschen oder Mishan) jeb mišanas, kamēr dzīvs būšu, negribu bēgt, ne no cita likties izkrāpties, nedz arīdzan jebkādu darbu bez kungu vai gaspažas vēlēšanas uzjēmt. Un ja es šo manu augstu zvērestību neturēšu, tad lai Dievs mani soda pie manas dzīvošanas, nopelna, mantas un miesas, tik tiešām lai Dievs un viņa svēts vārds man palīdz. Amen.“ Šai pašā krājumā atrodas vēl viena zemnieku zvērasta formula, kuņas teksts ir šāds: „Es NN zvēru tam visuvaldītājam Dievam, kas debesi un zemi radījis, ka es no sava kunga un gaspažas, kuņi es esmu par dzimtu vīru pasadevis, gribēdams to grūto nopelnīto strāpi izbēgt, negribu no viņiem aizbēgt vai likties krāpt, apakš viņiem dzīvot, viņus klausīt, kamēr viņi un es dzīvs esam. Un ja es šo manu augsto zvērestību neturēšu, tad lai Dievs mani soda pie manas dzīvošanas, miesas, nopelna,

⁹ J. Zēvers, Nepazīstami latviešu valodas pieminekļi, 67. Izglītības ministrijas mēnešraksts 1930., Nr. 1.

mantas un lopa, tik tiešām lai Dievs un viņa svēts vārds man palīdz. Amen.“

Bez šaubām, citētie zvērastu teksti ir vecāki par 17. g. s. Tie ir ārkārtīgi svarīgi Latvijas tiesību vēsturniekam jau tāpēc vien, ka te pirmo reiz dabūjam zināt par dzimtbūšanas izcelšanos no zvērasta saistībām. Pirmais teksts domāts tam gadījumam, kad kungs iegūst vīru par dzimtu pirkuma ceļā, pie kam ar šo darījumu vīrs nonāk nevien personiskā atkarībā no kunga vai kundzes personas, bet arī lietiskā atkarībā no kunga novada. Šo zvērastu iztulkojot, rada grūtības klauzula: „kuņi mani ar grūtu naudu par savu dzimtu vīru pirkuši.“ Lieta tā, ka aiz vārda „pirkt“ bieži slēpās pavisam citi darījumi. — Ja arī dzimtcilvēks bēga uz svešu novadu, tad tomēr viņš joprojām skaitījās par agrākā kunga novada piederumu, kamēr jaunās dzīves vietas kungs to nebija atbrīvojis no viņa saistībām.¹⁰ Aizbēgušu dzimtļaužu atbrīvošana bij ļoti parasta parādība, pie kam pārņemdams agrākā kunga tiesības uz bēgļa personu un mantu, jaunais kungs līdz ar to bēgli ieguva par savu dzimtvīru. Pretstatā vecsaimniekiem izpirktais bēglis bij iegūts uz likvidētu saistību pamata, ko agrākais dzimtkungs apliecināja jaunam ar īpašu „zemnieku kvīti“ (Bauerquittung) jeb brīvības grāmatu (Freizettel). Tā kā ar katru izpirkto bēgli pavairojās tās muižas aktīvs, kuņas novadā zemnieks noietās uz dzīvi par jaunsaimnieku, tad muižas ķīlas valdītājiem, notekot ķīlas līgumam, bij tiesība prasīt no ķīlas devēja samaksu par priekšā stādītām zemnieku atbrīvošanas (fryinge unde losynge der bure) kvītēm. Šie aizbēgušu zemnieku izpirkuma dokumenti (zemnieku kvītes) sastādīti nevien ļoti īsi un nepilnīgi, bet bieži redīgēti tā, itkā būtu saņemta nauda, labība, pat ērzeļi par „pārdoziem“ dzimtļaudīm. Šais kvītēs parasti piemin tikai saimnieka vārdu un likvidētās saistības summu, kāpēc — nezinot šāda darījuma faktiskos apstākļus — bieži paliek ie-

¹⁰ Rīgas virsbīskapa un viņa vasaļu 1494. g. bēgļu līguma pirmais pants skan: „Ob ein erbmann queme wider zu seinem herren, der nicht gefreiet were, den sall men nicht utantworten und sall bey dem herren bliven, des he ein erfmann is“.

spaidis, itkā notikusi saimnieku atsavināšana bez zemes un tirgošanās ar dzimtļaudīm, ko vēl vairāk pastiprina tas, ka dažās zemnieku kvītēs lietoti izteicieni „pārdodu, dāvinu, atdodu“. Salīdzinot kvītes ar citiem līdzīgiem, bet plašāk un juridiski precīzāk sastādītiem dokumentiem, jāsecina, ka viena vai otra dzimtcilvēka „pārdošana“ patiesībā nozīmē pavisam citu tiesisku darījumu, uz ko jau pa daļai aizrādījis H. Bruinings.¹¹ Piem., no bruņniecības sarunām ar Rēveles pilsētu 1515. g. dabūjam zināt, ka namnieki var paturēt aizbēgušu neprecētu zemnieku par 40 mārķām. Tik pat liela bij likuma noteiktā „līdzības nauda“ par slepkavību. Tā kā šī cena sastopama vairākās dzimtļaužu „pārdošanas“ kvītēs, tad ir skaidrs, ka notiek nevis saimnieka izlikšana no mājām un pārdošana bez zemes, bet dzimtkunga atteikšanās no savām prasībām uz bēgli, kas jau agrāk ir bijis vai bēgot palicis par bezzemnieku. Kā redzējam, to parasti sauca par dzimtvīra „atbrīvošanu“ (Freiung, Freikaufung), uz ko arī aizrādīts dažās zemnieku kvītēs. Vēl citreiz zem nepilnīgās juridiskās formas slēpās nevis saimnieka, bet viņa ciemata cedēšana; tā tad mainījās tikai gruntskungs. Tas liecina, ka no šī nedrošā vēstures materiāla ir gandrīz neiespējams droši teikt, vai zināmā gadījumā darījuma priekšmets ir bijis drellis, vaļinieks, saime ar novadu, vai saimnieks tikai ar saimi; vai notikusi prasību cesija, vai darījums ar nekustamiem īpašumiem, proti: zemnieka sētas pārdevums, dāvinājums, ieķīlājums, maiņa?¹²

Toties šķiet, ka otra zvērasta formula ir vieglāk iztulkojama. Acīmredzot, tā zvērēja zemnieks, kas labprātīgi atdevās kāda kunga varā, „gribēdams to grūto nopelnīto strāpi izbēgt.“ Lai gan tikko citētās klauzulas vieta zvērasta tekstā var radīt pārpratumu, tomēr liekas, ka tās nolūks ir norādīt uz motīviem, kas spiež brīvu cilvēku palikt par dzimtvīru: viņš ir notiesāts uz nāvi, bet kāds kungs to izpērk no cilpas vai citas kakla tiesas un līdz

ar to iegūst viņu par dzimtu, t. i. ar īpašuma tiesībām. Lai nu kā, abi zvērasta teksti ļauj noteikti apgalvot, ka dažreiz dzimtbūšanu — vairāk gan personiskas drellības nozīmē — nodibināja ar civiltiesiskiem „pirkuma“ vai izpirkuma darījumiem. Ir iespējams, ka Virrijas vaku grāmatā pa 1330. g. lietotie latīņu izteicieni — iuravit uncum (apzvērēja arklū) vai tenetur pro iuramento (parādā uz zvērasta pamata) — norāda uz līdzīgiem zvērastiem, ar ko igauņu saimnieki atdevās sava gruntskunga parāda kalpībā.

Protams, ar to itnebūt negribu teikt, ka novada būšana būtu tikai un tieši izaugusi no civiltiesiskās parāda kalpības (Schuldnechtschaft). Tā varēja gan atsevišķu zemnieku saistīt uz visu mūžu pie kāda gruntskunga, ja šis zemnieks parādu vai noziegumu dēļ kārtējā tiesā bij notiesāts par drelli vai jau pirms šāda sprieduma labprātīgi ar zvērastu bij atdevies dzimtkundzībā, bet grūti ticēt, ka no šādiem gadījuma aktiem varētu izveidoties novada būšana kā publiski tiesiska iekārta. Šīs metodoloģiskās grūtības es 1928. g. centos novērst ar pielaidumu,¹³ ka 15. g. s. otrā pusē bēgļu izdošanas konvencijas un arkla tiesneša institūts nodibina prezumciju, itkā katrs saimnieks būtu muižas parādnieks un tāpēc viņam aizliegts atstāt savu ciematu bez kunga atļaujas. Sekas bij tās, ka vairs nebija katrā konkrētā gadījumā jāpierāda, vai bēglis tiešām ir muižai ko parādā. Bet šo pielaidumu var tikai postulēt, bet ne pierādīt. Lieta tā, ka trūkstot zemes un vaku grāmatām var arī apšaubīt,¹⁴ vai tiešām 15. g. s. otrā pusē un 16. g. s. pirmā pusē Livonijā valdīja tik liels posts un saimnieku parādu nasta bij tik smaga, ka zemnieku bēgšana kļuva par masu parādību, un ka lietas par bēgļiem parādniekiem uzkrājās tādā daudzumā, ka parastās tiesas tās vairs nevarēja laikā iztiesāt civilprocesa kārtībā, kāpēc pati dzīve spieda atteikties no liekām formālītātēm, izņemt bēgļu lietas no tiesas kompetences un nodot tās administratīvās

¹¹ H. v. Bruinink, Der livl. Güterurkunden II. Bd. Zur Einführung, 10—11.

¹² P. Johansen, Beiträge zur älteren estnischen Agrargeschichte, 14.

¹³ A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, 87 (1928).

¹⁴ R. Vipers, No 15.—18. g. simtenim, 141—42. Rakstu krājums Latvieši (1930.).

jūstīcijas ierēdnim (arkla tiesnesim), kas tās izšķīra ātri un vienkārši. Mēs taču zinām, ka 16. g. s. pirmā pusē sākās straujš Livonijas saimniecības uzplaukums, un ka šai laikā Latvijas avotos pavisam reti ir gadījumi, kur viens kungs prasa no otra izdot viņa bēgli. Bez tam nedrīkst aizmirst, ka 1458. g. Tērbatas līgumā formulētais publiski tiesiskais princips „vīru vai ķīlu“ itnebūt no tiesu prakses neizspieda agrāko civiltiesisko alternatīvu „vīru vai parādu“, jo pēdējo sastopam arī vēlāk (piem., Sāmsalas līgumā 1504. g.), kas nozīmē, ka blakus obligātoriskai bēgļu izdošanai dažās Livonijas teritorijās (valstīs) attiecībā uz dažām laucinieku šķirām vēl ilgi bij spēkā nosacītā fakultatīvā izdošana, kas atļāva bēgļa slēpējam viņu „atbrīvot“ ar zemieku kvītes vai brīvības grāmatas palīdzību.

Dzimtbūšanu nevar tieši atvedināt no parāda kalpības arī tāpēc, ka katrai no tām bij savs tiesisks pamats. 1424. g. 25. oktobra Valkas landtāgs tikai tāpēc varēja uzstādīt alternatīvu „vīru vai parādu“, ka tas tai pašā laikā atzina, ka kristīta cilvēka drellība ir tikai pagaidu stāvoklis, kas nevar ilgt vairāk par desmit gadiem, un ko pēc zināmas takses var katrā laikā izpirkt. Šis parāda kalpības izbeigšanai nav no svāra, kas maksā izpirkuma naudu — vai nu pats drellis, vai viņa vietā kāds cits, kas to grib iegūt par savu vīru. Šo gadījumu labi raksturo kāds Rēveles sv. Jāņa hospitāļa vaku grāmatas ieraksts 1497. g.: rātes kungs atbrīvo („pērk“) kādu izbēgušu zemnieku un viņa dēlu par 80 mārķām, „nopirktais“ saimnieks šo naudu atmaksā savam jaunam kungam un labprātīgi atdodas viņa kundzībā šī „labdarījuma dēļ“, t. i., ka jaunais kungs bij paildzinājis viņa parāda maksājumu, samaksādams to termiņā no savas kabatas. Šis īpatnējās attiecības P. Johansens¹⁵ sauc par „izpērkamu dzimtbūšanu“ (ablösbare Schollenpflichtigkeit), kas ir nepareizi, jo „principiāla kustības brīvība“, kāda bez šaubām ir katram parādniekam, nav savienojama ar dzimtbūšanas jēdzienu. Tā nosaka dzimtkunga un dzimtvīra attiecības, turpretim parāda kalpībā kreditors saista pa-

rādnieku. Kreditoram rūp vienīgi dabūt savu parādu; vai parādnieks ir saimnieks vai gājējs, tas viņu nevar interesēt, ja tikai viņš laikā nokārto savas saistības. Tāpēc bēgļu konvenciju dažādie noteikumi attiecībā uz saimniekiem un gājējiem nevar tikt pamatoti ar kreditora interešu dažādību. Vēl jo mazāk var runāt, ka kreditors (muiža) varētu likumiskā ceļā ierobežot veselās lauku iedzīvotāju kārtas kustības brīvību tikai tāpēc vien, ka daži kārtas biedri bij parādnieki.¹⁶

Visgrūtākais šai lietā ir tas, ka sākumā pie kunga novada piecietina nevis bijušos drelljus, muižas kalpus un iebūviešus, bet pagasta vecsaimniekus, kuņus arī tikai sauca par dzimtļaudīm; acīmredzot viņi nevarēja būt dziļāk iestīguši parādos nekā dažādie jaunsaimnieki, kam muiža iekšējās kolonizācijas nolūkos aizdeva sēklu, lopus un zirgus. Citiem vārdiem, dzimtbūšanas uzliktie ierobežojumi vispirms bij domāti laucinieku bagātākai šķirai, kam jau vairāk paaudzēs tēva novads piederēja par dzimtu. Lai gan formāli šie ierobežojumi bij vērsti pret visiem saimniekiem, tomēr faktiski no tiem cieta vienīgi nabagie un nekārtīgie saimnieki, kas vieglprātīgi pameta tēva iekoptās mājas, lai meklētu laimi svešumā, jo sevišķi pilsētās. Turpretim tie saimnieki, kam bij lielas un labas mājas ar gobas, dzimts vai gruntsnomas tiesībām, nemaz nedomāja atstāt sava gruntskunga novadu,¹⁷ kāpēc arī dzimtbūšanu viņi sākumā nesajuta kā kādu slogu vai nebrīvību. Tā kā bēgļu konvencijas dod tiesības atprasīt arī pirms termiņa aizgājušos algādžus, tad var pat pielaist varbūtību, ka bagātie un pārtikušie vecsaimnieki bij ieinteresēti šādos kustības brīvības ierobežojumos, jo parādnieku bēgulošanas dēļ samazinājās pagasta ļaužu skaits un līdz ar to pieauga atlikušo arkla vīru pienākumi pret muižu un pagastu. Šādu varbūtību pabalsta dažas analogijas no krievu dzimtbūšanas vēstures.¹⁸ Ar to gribu teikt,

¹⁶ П. Е. Михайловъ, Происхождение земельного старожильства, 23. (1910).

¹⁷ Михайловъ, тулпат 13.

¹⁸ А. Пресняков, Сульбы крестьянства в русской историографии и задачи их изучения, 40. Архив истории труда въ России, I. (1921).

¹⁵ P. Johansen, Beiträge zur estnischen Agrargeschichte, 17.

ka parāda kalpībai kā civiltiesiskai parādībai nav tieša cēloniska sakara ar dzimtbūšanas publiski tiesiskiem ierobežojumiem, bet protams nevar noliegt, ka saimnieciskās grūtības — un starp tām arī maksāt nespējīgu parādnieku bēgšana — bij ļoti svarīgs psiholoģisks motīvs, kas pamudināja zemes kungus un viņu vasaļus nevien slēgt bēgļu izdošanas konvencijas, bet arī ierobežot saimnieku kustības brīvību.

Zināms, tik svarīgai reformai, kas seku ziņā pielīdzināma sociālai revolūcijai, bij vajadzīgs kāds tiesisks pamatojums. Ne velti Rēveles rāte vēl 1532. g. atbildēja ordeņa mestram: „Šīs zemes zemnieki sākumā nebij dzimtļaudis, bet brīvi... ģpašuma tiesības (uz zemniekiem) nevar pamatot ne ar dabas, ne Dieva, ne (cilvēku) rakstīto tiesību principiem; tāpēc lauku bēgļi nav dzimtkungiem izdodami.“ Šī raksta apmēri man neļauj apskatīt šo ļoti interesanto, bet sarežģīto problēmu. Tikai īsas piezīmes veidā gribu aizrādīt, ka jautājuma atrisinājums meklējams tai zīmīgā terminoloģiskā savādībā, ka jauno iekārtu nosauca agnātiskās dzimts vārdā par dzimtbūšanu. No vienas puses tas liecina, ka vecsaimnieki un viņu gruntskungi, uzaugdami un dzīvodami kopā no paaudzes paaudzē, bieži vien jutās kā viena patriarchāla dzimts, kāpēc vārds dzimtvīrs sākumā nozīmēja nevis tiesībās ierobežotu, bet zināmā mērā pat privilēģētu kunga vīru, kas uz uzticīga un ilga dienasta pamata varēja pretendēt, lai nelaiemes gadījumā viņam izpalīdz kungs. No otras puses dzimtvīra vārds aizrāda uz kādu zīmīgu agrārtiesisku faktu: tas bij zemnieks, kam bij lielākas un labākas tiesības uz zemi nekā jaunsaimniekam; pēdējais kā svešs bēglis vai muižas kalps dabūja iebūvieša vai bandinieka zemi nevis par dzimtu, bet vienīgi lietošanā. Bet no tā normatīvā fakta, ka vecsaimnieki gadu desmitiem un pat simteņiem dzīvoja viena kunga novadā, ko varēja pierādīt ar zemes un vaku grāmatu ierakstiem, vēlāk secināja tiēsisku normu: vecsaimniekiem vispār nav brīv pamest postā tēva novadu, jo dzimts vai gruntsnomas attiecības nevar vienpusīgi pārtraukt. Citiem vārdiem, vecsaimniekiem ilgāku laiku neizlietojot sa-

vas tiesības mainīt dzīves vietu, zināmos apstākļos varēja prezumēt, ka šādu tiesību viņiem nemaz nav, jo tās ir zaudētas uz noilguma pamata. Zīmīgi, ka nevien Romas kolonātu nodibināja 30 gadu noilgums, bet arī Livonijas vasaļi runā par šādu termiņu, kas eo ipso dzēš viņu tiesības uz aizbēgušiem ļaudīm.

Bet ja zemes kungi un muižnieki šīs noilguma tiesības izlietoja savā labā, tad acīmredzot bij svarīgi saimnieciski apstākļi. Tie skaidri saskatāmi daudzās bēgļu izdošanas konvencijās, kuŗu tiešais mērķis bij panākt to, lai zemnieku arkli būtu vienmēr pietiekoši apļaužoti un spējīgi pildīt kļaušas un dot kungam gobu. Šais nolūkos izdod noteikumu, ka arāja sētā jābūt vismaz 2 darba spējīgiem vienas dzimts vīriešiem — saimniekam ar vecāko dēlu vai 2 brāļiem, lai saimnieka nāves vai nespēka gadījumā viņa dēls vai brālis varētu tālāk valdīt tēva novadu. Te ir izteikta dzimtbūšanas lietiskā puse, ko jēdzienu skaidrības dēļ labāk saukt par novada būšanu: tēva novads saista tēva dēlu ar mantojuma pienākumu, kunga novads saista kunga vīru (saimnieku) ar darba klausības pienākumu — neizlaist no rokām gobas zemes arklu. Tas labi raksturots Hārijas un Virijas vasaļu sūdzībā ordeņa mestram 1500. g.: „Mēs nevaram paši apart zemi, ja gribam sekot savam zemes kungam viņa kara gaitās; tāpēc muižniekiem jā dod vara pār zemniekiem.“ Tā tad lai bruņnieks varētu karot, saimniekam bij jātur roka pie arkla; lai viņš no šī pienākuma nevarētu izvairīties, to piecietināja pie kunga novada. Te ir izteikta tā publiskās kalpības ideja, kas bij nevien toreizējās zemturības tiesiskais pamats, bet arī pašas Māras zemes valsts ideja, jo Livonija bij nodibināta kā misijas valsts cīņai pret katoļu baznīcas ienaidniekiem, kas 15. un 16. g. s. joprojām bij Krievija.

Kā jau vārds dzimtļaudis liecina, novada būšanas publiski tiesiskie ierobežojumi nebij domāti neļaudīm (dreļļiem, kalpiem), bet gan vienīgi svabadniekiem - brīviem ļaudīm. Dzimtbūšana nekad nebūtu varējusi izvērsties par vissmagāko zemnieku nebrīvēstības veidu,

ja tā pamazām nebūtu zaudējusi savu tautsaimniecisko un valststiesisko raksturu un izvirtusi par privāttiesisku un privātsaimniecisku „būšanu“. Šīs attīstības priekšnoteikums nevien izteikts vasaļu sūdzībā mestram 1500. g., bet plašāk pamatots vienā no iepriekšējām nodaļām, apskatot kā bruņnieka grunts un tiesas kundzība pārvērtās par muižnieka muižas kundzību, kas valsts aizsardzībai domāto arāju nebrīvību prata un arī — vājās valsts varas aizvēnī — varēja izmantot liela stila privātsaimnieciskiem uzņēmumiem. Ja arī dzimtbūšanas juridiskā konstrukcija¹⁹ var būt ļoti dažāda, un zinātnieki vēl ilgi strīdēsies, vai kāda vēsturiska parādība ir dzimtbūšanas bijuma pierādījums, vai varbūt tikai grunts, tiesas un muižas kundzības īpatnējs apvienojums, tomēr taisnība ir tiem pētniekiem,²⁰ kas dzimtkundzību uzskata vienīgi par pēdējo vaiņagu, kas nobeidza jau gadu simteņiem agrāk iesāktas politiskas, tiesiskas un saimnieciskas jaunbūves darbu. Tāpēc gruntskunga un muižkunga tiesības piedzīt gobu vai desmito tiesu no sava novada ļaudīm, aicināt viņus muižas tiesas priekšā un prasīt no viņiem darba klausību nav gan vēl dzimtbūšana, bet tomēr pietiekoši stipra kundzības un valsts varas pamatne, uz kā varēja droši celt tālāk. Tā tad vasaļu prasība, lai viņiem dod „varu pār zemniekiem“ nebija tikai skaista fraze, bet dzimtbūšanas dzīvības nervs. Ne mazāka nozīme novada būšanas izveidošanā par dzimtbūšanu šī vārda istā nozīmē (Leibeigenschaft) piekrita tam — savā laikā labi domātam — 1424. g. Valkas landtāga lēmumam, kas uzsāka drellības institūta likvidāciju Livonijā. Kā to redzam no citētiem Kurzemes zemnieku zvērastiem, parāda kalpus un no bendes valga izpirktus noziedzniekus sāka nevien saukt par dzimtļaudīm, bet viņiem arī piemēroja īstu — senāk brīvu — dzimtvīru tiesības, jo verdzība bija oficiāli atcelta un tāpēc to nevarēja pamatot ar kādām citām normām, kas būtu

sliktākas par dzimtbūšanas tiesībām. Bet tas fakts vien jau, ka šie jaunās formācijas dzimtļaudis pie sava dzimtkunga bij saistīti ar zvērastu, liecina, ka viņu nebrīvība bija personiska pretstatā īsto dzimtļaužu lietiskai atkarībai no tēva un kunga novada, kur nebrīvības tiešais avots bija lieta — klausām un gobām apgrūtināta zemnieku zeme.

17. Dzimtļaudis un dzimtā zeme.

Nav vēl speciālu pētījumu, ar kādām tiesībām latviešu zemnieki valdīja tēva novadu. A. fon Tranzē-Rozeneks domā,¹ ka 13. un 14. g. s. saimniekiem bijušas dzimts lietojuma tiesības (erbliches Nutzungsrecht), bet jau sākot ar 15. g. s. beigām tie valdījuši savu tēva zemi tikai kā lasīti, t. i. kungs katrā laikā varējis zemniekiem atņemt viņiem ierādīto ciematu, jo viņi bijuši „saimnieki līdz turpmākam“ (Wirte bis weiter). Es to uzskatu par patvaļīgu juridisku konstrukciju, jo pirmkārt minētais autors attiecina uz 15.—16. g. s. Livonijas apstākļiem Prūsijas 17.—18. g. s. agrārtiesības; otrkārt, 16. g. s. Livonija sastāvēja no vairākām valstīm (territorijām), pie kam vienā pašā pils novadā dažreiz bij tāda zemnieku īpašuma tiesību dažādība, ka jānoraida jau pašā sākumā mēģinājumi tikt vaļā no šī sarežģītā jautājuma ar kādu vispārīgu formulu. Iebildums jo vairāk pamatots tāpēc, ka Georgs Fr. Knaps² pat attiecībā uz Prūsijas lasītu tiesībām (Lassbesitz) atklāti pasaka, ka „nevar neko drošu teikt, cik šīs attiecības bij izplatītas.“

Lai pierādītu savu tezi, A. Tranzē-Rozeneks atsauca uz Rēveles sv. Jāņa hospitāļa vaku grāmatas³ ierakstiem 1435.—1507. g. Tur, piem., lasām: „Katram Kauteļa ciema saimniekam ir viens arkls zemes, par ko jādod 6 mārkas nomas“ (pacht). Citās vietās noma nosaukta par „zemes naudu“ un „arkla nomu“ (haken hure), kurai blakus minēta

¹⁹ A. Švābe, Dzimtbūšana, Latviešu Konversācijas Vārdnīca, IV. 6394—6406.

²⁰ Д. М. Оди́нец, Потеря права перехода владельческими крестьянами, 212. Сборник статей, посвященных П. Н. Милюкову (1929).

¹ v. Transehe - Roseneck, Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, 567.

² G. Fr. Knapp, Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter, I. 18, 2. Aufl. (1927).

³ P. Johansen, Das älteste Wackenbuch des Revaller St. Johannis Siechenhauses (1925).

zemniekiem aizdotu „lopu noma“. No šiem ierakstiem nevar slēgt, ka zemnieki bijuši tikai īstermiņa nomnieki, jo: pirmkārt, daudzas saimes turējušas savus ciematus gandrīz veselu gadu simteni no vietas; otrkārt, pēc saimnieka nāves viņa mājas valdīja tiešie pēcnācēji vai darba spējīgie tēva radi, bet nepilngadīgiem paglabāja tēva atstāto mantojumu; ja sērgās apmira visa saime, bezmantinieku manta piekrita gruntskungam. Bez tam, novērtējot šīs liecības, nedrīkst aizmirst, ka sv. Jāņa slimnīcas zemes pārvaldīja Rēveles rāte, kas šiem gruntsgabaliem piemēroja pilsētas zemju agrārtiesiskās normas. Ar to izskaidrojams, kāpēc 16. g. s. sākumā „zemes nauda“ savaniecīguma dēļ (pusmārka no 2 arkliem) drīzāk uzskatāma par gruntsnomu (Grundzins) nekā par parasto termiņa nomu. Tā bij tāda pati „atzīšanas tiesa“, kādu 13. g. s. ar kunga tiesas nosaukumu deva Prūsijas un Livonijas iedzīvotāji desmitās tiesas vietā. Blakus šainiecīgai „zemes naudai“ sv. Jāņa hospitāļa zemnieki deva labības un lopu desmito vai tās vērtību naudā, algoja muižkungu un citus muižas kalpotājus, rikoja viņiem nodevu dzīres, maksādami īpašu ēdienu un dzērienu naudu un t. t. Tas rāda, ka nedrīkstam „zemes naudu“ uzskatīt par zemes nomu šī vārda tehniskā nozīmē. Līdz ar to Rēveles vaku grāmatas atzīmes zaudē to argumentācijas spēku, kādu tām piedēvē A. fon Tranzē-Rozeneks. Un jau nu pavisam nevar secināt, ka šie zemnieki bijuši tikai „saimnieki līdz turpmākam“. Viņi drīzāk pielīdzināmi dzimts nomniekiem, ar ko saskan tas, ka tie vēl 1326.—36. g. apgrūtināja savus ciematus ar hipotēkām. Līdzīgu ainu iegūstam no Rīgas pilsētas saimniecības grāmatām.⁴

Tomēr ne Rīgas pilsētas, ne Rēveles labdarīgo iestāžu zemnieku agrārtiesiskais stāvoklis nevar noderēt par mērauklu, apskatot pārējās Livonijas zemes attiecības. Lai tās saprastu, jāatgādina, ka pēc latviešu tautas tiesiskiem uzskatiem vienīgais zemes īpašnieks ir Dievs, kas saskan ar viduslaiku feodālo doktrīnu. Tautas dziesmas dzied par

⁴ A. v. Bulmerincq, Die Besiedelung der Mark der Stadt Riga, § 6 un 10.

„Dieva lieliem tūrumiem“, „Dieva līdumu un dārzu“, „Dieva kokiem un avotiem“.⁵ Dievs kā augstākais zemes kungs izdod zemi lēņos tikai par personisku pakalpojumu un dienastu.

Dieviņš kāpa kumelā,
Es kāpsliņus paturēju;
Man Dieviņš zemi deva
Par to kāpšļu turējum'.
LD. 33656.

Dieviņš mani lūgtin lūdza
Trīs gadiņi dienastā;
Es Dievam pieprasīju
Pilnu pūru zelta naudas. 33658—59.
Tāļu, tāļu man zemīte,
No Dieviņa iemērita. 26660, 22452.
Kundziņš saka: mana zeme.
Dieva zeme, ne kundziņa.
1901.

Šos uzskatus atzina pat Rīgas virsbīskapijas vasaļu tiesa, kā tas redzams no 1518. g. robežu prāvas starp zemniekiem un vasali Aderkasi, kur 38 ciema saimnieki apliecināja, ka ķildas „pļava pieder vienīgi Dievam un mums.“ Uz šī viedokļa nostājās tiesa arī citos „zemes ķīviņos“, kā to liecina kāda zemnieku zvērasta formula no 16. g. s. pirmās puses: „Zvēru pie Dieva un viņa svētajiem. . . ka šī zeme, uz kuņas stāvu, ir Dieva un manis paša izkalpota (verdient) zeme, ko es un mans tēvs no seniem laikiem esam valdījuši un lietojuši.“⁶ Analizējot šo formulu, jāsecina, ka zemnieku zemturība tāpat izriet no publiskas kalpības idejas kā vasaļa tiesības uz lēņa novadu. Ja avoti vēl 1544. g. uzsver, ka bruņniekam „savas muižas jāatkalpo ar 1—8 zirgiem“, tad arī zemniekam tiesā ar zvērastu jāapliecina, ka viņš par Dieva piešķirto zemi ir pienācīgi „kalpojis“, t. i. devis dievišķīgo desmito tiesu vai citu kādu ekvivalentu. Tāpēc 16. g. s., uzskaitot lēņa piederumus, piemin nevien vasaļa tiesības uz zemnieku „desmito un gobu“, bet arī uz viņu „dienastu“. Kā lēņa kungs varēja atņemt lēņa vīram lēni, ja viņš nepildīja lēņa dienastu vai kā citādi ar savu nepaklausību un ne-

⁵ A. Švābe, Latvju kulturas vēsture, I. 41—42.

⁶ A. Švābe, Vecākās zemnieku tiesības, 9 (1927.).

uzticību sagādāja lēņa kungam „lielus izdevumus un zaudējumus“, tā arī saimniekam varēja atņemt mājas un nodot tās radiem, ja arkla vīrs nespēja vai negribēja pildīt savus pienākumus pret gruntskungu — nedeva kļaušas, palika parādā nodevas. Zināms, šādos gadījumos visbiežāk apķīlāja zemnieka lopus vai citu mantu un pārdeva kādu daļu viņa zemes, pie kam protams varēja notikt arī nelikumības. Šai ziņā ir ļoti raksturīga kāda Mežotnes saimnieka sūdzība⁷ hercogam Ketleram 1564. g. 20. janvārī. Mežotnes muižkungs uzlicis zemniekiem jaunas nodevas, 30—40 mārkas sētai. Šo naudu viņš piedzinis ik rudeņus ap Miķeļiem, jādams pagastos vai nu pats, vai sūtīdams savu kalpotāju kopā ar vienu tiesnesi, par kādiem toreiz bijuši divi saimnieki — Kaupēns un Sūbrēns. Sūdzētājs divos gados samaksājis muižkungam 60 mārkas. Kas šo naudu nespējot maksāt, tiem apķīlājot lopus. Bez tam sūdzētājam noņemts gabals zemes un pārdots citam saimniekam par diviem vēršiem, 10 podiem medus un 2 podiem vasku. Tā kā sūdzētājam ir pieci dēli, tad viņam tagad zemes par maz, un viņš dāvā hercogam treknu cūku ar lūgumu atdot noņemto zemes gabalu. Par šādām nebūšanām sūdzēšoties arī citi zemnieki. — Šī sūdzība liecina, ka vēl 1564. g. Kurzemes kroņa zemnieki varēja pērkot iegūt zemi un pat par neliela zemes gabala atņemšanu — parādu dēļ ar pagasta tiesas lēmumu — saimnieks sūdzējās līdz hercogam, kas bez šaubām nebūtu noticis, ja toreiz jau pastāvētu A. Tranzē-Rozeneka prezumētais beztiesiskais stāvoklis, kad arkla vīri bijuši „saimnieki tikai līdz turpmākam“. Tāpat kā Vidzemē, arī Kurzemē vēl 1559. g. atšķīra zemnieku zemi no muižas novada un, ierādot dabā vasalim viņa lēni, robežu nosprausšanā piedalījās zemnieku priekšstāvji, lai sekotu, ka lēņa dāvāšanas akts neaizkar viņu tiesības uz streijgabaliem. No kāda cita Kurzemes dokumenta redzam, ka 1462. g. vasalis iemaina no zemnieka 12 pūrvieta aramzemes.

⁷ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 155—6.

Visi tie vēsturnieki, kas līdz ar Fr. G. Bungi⁸ un A. Tranzē-Rozeneku⁹ apgalvo, ka dzimtvīram palikušas tikai zemes lietošanas tiesības (blosses Nutzungsrecht) vai pat tie nonākuši pilnīgi no kunga atkarīga īstermiņa nomnieka stāvoklī, nepamato savus slēdzienus ar avotu liecībām, bet vienīgi secina no nepareizā postulāta, itkā ar „novada būšanu“ nav savienojamas dzimtļaužu lietu tiesības uz zemi. Bet šī prēmisa nav pareiza. Vācu un nevācu sīko leimaņu mantojuma tiesības uz viņu brīvzemi parasti izbeidzās jau ar leimaņa nāvi vai labākā gadījumā ilga tikai 2—3 paudzes, kad lēnis krita atpakaļ lēņa kunga rokās, kas pēc tam visbiežāk to piešķīra kādam muižniekam, lai noapaļotu viņa novadu. Tā kā dzimtbūšanas mērķis bij saistīt saimnieku uz visiem laikiem pie viņa ciemata, tad tā gribot negribot nostiprināja dzimtvīra lietiskās un mantojuma tiesības uz tēva novadu. Tas loģiski izriet no novada būšanas būtības, kas savstarpēji saistīja kā dzimtvīru, tā dzimtkungu: ne saimnieks drīkstēja pamest savas mājas, ne muižnieks viņu „no zemes nosviest“. To sapratis arī labākais viduslaiku agrārvēstures pazinējs G. fon Belovs, kas saka: „Dzimtļaužu (Schollenpflichtige) faktiskais stāvoklis it nebūt nebij sliktāks nekā ļaudīm, kas atradās brīvās ļaujas attiecībās... Tā kā novada būšana nodrošināja zemniekam viņa zemes valdījumu, tad to varēja pat uzskatīt par priekšrocību, ar ko saskan tas, ka sākot ar 12. g. s. gruntskungi bieži izlietoja brīvu zemes ļāvumu, lai brīvāk varētu rīkoties ar šādu zemi.“¹⁰ Otrkārt, ja dzimtbūšanas nodibināšana sakristu ar zemnieku lietu tiesību zaudēšanu, tad šāds agrārās satvermes lūzums nekādā ziņā nenoritētu bez zemnieku nemieriem, kas bij tik parasta parādība 18. un 19. g. s. Turpretim 16. g. s. pirmā pusē sākās nevien muižnieku, bet arī zemnieku labklājības pieaugums, kas redzams pat no partejiskā B. Rusova tēlojuma. Treškārt, dzimtļaužu „ekspropriācija“ tikai tad būtu

⁸ Geschichte des liv-, est- und curländischen Privatrechts, 92.

⁹ Die Entstehung der Schollenpflichtigkeit, 566—7.

¹⁰ G. von Below, Der deutsche Staat des Mittelalters, 119 (1914).

saprotama, ja tai pašā laikā nostiprinātos muižnieku civiltiesiskais stāvoklis attiecībā uz zemnieku zemi. Bet mūsu civiltiesību klasiķim Fr. G. Bungem¹¹ jāatzīst, ka dzimtkungs, it nebūt neieguva īpašuma tiesības uz zemnieka zemi, bet to turēja joprojām ar tādām pat tiesībām, ar kādām viņam zemes kungs bij piešķīris lēņos pārējo novadu. "Tāpēc arī Vidzemes muižu dokumentu izdevējs H. Bruinings, atstādams zemes attiecību sīkaku iztirzājumu citam pētniekam, tomēr garām ejot runā par 16. g. s. zemniekiem kā „pašapzinīgiem un omulīgiem zemes īpašniekiem“¹².

Studējot šīs Vidzemes muižu (1900) aktis laikmetā no 1207.—1545. g., uzkrīt, ka pat pēc dzimtbūšanas nodibināšanas vārdu „dzimtcilvēks“ sastopam tikai 30 dokumentos, kamēr agrākais termins „zemnieks“ lietots gandrīz vai katrā privāttiesiskā darījumā. Tas vien jau spiež domāt, ka novada būšanas sekas nebija apvērsums zemnieku un muižnieku attiecībās. Zīmīgs arī tas apstāklis, ka zemes kungu kancelejas un tiesu iestādes, runājot par zemnieku tiesībām uz zemi, lieto vienas un tās pašas formulas un izteicienus pirms un pēc dzimtbūšanas ieviešanas, kas vien jau liecina, ka varbūtējās pārmaiņas zemnieku zemes tiesiskā stāvoklī nav tieši saistāmas ar novada būšanas nodibināšanu 15. g. s. beigās, kā to nepareizi postulē daži pētnieki. Šī postulāta varā bij arī pazīstamais Vidzemes agrārvēsturnieks A. fon Tobīns, kas vēl 1924. g. rakstīja: „16. g. s. Livonijas tiesiskā iekārta ir neīstā dzimtbūšana, kuŗas pazīme ir... nemanotjams jeb lasītisks zemnieka sētas valdījums, kas patreizējam lietotājam ir nodrošināts vienīgi tik ilgi, kamēr kungs viņu atzīst par krietnu saimnieku.“¹³ Kāda nenoteiktība un nepatstāvība valda vēsturnieku uzskatos par šo agrārvēstures vissvarīgāko problēmu, re-

dzam no L. Arbūzova darba „Livonijas zemnieku tiesības“, kur minētais autors vienā vietā, sekodams K. Šillingam, atzīst zemnieku nekustama īpašuma tiesības 15. un 16. g. s., bet otrā vietā, sekodams A. Tranzē-Rozekam, tās noliedz,¹⁴ apgalvodams, ka toreiz no gruntskundzības jau bij izcēlušās muižnieku īpašuma tiesības uz zemnieku zemi.

Bet atstāsim pie malas šos nevajadzīgos mēģinājumus ietilpināt 15. un 16. g. s. zemes īpašuma attiecības romiešu vai lēņu lietu tiesību sistēmā un piegriezīsimies avotu liecībām. — Zemnieku civillietas izsprieda pagasta tiesa, kuŗā par tiesnešiem bij tikai paši zemnieki,¹⁵ bet par priekšsēdētāju fōgts vai kāds vasalis, pie kam sprieda pēc zemnieku (zemes) tiesībām. Valsts novados zemnieki valdīja savu zemi ar lietu tiesību titulu, ko pierāda zemes grāmatu institūts, kas pastāvēja jau 15. g. s. sākumā. Šais grāmatās ierakstīja tēva novada apgrūtinājumus ar reālāstām un parādiem, kā arī saimnieku maiņu mantošanas gadījumos. Pēc šīm grāmatām gruntskungi atprasīja aizbēgušos parādniekus, bet vēlāk dzimtkungi savus dzimtļaudis. Ne saimnieka saimes locekļi, ne pagasta vaļinieki nebija ierakstīti zemes grāmatās, jo viņi nevaldīja pār zemnieku zemes arkliem: par viņiem kunga priekšā atbildēja saimnieks. Pēc publiskās kalpības rakstura zemnieku zeme dalījās brīvzemē un gobzemē, (fries land und tinsland) jeb brīvarklos un klaušu arklos (freihaken und dinsthaken). Brīvzeme nebija apgrūtināta ar darba klausību un gobas vai desmitās tiesas nodevām. Par šādu brīvību bij vai nu jāpilda leimaņa dienasts, jātur zirgs zemes kunga ierēdņu vajadzībām, vai jāmaksā zināma brīvnauda parastās pagasta dienās. Par valsts zemnieku tiesisko stāvokli plašāk varam spriest vienīgi no ordeņa mestra noteikumiem Bauskas, Mežotnes un Iecavas zemniekiem 1492. g., t. i. tai laikmetā, kad Igaunijā un Rīgas virsbiskapijā jau notika zemnieku piecietināšana pie novada. Šai „vecā tiesā“ nekur nav minēts vārds „dzimtcilvēks“. Tikai daži nodokļi

¹¹ Fr. G. Bunge, Geschichte des liv-, est- und curländischen Privatrechts, 92 (1862).

¹² H. v. Bruinink, Der livl. Güterurkunden II. Band, Zur Einführung, 38.

¹³ A. von Tobien, Die Leibeigenschaft in deutschen Territorien und in Livland, S. 666 und 676. Ostdeutsche Monatshefte, 4 Jahrg., 12 Heft (1924).

¹⁴ L. Arbusow, Die altlivländischen Bauerrechte, 73 u. 141.

¹⁵ Mitteilungen, XVII. 543.

liecina par šo saimnieku atkarību no ordeņa gruntskundzības. Sākot ar 20. gadu vīriešiem bij jāmaksā galvas nauda, ko dēvēja arī par vīra naudu (mangelt, de viris). Bez tam zemes kungs ņēma mantojuma nodokli, ja mantinieki sadalīja tēva ciematu starp diviem vai vairāk „puseniekiem“: pirms mājas dalīšanas ordenis izvēlējās labāko liellopu. 1582. gadā šis nodoklis Kurzemē jau bij maksājams naudā vai vaskos ar nosaukumu „pusenika vaski“ vai „puses nauda“¹⁶. Tāpat kā galvas nauda jau 1582. g. bij no personiska nodokļa pārvērtusies par lietisku „pavarda naudu“, tā arī „puses nauda“ bij zaudējusi agrākā mantojuma nodokļa raksturu un piederēja pie parastām reālnastām. No otras puses, zemnieku atkarības pazīmes mīkstina tas, ka viņi piedalījās karaspēkā un brīvi nēsāja visāda veida ieročus, paši savas lietas izsprieda pagasta tiesā un varēja brīvi pārdot kustamo mantu, līdz ko bij noturēts ziemas pagasts un samaksāti nodokļi. Novērtējot šīs liecības jāsecina, ka valsts zemnieki valdīja tēva novadu ar lietiskām tiesībām — viņu novads bij īpašumtiesīgā valdījumā. Vai šis lietu tiesību tituls sakrita ar grunts- vai dzimtsnomas institūtu nevar droši spriest, bet ievērojot to, ka vienā un tai pašā kunga novadā daži saimnieki maksāja kunga tiesu, bet citi desmito tiesu, jāpieļauj, ka pastāvēja blakus abi dalītā īpašuma veidi — gruntsnoma un dzimtsnoma. Zināms, šo civiltiesisko institūtu klasiskās formas bij vairāk vai mazāk piesātinātas ar publisko tiesību elementiem, kas lielā mērā apgrūtinā kroņa saimnieku agrārtiesisko attiecību juridisko analīzi. Tā kā līdz pat 1555. g. Vācu ordenis nebija noslēdzis bēgļu izdošanas līgumus ne ar Kurzemes bīskapiju, ne Rīgas virsbīskapiju, tad jāspriež, ka novada būšana 16. g. s. pirmā pusē nesacēla lielas pārmaiņas valsts zemnieku stāvoklī Kurzemē, Zemgalē un Vidzemes ordeņa daļā.

Bet arī lēna novadu, resp. muižnieku zemniekiem bij lietiskas tiesības uz zemi. To apstiprina interesanti procesuāli noteikumi, kam

¹⁶ L. Arbusow, Ein Verzeichnis der bäuerlichen Abgaben im Stift Kurland, 206, 220, 242.

pētnieki līdz šim vēl piegriezuši pārāk maz vērības. Uzglabājusies kāda latvju zemnieku zvērasta formula, kas saskan ar Ādama Oleārija aprakstīto zvērasta ceremoniālu: zvērot zemnieks turējis kreisā rokā izdzisušu ogli, labā — nokaltušu spieķi, uz galvas akmēni, bet ar kāju stāvējis uz izžuvušas velēnas.¹⁷ Šie priekšmeti ir gruntsgabala valdīšanas simboli, pie kam Vācijā, atsavinot nekustamo īpašumu, parasti atsavinātājs pasniedz ieguvējam velēnu un zaru vai spieķi no savas zemes.¹⁸ Turpretim ogle un akmens vai nu simbolizēja nama pavardu un pamatus, vai arī bij novada robežu stabiņu emblēmas; pēdējā varbūtība ir ticamāka, jo pēc šīm formulām zemnieki parasti zvērēja robežu prāvās. Vispār, „zemes ķiviņi“ „ir ļoti pamācoši. No tiem dabūjam zināt, ka viena kunga novada zemnieki pastāvīgi uzstājās kopā ar savu kungu vienā prāvinieku pusē pret otra kunga novada zemniecību un muižniecību. Šī prāvinieku vienība bieži ir tik cieša, ka dažreiz pat grūti pateikt, kur ir īstā cietēja puse: muižnieki vai zemnieki. Turpretim nav neviena gadījuma, kur interešu pretešķība radītu citādu prāvinieku sargrupējumu, piemēram: divu kunga novadu zemnieku pret šo muižu kungiem.¹⁹ No šī ļoti svarīgā fakta H. Bruinings nāk pie pavisam nesvarīga slēdziena: tas pierādot, ka muižnieki nav pārāk apspieduši zemniekus. Bet šai procesuālai kārtībai ir daudz dziļāki juridiski pamati.

Livonijas „ciemtu tiesības“ paredz īpašu tiesāšanas kārtību zemes ķiviņiem un robežu prāvām, pie kam šis process atšķiras no kārtējā civilprocesa ar divām īpatnībām: pierādījuma tiesības pieder abiem partiem un kā pierādījuma līdzekli parasti prasa līdzzvērētāju zvērastus un dzelzs pārbaudījumu.²⁰ Ja zinām, ka šie noteikumi bij raksturīgi kriminālprocesam,²¹ sevišķi zādzību lietās, un ka par robežu viltošanu zemniekiem draudēja nāves sods, tad varam teikt, ka šai laikmetā

¹⁷ A. Švābe, Vecākās zemnieku tiesības, 9 un 39.

¹⁸ Gierke, Deutsches Privatrecht, II. 268—9.

¹⁹ H. v. Bruiningk, Der livl. Güterurkunden II. Band, Zur Einführung, 38.

²⁰ Fr.G. Bunge, Geschichte des Gerichtswesens, 134.

²¹ A. Švābe, Vecākās zemnieku tiesības, 40.

parasta civiltiesiska ķilda par robežām tiek pielīdzināta kriminālnoziedzumam — zādzībai vai tās mēģinājumam. Tas pierāda, ka zemnieku kārtas pamats bij stipra nekustama īpašuma sajūta. Ja zemniekiem nebūtu lietisku tiesību uz zemi un viņi būtu tikai īstermiņu nomnieki vai pat „saimnieki līdz turpmākam“, tad pagasta, ciema vai ciematu robežu prāvām nebūtu nekādas nozīmes un robežu viltošana būtu pavisam nesvarīgs disciplinārs pārkāpums pret muižas administratīvo varu, kā tas tiešām arī bij vēlākos gadu simtešos. Arī Livonijas latviešu daļā bij spēkā ciemu tiesību procesuālie noteikumi. — 1497. g., dalot Sotravas pagastu Bērzaunes valstī, trīs dzimtkungi nolēma: „Augšā minētiem saimniekiem paliek tiesības lietot savu zemi, kuŗa pagasta daļā tā arī atrastos. Ja zemes dēļ izceltos ķildas zemnieku starpā, tad viņu kungiem savstarpēji jāvienojas. Ja kungi nevarēs izlīgt, tad uzdosim šo lietu izšķirt trim vasaļiem; ja arī tie nespēs vienoties, tad lai izlemj paši zemnieki ar savām tiesībām“. 1521. gadā Rīgas virsbīskaps sūta trīs šķīrējtiesnešus izšķirt ķildu starp divu ciemu novadiem. Tā kā katras puses zemnieki solās pierādīt savu taisnību „pēc savām zemes tiesībām“ (t. i. ar līdzvērētājiem un karstu dzelzi), tad tiesneši sadala strīdīgo zemi uz pusēm un novelk jaunu robežu. Ja kāda muižnieka zemnieki atteicās zvērēt, tad virsbīskapa šķīrējtiesneši piesprieda zemi tā kunga zemniekiem, kas „bij ar mieru to paturēt ar saviem zvērastiem“. Kādā citā lietā starp diviem vasaļiem Tīzenhūzeniem 1540. g. abu partu izvēlētie seši šķīrējtiesneši panāk izlīgumu, kuŗā starp citu teikts: „Ja vēl starp zemniekiem izceltos ķildas zemes dēļ, tad, ja viņi negribētu vieni paši to izšķirt, tie var pieaicināt divus bezpartejiskus vasaļus un divus zemnieku tiesnešus.“ Beidzot, 1507. g. Tīzenhūzens, pārdodams dažus ciemus, ievēd līgumā šādu klauzulu: „Ja izceltos robežu dēļ kāds strīds, tad es par to neatbildu, bet tas jāizšķir zemniekiem pēc viņu zemes tiesībām.“ Šīs liecības runā skaidru valodu: dzimtbūšanas formālā ievēšana Rīgas virsbīskapijā 1494. g. neatstāja nekādu iespaidu uz zemnieku tiesībām aizstāvēt savu tēva novadu ne-

vien pagasta, bet arī vasaļu tiesā un zemes kungu sastādītā šķīrējtiesā. Nezinu neviena gadījuma, kur tiesa būtu sankcionējusi saimnieku patvarīgu izlikšanu no mājām un zemnieku zemi piešķīrusi muižai, nemaksājot par to atlīdzību. Visi darījumi ar nekustamiem īpašumiem notiek ar pastāvīgi atkārtotu noteikumu „neaizkarot mūsu zemnieku tiesības uz senu valdījumu“. Parasti strīdi grozās vienīgi ap nelieliem zemes gabaliem, ko muižnieki atņēmuši zemniekiem — ap meža pļavām un līdumiem. Bet šādos gadījumos zemnieki vienmēr vinnē prāvu, pierādīdami savas valdīšanas tiesības ar zvērastiem un karstas dzelzs pārbaudījumu. Ja izlēņošanas vai mantojuma dalīšanas rezultātā kāda saimnieka novads dabūja divus kungus, tad zemnieks arī svešā pārnovadā paturēja savas tiesības uz tīrumiem, pļavām un dravām un tikai gobu vai desmito tiesu deva diviem kungiem, katram pēc sava streijgabala atrašanās vietas. Zinām vēl zīmīgākus faktus: lēni piešķir ar zemnieku piekrišanu un robežas nosprauž piedaloties pagasta priekštāvjiem; aizliedz muižniekiem, ierīkojot sudmalas, applūdināt zemnieku pļavas u. tml. Tā tad ne ar ko nav pamatots vēsturiskā literatūrā ieviesies aizspriedums, itkā ievēdot Livonijā dzimtbūšanu 15. g. s. beigās visu zemnieku zeme pārgājusi muižnieku privātīpašumā, un ka līdzšinējie vecsaimnieki tikuši ekspropriēti, ja arī ne faktiski, tad vismaz juridiski, jo viņi nu bijuši tikai „saimnieki no kunga žēlastības“.

18. Sigismunda Augusta privilēģija.

16. g. s. kaŗos ar Krieviju aizgāja bojā Livonija. 1561. g. 28. novembrī pēdējais ordeņa mestrs Gotards Ketlers saziņā ar kārtām parakstīja Viļņā padošanās līgumu ar Poliju. Padodamās Polijai, bruņniecība nodrošināja sev tā saukto Sigismunda Augusta (1561. g.) privilēģiju. Daži pētnieki pārvērtē šī valststiesiskā akta nozīmi. Pietiek izlasīt bruņniecības delegātu sarakstu, kas bij pilnvaroti sarunu vešanai, lai pārliecinātos, ka — izņemot delegācijas priekšsēdētāju, gudro diplomātu R. Geilsheimu — delegāti bij sīki ordeņa vasaļi, tā tad politiski nenozīmīgas personas. Viņu nolūks acīmredzot bij iegūt bij.

ordeņa territōrijas latviešu daļas muižniekiem tās pašas tiesības, kas jau 15. un 16. g. s. sākumā piederēja Rīgas virsbīskapijas vasaļiem. Tāpēc šīs privilēģijas galvenā nozīme Latvijas tiesību vēsturē ir tā, ka šis akts nostiprināja bij. ordeņa vasaļu lēntiesisko stāvokli un muižas kundzību pēc Rīgas virsbīskapijas parauga, kas paturēja savu status quo. Kā zinām, tur zemnieki jau vācu laikos bij vairāk pakļauti dzimtkungu privātai varai nekā ordeņa valsts latviešu novados. Privilēģijas 22. pants atzīst novada būšanu, dodot zemnieku likumīgiem kungiem (domini) tiesības atprasīt aizbēgušos ļaudis (rustici) no katras trešās personas varas (potestas), ja viņa savas tiesības nevar pierādīt ar lieciniekiem vai dokumentiem. Nākošā pantā Polija atsakās no tiesībām uz zemnieku klaušām, ļaujot vienīgi muižniekiem strādīnāt savus dzimtļaudis. 26. pants atdod muižniekiem kriminālo un civilo tiesas varu pār viņu zemniekiem, pārvēršot katru muižu par tiesas iecirkni: šo noteikumu motivēja ar to, ka dzimtļaudis slepeni esot nogalinājuši dažu labu kungu un tāpēc tos vajagot iebaidīt.

1561. g. privilēģija deva muižniekiem gandrīz pilnīgu rīcības tiesību pār lēņa muižām, t. i. tiesības tās pārdot, dāvināt un atsavināt bez zemes kunga atļaujas (§ 7). Šāda kārtība līdz tam pastāvēja Rīgas virsbīskapijā, kamēr ordeņa un Kurzemes bīskapijas vasaļiem bij pienākums piesolīt atsavināmo lēni lēņa kungam, kam bij pirmpirkuma tiesība. Tā pati privilēģija sankcionēja Rīgas virsbīskapijā spēkā esošās paplašinātās vasaļu mantojuma tiesības, kā tās bij noteiktas žēlastības un koprokas lēņiem (§ 7 un 10). Tā kā tiesības uz šiem abiem lēņa tipiņiem tagad ieguva arī bij. Vācu ordeņa latviešu daļas un Kurzemes bīskapijas vasaļi, kas līdz tam bij turējuši savus kunga novadus galvenokārt ar stingrā vīra lēņa noteikumiem, tad protams Sigismunda privilēģija nostiprināja Latvijas muižnieku civiltiesisko stāvokli. Tomēr vēl 1573. g. pastāvēja blakus visi trīs lēņa tipi.

Tāpēc maldās tie vēsturnieki, kas līdz ar K. Landeru¹ un K. Ducmani² domā, itkā Si-

gismunda privilēģija bijusi vesela revolūcija līdzšinējā agrārā satversmē, formāli atcēlusi lēņa iekārtu un radījusi allōdiālo režīmu ar neierobežotām muižnieku īpašuma tiesībām uz bijušām lēņa zemēm. Patiesībā, šī privilēģija nelikvidēja lēņa iekārtu, ko pierāda nevien daudzie poļu karaļu lēņi 16. g. s. otrā pusē, bet arī vēl zviedru laikos 17. g. s. spēkā esošais noteikums, ka mainoties karaļa vai vasaļa personai pēdējam jādabū no sava zemes kunga speciāla konfirmācija; ja vasalis noteiktā laikā nebija atjaunojis, viņš zaudēja tiesības uz to.³ Tā kā daudzi aizbēguši muižnieki, par spīti karaļa aicinājumam, neatgriezās noliktā termiņā, lai izlūgtos lēņa konfirmāciju, tad valdība viņu zemes pievienoja saviem domēņiem un izlēņoja tālāk poļu, leišu un vācu muižniekiem, pie kam vasaļiem uz šiem jauniem lēņiem parasti bij stipri ierobežotas mantojuma un rīcības tiesības.⁴ Bez tam ar karaļa Stefana 1581. g. privilēģiju un 1582. g. izdotām Constitutiones Livoniae pilsētu pilsoņi dabūja tiesības iegūt un valdīt muižnieku zemes, kas pa daļai izskaidrojams ar to, ka no šīm muižām vairs nebija jāpilda personisks bruņnieka dienasts, bet tikai jādod — ik no 15 zemnieku ciematiem — apbruņots jātnieks, kas muižnieka vietā gāja kara dienastā. Tā tad stingri formāli runājot, bruņnieku kārtas vairs nebija, jo bruņnieki bija kļuvuši par muižniekiem, kam rūpēja vai vienīgi tikai savas muižas ienākumi, kuŗu pacelšanai paplašināja tīrumus un pavairoja zemnieku klaušas.⁵

Zināms, poļu laikos kārtīgi varēja saimniekot tikai dažos novados, jo 25 gadus ilga Livonijas karš (1558.—83.) bija pārvērtis Vidzemi par postažu: zemnieki apkauti, aizbēguši vai aizvesti gūstā, ciemati un pils nodedzinātas. Rīgā vien atradās ap 20.000 zemnieku bēgļu. Pēc kāda 1586. g. ceļotāja vārdiem starp Rīgu un Tērbatu ne dziedāja gailis, ne rēja suns. Tīrumi bij aizauguši ar

³ Fr. G. v. Bunge, Geschichte des liv-, est- und curländischen Privatrechts, 148. Petersburg, 1862.

⁴ Bunge, 150. O. Schmidt, Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands, 221.

⁵ A. Tiesenhausen, Ausgewählte Schriften und Aufzeichnungen. Leipzig, 1890.

¹ Latvijas vēsture, I. 105. Maskavā, 1922.

² Lettland förr och nu, 193—5. Stockholm, 1926.

jaunu mežu, un zemnieki zirgu trūkuma dēļ jūdza arklā 3—4 sievietes.⁶ Postā pamesto ciematu skaits bij ļoti liels. Augstrozē no 39 mājām tikai 6 apdzīvotas, Bērzaunē no 144 saimniekiem bij palikuši vairs tikai 56. Ja vācu laiku beigās starp muižniekiem un zemniekiem pastāvēja sen nodibinātas patriarhālas attiecības, tad tagad, līdz ubaga spieķim nonākušas, naidā nostājās pretīm abas iedzīvotāju kārtas, jo jēdzieni par tiesībām un cilvēka personības vērtību bij stipri sašķobīti ilgajos kara gados. Spriežot pēc vācu avotiem, arī Polijas valsts varas priekšstāvji skatījās uz jauno provinci kā uz pagaidām okupētu ienaidnieka teritoriju, uz kuriem viņi „ar koka traukiem atnāca, ar sudraba galda lietām aizgāja.”⁷ Protams, poļu avoti šī laikmeta apstākļus tēlo taisni pretēji un visu vainu uzkrāuj vācu muižniekiem. Piem., 1599. g. 12. septembrī, sakarā ar D. Hilchena zemes tiesību projekta izstrādāšanu, Polijas politiskais darbinieks Andrejs Volāns turēja Rīgā runu, kurā viņš starp citu saka:⁸ „Parāša un ilgais pieradums to bij panācis, ka kungi bij pār tiem (t. i. zemniekiem) ieguvuši dzīves un nāves varu, un neatbalstoties uz nekāda likumīga taisnīguma pamata, bet izlietojot prāta vietā vienīgi savas iegribas, vērs tās pret tiem, nereti dodami vaļu savām liekām dusmām un trakumam, un tiem atņem dzīvību. Zemniekiem netiek dota nekāda iespēja griezties (ar sūdzībām) pie augstākas tiesas (magistrāta), un savas dzīvības glābšanai un savu īpašumu sargāšanai viņiem nav citas aizsardzības, kā tikai tā, ja viņiem laimējas dabūt sev kādu žēlīgu un labvēlīgu kungu, kas mīl taisnību un godprātību. Bet ja gadās kāds nežēlīgs, mantkārīgs un sīksts, tad tik lielā mērā katrs no viņiem ir par savu dzīvību un mantu nedrošībā, ka tam vienmēr jābaidās par nelaimi un viņa dzīve ne mazāk kā arī visa viņa iztikšana ir neganta kunga itkā satrakotas vētras varā.” Tā kā poļu laikmets gandrīz vēl nemaz nav pētīts, tad novērtējot pretrunīgās laika biedru liecības jā-

būt ļoti uzmanīgam. Puslīdz droši var apgalvot vienīgi to, ka ilgā kara un citu nelabvēlīgu apstākļu rezultātā zemnieku stāvoklis bij palicis ļaunāks nekā 16. g. pirmā pusē. Tiesa, 1586. g. karalis Stefans Batorijs prasīja no Vidzemes landtāga, lai muižnieki samazina zemnieku kļaušas un nodevas un nepeļ tos ar rīkstēm, jo „kungi tik nežēlīgi apspiež nabaga zemju ļaudis un uzliek tiem tik cietsirdīgas kļaušas un sodus, ka nekas tam līdzīgs nav vēl dzirdēts visā plašā pasaulē, pat ne starp pagāniem un mežoniem.”⁹ Kad muižnieki šo prasību noraidīja, Stefans draudēja atņemt Sigismunda Augusta privilēģiju, bet karaļa ātrās nāves dēļ viss palika pa vecam.

19. Pirmā zviedru zemes revīzija Vidzemē.

Zviedrijas troņa dēļ izcēlās poļu un zviedru karš (1600.—29.), ko izcīnīja Baltijā. Sākumā kara laime bij zviedru pusē, un jau 1601. g. pavasarī Sedermanlandes hercogs Kārlis bij okupējis Vidzemes lielāko daļu, atskaitot Rīgas apkārtni un Latgali. Frontes aizmugurē starp 1601. g. 10. aprīli un 18. jūniju notika zemes revīzija ar Kārļa 1600. g. 5. decembra rīkojumu. Revīzijas materiāli glabājas Stokholmā valsts archīvā, un somu vēsturnieks Arvi Korhonens pirmais publicēja izvilumus no šīm aktīm¹. Šo revīziju esmu plaši apskatījis savā Pagasta vēsturē un fragmentu pārspiedis brošūrā Smiltenes novada zemnieki 1601.—30. g. Revīzija sniedz drošus datus par zemnieku zemes lielumu arklos, kurus var sagrupēt šādos saimniecību tipos.²

Arklu šķiras	Bijušā ordeņa teritorijā ciematu		virsbiskapijas teritorijā ciematu	
	skaits	%	skaits	%
2, 1 ³ / ₄ , 1 ¹ / ₂ , 1 ¹ / ₄	18	1,07	41	2,68
1	732	43,67	289	18,91
7/8, 3/4, 5/8	3	0,2	221	14,46
1/2, 3/8	710	42,36	731	47,84
1/4	203	12,11	217	15,20
1/8	10	0,59	29	1,91
Kopā . . .	1676	100	1528	100

⁶ Mitteilungen, IV. 518.

⁷ Mitteilungen, II. 427.

⁸ A. Spekke, Poļu laiku Livonijas apstākļi dažu jaunu avotu gaismā, 709. Daugava, 1930., Nr. 6.

⁹ Kelch, Liefländische Historia, 420. (1695).

¹ A. Korhonen, Rootsii revisjon Baltimaal 1601 aastal. Tartu, 1926.

² A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 213—215.

Redzam, ka bijušā ordeņa teritorijā saimnieku vairums bij „pilni vīri“ jeb vesela arkla arāji — 43,67%, pusenieku — 42,36% un ceturtnieku — 12,11%. Vīrs tiem atradās 1,07% plāna lielsaimnieku virskārta un pašā apakšā 0,59% asmītnieku. Bijušā Rīgas virsbīskapijas teritorijā arkli ir daudz vairāk sadrumstaloti, pie kam apvienojot pilnus vīrus ar $\frac{7}{8}$, $\frac{3}{4}$ un $\frac{5}{8}$ arkla arājiem dabūjam šādu samēru: pusenieku — 47,84%, pilnu vīru — 33,37% un ceturtnieku — 14,20%. Tāpat šais novados bij samērā vairāk lielsaimnieku un asmītnieku nekā ordeņa teritorijā. Postā pamesto arklu bij maz — 262 uz 2107 $\frac{3}{8}$ apļaužotiem arkliem jeb 11% no visas iekoptās zemes. Lielsaimnieku (1—2 arkli) vairums bij brīvzemnieki. Tie bij agrāko leimaņu pēcteči un turēja katrs pa kaŗa zirgam, lai gan paši vairs kaŗā neŗāja. Tādi leimaņi bij Turaidā, Rūjienā, Krimuldā, Raunā, Cēsis, Cesvainē un Siguldā. Otra svabadnieku šķira bij amatnieki, kas savu brīvzemi atpelnīja ar kādu amatu. Piem., Cēsu ratnieks taisīja muiŗai par brīvu ratus. Bieŗi brīvzemnieks kalpoja par bisenieku, kuŗa uzdevums bij piegādāt muiŗai medijumu. Pēdējā svabadnieku šķira bij leidas vīri, kas atpirkās no klauŗšām un kunga tiesas ar 20—100 mārķām naudā, mucu alus un podu linu.

Pārējie saimnieki deva dzimtkungam klauŗsas un nodevas, ko ņēma pēc arkliem, ciematiem, pagastiem un to kopām. Labību aplika pēc tiem pašiem diviem principiem kā vācu laikos: desmito tiesu deva 13 kungu valstis, kunga tiesu — 12. Par Valmieru teikts: „no seniem laikiem viņiem labības desmito atņēma uz lauka pēc raŗas lieluma. Bet tā kā bīskapa (O. ņenkinga 1587.—1621.) laikā izmēŗija zemi, tad noteica labības tiesu pēc arkliem“. Tās lielums parasti bij 4 pūri rudzu, mieŗu un auzu „latvieŗu jeb kungu mēŗā“ no divzīrgu zemes jeb arkla. Citur ņēma 6 pūrus, bet tie bij noteikti Rīgas mēŗā un patiesībā līdzīgi 4 vietējiem pūriem. Turpretim desmitā tiesa bij lielāka, kas redzams no dažām zemes revidentu atzīmēm. Piem., par Raunu teikts: „Poļu laikos viņiem ņēma labības desmito ar tādu cietsirdību, ka nabaga ļaudīm palika tikai salmi un pelavas.“

Limbaŗnieku nodevu sarakstā ir šāda piezīme: „Poļi ņēma labības desmito; no katra izsētā pūra prasīja 4—5 pūrus lielā vietējā mēŗā, tā ka ļaudīm atlika tikai pelavas“. Sprieŗot pēc tā paŗa avota, zviedŗi desmitai tiesai ņēma vienīgi sēklas daļu, kas ievērojot tā laika vidējo raŗu līdzinās ceturttam vai piektam graudam.

ŗai lietā ir svarīga Doles salas veco zemnieku liecība zviedŗu zemes revidentiem 1624. gadā: „Vecos laikos,“ viņi stāsta, „zemniekiem bij sava labība jānopļauj un jāsakŗauj kaudzēs, no kuŗām bij jā aizved uz muiŗu kungam ik ceturttā kaudze ar visiem salmiem un neizkulto labību. Tā kā tas zemniekiem bij par grūtu, tad kungi pavēlēja katram pilnam vīram, kam bij 1 arkls zemes, dot ik gadus 6 pūrus rudzu, mieŗu un 4 pūrus auzu.“ Tā tad viņiem bija jāved uz muiŗu kult ik ceturttā labības kaudze, ko tie sapļāva savos laukos. Bez tam, atdalot savu tiesu no zemnieka labības, siena, liniem, kaņepājiem un apiņiem, kungs drīkstēja izvēlēties labākos graudus, labāko ņķiedru un pilnāko biŗkoku. Par sienu to aplicina Rīgas landfōgtejas grāmatas, kur 1637. g. lasām: „Kungam piekrīt treŗā un labākā daļa no siena.“ ņī nodevas tehnika bij ļoti neracionāla un apgrūtināja zemniekus, jo tie nevarēja nokopt savu labību, pirms muiŗa nebij atskaitījusi desmito, resp. ceturto tiesu, ko kaudzēs vajadzēja vest pa sliktiem zemes ceļiem uz muiŗas rijām. Muiŗas administrācija bieŗi pārraudzīja saimnieku sētas, kas traucēja un kavēja darbus. Pat sliktos gados un vāŗās zemēs kungam bij tiesība izvēlēties labāko labību un ņķiedru. Tāpēc desmito tiesu (Zehender Schnitt) pamazām atvietoja ar pastāvīgu kunga tiesu (Stehende Gerechtigkeit). Rīgas pilsētas pagastos, landfōgtam vienojoties ar zemniekiem, ņo reformu izdarīja 1638. gadā, pie kam ceturttā grauda vietā saimniekiem bij jā dod „reiz par visām reizēm“ 4 pūri rudzu un mieŗu no katra arkla gadā. Tomēr nevienā novadā desmitās tiesas principu neatiecināja uz visiem lauku raŗojumiem, bet pa-

³ A. ņvābe, Latvju kulturas vēsture, I. 259.

rasti tikai uz trim labībām. Vai otrādi: kur no rudziem, miežiem un auzām ņēma kunga tiesu, desmito prasīja no medus un apiņiem.

Blakus arklam kā aplikšanas vienību lie-toja arklu kopu. Piem., Krimuldā 10 arklīm bij jādod vērsis, bet pieciem arklīm — cūka. Cēsīs ik diviem arklīm bij jāuztur labs kaņa zirgs. Tā tad pienākumi, kas citos novados bij uzlikti pagastiem, šē jau pārceļti uz neesošām arklu vienībām. Vainižos divas mājas deva kopā sieku zirņu, Biriņos divi saimnieki vienu maisu. Ka šīm ciematu grupām (apciemiem) bij jāpilda agrākie pagastu pienākumi, redzam no Smiltēnes ieraksta: „Senāk viņiem bij jādod divas cūkas no katras vakas, bet poļu laikos tiem uzspieda cūku ik no trim mājām.“ Protams, vēl joprojām pagasts bij nodevu vienība. Pagasti uzturēja kaņa un pasta zirgus (kleperus), deva katrs divus vērsus un govīs; bez tam vēl dažreiz divus barokļus, vai tos izpirka ar 10 mārķām naudā, tāpat kā vakas aitu. Smiltēnē katram pagastam bij jādod 2 pūri zirņu, 3 maisi un 3 zaķi. Par Trikātu teikts, ka pagasts savus tiesas lopus neaudzina, bet pērk: „Poļi katrai sētai lika maksāt 2 mārķas vēšu naudas. Agrāk lielie pagasti pirka divus vērsus, bet mazie vienu.“ Tā tad poļi bij jau paspējuši stipri vien sagrāut pagastu kā nodokļu tiesību institūtu, pārvērtuši „vakas tiesu“ naudā un to sadalījuši uz saimnieku arklīm vai ciematiem. Līdz ar to agrākās pagasta devas saplūda kopā ar saimnieka desmitās tiesas nodevām. Piem., Turaidā un Skujenē pagasts vairs nemaz nav aplikšanas vienība, bet agrākie pagasta lopi atvietoti ar individuāli maksājāmām cūku un vēšu naudām. Par spīti tam dažos novados vēl 1601. g. bij spēkā senā paraša rīkot pagasta dzīres kungiem un viņu ierēdņiem nodevu ievākšanas laikā. Mielasta nodevas gan bij stipri samazinājušās, un „pagastiņā“ galveno vietu ieņēma alus ar gaļas uzkožamiem.

Lielas pārmaiņas bij notikušas ierēdņu algos un ziņā. No plašā pils kalpotāju štāta palicis vairs tikai lauku skrīveris un muižkungs (Amtmann). Tas stāv sakarā ar poļu valdības priekšrakstu samazināt muižu ierēdņu skaitu, nometinot kalpotājus uz klau-

šu arklīm.⁴ Ja agrāk ierēdņi saņēma algu no pagastiem, tad tagad ierēdņu nodevas maksā atsevišķi saimnieki: Limbažos muižkungs dabūja 8 šķiliņus, skrīveris Vastlāvju pagastā 3 šķil. no aitu naudām, Miķeļa un Ziemas pagastā katreiz pa 6 šķil. no arkla „rakstu naudas“. Pagasta termiņi bij agrākie 2—4 gadā. 1601. g. revīzija saista tos vienīgi ar vakas jeb zemes naudas maksājumiem (wacken oder landtgeld); to ņēma pēc arklu skaita, un dažos novados tā bij pretstats vīra naudai (mangel), ko maksāja katrs ciemats jeb saime. Kur nodevas ievāca pēc desmitās tiesas principa, tur vēl izšķīra īpašu rudzu, miežu, lopu un medus pagastu. Ja revīzija vakas naudu konsekventi sauc par „zemes naudu“, tad tā ir liecība, ka mainījusies šī nodokļa tiesiskā daba. Par pagasta jeb vakas naudu sākumā sauca atpirkšanos no pagasta mielasta devām (solutio waccue). Bet feodālizējoties publiskām tiesībām un atsavinot tās privātām personām immobilīrtiesiska lēņa darījuma veidā nevien desmitā, bet arī vakas tiesa zaudē savu valststiesisko raksturu. Šai ziņā varam saskatīt zināmu līdzību ar vācu „bede“, kas pamazām palika par vienkāršu privāttiesisku gruntsnomu.⁵ Tādā stāvoklī atradās arī vakas nauda poļu laiku beigās.

1601. g. revīzija nepārprotami liecina par pagastu satversmes sairumu. Patiesībā pagastiem atstāts vairs tikai viens svarīgs pienākums: uzturēt kaņa un pasta zirgus un gādāt jaunus, kad vecie aizgājuši bojā; tas izskaidrojams ar laikmeta prasībām, kas pagāja nemitīgos kaņos. Pagastu kā nodevu vienību atvieto arkli, ciemati un to kopas. Tas pierāda, ka pagasti vairs nenoder financiāliem nolūkiem: kaņos un sērgās tie palikuši ļoti nevienlīdzīgi un daudzkārt zaudējuši arī savu teritoriālo vienību, jo poļi vieglu roku skaldīja pagastus ciematos, un tos grupās izlēņoja privātām personām. Nevien Livonijā, bet arī Krievijā un Polijā 16. g. s. vidū vērojama tieksme reformēt nodokļu sistēmu, ņe-

⁴ М. Довнаръ-Запольскій, Очерки по организации западно-русского крестьянства въ 16 в., 246 (1905).

⁵ R. Schröder, Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte, 1. 667—68. (1919).

mot par aplikšanas vienību izmērītās aŗamzemes platību un vērtību. Ja agrāk arkls bij pagastam uzlikto nodevu un kļaušu paja, resp. rēķināšanas vieninieks, kas norādīja, kāda daļa maksājama katram saimniekam,⁶ tad 16. g. s. otrā pusē, likvidējot agrākās nevajadzīgās ierēdņu nodevas, kā arī uzliekot jaunus nodokļus un prasot no katra novada zināmu kaŗavīru skaitu, radās vajadzība egālizēt un ūnificēt līdzšinējo arķlu nevienādību,⁷ lai nodokļi nasta gultos samērīgi uz visiem pavalstniekiem. Ja agrāk arkls bij noteikts pēc subjektīvām zemnieku maksāšanas un klausīšanas spējām, tad tagad, nodibinoties vairāku territōriju vietā vienai valsts varai, bij jāatrod objektīvs nodevu un kļaušu pajas (t. i. arkla) mērogs. To mēģināja sasniegt, izmērījot un novērtējot zemnieku zemi. Krievijā tas notika 16. g. s. otrā pusē, pie kam nodibināja tā saukto normālo arķlu.⁸ Arī Lietuvā Sigismunds Augusts un viņa pēcnācēji uzdeva izmērīt zemi valakās (волока), kuŗu lielums bij 30—36 morgi atkarībā no zemes labuma. Valaku savukārt iedalīja trīs laukos jeb rieŗās (рѣзь).⁹ Tā kā kopīgie kaŗi uzstādīja Vācu ordenim, Krievijai un Polijai vienādas finanŗu prasības, tad, protams, arī Vidzemei nevarēja iet secen šī 16. g. s. reforma. Cik plašos apmēros tā notika, nav zināms; tikai 1624. g. revīzija apliecina, ka to jau uzsākuši mestri Pletenbergis (1494.—1535.) un Firstenbergis (1557.—59.). Arī Rīgas virsbīskapijā „jau pirms krievu kaŗa“ zeme bij izmērīta, vismaz dažos novados. Poļu laikos šo darbu turpināja Cēsu bīskaps Ņenkings, pie kam — tāpat kā Lietavas valaku — Valmieras un Burtņieku arkla lielumu noteica uz apm. 30 mucasvietām jeb 60 pūrvietām.¹⁰

⁶ С. Веселовскій, Сошное письмо I. 364.

⁷ Mitteilungen, XVII. 541 § 8, Vidzemes brunniecības atbilde Kārlim IX. 1601. g.: „etzliche ihren rossdienst von 20 besetzten pauren ein pferdt, andere von gewissen haken, deren noch ein grosser unterscheid gewesen, dass etzliche grosse haken, deren wol drej oder vier auf einen gemeinen haken gerechnet werden können, ein pferd gehalten“.

⁸ Веселовскій, Сошное письмо, II. 348, 363. (1916).

⁹ М. Довнаръ-Запольскій, Очерки по организации западно-русскаго крестьянства въ 16 в., 199—204.

¹⁰ Труды, III. 12.

Tikai Latgalē, līdzīgi Polijas krievu apgabaliem, palika spēkā senā nodevu un kļaušu vienība — vesela gaita (служба), $\frac{1}{2}$ un $\frac{1}{4}$ gaitas.¹¹ Arklos bij izmērītas un novērtētas tikai dažu Latgales muiŗu zemes. Šie poļu laiku priekšdarbi sagatavoja ceļu galīgai zemes nodokļa reformai zviedru laikos.

Kā jau aizrādīts, revīzija liecina par pagastu territōrijas atsavināšanu poļu laikā. Piem., no Cēsu Siselēna pagasta 47 mājām veselas 30 bij atdotas privātām personām: 4 — balbierim, 3 — polim Galkovskim, 1 — trum-pētniekam, 9 — polim Maladovskim, 6 — ārstam, 2 — ieroŗu kalējam u. t. t. Nākošai solis bij iznīcināt dažas no atskaldītā pagasta mājām un ierīkot tur muiŗas. Piem., par Vidriŗu pagasta Korgeles ciemu teikts: „Šie seši zemnieki ir padzīti, jo tur jādibina muiŗa.“¹² Tas nebij atsevišķs gadījums, bet sistēma. Tāpēc nav taisnība H. fon Felkerzāmam, itkā šai laikmetā „muiŗnieki neesot izdarījuši latvieŗu zemnieku zemes uzurpāciju, bet uz dominija pamata vienīgi pārņēmuši savā rīcībā postā pamestus ciematus, uz kā agrākiem saimniekiem nav bijis nekādu pretenziju, jo šī zeme palikusi par bezsaimnieku lietu.“¹³ Tiesa, blakus zemnieku padzīšanai no mājām 1601. g. revīzija ziņo par aizbēguŗiem saimniekiem, kuŗu zeme palika postā. To apstrādāja dzimtkungi, vai arī dibināja jaunu muiŗu uz tukšo ciematu tīrumiem. Piem., Vestienas muiŗa cēlusies, apvienojot trīs saimnieku mājas. Šai ziņā ir raksturīga kāda Rīgas landfōgtejā izspriesta zemnieku lieta 1607. g. Muiŗkungs pavēlēja piecus saimniekus izlikt no mājām un uz viņu zemes ierīkot Piņķu muiŗu. Par to Piņķu saimnieks ar savu sievu ļoti uztraucās un nolamāja landfōgtu ar viņa palīgiem, piedraudot pat ar bisi. Lai gan apvainotie tiesā paskaidroja, ka viņi to darījuŗi aiz sāpēm un izmisuma, ka jāatstāj tēvu

¹¹ Труды, III. 88.

¹² „Diese nachfolgenden 6 Pauren sind vertrieben, weille da soll eine Hofflage angeleget werden“ (259a lpp.).

¹³ H. Baron Foelkersahm, Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands und Kurlands, 19. (1923).

tēvu iekopts ciemats, un tāpēc lūdza viņiem piedot, tiesa piesprieda nāves sodu.¹⁴

Protams, ka šādos apstākļos zemniekiem nebij iespējams aizstāvēt savas tiesības uz tēva zemi, un viņi labāk bēga svešumā nekā griezās pie tiesas. Ja nu muižnieki bez jebkādas varas ierunām varēja piesavināties nevien postā pamestus ciematus, bet palika nesodīti arī par saimnieku padzīšanu no viņu mājām, tad pamazām izveidojās uzskats, ka visa zeme pieder muižniekiem, kuņi var saimniekus pārvietot no viena ciemata uz otru kā savu dzīvo inventāru. Tāpēc nav brīnums, ka aizbēguša zemnieka vērtību rēķināja 40—70 mārkas, t. i. tikpat, cik toreiz maksāja darba zirgs.¹⁵ Stipri ierobežota bij arī dzimtļaužu rīcības brīvība attiecībā uz viņu kustamo mantu. Teņa Maideļa muižas tiesa 16. g. s. otrā pusē nosaka: „Nevienam zemniekam nav atļauts aizdot vai pārdot lopus, labību, medu, vaskus, medījumu un citas preces, pirms tās nav piesolītas muižai.“¹⁶ Ka šīs pirmpirkuma tiesības plaši izlietoja muižnieki, redzam no Bērzaunes dzimtkunga Tīzenhūzena saimniecības grāmatām 1578.—93. g. Uzpērkot zemnieku ražojumus par lētām cenām un dārgi tos pārdodot Rīgā, Tīzenhūzens apgrozīja daudz naudas. Tāpat Bērzaunes dzimtkungs atpirka zemnieku alu par 3 mārkām mucā un to viņiem atkal pārdeva savos krogos par 5 mārkām, jo 1567. g. landtāgs no jauna aizliedza zemniekiem pašiem izkrogēt alu un dedzināt degvīnu.¹⁷ Lai gan uz poļu revīzijas komisijas priekšlikumu 1598. g. landtāgs nolēma, ka „zemniekiem ir atļauts netraucēti vest uz pilsētām pārdot labību un citus ražojumus, kas paliek pāri pēc kunga nodevu un parādu nolīdzināšanas“, tomēr šādi lēmumi toreiz palika tikai uz papīra.¹⁸

Par muižu ienākumiem poļu laikos ir tikai gadījuma ziņas. Piem., priekšzīmīgais lauksaimnieks Tīzenhūzens veda saimniecības

grāmatas,¹⁹ no kuņām redzam, ka 1591. g. Bērzaunes muiža iekūla: no muižas laukiem 1086 pūru rudzu, 1208 p. miežu un 330 p. auzu; no saimnieku laukiem kunga tiesa: 82 pūri rudzu, 180 p. miežu un 170 p. auzu. Tā tad no zemnieku tiesas labības ienāca rudzu 13 un miežu 7 reiz mazāk, kas liecina, ka Bērzaunes dzimtkunga galvenais ieņēmumu avots bij muižas tīrumi, kuņus apstrādāja pilnīgi par brīvu 110 saimnieki ar saviem zirgiem un darbiniekiem. 1592. g. visi Tīzenhūzena ienākumi no 3 muižām un 2 pusmuižām līdzinājās 13.000 mārkām²⁰ jeb 4300 pūriem rudzu; citiem vārdiem, katrs saimnieks bij ražojis savam kungam vērtības par 40 pūriem rudzu. Tīzenhūzena dzimta varēja ēst no sudraba traukiem, dzert ārzemju vīnus no apzeltītiem kausiem, braukt četriem zirgiem. Viņu meita dabūja pūrā līdz zelta kakla rotu, kas maksāja 500 pūrus rudzu, pārļu vaiņagu par 180 pūriem un sarkana atlasa svārkus ar sidraba apšuvām par 80 pūriem. Tādi sadzīves sīkumi labi raksturo to sociālo un ekonomisko plaisu, kas pēc ilgā Livonijas kara pavērās starp muižniekiem un viņu zemniekiem. Tikai zinot šos faktus, kļūst pilnīgi saprotami Dāvida Hilchena 1599. g. sastādītā zemes tiesību projekta noteikumi par dzimtļaudīm, kas vismaz pa daļai bij pamatoti ar vietējām ieradumu tiesībām un tiesu praksi:²¹ „Dzimtļaudis un viņu bērni līdz ar kustamo un nekustamo mantu atrodas savu kungu varā un nedrīkst bez viņu gribas un atļaujas neko atsavināt, ne arī aiziet citur dzīvot.“ šī dzimtbūšanas tiesību norma, lai gan ar dažiem ierobežojumiem, palika par 17. un 18. g. s. zemnieku likumu un likumprojektu pamatu.²²

20. Otrā zviedru revīzija.

Poļu un zviedru karš pilnīgi izpostīja Vidzemi. Lai gan Vidzeme un Latgale bij vēl Polijas province, tomēr poļu un leišu kara-

¹⁴ A. Bulmerincq, Vier Bücher der Landvogtei der Stadt Riga, I. 329 nr. 47 (1923).

¹⁵ H. von Tiesenhausen, Schriften und Aufzeichnungen, 88—89.

¹⁶ Bunge, Archiv, VI. 215 § 15.

¹⁷ Mitteilungen, II. 18.

¹⁸ J. von Eckardt, Livland im 18 Jh., 83.

¹⁹ H. v. Tiesenhausen, Schriften u. Aufzeichnungen, 91.

²⁰ Turpat, 97.

²¹ A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, 146.

²² R. Wipper, David Hilchen, Filologu biedrības raksti, VIII. 225—40 (1928). Р. Ю. Виппер, Кодификаторы крепостного права в Лифляндии, 225—39. Сборник статей, посвящ. П. Н. Милюкову. Прага 1929.

spēks laupīdams un dedzinādams iznīcināja veselus pagastus, atņēma zemniekiem maizi un lopus, kā arī visādi spīdzināja (nogrieza ausis, izdūra acis) neaizsargātos ļaudis.¹ Izcēlās bads un mēris, kam pievienojās neredzēts aukstums 1601.—02. g. ziemā. Ļaužu bij nomaitāts tik daudz, ka 1601. g. rudenī nebija, kas labību pļauj. Zviedru karaspēka pavēlnieks grāfs Nasavs raksta 1601. g. 18. novembrī, ka² „šīs nabaga zemes bēdīgais stāvoklis nav vārdos aprakstāms, tam līdzīgu postu vēl nekur un nekad neesmu redzējis un dzirdējis; karaspēkam nav pārtikas un pulvera pat trim dienām; zemnieku labība, zirgi un lopi ir atņēmti, un viņi paši aizbēguši vai apmiruši“. Kādā citā oficiālā ziņojumā 1602. g. 8. oktobrī lasām:³ „Viss bez izņēmuma ir nopostīts, nodedzināts, nokauts, tā ka daudz jūdžu garā ceļā nevar sastapt nevienu dzīvu cilvēku, un par dažām vietām nevar zināt, vai tur jebkad ir dzīvojuši ļaudis; kas nav nogalināti, tie no bada tiktāl pagrimuši, ka zemnieki nevien nokauj viens otru un apēd, bet pat zog zagļus no karātāvām un slepkavas no bendes rata, lai aprītu viņu līķus“. Lai gan formāli karš beidzās tikai 1629. g. ar Altmarkas pamieru, tomēr jau 1624.—25. g. zviedru valdība uz Gustava Ādolda pavēli frontes aizmugurē izdarīja zemes revīziju, kas aptvēra Valmieras, Rīgas un pa daļai Valkas apriņķus. 1630. g. revīzija sniedz ziņas arī par Cēsu apriņķi, kas tikko bij atbrīvots no poļu varas. Šīs revīzijas rāda tipisku pēckara sabrukuma ainu,⁴ no kā būtu grūti spriest par miera laika apstākļiem 16. g. s. beigās, ja nebūtu atrasta 1601. g. revīzija.

23 kunga novados⁵ pirms poļu un zviedru postījumiem bij kopā 5158 zemnieku māju, no kurām 1624.—25. g. bij palikušas tikai 2416, tā tad aizgājušas postā 2742 saimnieku sētas jeb 53%. Pa atsevišķām valstīm atmatā

¹ Mitteilungen, XVII. 159—60.

² Mitteilungen, VII. 123.

³ Mitteilungen, XVII. 591.

⁴ A. Švābe, Latvju zemnieks 1624. g. Izgl. Min. Mēnešraksts 1922. g., 165 — 80 lp.

⁵ Ādažos, Allažos, Alojā, Burtņiekos, Dolē, Erģemē, Ēvelē, Krimuldā, Liepupē, Limbažos, Lugažos, Mālpilī, Nabē, Nītaurē, Raunā, Rūjienā, Salacē, Siguldā, Smiltēnē, Straupē, Turaidā, Vainižos, Valmierā.

palikušo ciematu skaits bij vēl lielāks: Alojā — 72%, Rūjienā — 70, Nabē — 68, Straupē — 65, Ēvelē — 64, Limbažos — 60. Veseli ciemi bij izkauti, izmiruši vai izklīduši, bet agrāko saimnieku vietā noietās uz dzīvi sveši ienācēji, kas uzplēsa par jaunu 25 g. laikā aizaugušos tīrumus un atmatas. Atskaitot Ādažus, pārējās 22 draudzēs bij pirms kara 2622 $\frac{1}{2}$ arkla zemnieku zemes, bet 1624.—30. g. vairs tikai 1331 $\frac{3}{8}$ arkla jeb 51%. Bet pat no šiem 1331 arkliem muižas klausās spēja iet tikai 949, t. i. 36% no visas pirmskara tīrumu platības bij pietiekoši apgādātas ar dzīvo inventāru un darba spēku, lai varētu kārtīgi saimniekot. 1624.—30. g. minētos 23 kunga novados bij pavisam tikai 2991 zirgs un 3143 liellopi, tā tad samērs 1:1,05. Turpretim 1913. g. tais pašās draudzēs bij apm. 18.000 zirgu un 72.000 liellopu. Lai gan šāds salīdzinājums nevar būt precīzs, tomēr vispārīgos vilcienos var teikt, ka 300 gados zirgu skaits bij palielinājies apm. 6, bet liellopu — 24 reizes, pie kam samērs starp zirgiem un liellopiem bij 1:4. 1624.—30. g. bez zirgiem bij pavisam 361 saimnieks un bez liellopiem 352. Tādu māju, kur nebija nevienas gov, Raunā bij 80, Smiltēnē — 33, Burtņiekos — 29, Valmierā — 28, Straupē — 27, Limbažos — 22 un t. t. Tāpēc 1630. g. vaku grāmatas gandrīz ik par otro saimnieku atzīmē: „visu parādā, nabags“⁶ vai arī: „visā Drustu pagastā ir tikai divi zirgi un nevienas gov, jo visu nolaupījuši poļi.“ Blomes pagasta vecāko ienaidnieks svilinājis uguni, bet saimniekus NN padarījis aklus, spīdzinājis, aizvedis gūstā, izlaupījis un t. t. Pēc manas statistikas 1624.—30. g. māju lielums Vidzemē bij

Arklu šķiras	Māju skaits
2 $\frac{1}{2}$	2
2	2
1 $\frac{1}{2}$	3
1	639
$\frac{3}{4}$	57
$\frac{5}{8}$	1
$\frac{1}{2}$	1057
$\frac{3}{8}$	2
$\frac{1}{4}$	488
$\frac{1}{8}$	68
	2319

⁶ A. Švābe, Smiltēnes novada zemnieki 1601. un 1630. g., 15—17. Rīgā, 1927.

Tā tad no 2319 saimniekiem 1057 jeb 45,5% bij vienzirga zeme — tie bij pusarklinieki; pēc skaita nākošā plašākā saimnieku grupa bij „pilni vīri“ jeb arklinieki: 639 saimnieki jeb 27,5%. Apmēram tikpat daudz (488) bij arī sīksaimnieku jeb $\frac{1}{4}$ arkla arāju — 21%. Turpretim asmītnieku ($\frac{1}{8}$), kuņu skaits vēl akos gadu desmitos un simteņos paliek arvien lielāks, bij tikai 68 jeb 3%. 1624. un 30. g. revīzijas sniedz arī pirmās drošās ziņas par arklu lielumu.⁷ Lai gan vēl 1518. g. Pāles zemnieki apliecināja vasaļu tiesā, ka viņi „valdot un lietojot savu zemi no seniem laikiem bez šņores un mēra“, tomēr vismaz dažos apgabalos zemnieku zeme bij izmērīta vācu un poļu laikos. Par bijušo ordeņa teritoriju to apliecina Rūjienas un Lugažu zemnieki. Rūjienieši ziņoja zviedru revidentiem, ka „jau mestrs Firstenbergis (1557.—59.) licis zemi izmērīt, piešķirot katram zemniekam pusarkla. Bet drīz ļaužu bijis par daudz, un poļu kastelāns nometinājis uz viena arkla 4 saimniekus. Katrs no ceturtniekiem varējis izsēt ziemāju laukā tikai 3 pūrus rudzu, bet vasarājas laukā 3 pūrus miežu un 2 pūrus auzu.“ To pašu apliecina lugažnieki. — „Mestrs Pletenbergis (1494.—1535.) licis izmērīt zemi, un kur vien atradis vienā saimē 3—4 precētus pārus, tos izdalījis un katram ierādījis tik daudz zemes, ka viņš uz viena lauka varējis izsēt 2—2 $\frac{1}{2}$ pūru rudzu, uz otra — tikpat daudz vasarājas“. Par Rīgas virsbīskapiju to pašu dabūjam zināt no Smiltenes Blomes pagasta vecākā liecības 1630. g. Viņš saka: „zemi samērēja arklos pirms krievu kaŗa, bet nezinu, vai tie bij vācu vai mestra arkli“. Valmierieši liecina: „Mūsu lauki ir sadalīti morgenos, pie kam 20 morgenu iet arklā. Katrā morgenā var izsēt 3 Rīgas pūrus jeb 1 $\frac{1}{2}$ mucas labības, bet veselā arklā — 60 pūrus jeb 30 mucas.“ Ēveles Sūrmaņa pag. stārasts saka: „Vienā arklā šņoņu skaits ir 20, katra šņore 100 soļus liela, bet ik 100 soļos sēj 3 Rīgas pūrus; 60 pūri dod vienu arklu.“Tā tad dažos novados arkls bij apm. 60 pūrvietas jeb 30 mucasvietas liels, turpretim

citos tikai 30—36 pūrvietas.⁸ Bez tam Dau-gavgrīvā vēl pieminēti lielle „mestra jeb poļu arkli“, kas līdzinājās 180 pūrvietām; tomēr zemnieku zeme nebija sadalīta šais arklos,

1630. g. sēklas un zirgu trūkuma dēļ rets saimnieks bij apsējis visus laukus. Par kādu Palsmaņa pagasta saimnieku teikts: „sieku rudzu un miežu ierušinājis ar trim kapļiem“. Par viņa kaimiņu liecina vaku grāmata: „Viņam ir $\frac{1}{4}$ arkla zemes, bet jau 5 gadus neviena lopa. Rudzu zemi aŗot, māte ar meitu vilka arklu, bet tēvs turēja balstu, lai iesētu pussieka rudzu“.⁹ Zemi apstrādāja pēc trijlauku kārtības. Par Burtnieku mācītāju teikts, ka viņa muižā ir trīs lauki jeb lates: katrā laukā sēj 20 pūrus labības. Bet šur tur muižās Rīgas tuvumā jau saimniekoja ar 4 laukiem, kā tas bij Dolē. Zemnieku zeme bij apgrūtināta ar kļaušām, kuņu lielums un veids bij atkarīgs no saimnieka zemes platības, zirgu skaita, saimes lieluma un muižas vajadzībām. 21 kunga novads 1624.—30. g. deva šādu kļaušu dienu skaitu nedēļā:

1056 mājas ik nedēļas katra 5 dienas, kopā	5280
23 „ „ „ „ 4 „ „	92
494 „ „ „ „ 3 „ „	1482
49 „ „ „ „ 2 „ „	98
1 „ „ „ „ 1 „ „	1
1623 mājas kopā	6953

Dažās muižās strādāja vairāk kā 100 darbinieku ikdienas: Burtniekos — 182, Valmierā — 150, Rūjienā — 102, Limbažos — 105 un t. t. Bet saimniekiem gāja zudumā vēl lielāks darba dienu skaits nekā ieguva muiža: pirmdiena pagāja, kamēr strādnieki sataisījās ceļā un no sava pagasta gala nokļuva muižā. Tāpēc saimnieks zaudēja 6 darba dienas, bet muižnieks dabūja tikai 5. Pēc kļaušu lieluma 1623 saimniecības dalījās šādi: nedēļas darbiniekus sūtīja 65%, trīs dienas nedēļā 30% saimnieku. Caurmērā 1 arkls zemnieku zemes bij apgrūtināts šādām nodevām par labu kungam: 4 pūri rudzu, miežu un auzu; sieks kviešu, zirņu, griķu, rāceņu; $\frac{1}{2}$ poda linu, kaņepāju, apiņu; 10 galviņas

⁸ Pēc kādas igauņu liecības 1607. g. $\frac{1}{4}$ arkla saimnieks katrā laukā sēj 3 pūrus jeb trijos laukos 9 pūrus.

⁹ A. Švābe, Smiltenes novada zemnieki, 17.

⁷ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 244—5.

kāpostu, 10 olas, 2—4 vistas, 1 aita, 1 vezums siena un malkas, 10 sētas mieti, 1 maiss, 1—2 valgi, 2—4 mārc. dzijas, 3—10 mārcas naudā; dažos novados arī viena riekšava sinepju. Kunga tiesa no medus bij $\frac{1}{10}$, bet dažreiz $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$. Bez tam muižai bij tiesība atpirkt no zemniekiem arī pārējo medu par cietām cenām.

Ar kādām tiesībām vecie saimnieki valdīja tēva novadu un svešie bēgļi apmetās uz postā pamestiem arkliem, par to 1624. g. revīzijā nav nekādu tiešu norādījumu. Bet no revīzijas instrukcijas 15. panta dabūjam zināt, ka muižai nebij tiesības ievilkt zemnieku postā pamestos ciematus, kuņas varēja lietot un valdīt vienīgi pagasta saimnieki. Tomēr šādi gadījumi notika, kā to liecina Inciema muižas izcelšanās no Immeciemā. Proti, 1624. g. revīzijā teikts: „Immeciemā agrāk dzīvoja 12 zemnieki un viens vācietis ar 14 arkliem zemes, uz kuņas Turaidas kungs B. fon Vālens ierīkoja lopmuižu, apsēdams un izlietodams šo zemi Turaidas pils vajadzībām.“ Par muižas tīrumu lielumu 1624. g. uzglabājušās gadījuma ziņas: Ādažos izsēts ziemāju un vasarāju kopā 80 pūru, Dolē un Mālpilī — 153, Nītaurē — 190, Lēdurgā — 199. Tā kā Ādažos ikdienas vasaras laikā strādāja 20 darbinieku, Dolē — 19, Mālpilī — 44 un Nītaurē — 32, tad tas liecina par klaušu sistēmas neražīgumu, jo iznāk, ka viens strādnieks varēja apart un nokopt tikai 4—8 pūrvietas gadā.

21. Muižnieki nav vairs kakla kungi.

Jau 1601. g. maija sarunās ar Vidzemes kārtām par padošanos Zviedrijai Zēdermanlandes hercogs Kārlis (no 1604. g. karalis) lika muižniecībai priekšā:¹ „Piektkārt, lai šīs zemes zemnieki būtu brīvi un varētu savus bērņus sūtīt skolās mācīties grāmatu mākslās un citos amatos, kas nāktu zemei tikai par labu, jo zemniekiem ir vairāk dēlu nekā vajadzīgs mājas valdīšanai; bez tam turēt ļaudis kā vergus vai pirktus dreļļus un izmantot pēc patikas aizliedz kristīgā ticība un labi tikumi, jo šādu verdzību jau sen ir atcēluši

kristīgo tautu likumi un tiesības.“ Šāds priekšlikums bij saprotams, ievērojot to, ka Zviedrija nepazīna dzimtbūšanas. Uz to Vidzemes bruņniecība atbildēja tā paša gada 28. maijā:² — Ar šādu priekšlikumu jau savā laikā griezies poļu karalis Stefāns, bet muižniecība to noraidījusi, atsaukdams uz savām senām privilēģijām un brīvībām. Kad minētais karalis pēriena vietā zemnieku pārkāpumus grībējis sodīt ar naudas sodu, tad viņi paši lūguši atstāt veco kārtību, pie kuņas esot pieraduši jau viņu vecāki un senči. Tas pierādot, ka zemnieki stiprāk turoties pie savas verdzības nekā Rīgas pilsēta pie savām brīvībām. Bez tam izceļoties zemnieku nemieriem Igaunijā, ko nācies apspiest muižniekiem un valdībai ar uguni un zobenu, poļu karalis mainījis savus uzskatus un oficiāli aizliedzis zemniekiem nēsāt ieročus, piebilstot, ka nerriem un bērņiem nevar dot rokā spieķus. Ja arī kungi privātā kārtā dotu brīvību dažiem labas dabas dzimtļaudīm, lai tos pielaiestu pie godīgiem un zemei vajadzīgiem amatiem un ja ar to netiktu aizkārtas muižnieku privilēģijas un immunitāte, tad par to varot lemt vienīgi nākotnē sasaucamais bruņnieku landtāgs.

Šie muižniecības iebildumi pret zemnieku brīvīšanu ir ļoti raksturīgi. Ja atskaita frazeoloģiski minētās „senās privilēģijas“ un anekdotus, visa argumentācija balstās uz dzimtļaužu iedzimto verdziskumu un ļauno dabu, pielīdzinot tos nesaprātīgiem „nerriem un bērņiem“. Šo iemīļoto formulu vēl 1924. g. lietoja A. fon Tobīns,³ vēsturiski attaisnodams Vidzemes muižniecības rīcību 18. g. s.: „Ja arī bieži valdīja bardzība, tomēr visumā Vidzemes dzimtkungi skatījās uz saviem dzimtļaudīm kā uz lieliem bērņiem, kas bij nodoti viņu gādībā.“ Bet no tās pašas muižniecības atbildes un citiem dokumentiem zinām, ka šie „nerri un bērņi“ sēdēja pagasta tiesā kā tiesneši, patstāvīgi izlemdami savas civilīetas un uzstādamies par lietpratējiem un lieciniekiem muižnieku robežu prāvās. Ja 1601. g. 28. maijā viens no šīs atbildes autoriem J. fon Tizenhauzens motivē dzimtbūša-

² Mitteilungen, XVII. 540.

³ Ostdeutsche Monatshefte, 1924, Heft 12, S. 682.

¹ Mitteilungen, XVII. 532.

nas vajadzību ar to, ka „bērniem un neriem nevar dot rokā spieķus“, tad no viņa paša ziņojuma Kārlim 1601. g. 14. aprīlī redzam, ka cīņā pret poļiem bij iesaukti kaŗa dienastā un apbruņoti ar šautenēm „no 4 zemniekiem ik piektais vīrs“⁴; tā tad dzimtļaužu pielīdzināšanai nepilngadīgiem bērniem bij politisks nolūks: tikt vaļā no jaunā valdnieka nepatīkamā priekšlikuma. Tā kā drīz pēc tam hercoga Kārļa stāvoklis kaŗā pret Poliju palika kritisks, tad protams viņam bij jāatsakās no savām prasībām, lai saistītu pie sevis Zviedrijas pusē pārgājušos Vidzemes muižniekus. Šai ziņā ir interesanta Kārļa izdotā privilēģija⁵ Tērbatas bruņniecībai 1602. g. 13. jūlijā. Lai gan zviedru valdība vēl formāli atstāja muižniecībai „tiesības uz dzimtļaužu kaklu un roku“, tomēr faktiski visas zemnieku krimināllietas, par kuŗām draudēja sods pie „miesas un dzīvības“, bij jānodod kārtējai tiesai, kas sastāvēja no 6 muižniekiem ar zviedru armijas pavēlnieku kā priekšsēdētāju.⁶

Tiesu reformu turpināja karalis Gustavs Ādolfs, 1630.—32. g. nodibinādams katrā apriņķī zemes tiesu, kuŗai piekrita muižnieku un zemnieku civīl- un krimināllietas, ciktāl tās neatradās citu tiesu iestāžu kompetencē. Ar to muižnieki zaudēja civīlo un kriminālo jurisdikciju pār saviem dzimtļaudīm. 1630. g. likums tiem atstāja vairs tikai tiesības aizturēt un apcietināt noziedznieku sava novada robežās. Tā tad no šī laika muižnieki vairs nebija zemnieku kakla kungī (Halsherr), jo dzimtļaužu „kakla lietas“ izsprieda valsts tiesa. Tomēr 1632. g. tiesu iekārtas likuma 11. pants paskaidro, ka zemes tiesa domāta „zemnieku savstarpējām sūdzībām par parādiem, patvarību, sitieniem, apvainojumiem, mantojumiem, lopu un citiem mantas zaudējumiem, ne atceļot mājas pārmācības tiesības (Hausrecht), ko kristīga cilvēka pazemībā un sodu mērenībā var izlietot katrs dzimtkungs un nama tēvs pret saviem pa-

valstniekiem, saimi un zemniekiem“. Šīs disciplinārās varas robežas noteiktas vārdos „ar mērenu pārmācību“, kas praksē nozīmēja to, ka muižas administrācijai bij tiesība sodīt zemniekus ar 10 pājiem rīkšu, sitot ar katru pāri 3—4 reizes. No Kārlim XI. iesniegtām zemnieku sūdzībām zinām, ka „mājas pārmācības tiesības“ deva plašu vaļu muižnieku patvarībām un bieži laupīja dzimtļaudīm katru iespēju izlietot 1632. g. likumā paredzētās tiesības sūdzēties hōftiesā pret dzimtkungiem: „Zemes tiesa nevar pieņemt sūdzības, ko ceļ zemnieki visi kopā vai vairumā pret saviem kungiem un viņu ierēdņiem vai amata personām par pārmērīgu apspiešanu un nepanesamu bardzību; šais un līdzīgās lietās jāgriežas pie hōftiesas.“ Tā šis Gustava Ādolfa labi domātais noteikums nesasniedza savu mērķi.

Par zemnieku tiesībām uz tēva novadu ziņas joprojām ir ļoti trūcīgas. Bieži jāsecina no netiešiem avotiem. — Pļavu izdošana nomā starp kaimiņu saimniekiem bij parasta lieta un, acīmredzot, notika uz zemnieku ieradumu tiesību pamata. Zināms arī gadījums, kur viens zemnieks ieķīlā otram gabalu savas pļavas par 2 podiem labības. No kādas krimināllietas dabūjam zināt, ka viens saimnieks nopircis par zirgu un 7 dāldejiem no otra riju noplēšanai. Šīs gadījuma liecības iegūstam no muižnieku prāvām kā lietas izmeklēšanas blakus apstākļus; tāpēc nevar spriest, cik bieži notika šādi darījumi ar gruntsgabaliem zemnieku starpā. Tomēr arī šie avoti liecina, ka pašu dzimtļaužu tiesiskā apziņa uztvēra tiesības uz tēva ciematu kā muižtiesisku īpašumu, lai gan pēc zemes tiesībām kā zemnieku, tā muižnieku⁷ zeme joprojām bij valsts īpašums (dominium directum). Tikpat neskaidrs ir jautājums par dzimtļaužu atsavināšanu bez zemes. Lai saprastu šos darījumus, jāievēro, ka visi noteikumi par dzimtļaudīm sprauž sev par mērķi piecietināt zemniekus pie zemes un līdz ar to pavairot muižas ienākumus. Katrs aizbēdzis saimnieks ļoti jūtami samazināja muižas vērtību, kāpēc dzimtļaužu „pārdošana“ vai „dāvināšana“

⁴ Mitteilungen, XVII. 546.

⁵ Mitteilungen, XVII. 583.

⁶ Mitteilungen, XVII. 583.

⁷ Mitteilungen, XVII. 542 § 8.

otram muižniekam, pat pret samaksu, bij ekonomiski neizdevīga operācija. Zemnieka sēta bez saimnieka bij nevērtīga postaža, kuŗā muižai bij jāiegulda liels kapitāls, ieliekot par jaunsaimnieku kādu bezzemnieku, lai aizpildītu to kļaušu un nodevu robu, kas cēlās atsavinot savu dzimtcilvēku citam. Tāpēc visi darījumi ar dzimtļaudīm prasa lielu uzmanību. Dažreiz tiešām notika dzimtļaužu maiņas un dāvinājuma darījumi neatkarīgi no zemnieku zemes, bet arī tad viens kungs cēdēja otram visu nedalītu saimnieka saimi ar viņas „lopiem, kustamo mantu un īpašumiem“. Vai pārvietojot dzimtļaužu saimi no vienas muižas uz otru, prasīja arī saimnieka piekrišanu, nav zināms, bet gan ticams, jo citādi ieguvējam nebija drošības, ka atsavinātie ļaudis nebēg uz citu novadu vai pat pār robežu uz ārzemēm, no kurienes tos nebija gandrīz nekādas iespējas atprasīt. Šai ziņā ir ļoti raksturīga zviedru valdības atbilde Vidzemes muižniecībai 1643. g. uz viņas lūgumu palīdzēt atprasīt dzimtļaudis, kas aizbēguši uz Krieviju un Kurzemi: „Tā kā tas nav krievu tautas dabā izlaist no savām rokām to, ko viņa reiz ir dabūjusi, tad būtu labāk, ja Vidzemē katrs izturētos pret saviem zemniekiem tā, lai viņiem nebūtu iemesla bēgt uz citurieni“. Tā pati doma, ka dzimtļaudis ir muižnieka labklājības pamats un tāpēc pret viņiem jāizturas cilvēcīgi, izskan no kāda 1642. g. noslēgta nomas līguma: „Rentniekam jānometina zemnieki uz postā pamestām zemēm un viņu vajadzībām jāceļ ēkas uz sava rēķina. Ja rentnieka vainas dēļ aizbēgtu līdz ar inventāru nodotie zemnieki, tad viņam pašam tie jāgādā rokā vai arī to vietā jādabū citi tikpat labi saimnieki ar lopiem un saimēm, ko aplaužot zemi. Tāpat viņam nav brīvi aplikt zemniekus ar nepanesamu desmito tiesu vai pārmērīgiem kļaušu darbiem, ne arī tos nelikumīgā kārtā apspiest, ievācot viņu desmito“.

22. Cīņa ar bēgļiem.

Ir daļa taisnības R. Vipera formulai, ka „dzimtbūšana ir pastāvīgs, nepārtraukts karš. Zemnieki dzimtbūšanu nekad neatzina, muižnieka tajā arvien redzēja, blakus saimniecī-

skam labumam, vēl arī terora līdzekli, bez kā tie nevar eksistēt viņiem naidīgu iedzīvotāju vidū.“¹ Tiešām, zemnieki simtiem ik dienas pārkāpa dzimtbūšanas pamatnoteikumu, ka bez atļaujas nav brīvi atstāt kunga novadu. Dzimtļaužu bēgšana bija pasīva cīņa pret toreizējo tiesisko iekārtu. Šis jautājums bija tā sasāpējis, ka 1668. g. ģenerālgubernātors izsūta kareivju patruļas uz robežām un pārceļtuvēm, lai gūstītu bēgļus.² Zemnieki bēga uz Kurzemi, poļu Latgali un Krieviju, un zviedru valdība uzdeva saviem ārvalstu sūtņiem diplomātiskā ceļā panākt bēgļu izdošanu. 1422. g. Limbažu mantāgā pieņemtā statūtu grāmata ar nosaukumu Vidējās bruņnieku tiesības 1648. g. gan ieguva likumu grāmatas spēku, bet tā nepazīst ne dzimtbūšanu, ne muižas kundzību. Tāpēc tā nevarēja apmierināt 17. g. s. muižnieku neatliekamās prasības, lai ar likumu tiktu nokārtots bēgļu izdošanas jautājums. Vidzemes saimnieciskais stāvoklis bija atkal stipri satricināts no zviedru un poļu-krievu kara, pie kam 1656. g. krievu karaspēks izlaupīja visu zemi līdz pat Rīgai un 1656.—57. g. plosījās mēris. Ar 1660. g. noslēgto Olivas mieru Polija uz visiem laikiem atteicās no Vidzemes par labu Zviedrijai. Muižnieki atkal ļoti cieta no zemnieku trūkuma, kas bija aizbēguši vai nomiruši sērgās. Pēckara nebūšanu un saimniecisko grūtību likvidēšanai 1668. g. izsludināja jaunus Zemes policijas noteikumus, kuŗus 1671. g. — gadu pirms Kārļa XI. pilngadības — apstiprināja Hedviga Eleonora uz aizbildņu valdības priekšlikumu. No Vidzemes landtāga protokoliem redzam, ka muižniecība steidzās dabūt viņai vēlāmā likumprojekta konfirmāciju pirms Kārļa XI. pilngadības, uzmanīgi sekodama visiem apstākļiem, kas kavēja šī rīkojumu krājuma stāšanos spēkā. 1673. g. landtāga protoklā atrodam šo policijas noteikumu jūsmīgu cildinājumu, nosaucot tos par „labi iekārtotas republikas varenēm un spēcīgiem pīlāriem“.³ Policijas noteikumu sma-

¹ R. Vipers, No XV. līdz XVIII. g. simtenim, 143. Rakstu krājums Latvieši (1930.).

² R. Vipers, Dzimtbūšanas laikmeta dokumenti Vidzemē, 121. Izgl. Min. Mēnešraksts, Nr. 2, 1927.

³ R. Vipers, turpat, 119.

guma punkts ir piektā nodaļa, kur atrodas 16 pantu liels dzimtbūšanas statūts. Līdz tam Vidzemē pastāvēja tikai atsevišķi līgumi un likumi par zemnieku piecietināšanu pie zemes un aizbēgušo dzimtlaužu izdošanu. Bet vesela rinda jautājumu palika nenoskaidroti: kas ir dzimtcilvēks, no kāda brīža viņš paliek par kunga novada piederumu, kam pieder dzimtlaužu bērni no dažādām laulībām, kādas ir viņu īpašuma tiesības un t. t. Bij jārada dzimtlaužu tiesību sistēma blakus muižnieku, namnieku un agrāko brīvo ļaužu tiesībām. Tas nebija viegls darbs, ja ievērojam, ka vēl 1737. g. Budberga un Šrādera zemes tiesību projekts nav skaidrībā, vai dzimtcilvēki ir muižnieka kustamā vai nekustamā manta. Grūtības bij tās, ka bij jāveido tiesību un pienākumu sistēma, kas atrastos vidū starp svabadnieku un dreļļu tiesību pasaulēm.

Protams, Vidzemes landtāga komisija, kas izstrādāja 1671. g. noteikumus, sistēmas vietā deva tikai dažus institūtus, kam toreiz bij aktuāla praktiska nozīme. Tāpēc Klaudija Tota dzimtbūšanas statūtā velti meklēt atbildi uz jautājumiem, kas mums šķiet svarīgi, bet kuŗu formulēšana 17. g. s. likumdevējiem vai nu šķita nesvarīga kā visiem pazīstams un neapstrīdēts juridisks fakts, vai arī sagādāja lielas teorētiskas grūtības. Piem., mūs pārsteidz, kāpēc šai statūtā nav noteikumu, ka dzimtkungs var savu dzimtvīru katrā laikā izlikt no mājām un atsavināt bez jebkādas varas ierunām, kādu tiesisku iekārtu 17. g. s. prēmē daži vēsturnieki. Vispār, nekur nav skaidriem vārdiem formulēts, ar kādām tiesībām dzimtvīrs valda tēva novadu, pie kā viņš ir saistīts un cik lielas ir viņa rīcības tiesības pār nekustamo mantu. Bez tam komisija atrada jau priekšā gatavus paraugus, pie kuŗiem arī turējās, piemērojot tos savām vajadzībām. Tie bij 1611. g. izdotie Piltenes likumi un statūti un 1617. g. uz viņu pamata izstrādātie Kurzemes statūti; pirmie satur 19 pantus par „Dzimtkungu varu pār viņu zemniekiem“, otrie — 14 pantus ar nosaukumu „Par privāto varu un līgumiem“. Jau tas vien, ka abi likumu krājumi izstrādāti

„klasiskā romiešu tiesību zemē — Kurzemē“, slikti ietekmēja dzimtlaužu tiesisko stāvokli. Šo kodifikāciju autori nevienam recipēja romiešu tiesību principus par servitūtiem un līgumiem, bet arī apsprieda katrā zemei un katram laikmetam īpatnējo dzimtbūšanas institūtu pēc romiešu normām par vergiem, ar kuŗām Kurzemes muižnieku dēli iepazinās Vācijas augstskolās. Šai ziņā ir sevišķi raksturīgi Kurzemes statūti, kas visus zemniekus sauca par „homines proprii“, pie kam agrāk tā sauca vienīgi vergus (dreļļus). Blakus vecāku varai pār bērniem (patria potestas) un aizbildņu varai pār nepilngadīgiem (potestas tutelarlis) Kurzemes statūti nosaka: „Pirmā privātā vara ir tā, kas pieder kungiem pār dzimtlaudīm jeb zemniekiem (§ 50). Pret šādu dzimtcilvēku, ja viņš aizbēg, nav vietas noilgumam, jo viņš atrodas sava kunga neierobežotā varā.“ Ar to dzimtcilvēka stāvoklis bij noteikts vēl sliktāks nekā romiešu vergam, kas jau imperijas laikā baudīja noilguma tiesības. Lai gan ne Polijas karalis, ne seims neapstiprināja Kurzemes statūtus, tomēr Kurzemes hercogistes tiesās tie ieguva likumu grāmatas spēku. Protams, ka šādu nepamatotu zemnieka pielīdzinājumu vergam nekad nebūtu apstiprinājusi pat Kārļa XI. aizbildņu valdība, lai gan tā sastāvēja no augstās zviedru aristokratijas locekļiem. Tāpēc Vidzemes landtāga komisijai, ņemot par paraugu Kurzemes un Piltenes statūtus, bij tie jāmikstina un jāatsakās no pārāk spilgtām romiešu doktrīnas formulām. Tas izteicās jau Klaudija Tota „policijas noteikumu“ terminoloģijā, jo Kurzemes statūtu jēdziens „homo proprius“ tikai vienreiz — laikam, aiz neuzmanības — tulkots ar vārdu „Leibeigener“, kamēr visur citur lietots parastais, vēsturiski nodibinātais jēdziens „Erbbauer“. Tāpat ar burtisku turēšanos pie Kurzemes statūtiem (§ 51) izskaidrojams, ka dažreiz 1671. g. likuma tekstā dzimtkunga vietā lietots vārds „Edelmann“ (§ 2, 5), kas ir nepareizi, jo Vidzemē zviedru laikos muižas varēja iegūt arī Rīgas namnieki, un tā tad nemuižnieks varēja būt par dzimtkungu.

Tā kā Klaudija Tota 1671. g. dzimtbūšanas statūtu esmu plašāk apskatījis jau citur,⁴ tad aprobežošos tikai ar īsu raksturojumu. — Dzimtļaudis ir īpaša ļaužu kārta, kuŗā var piedzimt, iestāties un arī no tās izstāties. Visi dzimtvīra pēcnācēji eo ipso ir dzimtļaudis; tāpat bērni vienmēr seko savam tēvam un pieder tam dzimtkungam, kuŗam pieder viņu tēvs. Ja zemnieks pieņem audzināt pamestu bērnu, vai arī bēgļa, ubaga un Rīgas strādnieka dēlu, tad audzēknis uzskatāms par tā kunga dzimtu zemnieku, kuŗa novadā viņš audzis. Tā tad šai gadījumā piederību skaita nevis pēc piedzimšanas, bet audzināšanas vietas. Sevišķi noteikumi paredzēti kalpu, iebūviešu un vaļinieku piecietināšanai pie kunga novada atkarībā no tā, vai viņi ir vidzemnieki vai ārzemnieki (piem., kurzemnieki). Par dzimtvīru paliek katrs ārzemnieks, kas nometas par saimnieku kāda kunga novadā un laiž tur sava pavarda dūmus. Šie noteikumi par dzimtļaudīm tikai tad kļūst pilnīgi saprotami, ja tos apspriežam pēc publisko tiesību normām par pavalstniecības iegūšanu un zaudēšanu. — Dzimtvīra un dzimtkunga savstarpējās tiesības un pienākumi izriet no dzimtkundzības (Erbherrlichkeit) vai dzimttiesas (Erbgerechtigkeit) jēdziena. Piltenes statūti šīs attiecības sauc par tiesas varu (II. 12, 15), bet Kurzemes statūti par „privātu varu“ (§ 50) vai arī „Gerichtsbarkeit und Herrschaft“, „forum ac dominium“ (§ 59). Kunga novads, kuŗa robežās dzimtcilvēks piecietināts pie zemes, nav gruntsgabals civiltiesību nozīmē, bet valsts teritorijas daļa. Tāpēc Kurzemes statūti to sauc par territorium (§ 56, 61) un 1671. g. dzimtbūšanas statūts par „Gebiet und Grund“ (§ 4, 5, 8). Šo iemeslu dēļ dzimtkungu nevar saukt par dzimtļaužu īpašnieku, kā to dara R. Vipers.⁵ Tāpat kā potestas tutelāris un patria potestas nedeva aizbildņiem un vecākiem īpašuma tiesības uz aizbildnībā un tēva varā nodotām personām, bet tikai samazināja viņu rīcības tiesības, tā arī dzimtkunga

potestas privata nepārvērta dzimtļaudis par „tiesību objektu un vienu no īpašuma veidiem, kas atradās īpašnieka pilnīgā rīcībā.“⁶ Dzimtbūšanas nodibinātā saistība starp dzimtkungu un dzimtļaudīm vēl 17. g. s. nebij zaudējusi to publiski tiesisko pamatu, no kā šis institūts izauga: sākumā tā bij zemes kunga kundzība pār saviem pavalstniekiem (Landesherrlichkeit); otrā attīstības pakāpē tā bij vasaļa gruntskundzība pār lēņa novada ļaudīm (Grundherrlichkeit); trešā stadijā tā bij muižnieka dzimtkundzība (Erbherrlichkeit) pār dzimtļaudīm. 17. g. s. Vidzemes dzimtkungiem bij mazāka publiski tiesiska vara pār zemniekiem nekā 16. g. s., jo zviedru valdība ar 1630.—32. g. likumiem atstāja vairs tikai disciplināro varu jeb mājas pārmācības tiesības. Pavalstniecības saites starp valsti un zemniekiem bij kļuvušas ciešākas un stiprākas nekā 16. g. s. Un tomēr vēl joprojām Zviedrijas karali un Vidzemes zemniekus šķīra muižnieku dzimtkundzība, kuŗai piederēja nevien tiesības pārmācīt dzimtļaudis ar 10 pārziem rīkšu, bet arī prasīt, lai katrs zemnieks, kas apmetas uz dzīvi vai piedzimst dzimtkunga novadā, paliek tur uz visiem laikiem kā novada piederums. 1671. g. likuma nolūks bij noaust ciešu juridisku tīklu, ar ko dzimtkungi varētu nevien „zvejot“ sev jaunus pavalstniekus, bet arī tos paturēt savā privātā varā kā likumīgu novada pieaugumu. Tomēr arī šis likums nespēja cinīties ar plašo bēgļu kustību, kas 17. g. s. otrā pusē bij pārņēmusi Vidzemes dzimtļaudis. Jau 1920. g. uz 1687.—93. g. vaku grāmatu pamata sastādīju statistiku,⁷ no kuŗas var redzēt, ka caurmērā 29,5% no visiem pagasta saimniekiem bij ārpagastnieki. Dažos kunga novados, sevišķi Rīgas tuvumā, šis % ir vēl daudz augstāks: Ropažos 80%, Daugavgrīvē 73%, Salaspilī 71% un Ikšķilē 60%; tā tad vairāk nekā puse ārpagastnieku. Pēdējie bij vai nu latvieši (89%), vai cittautieši (11%). Raksturīgi, ka 66,6% no ārpagastniekiem bij ārzemnieki, sevišķi daudz no Kurzemes hercogu valsts, un tikai 33,4% bij zviedru pavalstnieki

⁴ A. Švābe, K. Tota rīkojums par Vidzemes dzimtļaudīm, žurnālā „Jurists“ Nr. 4 un 6, 1928. A. Schwabe, Grundriss der Agrargeschichte Lettlands, 172—77.

⁵ R. Vipers, Dzimtbūšanas laikmeta dokumenti, 122.

⁶ R. Vipers, turpat, 125.

⁷ A. Švābe, Latvju kulturas vēsture, I. 254.

no svešiem Vidzemes un Igaunijas novadiem. Dzimtļaužu bēgšana no viena kunga pie otra izskaidrojama ar to, ka jaunā dzīves vietā bēglis, uzņemdamies postā pamestās mājas, baudīja 3 brīv gadus, kad viņam nebija jāiet klaušās, ne jāmaksā nodevas. Šo pagaidu atvieglojumu dēļ zemnieki labprāt bēga no bargiem kungiem uz attālākiem novadiem cerībā atrast tur labāku dzīvi un laimi.

23. Muižu redukcija.

Ar 1601. g. 28. maija atbildi Zviedrijas hercogam Kārlim Vidzemes bruņniecība apstiprināja, ka muižniekiem zeme dota tikai īpašumtiesīgā lietošanā (dominium utile), turpretim „augstai valdīšanai“ joprojām paliek virsīpašuma tiesības (dominium directum).¹ Tāpat viņa atzina, ka muižniekiem šī zeme jāatkalpo ar „jātnieka dienastu“, t. i. personīgā bruņnieka dienasta vietā jādod viens pilnīgi apbruņots jātnieks ik no 15 pilnām zemnieku saimēm.² Arī par zemnieku zemturības pamatu hercogs Kārlis uzskata publiskās kalpības pienākumu, noteikdams 1602. g., ka „pilna saime ir tā, kas kalpo muižai ik nedēļas ar diviem zirgiem vai vēršiem, kamēr pussaimei (Halbgesinde) jāiet klaušās tikai ar vienu zirgu vai vērši.“³ Pēc Zviedrijas reichstāga lēmuma Norčepingā 1604. g. karalis var dāvāt valsts zemes tikai kā „vīra lēni“ (iure feudo masculini): šāds lēnis krīt atpakaļ valstij, ja apdāvinātais mirst bez vīriešu kārtas pēcnācējiem; meitai ir tiesības vienīgi uz pūru samērā ar muižas lielumu.⁴ 1643. un 1648. g. Vidzemes muižnieki lūdz valdību atļaut bezbrāļu meitām turēt tālāk tēva lēni, ja viņas precē vīru, kas pēc karaļa domām ar saviem nopelniem valsts labā ir cienīgs saņemt šādu labdarījumu. Bet valdība noraida šo lēņu mantošanas kārtību un atstāj sev brīvas rokas spriest katrā atsevišķā gadījumā. 1660. g. Hedviga Eleonora pagaidām līdz Kārļa XI pilngadībai apstiprina muižniecības privilēģijas un nodrošina tai

lēņa muižas, ciktāl tas saskan ar valsts konstitūcijām un statūtiem (salvis constitutionibus et statutis Regni). Tāpat muižniecība 1634.—78. g. panāca, ka atraitnēm, kuņu vīri bij miruši bez vīriešu kārtas pēcnācējiem, atļāva lietot vakanto lēni, kamēr tās palika atraitnēs. Šis lēņa zemes nevarēja ne atsavināt, ne apgrūtināt ar parādiem, jo lēnim krītot atpakaļ valsts rokās, pēdējā atteicās maksāt muižnieka ietaisītos parādus.⁵

Tomēr muižniecība nevarēja sūdzēties, ka valdība nebūtu viņu bagātīgi apdāvinājusi ar valsts zemēm. Jau Gustavs Ādolfs bij zviedru ģenerāļiem un augstmaņiem izlēņojis Vidzemē ap $\frac{2}{5}$ no visas apstrādātās zemes kopsummā 1728 arklus, kas bij sadalīti tikai starp 16 zviedru dzimtām,⁶ pie kam vienai pašai Uksenšernu (Oxenstierna) ģimenei piederēja nevien veselās draudzes (Sigulda, Trikāta, Mujāni u. c.) ar 525 arkliem zemnieku zemes, bet virskundzība pat pār divām Vidzemes pilsetām — Valmieru un Cēsīm. Tēva paraugam sekoja Gustava Ādolfa meita Kristīne, kas Vidzemē un Igaunijā bij izsaimniekojusi valsts zemi par 490.964 dālderiem, tā ka visi domēni atradās privātās rokās. Pretēji Norčepingas lēmumam šī karaliene par naudu allodificēja lēņa muižas, kas liecina par toreizējās Zviedrijas lielām finanču grūtībām.⁷ Landrāts K. Šulcs aizrāda, ka Kārļa XI aizbildņu valdība 1663. g. pārvērtusi Kristīnes allodificētās muižas atkal par īstiem „vīra lēņiem“ (Mannlehen), pret ko Vidzemes muižniecība nav cēlusi iebildumus.⁸

Līdzīgs stāvoklis bij pašā Zviedrijā, kur $\frac{5}{7}$ no visas zemes atradās muižnieku rokās. Tā kā atsavinātie domēni nedeve valstij nekādus nodokļus, jo muižnieku zeme bij brīvzeme, tad valdībai nācās tos uzvelt pārējām kārtām. Zemnieki nokļuva saimnieciskā atkarībā no muižniekiem un jau 1650. g. kopā ar pilsonību un garīdzniecību griezās pie Kri-

¹ Mitteilungen a. d. Gebiete der Geschichte, XVII. 542 § 8.

² Turpat, 582 § 4.

³ Turpat, 579.

⁴ Karaļa rezolūcija no 1631. g. 13. augusta.

⁵ Fr. G. v. Bunge, Geschichte des liv-, est- und curländischen Privatrechts, 152.

⁶ A. v. Richter, Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen, II. 2, S. 10—11.

⁷ A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland, 48.

⁸ C. F. Schoultz, Die Geschichte von Liefland, 271.

stīnes ar protestu,⁹ prasot izdāvināto domēņu atdošanu atpakaļ valstij (t. i. redukciju) vēl jo vairāk tāpēc, ka daudzi domēņi bij atsavināti pretēji Norčepingas lēmumiem. Šādas redukcijas saskanēja ar Zviedrijas valsts likumiem un bij jau notikušas agrāko valdnieku laikā (1396., 1453. un 1527.)¹⁰ Kristīne personīgi nebij pret redukciju, bet nespēja lauzt augstās aristokratijas varu un 1654. g. bij spiesta atteikties no troņa. Viņas pēcnācējs Kārlis X panāca 1655. g. reichstāgā mērenas redukcijas pieņemšanu, jo kaŗš ar Poliju, Krieviju un Dāniju prasīja lielus līdzekļus, bet „karalim nebij palicis vairāk valsts zemes kā tikai savu zirgu uzturam“. Jau pirmā redukcijas gadā valsts atguva 2400 zemnieku ciematus. Bet pēc viņa nāves Kārļa XI aizbildņu valdība (1660.—72.) visādi traucēja redukcijas komisijas darbus, tai pašā laikā izdāvinādama jaunus domēņus. Finances bij katastrofiskā stāvoklī: valsts parāds pieaudzis līdz 20 miljoniem, rekrūšu skaits nokritis uz 3000 vīriem, algas ierēdņiem un kaŗaspēkam nemaksātas, valsts papīri pērkami par 25%.

Jaunais karalis ar dzelzs raksturu un nesalaužamu gribu ķērās jau 1673. g. pie valsts glābšanas: 1673.—80. g. reducēja muižas ar 200.000 dāldejiem rentes. Tomēr jauna stadija redukcijas lietās sākās tikai pēc 1680. g. reichstāga lēmuma, kas deva Kārlim XI neaprobežota monarha tiesības mainīt pēc patikas valdības formu un atbildēt par savu darbību vienīgi Dieva un likuma priekšā, neprasot valsts padomē reprezentētās augstās aristokratijas domas.¹¹ Ar to bij lauzta muižniecības politiskā vara. Tā paša reichstāga lēmums par jaunu redukciju Zviedrijā, Somijā un provincēs — Vidzemē, Igaunijā, Pomerānijā, Ingermanlandē — bij legalizēta sociāla revolūcija, kuŗas nolūks bij nevien satriekt muižnieku ekonomisko spēku, bet arī dot valsts kasei vajadzīgos līdzekļus, lai Zviedrija varētu joprojām pastāvēt kā lielvalsts.¹² Vienā

pašā Vidzemē $\frac{5}{6}$ no visa areāla jeb 5215 arkli no 6236 krita atpakaļ valstij, kas ienesa gadā 543.000 dāldeŗus rentes, t. i. tikpat daudz, cik visas pārējās provinces kopā.

Redukcija bij Kārļa XI ievērojamākais mūŗa darbs un viņa sirds lieta. 1682. g. viņš pats uzņēmas personīgi vadīt šo lielo agrāro reformu, strādādams astoņas un vairāk stundas dienā, kas viņam sagādāja daudz ienaidnieku, kuŗi viņu saukāja par „zemnieku ķēniņu“ (bondekung).¹³ Tiešām, starp zviedŗu karali, kas bieŗi apmeklēja zemnieku sētas, ēda kopā ar viņiem rūguŗpienu un runāja ar tiem par raŗu — no vienas puses — un Vidzemes muižniecību, kas skatījās uz latvieŗu dzimtļaudīm kā plantāciju kungs uz nēģeŗiem — no otras puses — bij neizlīdzināmas uzskatu preteŗķības. Zviedŗu vēsturnieks K. Grimbergs raksturo Vidzemes muižniecību šādiem vārdiem: „Viņa izturējās pret saviem dzimtļaudīm kā pret vergiem, valsts ierēdņus sagaidīja ar lodēm un kailiem ieroŗiem, savus priesterus nekautrējās pārmācīt ar rīkstēm un aizturēt viņiem algu, bet baznīcām ļāva tiktāŗ sagŗūt, ka tās līdzinājās kroģiem un pat staļļiem“.¹⁴ — Ja arī šis raksturojums ir pārspilēts, tomēr neviens objektīvs pētnieks nevarēs noliegt, ka Baltijas muižniecības traģēdija meklējama viņas organiskā nespējā saprast, ka viena kārta vai nācija nevar mūŗīgi uzkundzēties pār citām, un ka valstij ir tādas pašas tiesības anullēt agrāk apstiprinātās privilēģijas kā atcelt visus pārējos novecojuŗos likumus. Muižniecība bij pieradusi sevi uzskatīt par valsti valstī ar savu likumdošanu, tiesu un administrāciju pār viņas privātā varā nodotiem pavalstniekiem — dzimtļaudīm.¹⁵ Atpirkusies no saviem pienā-

¹² E. Hildebrand, Sveriges Historia, VI. 182—3. (1906.).

¹³ C. Grimberg, Svenska folkets underbara öden, IV. 244. (1916.).

¹⁴ Turpat, 197.

¹⁵ C. Fr. v. Schoultz, Die Geschichte von Liefland, S. 444-a: „Diese Bauern nun waren seit ihrer ersten gierten Staat, bestehend aus 12 Landrāthen, einen Ritterschaftshauptmann und einem Secretaire“. S. 417: „Die Ritterschaft hat ihren eigenen privile-Bezwungung in die härteste Leibeigenschaft gesetzt“...

⁹ E. Hildebrand, Sveriges Historia. V. 446—52. (1906.).

¹⁰ L. G. Linde, Sveriges finansrätt, 83—85. (1887.)

¹¹ E. Hildebrand, Svenska statsförfattningens historiska utveckling, 396.

kumiem pret valsti ar dažiem dālderiem no devu no katra zemes arkla, tā iedomājās, ka dabūjusi tiesības nevien saņemt lēnos visus valsts domēņus, bet arī pretendēja tos paturēt uz visiem laikiem kā savu labiegūto īpašumu.

Protams, ka šis lepnās un spītīgās Baltijas muižnieku korporācijas acīs Kārlis XI un viņa ierēdņi bij laupītāji, jo zviedru valdības princips, ka kritiskos brīžos valsts labums ir augstākais likums,¹⁶ nebij pieņemams Vidzemes landtāgam, kas pats sevi turēja par valsti (*res publica*) un par valsts labumu (*salus publica*) uzskatīja tikai tos zviedru administrācijas izdotos rīkojumus, kuŗi nostiprināja dzimtkungu varu pār dzimtļaudīm. Ar to izskaidrojams, ka Kārļa XI izvesto agrārreformu Baltijas vācu vēsturnieku vairums vienmēr ir sajutis kā savas kārtas nepelnītu apvainojumu, ko nekad nevar aizmirst un piedot. Piem., 1773. g. landrāts Kārlis Šulcs, ko toreiz uzskatīja par liberālās muižniecības priekšstāvi, rakstīja savā *Versuch über die Geschichte von Liefland und dessen Staatsrecht*: „Kārlis XI redzēja, ka viņam nav talanta, lai kā kara vadonis ar savu varonību pārsteigtu pasauli un iekarojot kaimiņu valstis pavairotu savu varu. Tāpēc viņš iedzīmtās iekarojāja tieksmes vērša pret saviem pavalstniekiem, jo viņu muižas un tiesības bij daudz vieglāk iekarot nekā cīnīties kara laukā — to varēja izdarīt ar vienu spalvas vilcienu, sēžot savā kabinetā Stokholmā.“¹⁷ Citā vietā tas pats autors saka: „sešpadsmit gadus no vietas redukcijas komisija laupīja un putināja muižnieku mantu, nerēķinoties ar tiesībām, godu un sirdsapziņu.“¹⁸ Šī laikmeta izpratnē nav tālāk ticis arī barons H. Felkerzāms, kas vēl 1923. g. sauca zviedru valdības redukciju par „brūtālu un nelikumīgu varas aktu.“¹⁹

Sadursme starp Kārli XI un Vidzemes muižniecību bij neizbēgama. 1681. g. 27. aprīlī karalis griezās pie landtāga ar trim priekšlikumiem: 1. lai sagādātu valstij li-

dzekļus, tēvijas labklājības interesēs izdarāma publisko muižu redukcija, 2. kā arī visas zemes pārmērīšana un novērtēšana; 3. taisnības un labu tikumu vārdā atceļama pagānu laiku atlieka — nožēlojamā verdzība un dzimtbūšana, kuŗā smok tikdaudz kristīgu dvēseļu.“²⁰ Ja ņemam vērā, ka tikko desmit gadus atpakaļ bij stājies spēkā grāfa Tota izdots dzimtbūšanas statūts, tad sapratīsim muižniecības pārsteigumu, lasot šos karaļa priekšlikumus. To labi raksturo landrāts. K. Šulcs, teikdams: „Vidzeme bij sasniegusi tās laimes augstāko pakāpi, uz ko viņa vispār bij spējīga zviedru valdības laikā. Bet šī augstākā pakāpe atradās taisni pie paša bezdibens malas.“²¹ Muižniecības liktenīgā kļūda bij tā, ka viņai noreiba galva, skatoties šai bezdibenī: tai vietā, lai ar tālredzīgu diplomātiju mēģinātu ierobežot reducējamo muižu skaitu, viņa prata vairs tikai protestēt un, atsaukdamās uz savām privilēģijām, centās pierādīt, ka Zviedrijas likumi ir jāpilda visiem citiem — tikai ne Vidzemes muižniekiem. Šī ilgstošā landtāga cīņa ar karali beidzās ar bruņniecības sakaušanu visās frontēs.²²

1681. g. jūlijā landtāgs noraidīja visus karaļa priekšlikumus. Savā atbildē Vidzemes bruņniecība uzsvē, ka: 1. lēņa tiesības esot pārvērtušās par dzimtīpašuma tiesībām (*ewiges Erbrecht*) un muižas iegūtas bono titulo; redukcija atņemšot nabaga muižniekiem pēdējo gabaliņu maizes un tos novedīšot pie ubaga spieķa; 2. ievērojot agrāko gadu neražas un kara laika kontribūcijas, lūdz pasargāt no zemes arklu revīzijas; 3. lūdz neatcelt verdzību un dzimtbūšanu, jo zemnieki, atsavināti no kalpības, iedzīmtā naidā pret saviem dzimtkungiem nevien pametīšot postā ciemat, bet pārpludināšot visu zemi ar muižnieku asinīm, iznīcināšot savus kungus un nodedzināšot viņu muižas. Zemniekiem jāpaliekot līdzšinējā stāvoklī, jo bez mājas pārmācības un īpašuma tiesībām uz saviem dzimtļaudīm

¹⁶ K. Duzmans, *Lettland förr och nu*, 221. (1926.).

¹⁷ Schoultz, 292-a—293.

¹⁸ Schoultz, 347.

¹⁹ H. Baron Foelkersahm, *Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands und Kurlands*, 21. (1923.).

²⁰ C. Schirren, *Die Recesse der livländischen Landtage 1681—1711*, S. 18—19. (1865).

²¹ Schoultz, 290a.

²² J. Vasar, *Die grosse livländ. Güterreduktion*, I. *Acta Universit. Tartuensis*, XX. (1930).

nevarot dzīvot neviens Vidzemes muižnieks.²³ Tas ir neviens nožēlojams dzimtkungu pašraksturojums, bet arī viņu administratīvo paņēmieni no badzības apliecība, kas pierāda, ka viņi spēj valdīt vienīgi pār vergiem, bet ne brīviem ļaudīm.

Protams, Kārļa XI gribu nevarēja grozīt Vidzemes muižniecības ierunas un protesti. Redukcijas komisijas priekšsēdētājs ģenerālmajors R. Lichtons iesniedza landtāgam 29. jūlijā 1681. g. paziņojumu, kādas muižas ir reducējamas saskaņā ar karaļa instrukcijām: — 1. No redukcijas principā atsvabinātas visas zemes, kas dāvinātas vai iegūtas likumīgā ceļā (titulo legitimo) jau vācu un poļu laikos; karalis patur sev tiesības uz iesniegto dokumentu pamata katrā konkrētā gadījumā lemt, vai šīs muižas ir likumīgi iegūtas. 2. Lai gan karalim ir tiesība atņemt atpakaļ visus zviedru laiku dāvinājumus, tomēr viņš šo prasību attiecinās tikai uz tādām zviedru karaļa lēņiem, kas pirms tam bijuši īsti valsts domēņi: uz virsbīskapa, bīskapu un Vācu ordeņa muižām, kā arī uz poļu laiku starostejām. 3. Ja kāds saņēmis dāvinājumu ar allōda tiesībām un to pēc tam ar zviedru karaļa atļauju pārdevis tālāk vai ieķīlājis, tad šādas valsts zemes karalis izpirks pēc likvidācijas komisijas aprēķiniem.

Redukcijas kollēģija sastāvēja no trim kamerām:²⁴ no redukcijas komisijas, kas pārbaudīja reducējamo muižu juridiskos titulus; no likvidācijas komisijas, kas skatīja cauri muižnieku prasības pret valsti pēc pirkuma vai ķīlu darījumiem, ja tie bij slēgti ar zviedru karaļa atļauju; no eksekūcijas komisijas, kas izlēma valsts prasības pret privātām personām. Katra redukcijas lieta gāja cauri šīm trim komisijām, kuŗu lēmumu beidzot apstiprināja pats karalis. Nav mans nolūks izsekot Kārļa XI un Vidzemes muižniecības ilgstošo konfliktu vēsturi. Redukcijas komisija jau 1681. g. stājās pie darba, bet līdz 1685. g. tās darbība aprobežojās vienīgi ar īstiem domēņiem, kas bij izdāvināti zviedru laikos ar vīra lēņa tiesībām. Jaunā vētrainā stadijā

redukcijas lieta nokļuva 1686. g., kad par Vidzemes ģenerālgubernātoru karalis iecēla ģenerālleitnantu Jēkabu Hastferu, kas bij cēlies no Vidzemes muižniekiem un sākot ar vienkāršu zaldātu paša spēkiem sasniedzis augstus valsts amatus, iegūdam pilnīgu karaļa uzticību.²⁵ Šis vīrs neviens neatlaidīgi, godīgi un uzticīgi izpildīja karaļa pavēles, bet arī glāba visu redukcijas lietu, salauzdam muižnieku pretestību un ņemdams savā aizsardzībā reducēto muižu kroņa zemniekus.

Jau 1687. g. redukcija bij pabeigta un $\frac{5}{6}$ visas zemes piederēja valstij. Zināms, valsts nespēja tās pati apsaimniekot. Apm. 320 arklu jeb 6% no visas valsts zemes bij atstātas viņu līdzšinējiem valdītājiem uz 10 gadiem,²⁶ lai tie šai laikā no muižas ienākumiem dzēstu savas prasības pret valsti, kas bij pamatotas ar viņu maksājumiem par agrākiem pirkuma vai ķīlu līgumiem; šim termiņam notekot muižas skaitījās par izpirktām un krita atpakaļ kronim. Apm. 283 arklus jeb 5,4% valsts izlēņoja kā „žēlastības muižas“ (Gratialgüter) līdz valdītāja mūža beigām. Visu pārējo valsts zemju likteni noteica karalis ar 1687. g. 6. jūnija rezolūciju, kuŗas saturs ir šāds:²⁷ Visas reducētās muižas, kas ienes ne vairāk par 1500 dālderiem nomas gadā, tiek atstātas viņu līdzšinējiem valdītājiem mūžīgā dzimtsnomā (perpetuelle Erb-Arrende), pie kam no nomas summas valsts vēl atlaiž trešo daļu pret pienākumu stādīt kronim vienu jātnieku ik no 15 arkliem; tās bij tā sauktās *terciālās muižas*. Landtāgs panāca vēl to, ka ar 1687. g. 4. oktobra rezolūciju karalis deva muižniekiem priekšroku pret pārējām kārtām saņemt dzimtsnomā vakantās valsts muižas. Noma bij jāmaksā sākot ar 1687. g. Tiesa, muižniekiem bij jāiztur stipra ekonomiska konkurence ar bagātiem pilsētniekiem, kas no redukcijas nebija cietuši. Turpretim muižniekiem bij jāatmaksā valstij visi ienākumi par reducēto muižu

²⁵ R. Fahraeus, Sveriges Historia, VIII. 244. (1923).

²⁶ Jannau, II. 336.

²⁷ Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer in Livland, 57 u. 81.

²³ Schirren, 25—31.

²⁴ H. v. Jannau, Geschichte von Lief- und Estland, II. 325—7.

lietošanu 6 gadu laikā 1681.—87. g.,²⁸ pie kam eksekūcijas komisija taisīja lielus uzrēķinus.²⁹ Tā kā daudzos gadījumos muižnieki jau labā ticībā bij šos ienākumus izlietojuši un nespēja nolīdzināt eksekūcijas komisijas uzstādīto bilanci, tad 1686. g. karalis atļāva valsts prasības dzēst ar parādnieku inventāra (lopu, labības, darba rīku) atdošanu kronim.

Visu domēņu pārvaldīšanu uzticēja domēņu valdes priekšniekam (Statthalter), kas bij tieši pakļauts ģenerālgubernātoram. Rīgā un Tērbatā atvēra „karaliskās ekonomijas kantori“, kur valsts muižu nomnieki ik gadus iesūtīja aprēķinus par savu saimniecību. Jau 1687. gadā karalis uzdeva redukcijas komisāriem izstrādāt reglāmenta projektu, kas noteiktu muižu rentnieku un zemnieku savstarpējās attiecības, un aizliedza izturēties pret pēdējiem „cietirdīgi un nepienācīgi“.³⁰ Karaļa apstiprināta instrukcija par domēņu valdes priekšnieka pienākumiem izdota 1691. g. 21. augustā. 1694. g. 20. novembrī Kārlis XI pavēl ģenerālgubernātoram Hastferam, lai viņš personīgi seko, ka zemniekiem nebūtu iemesla sūdzēties par muižu rentniekiem un lai uzdod domēņu valdes priekšniekam saskaņā ar 1691. g. instrukciju apceļot lauku novadus un pārraudzīt, ka zemnieki netiek apgrūtināti pretēji kontraktu noteikumiem.³¹ 1696. g. 21. martā, gadu pirms savas nāves, Kārlis XI izdod vēl sevišķu reglāmentu par domēņu valdes ierēdņu, muižu rentnieku un zemnieku savstarpējām attiecībām. Šie likumi un rīkojumi radīja pamatu nevien vēlākai Vidzemes zemnieku aizsardzības likumdošanai, bet var noderēt par cēlu paraugu visai Rietumeiropai. Ne velti latvju zemnieki vairāk paaudzes no vietas ar pateicības asarām acīs pieminēja „labos zviedru laikus“, kādu slavu tiem nodibināja „zemnieku karaļa“ Kārļa XI agrārreformā.

Bez šīs tīri juridiskās puses muižu redukcijai bij vēl otra finansiāli - politiska puse, kas

izteicās zemes pārmērīšanā, novērtēšanā un arklu nolīdzināšanā, lai noteiktu iznomāto valsts domēņu ienesību, kā arī vienlīdzīgi sadalītu nodokļus un reālnastas starp atsevišķiem kroņa saimniekiem. Šais nolūkos, pabeidzot muižu redukciju, 1687. g. iecēla revīzijas komisiju, kas darbojās līdz 1693. g. uz 1687.—88. g. instrukciju pamata.

24. Lielais kadastris.

Lai gan jau Gustava Ādolfā (1630. g.) un Kristīnes valdības laikā (1638.—41.g.) zemes revīzijas centās panākt nevienādo arklu nolīdzinājumu, pārvēršot lielos poļu arkļus parastos vācu arkļos, tomēr šīm revīzijām bij tikai pārejoša nozīme, jo netika izdarīta ģeometriskā zemes pārmērīšana. Pavisam kas cits bij Kārļa XI laikā paveiktais „lielais zviedru kadastris“, kas — atskaitot kartografiskos materiālus un revidentu priekšdarbu aktis — aptver 5 lielus sējumus kopsavilkuma ar apm. 9500 lapas pusēm. Šis milzīgais vaku grāmatu krājums ir labākā liecība par Kārļa XI neapstrīdāmo kultūras darbu Vidzemē.

Kadastrēšana sākās ar zemes pārmērīšanu, kas notika 1683.—87. g. paralēli muižu redukcijai. Zviedrijā no 1628. g. zemes mērnieki atradās valsts dienastā, un 1683. g. Stokholmā pastāvēja jau īpaša mērniecības pārvalde (General-Landmesserkontor).¹ Zviedrijas provincēs darbojās tā sauktie „komisiju mērnieki“ pēc īpašām instrukcijām. Vidzemes mērniekiem šādu pilnvaru deva ģenerālgubernātors Ch. Horns ar 20. aprīļa 1683. g. plakātu:² „Uz karaļa pavēli visa zeme jāpārmērī, vienalga, vai tā pieder pilsētām vai privātām personām; tāpēc uzaicinu visādi palīdzēt izsūtītiem mērniekiem, iesniedzot pareizas vaku grāmatas, uzdodot ziņas par zemnieku ciematiem un muižu ienākumiem, kā arī vedot mērniekus ar šķūtniekiem no vienas vietas uz otru.“ — Vidzemē par mērnieku komisijas priekšnieku bij majors Emerlings, par

²⁸ Jannau, Geschichte, II. 326—7.

²⁹ Schoultz, Die Geschichte von Liefland, 300a—301.

³⁰ S. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna, 9.

³¹ S. Schartau, turpat, 10.

¹ C. Drolshagen, Die schwedische Landesaufnahme und Hufenmatrikel von Vorpommern als ältestes deutsches Kataster, I. 14. Greifswald 1920.

² Drolshagen, 28—29.

kuņa nelikumībām landtāgs sūdzējās karalim;³ tāpēc 1687. g. iecēla kārtēju revīzijas komisiju no 6 locekļiem ar ģenerālgubernātoru Hastferu priekšgalā.

Komisijas uzdevums bij izdarīt zemes tīrienākuma ģenerālrevīziju, lai pēc tam varētu „nolīdzināt” zemes arkļus (Haacken-Egalisirung). Šiem nolūkiem karalis 7. februārī 1687. g. izdeva pagaidu instrukciju, ko komisija memoriāla veidā papildināja un paplašināja (no 11 pantiem uz 60). 30. janvārī 1688. gadā karalis to apstiprināja. No instrukcijas redzam, ka valdība nebija apmierināta ar mērnieku darbību, jo tie bieži vien bij uzmērījuši 10—20 zemnieku ciematu kopplatību, kāpēc trūka ziņu par atsevišķas saimnieka mājas lielumu. Arī karalis vēl 1687. g. nebija skaidrībā, ar kādu metodi tikt pie zemes tīrienākuma un kā to aplikēt ar reāliem nodokļiem. Grūtības radīja tas, ka līdz šim arkļi bij vienīgi zemnieku zemes aplikšanas vienība; turpretim muižas zeme visu laiku bij bijusi brīva no nodokļiem un publiskām klausām, kāpēc arī tā nebija mērīta, ne sadalīta arkļos.⁴ Jau vācu laikos zemnieka arkļi bij zemes platības mērs, pie kam — kā tas redzams no 1624. g. un 1630. g. revīzijām — visbiežāk zeme bij izmērīta vācu arkļos, kuņa lielums bij apm. 60 pūrvietas, neatkarīgi no zemes labuma. Tas patiesībā nozīmēja, ka aplikšanas vienības bij tik pat nevienādas, cik dažāda labuma bij zemnieku zeme. Šo nevienlīdzību izlīdzināja vienīgi tas, ka apm. puse no visiem kungu novadiem nodevu labību ņēma pēc desmitās tiesas principa, t. i., pēc faktiskās sējas platības un gada ražas. Bet tā kā zviedru laikos labības desmitās vietā pakāpeniski ievēda pastāvīgu „kunga tiesu” (stehende Gerechtigkeit), tad līdz ar to arkļi kā zemes platības mērs vairs nestāvēja nekādā samērā ar mājas tīrienākumu un vērtību. Jau 1602. g. valdība centās panākt arkļu nolīdzinājumu vismaz klausu ziņā, nosakot, ka par arkļu jāsauc tādas mājas, kuņas spēj klausīt muižā ikdie-

nas ar diviem zirgiem nedējā. Pie šīs pašas mērauklas turējās arī 1638. g. revīzija, bet ar to starpību, ka no vesela arkla saimnieka prasīja nevis divus gada zirdziniekus, bet gan vienu zirdzinieku un otru kājnietu jeb otrinieku.⁵ 1638. g. normas acīmredzot arī grāfs Tots bij licis pamatos 1671. g. policijas noteikumiem. Bet šāds arkļu nolīdzinājums attiecās vienīgi uz klausām; turpretim naturālo nodevu ziņā līdz pat 1688. g. pastāvēja arkļu nevienlīdzība, jo nebija notikusi ne zemes pārmērīšana, ne augsnes labuma novērtēšana.⁶ Tāpēc patiesībā pastāvēja vairākas aplikšanas vienības, starp kuņām divas bij galvenās: 1. Besitzhaken jeb tas zemes arkls, no kuņa zemnieks deva muižai labības tiesu; 2. Mannzahl jeb saimes vīru skaits, pēc kuņa ciemats pildīja kārtējās klausas un maksāja dažas sīkas muižas nodevas.⁷ Pēc pašu zemes revidentu paskaidrojumiem, „vīru skaits ir tituls, pēc kā aprēķina muižas gaitas un dažas nodevas no nevienādiem arkļiem, proti: no 1, 1/2 un 3/4 arkla.”⁸

Kā tikt pie vienas un vienlīdzīgas aplikšanas vienības? — Šai ziņā ir ļoti zīmīgs landtāga priekšlikums karalim 1681. g. Lai samazinātu savus pienākumus pret valsti, kas bij jāpilda pēc zemnieku arkļu skaita, muižnieki, atsaukdami uz Sigismunda Augusta privilēģiju un bībeli, liek priekšā ievest lielos poļu arkļus à 360 pūrvietas, lai gan Vidzemē pēc 1638. g. revīzijas pastāvēja vairs tikai vācu arkli à 60 pūrvietas. Šis priekšlikums ļoti raksturo muižniecības izslavēto pretimnākšanu zemnieku vajadzībām ar jaunām reformām. Patiesībā landtāgs rūpējās tikai par arkļu kopsummas samazināšanu un ne ar vārdu nepiemin, ka zemnieku zemi vajag pārmērīt un novērtēt pēc tās labuma un tīrienākuma. Ja Kārlis XI noteikšot arkla lielumu pēc mazāka mēra, tad muižniecība zaudēšot vēl savus atlikušos ka-

⁵ Jannau, Geschichte von Lief- und Ehistland II. 237. Transehe-Roseneck, turpat, 39.

⁶ Schoultz, 451.

⁷ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 308 un 322.

⁸ Valsts arhīvs 260 sēj., 12a: „Mannzahl ist ein Titel, wornach die Arbeit und etliche Persehlen von ungleicher Hakenzahl abgetragen werden“.

³ Jannau, Geschichte von Lief- und Ehistland, II. 348.

⁴ Schoultz, Die Geschichte von Liefland, 450a.

tad tomēr tai bij lieli trūkumi. Aprēķins notika pēc diezgan patvaļīga zenu rādītāja, kas vispārīgos vilcienos jau bij dots Klaudija Tota policijas noteikumos 1671. g. Valdības takse pēc 7. febr. 1687. g., resp. 21. maija 1696. g. noteikumiem bij šāda:

1 pūrs ziemas kviešu	2/3 valsts dāld.
1 " vasaras kviešu	1/2 " "
1 " rudzu	1/2 " "
1 " miežu	1/2 " "
1 " auzu	1/4 " "
1 " linsēklu	1 " "
1 " griķu	1/4 " "
1 " zirņu	2/3 " "
1 " kaņepju	1/3 " "
1 pods sviesta	5/6 " "
1 " medus	1/2 " "
1 " vasku	3 1/3 " "
1 " linu	1/3 " "
1 " kaņepāju	1/4 " "
1 " dziju	1 1/3 " "
1 " apiņu	1/2 " "
1 " žāvētu lidaku	1/2 " "
1 " " plaužu	2/3 " "
1 " " asaru	1/2 " "
1 " " raudu	1/6 " "
1/4 mucas sālitu maiļu	1/2 " "
1/4 " " reņģu	1/2 " "
1/4 " " mencu	3/4 " "
1000 gab. žāv. salaku	1/8 (resp. 1/6)
1000 " " reņģu	1/16 " "
1000 " " dūmu reņģu	1/8 (resp. 1/6)
1 dūmu lasis	1/2 " "
1 kāls plektu	1/6 " "
1 aita	1/2 " "
1 baņota cūka	2 " "
1 vezums siena	1/4 " "
1 ass malkas	1/2 " "
1 siena stirpa (10 asis gaļa, katra ass par 2/3 d.)	6 2/3 " "
1 zirdzinieka diena	4 Alberta graši
1 kājnieka diena	3 " "
1 kāls nēģu	3 " "
1 govš	2 1/2 valsts dāld.
1 bullis	4 " "
1 tejš	1/2 " "
1 jērs	1/4 " "
1 auns	1 " "
1 kaza	2/3 " "
1 vista	3 Alberta graši
1 tītars	15 " "

No tabulas redzam, ka valdības takse salīdzina pilnīgi nesalīdzināmas ekonomiskas vērtības (piem., 1 kājnieka dienu, 1 vistu un 1 kālu nēģu): lai zemnieks ar savu zirgu at-

kalpotu vienu dālderī, viņam bij jāstrādā muižā 22 1/2 dienas, jo zirdzinieka diena bij novērtēta tikai par 4 grašiem, bet kājnieka diena par 3 grašiem (1 dālderī 90 grašu); bet ar kunga piekrišanu viņš to pašu dālderī varēja dzēst ar 2 žāvētiem lašiem vai 2 podiem lidaku, vai 2 aitām, vai 2 podiem apiņu. Tas liecina, ka kļaušu vērtība bij noteikta nesamērīgi zema salīdzinot ar nodevām. Ja zemnieks vienu dālderī no savu pienākumu dēbeta maksāja ar labības bejiem vai naudā, tad šis dālderis bij līdzīgs 2 pūriem rudzu. Ja turpretim viņam dālderī vajadzēja atstrādāt ar kļaušām, tad tas patiesībā bij vērts 4 2/7 pūra rudzu.² Protams, tie ir tīri teorētiski spriedumi, jo īsto kļaušu darba vērtību Vidzemē 17. g. s. mēs nezinām tāpēc, ka tam toreiz nebija tirgus cenas. Jau minējām, ka 1671. g. ģenerālgubernātors Tots bij noteicis gada zirdzinieka darba vērtību par 10, otrinieka par 5, bet visas arkla saimnieka kļaušas par 15 valsts dālderiem gadā. Caurmērā pie šīm pašām normām turējās arī 1687., resp. 1696. gada valdības takse, nosakot gada zirdzinieka darba vērtību par 10 2/3, gada kājnieka par 8 un (7 1/2) nedēļu otrinieka par 3 1/2 valsts dālderiem. Pārrēķinot dienās dabūjam, ka zirdzinieka darbdienu takse bij 4 (6 1/3 sudraba kapeikas), bet kājnieka — 3 graši (4 3/4 kapeikas). Ja saimniekam nāktos revīzijas arkla renti (60 dālderu) atpelnīt tikai ar kļaušām, tad viņam būtu jādod muižai gadā 1800 kājnieka vai 1350 zirdzinieka dienas. Likums bij nepilnīgs tai ziņā, ka noteica vienīgi zemnieku dēbeta kopsommu no viena arkla, bet neuzstādīja nodevu un kļaušu samēru; tāpēc valsts muižas nomniekam bij izdevīgi atlaist zināmu daļu naturāliju un pēc takses prasīt tai vietā attiecīgu vērtību ar kļaušu darbiem. Formāli ņemot, viņš nekā neieguva, bet faktiski divas reizes palielināja apmainītā dēbeta posteni, jo naturāliju vai naudas dālderis līdzinājās 2 pūriem rudzu, kamēr kļaušu dālderis 4 2/7 pūriem. Kā tas redzams no Vecpiebalgas zemnieku sūdzības karalim 1695. g., muižu nomnieki tiešām cen-

² A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19 Jh., I. 63. Pēc Tērbatas prof. T. Grasa pētījumiem.

tās pavairot kļaušu dienu skaitu.³ Tāpēc Kārlis XI ar 1696. g. 21. marta reglāmentu centās aizpildīt agrākās likumdošanas robu, noteikdams, ka neviens muižas nomnieks nedrīkst no saviem saimniekiem prasīt vairāk darba dienu nekā nolikts zemes revidentu sastādītās vaku grāmatās, kuŗu noraksts izsniedzams arī katram ciematam. Ja pļaujas laikā muižai būtu vajadzīgi talcinieki, tad šādas ārkārtējas darba dienas atrēķināmas no kārtējām kļaušām. Pretējā gadījumā nomnieks sodāms ar 2 dāldejiem par katru nelikumīgu zirdzinieka dienu un ar 1 dālderi par kājnieka dienu. Šis sods pirmā gadījumā bij 45 ($2 \times 90 : 4$) un otrā 30 ($1 \times 90 : 3$) reiz lielāks par zemnieku darba dienas vērtību pēc valdības takses, kas pierāda, cik tā bij zema. Bez tam arkla aprēķinos nemaz neieskaitīja muižas linu vērpšanu, lopu ganu un kopēju dienas, kā arī sīkās nodevas: kāpostus, kāļus, maisus, malku un taml., jo šiem zemnieku pienākumiem esot maza vērtība, kā to formulē 1687. g. instrukcija.

Tāpēc ne dālderis, ne arkls neizteica zemnieka dēbeta faktisko vērtību, un zviedru valdības noteiktā nodokļu vienība pareizi būtu saucama par „ideālu arklu.“⁴ Tas arī saprotams, jo lielā kadastrā nodibinātais zemes dālderis nemaz nebija valūta, bet tikai aprēķina nauda (Rechnungsmünze). Patiesībā, kā to pierādījis T. Grass, jāizšķir četrējādi dāldeņi: 1. naturāliju vai naudas dālderis, kas bij vērts 2 pūrus rudzu; 2. taksētās zemnieku zemes dālderis, faktiski līdzīgs 2,1 pūriem rudzu; 3. visas zemnieku zemes dālderis, pielīdzināms 3 pūriem rudzu; 4. kļaušu dālderis, kuŗa vērtība bij $4\frac{2}{7}$ pūra rudzu. Tā tad, pārreķinot rudzu vienībās, redzam, ka zviedru takse „nenosaka zemes patieso vērtību, bet dod tikai mērauklu zemes taisnīga ienākuma un naturāliju vai kļaušu rentes noteikšanai, jo dālderis te nav nekāda nauda (Münze), bet noteiktu darba dienu skaits vai nodevu vairums, ko muižnieks var prasīt kā savu ienākumu.“ Tā skan zviedru dāldeņa legālā

dēfinīcija 1804. g. Vidzemes likumos (§ 55). Bet jau pirms tam sava laikmeta labākais pazinējs A. Hüpels 1777. g. rakstīja,⁵ ka Alberta graši, kas 90 gabali sastāda vienu dālderi, nav īsta, bet iedomāta nauda (eingebildete Münze), ko lietojot domēņu valdes aprēķinos. Pie tā paša slēdziena varam nonākt arī citā ceļā. Zviedrijas valsts dālderis (riksdaler) pēc 1633. g. noteikumiem bij līdzīgs 6 mārķām jeb 48 ērām sudraba, un iedalījuma grašos nemaz nepazīna. Arī Alberta dālderim nebija vis 90 grašu, bet tikai 16 pimbeņu (Fünfer), resp. 80 zviedru vērdu (Ferding). Tā tad zemes dāldeņu iedalījums 90 grašos neatbilst nevienai naudas sistēmai. Arī vaku grāmatas liecina, ka zemnieki maksāja nodevas nevis zviedru valsts dāldeņos (Reichstaler Species à 72 vērdu jeb 4,58 mārķas), bet mārķās, šķiliņos un Alberta dāldeņos, ko pēc kursa pārskaitīja domēņu valdes aprēķina naudā, t. i. zemes dāldeņos à 90 graši.⁶ Tā tad 17. g. s. zviedru dāldeņi izteica diezgan patvaļīgi aprēķinātu zemes renti, bet ne zemes vidējo tirgus cenu. Šo paņēmieni notaksēt zemi naudas vienībās lietoja jau 16. g. s.; tāpēc 1608. g. izdotās un vēlāk vairākkārt pārstrādātās Zviedrijas zemes tiesības, runājot par ciema sētas lielumu, izšķir peniņa, ārtavas, ēras un mārķas zemi.⁷ Tā kā 17. g. s. vidū Zviedrijā personisko nodokļu vietā jau bij ieviesti reālie, ņemot tos dāldeņos no sējumu mucasvietām (tunlandet), tad šo zviedru taksācijas metodi Kārlis XI ievada arī Vidzemē.⁸

Šīs metodes būtība ir tā, ka zemnieku saimniecības dēbetam nostata pretim viņa zemes kredītu, arī novērtētu dāldeņos: tiesības lietot valsts zemi. Šais nolūkos uz 1683.—87. g. izdarītās vispārīgās mērīšanas pamata paredzēja katram ciematam piešķirt tik daudz tīrumu, pļavu un mežu, lai nevien iznāktu kļaušu un nodevu dālderim atbilstošs zemes dāldeņu skaits, bet arī zemnieka saime varētu

⁵ A. Hupel, Topographische Nachrichten, II. 328.

⁶ M. Paucker, Practisches Rechenbuch für inländische Verhältnisse, III. 89—124 (1837).

⁷ Schwedisches Landrecht, Tit. V., Cap. IV. Rīga, 1709.

⁸ L. G. Linde, Sveriges finansrätt, 272.

³ A. Švābe, Vecpiebalgas zemnieku sūdzība Kārlim XI, 5—6. Rīgā, 1927.

⁴ Scholtz, Die Geschichte von Liefland, 451.

pārtikt no šīs zemes. Valsts zemnieku zemes „speciālā iedalīšana un īpašā vērtēšana“ notika 1688.—93. g., bet laikam visur to neizveda līdz galam.⁹ Zemi pārmērijot lietoja zviedru platības mēru — mucasvietu. kurās lielumu 1688. g. noteica uz 18.000 kv. olektīm, bet 1690. g. to samazināja uz 14.000 kv. olektīm, t. i. pushektara. Lai nodevas un gaitas būtu samērīgas ar zemes platību un labumu un lai „varbūtējo kvalitātes trūkumu atvietotu ar zemes kvantitāti“, visu zemnieku aņamzemi pēc agrāko gadu simteņu parauga sadalīja divās katēgorijās: „maizes zemē“¹⁰ (Mistacker, Reinacker) un birzīs jeb līdumos, arī meža zemē (Birsēn, Buschland, Rohdung). Par maizes zemi sauca tos tīrumus, kas bij iedalīti 3 laukos un ik trešo gadu tika mēsloiti. Birzīs bij tāda krūmiem apaugusi meža zeme, no kā ikgadus uzplēsa tikai $\frac{1}{20}$ — $\frac{1}{25}$ daļu (birzumu, birgu), lietoja 2—3 gadus bez mēslojuma un pēc tam uz 18—20 gadiem atlaida atmatā.¹¹ Vēlākā kadastra prakse atkāpās no 1887.—88. g. likumu noteikumiem par divām zemju katēgorijām un izšķīra trejādas zemes, sadalot meža zemi divās apakškatēgorijās: 1. atpūtinātā vecainē jeb neizmantotās birzīs (Wüstacker) un 2. noplicinātā, noartā (nora) atmatā (abgebrauchtes Buschland).¹² Katru no šīm trim zemes katēgorijām pēc augšnes īpašībām šķīroja četros labuma grados: pirmā gradā bij olekti bieza melnzeme ar māla vai pliena pamatu; otrā — pusolekti bieza melni ruda vai pelēka kārtā ar pirmā grada pamatu; trešā gradā — 5—7 collas bieza gaiši ruda, jaukta ar smilti vai akmeņiem, ar dzeltenu vai rupjas smilts pamatu; ceturtā gradā 3—5 collas bieza gaiši ruda vai pelēka, arī sarkana vai balta māla un smilts zeme ar irdenu, ūdeņainu pamatu. Zemnieku pļavas un dārzi palika netaksēti, jo tos uzskatīja par aņamzemes mēslojumu un tīrumu piederumu. Ja pirmā labuma grada maizes zemes ienesību pielīdzinājam 1., tad pārējo 3 labuma gradu

ienesību likums noteica samērīgi mazāku ($\frac{5}{6}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$), kas veselos skaitļos dod šādu zemes auglības samēru 6:5:4:3. Atpūtinātās meža zemes (vecaines) ienesību pielīdzināja $\frac{1}{2}$ un noplicinātās noras jeb atmatas $\frac{1}{3}$, bet vēlāk $\frac{1}{4}$ no attiecīga maizes zemes grada ienesības. Zemnieka tiesību apmērs skaitījās par noteiktu, ja bij zināms, cik viņa ciematam jāpiešķir mucasvietu maizes un meža zemes katra labuma gradā. Turpretim muižas laukos izšķīra 5 zemes katēgorijas: tīrumus, līdumus, atmatas, pļavas un dārzus. Muižas dārza zemi pielīdzināja zemnieku maizes zemei, bet muižas līdumus notaksēja trīs reiz dārgāk nekā zemnieku maizes zemi.

Atlika trešais zemes kadastra uzdevums: izlīdzināt zemnieka pienākumus un tiesības, uzstādot viņa kredita un dēbeta bilanci. Tā kā zemes reālnastas bij aprēķinātas naudā, tad to pašu vajadzēja darīt ar zemes tīrienākumu. Pieņēma šādu tezi: agrāko laiku piedzīvojumi mācot, ka viena mucasvieta maizes zemes pirmā labuma gradā, atvelkot zemnieka nepieciešamo uzturu un sēklu, dodot vienu mucu jeb divus pūrus rudzu tīra atlikuma (7. februāra 1687. g. instrukcija), kas uzskatāms par zemes renti. Lai dabūtu tās vērtību naudā, noteica, ka pūrs rudzu Rīgas mērā aprēķināms par $\frac{1}{2}$, bet muca par 1 dālderī; tāda toreiz bij rudzu vidējā tirgus cena, ko Klau-dijs Tots jau ar 1671. g. likumu lika par pamatu zemnieka arkla vērtības noteikšanai. Lai atvieglotu aprēķinus pieņēma, ka dālderis sastāv no 90 grašiem. Tas bij vajadzīgs tāpēc, ka otrā, trešā un ceturtā grada maizes zemes mucasvieta, kā to redzējām no šo gradu ienesības samēra, varēja dot tikai $\frac{5}{6}$, $\frac{2}{3}$ un $\frac{1}{2}$ mucas rudzu tīra atlikuma, tā tad nepilnu dālderī no mucasvietas. Pārvēršot minēto rudzu renti grašos dabūjam tā sauktos zviedru zemes dālderus.

1688. g. memoriālā šī taksācijas vērtība motivēta plašāk: „Kas attiecas uz sējumu taksāciju, tad . . . karalis turējās pie šāda ieskata: mucasvieta pirmā labuma tīruma atnes gadā rentes divas mucas rudzu jeb divus dālderus, bet tā kā zemnieks, kas šo renti izstrādā un dod, tai pašā laikā no šīs zemes pārtiek, tad viena puse jāatstāj viņa uzturam, bet otra jā-

⁹ Jannau, Geschichte der Sklaverey, 238 un 248.

¹⁰ S. Gubertis, Stratagemata oeconomica, 102. Rīga, 1688.

¹¹ v. Transehe-Roseneck, Beilage VIII.

¹² Jannau, Geschichte der Sklaverey, 301—3. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 61.

ņem par renti. Ciktāl muiža ir pietiekoši apgādāta ar kļaušu strādniekiem, tiktāl var tās zemi pilnīgi pamatoti aplikt ar divreiz lielāku renti nekā zemnieku zemi,“ t. i. pirmā labuma muižas tīrumam jādod no mucasvietas nevis viena, bet divas mucas rudzu jeb divi dālderī rentes. 1690. g. karalis šo muižas zemes taksāciju vēl palielināja no 2 dālderīem līdz $2\frac{1}{3}$, atstājot to pašu samēru starp dažādiem zemes labuma grādiem kā zemnieku zemē.¹³ Uz šo noteikumu pamata dabūjam šādu kroņa saimnieku un muižas zemes taksācijas vērtību dālderīos un grašos, rēķinot uz vienu mucasvietu jeb 0,5 ha:¹⁴

Katēgorija	Muižas zemes $\frac{1}{2}$ ha, vērtība dālderīos un grašos:			
	Labuma grādi			
	I.	II.	III.	IV.
Maizes zeme	2,30	1,85	1,50	1,15
Līdums (Rodungsland)	3,—	2,45	2,—	1,50
Vecaine (Wüstacker)	1,15	0,87 $\frac{1}{2}$	0,70	0,52 $\frac{1}{2}$
Dārza zeme	0,90	0,75	0,60	—
Pļavas	0,28 $\frac{1}{8}$	0,19 $\frac{11}{16}$	0,14 $\frac{1}{16}$	0,87 $\frac{1}{16}$

Katēgorija	Zemnieku zemes $\frac{1}{2}$ ha vērtība grašos:			
	Labuma grādi			
	I.	II.	III.	IV.
Maizes zeme	90	75	60	45
Atpūtin. meža zeme (vecaine)	45	37 $\frac{1}{2}$	30	22 $\frac{1}{2}$
Noplicin. meža zeme (atmata)	22 $\frac{1}{2}$	18 $\frac{3}{4}$	15	11 $\frac{1}{4}$

Redzam, ka visaugstāk bij novērtēta 20—25 g. atpūtinātā muižas meža zeme, kas jāved sakarā ar toreizējām saimniekošanas metodēm, kad brīvo kļaušu darbu muiža izlietoja biržu līšanai un atmatu plēšanai, kas pirmos 2—3 gadus deva tikpat labu ražu kā maizes zeme, un pie tam no muižas neprasija nekādus izdevumus mēslojuma veidā. No šīs tabulas varam teorētiski izrēķināt, ka vesela arkla saimniekam bij tiesības uz 60 mucasvietām pirmā labuma vai 120 mucasvietām ceturta grada maizes zemes, lai viņa kredīts līdzinātos dēbeta 60 dālderīem. Bet tā kā bez graudkopības zemniekam varēja būt vēl blakus ieņēmumi no zvejīgiem ūdeņiem, siena, meža (malkas, darvas, oglēm, pelniem), li-

¹³ Jannau, Geschichte der Sklaverey, 39.

¹⁴ Jannau, Turpat, 301—5. Transehe-Roseneck, Beilage VII.

niem, dzirnavām, ar ko „zemnieki var citā veidā sevi pabalstīt un nopelnīt naudu,“ tad saimnieka aļamzemes platību var samazināt par tik, par cik dod peļņu un pabalstu šie blakus uzņēmumi. Tāpēc likums paskaidro, ka par pusarklu jā rēķina un jādod 30 dālderī rentes sētai ar 30 mucasvietām pirmā grada maizes zemes, ja blakus ieņēmumu nav; bet tā pati rente jā maksā arī mājām, kuņām ir 30 mucasvietas trešā grada zemes ar blakus ieņēmumiem, lai gan pēc tabulas trešā grada tīruma pusarkls līdzinās 45 mucasvietām. Pēc zviedru valdības aprēķina pirmā labuma maizes zeme deva caurmērā piekto graudu ražas.¹⁵ Tā tad iznāk, ka valdības noteiktā zemes rente — viena muca rudzu no katras izsētās mucas — bij līdzīga ceturta graudam,¹⁶ atrēķinot sēklu. Citiem vārdiem, raža attiecas pret renti kā 120:30=4:1; pēc muižniecības priekšlikuma šīm attiecībām vajadzēja būt 108:18=6:1. Patiesībā abi zemes rentes aprēķini saskanēja ar 1680. g. praksē pastāvošo kunga tiesas lielumu, kas līdzinājās $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{6}$ no ražas.¹⁷

26. Divējādi arkli.

Tāda bij zemes rentes aprēķināšanas teorija pēc 1687.—88.g. likumiem. Cits jautājums, vai uzsākot atsevišķa ciemata arklu skaita „speciālo iedalīšanu un novērtēšanu“ varēja izlietot likuma normas. Spriežot pēc dažiem avotiem,¹ jānāk pie slēdziena, ka šo valdības noteikto zemes taksu nepiemēroja praktiskā darbā un jau 1691. g. izstrādāja jaunas instrukcijas, bet tās neapstiprināja. Lai gan zviedru kartografiskie materiāli nav pieejami, jo tie atrodas Krievijā, tomēr vaku grāmatu ieraksti spiež piekrist H. Jannava un

¹⁵ Jannau, Geschichte der Sklaverey, 274—5. Pēc muižniecības iesnieguma 1681. g. caurmēra raža bij ceturtais grauds. Schirren, Recesse, 52.

¹⁶ 30 mucas sēklas pirmā labuma aļamzemē uz pusarkla dod 150 mucas iekūluma. No šīs summas 30 mucas paliek sēklai; atvelkot vēl 30 mucas rentes, jeb $\frac{1}{4}$ (120:3) no ražas, dabūjam, ka zemniekiem atstāja 90 mucas jeb $\frac{3}{4}$.

¹⁷ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 331.

¹ Jannau, Geschichte der Sklaverey, 245—6.

A. Tranzē-Rozeneka domām, ka zemes novērtēšana pēc tās labuma (bonitēšana) izdarīta pilnīgi tikai valsts muižās, turpretim kroņa saimnieku zemē tā pamesta pusceļā, jo valdība apmierinājusies vienīgi ar saimnieka dēbeta noteikšanu un normēšanu pēc vaku grāmatām.² Šo pielaidumu pabalsta vairāki apstākļi. Vēl 1695. gadā, tā tad 8 gadus pēc revīzijas darbu iesākšanas, Vecpiebalgas zemnieki sūdzas karalim: „Mums jādod gandrīz divreiz tik daudz karaliskās armijas uzturam (Reuter-*verpflegung*) no katra maksāšanas arkla (*Zahlhaken*), nekā patiesībā rentnieka kungs maksā karaliskiem jātniekiem no katra revīzijas arkla. Tā kā Piebalgas muižai pieder daudz vairāk maksāšanas nekā revīzijas arklu, tad no šī pārpalikuma paliek bagāts vienīgi rentnieka kungs, kamēr mēs, nabaga zemnieki, nonākam postā un trūkumā.“³

No šīs sūdzības redzam, ka 1695. g. pastāvēja divējādi arkli: vieni zemnieku, otri valsts muižu nomnieku maksājumiem. Pēc revīzijas komisijas paskaidrojuma 1688. g. zemnieku jeb maksāšanas arkls (*Bauern- oder Zahlhaken*) ir tas „arklu skaits, no kā jāmaksā kunga tiesa un jādod klaūšas“⁴ pēc jaunā zviedru vērtējuma. Turpretim revīzijas arkls bij tikai ideāla aplikšanas vienība un vienkāršs aplēses lielums, pēc kā muižas norēķinājās par valsts nodokļiem. Vecpiebalgas muižas revīzijas arklu skaits nebija atsevišķi novērtēts, jo šīs muižas rentnieks maksāja valsts nodokļus kopā par Jaunpiebalgu, Ranku un Skujeni, no katras muižas samērā ar tās zemnieku maksāšanas arkliem. Bet var izrēķināt, ka 1688. g. uz Vecpiebalgu iznāca tikai $32\frac{4}{5}$ revīzijas arkla (à 60 dāld.), ko dabū, dalot visu muižas saimnieku taksēto nodevu un klaūšu kopvērtību uz 60. Turpretim maksāšanas arklu lielums bija mazāks: 1691. g. Valmiermuižā tas caurmērā līdzinājās 44 dālderiem, Kokmuižā — 44,7, Kauguros — 41, Mūrmuižā — 47, Mujānos — 49 un t. t. Tā-

pēc katrai muižai maksāšanas arklu bij vairāk nekā revīzijas arklu.

Ka zemnieku arkli vēl 1705. g., tā tad zviedru laikmeta beigās, nebija pārvērtīti pēc 1687.—88. g. likumu noteikumiem par 60 dālderu lieliem revīzijas arkliem, to pierāda ķīlas līgums, noslēgts 1705. g. 22. decembrī starp domēņu valdes priekšnieku M. Štrōkirchu un Burtnieku Jaunās muižas zemnieku J. Zēmeli. Šai līgumā starp citu teikts:⁵ „Vadīts no pavalstnieka padevības un pakalpības, minētais karaliskais zemnieks ir izteicis vēlēšanos noguldīt rentejā kā aizdevumu uz vienu arklu Zēmeļa zemes 650 dālderus lielu kapitālu ar noteikumu, ka Karaliskās Majestātes vārdā viņam un viņa mantiniekiem nodrošina un apsola minētās mājas ar visiem piederumiem kā drošu ķīlu. Par aizdotā kapitāla 6%, kas viņam pienākas, bet tiek aizturēti, viņš tiek atsvabināts no visām tām klaūšām un nodevām, kas guļ uz viņa zemes un ir noteiktas vaku grāmatā, un kas pēc karaliskās ekonomijas katoņa aprēķina līdzinās 39 dālderiem un ir dzēstas ar aizdotā kapitāla procentiem.“ Šis darījums liecina, ka arklu lielās Zēmeļa mājas bija apgrūtinātas nevis ar 60, bet tikai 39 dālderiem, ko kapitālizējot par 6% gadā dabūjam 650 dālderus. Ar līdzīgu līgumu Āraišu saimnieks Inķēns 1705. g. dabūja no valsts ķīlā savas arklu lielās mājas, par kurām līdz tam bija jādod 36 dālderī 57 graši nodevās un klaūšās; šo renti viņš samaksāja ar valstij aizdoto 615 dālderu procentiem.⁶ Tā tad zemnieku zemes arkls it nebūt nelīdzinājās likumā paredzētiem 60 dālderiem, bet patiesībā bija daudz mazāks, parasti svārstīdamies starp 35—45 dālderiem gada rentes atkarībā nevien no zemes daudzuma un labuma, bet arī no dažādiem citiem, ļoti grūti novērtējamiem bīakus ienākumiem un apstākļiem.⁷ Tāpēc kāda ciemata iekopto pūrvietu skaits gadiem ilgi varēja palikt viens un tas pats, kamēr tās pašas mājas arklu skaits bija vairākkārt mainī-

² Transehe-Roseneck, 63.

³ A. Švābe, Vecpiebalgas zemnieku sūdzība, 4.

⁴ Valsts arhīvs, 260. sēj. 12-a lp.: „*Zahlhaken ist dieselbe Hakenzahl, darnach Arbeit und Gerechtigkeit müssen prästiret werden*“.

⁵ A. Švābe, Lapa no brīvzemnieku vēstures zviedru laikos, 453. Izgl. Min. Mēnešraksts, 1921. g.

⁶ Turpat, 454.

⁷ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 256—60.

gies: pieaugot saimnieka saimei un dzīvam inventāram, pacēlās arī ciemata maksāšanas spējas un to vienība — arklis. Ja turpretim sērgās vai nelaimē nomira darba spējīgi ļaudis un bojā gāja zirgi, tad arī muiža bij spiesta samazināt ciemata arklī skaitu. Tāpat kā praksē zemnieka arklī maksāšanas spējas svārstījās starp 35—45 dāldeļiem, tāpat arī šim arklam piešķirtā zemes platība ir tik dažāda, ka var runāt vienīgi par caurmēra skaitļiem no 50—70 pūrvietām. Piem., 1688. g. Strīķu muižas saimniekiem bij šāds arklī un pūrvietu skaits: Kripēnam 1 arklī ar $24\frac{1}{2}$ pūrvietām tīrumu un 27 pūrvietām līdumu, kopā $51\frac{1}{2}$ pūrvietas; Tūtem — $\frac{3}{4}$ arklī ar $35\frac{1}{2}$ pūrvietām tīrumu un 30 pūrv. līdumu, kopā $65\frac{1}{2}$.⁸ Tāpēc nav brīnums, ka Suntažu mācītājs, laizdams 1688. g. klajā savu rokas grāmatu zemkopjiem, vaļsirdīgi atzīstas: „Cik daudz zemes tagad krīt uz vienu arklī, to man neizdevās no neviena skaidri dabūt zināt.“⁹ Arklī kā ideāla nodevu vienība nav matēmatiski salīdzināms ar pūrvietu kā reālu platības mēru; tā ir savā ziņā apaļa kvadrātūra.

Zviedru zemes revīzija galu galā balstījās uz sējas platību,¹⁰ tā tad uz aņamzemes pūrvietu vai mucasvietu; turpretim nemērītās zemnieku pļavas un ganības palika netaksētas. T. Grass ir izrēķinājis, ka šīs novērtētās aņamzemes raža bij nepietiekoša, lai segtu visu saimnieka dēbetu. Tāpēc viņam vajadzēja pieņemt vēl klāt arklī taksācijas vērtībā neierēķinātās pļavas un ganības. Tā kā šādu netaksētu zemju gandrīz vienmēr bij pietiekoši daudz, tad praksē visa zemnieka areāla dālderis līdzinājās trim pūriem rudzu, lai gan oficiālā dāldeļa vērtība — izejot no aņamzemes taksācijas — bij tikai divi pūri rudzu. Tā par spīti kļūdainam izejas punktam revīzijas noteikumi sasniegta savu galveno mērķi: aizsargāt zemniekus ekonomiskā ziņā,¹¹ normējot viņu dēbetu un kreditu kā arī uzdot domēņu valdei sekot, lai muižu nomnieki nepārkāpj vaku grāmatu likumīgās normas.

⁸ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 259.

⁹ S. Guberti, Stratagemata oeconomica, 104.

¹⁰ Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter, 31.

¹¹ Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 63.

Šī zemes kadastrēšana un ar to saistītā jaunā agrārā likumdošana attiecās tieši tikai uz valsts domēņu muižām un kroņa saimniekiem, t. i. uz $\frac{5}{6}$ no visas zemes, jo revīzijas uzdevumi privātās zemēs bij citādi. Te valdību neinteresēja muižas zemes lielums, jo tā bij brīva no nodevām. Bet arī privāto zemnieku zemes novērtēšana pēc tās labuma netika izdarīta, jo 1687. g. 7. februāra instrukcija nosaka: „zemes revidentiem nav ko pūlēties, izdibinot, cik ienes katra muižnieka privāto zemnieku mājas, jo viņš valsts priekšā atbild ar visu savas muižas ienākumu, kāpēc arī tam atļauts savu kļaušu zemi un tās nodokļus sadalīt starp zemniekiem pēc sava ieskata.“ Tomēr faktiski arī privātie muižnieki bij spiesti ievērot kroņa saimnieku labā izdotos aizsardzības likumus un vaku grāmatu saistošo spēku, jo citādi privātie zemnieki aizbēgtu uz valsts domēņiem. Bez tam 1697. g. landtāgs piekrita karaļa priekšlikumam, ka arī privātās muižās jāturas pie 1696. g. reglāmenta vispārīgiem noteikumiem par zemnieku un muižnieku attiecībām.¹²

27. Labie zviedru laiki.

Lai gan 1681. g. Kārlis XI. prasīja no landtāga dzimtbūšanas atcelšanu Vidzemē, tomēr pēc muižu redukcijas, kad $\frac{5}{6}$ visas zemes atradās valsts rokās, valdība vairs neierosināja šo jautājumu. Tā tad arī kroņa saimnieki joprojām palika dzimtļaudis. Tas izskaidrojams ar to, ka Kārļa XI. agrārreformas centrā bij fiskālās intereses, bet ne sociālpolītiski mērķi. Tiesa, kad 1694. g. ģenerālgubernātors Hastfers ziņoja karalim, ka privātie muižnieki vēl arvienu varot pārdot, ieķīlāt un atdāvināt savus dzimtļaudis un izlikt viņus no mājām, tad Kārlis XI. paziņoja: viņš nevarot pielaist, ka Zviedrijas pavalstnieku viena daļa tik cietsirdīgi izturoties pret otru daļu.¹ Karalis uzdeva ģenerālgubernātoram izstrādāt īpašu reglāmentu par domēņu valdes ierēdņu, muižnieku un zemnieku attiecībām, ko apstiprināja 21. martā 1696. g. un

¹² Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. X. 55 Москва, 1896.

¹ S. Schartau, De svenska Östersjöprovinserna, 11.

kas satur gandrīz visas 1691. g. izdotās instrukcijas noteikumus par zemniekiem, kā arī karaļa norādījumus Hastferam 20. novembrī 1694. g. vēstulē. Diemžēl, 1696. g. reglāments formāli attiecās tikai uz valsts muižām. Tomēr Kārlis XI. bij uzdevis izstrādāt arī priekšlikumu par privāto muižnieku mājas pārmācības tiesību ierobežošanu. Šādu projektu ģenerālgubernators Dālbergs 1698. g. iesniedza Kārlim XII., kas pavēlēja likt to priekšā apspriest tuvākam landtāgam. Bet iesākās Ziemeļu karš, un reforma palika neizvesta.

Nav taisnības J. Ekartam, ka pēc Gustava Ādolda tiesu iekārtas likuma 1630.—32. g. muižniekiem atstātās mājas pārmācības tiesības bijušas tikpat nevērtīgas kā nazis bez asmeņa.² Karalim iesniegtās zemnieku sūdzības 17. g. s. beigās liecina, ka lai gan likums atļāva zemniekiem sūdzēties vietējās valdības un tiesu iestādēs par muižnieku nelikumībām, tomēr paši valdības ierēdņi deva draudzīgu mājienu valsts muižu nomniekiem sodīt sūdzētājus ar 4—10 pāriem rīkšu. Tāpēc ir pamatots Siguldas zemnieku aizrādījums Kārlim XI. 1692. g., ka „mēs nedrīkstam nevienam Vidzemē sūdzēties, baidīdamies no bargā soda.“³

Pēc kāda zviedru augstāka ierēdņa vārdiem „Stokholma toreiz bij pilna ar Vidzemes zemniekiem, kas brauca sūdzēties karalim“. Šo sūdzību⁴ netiešās sekas bij 1696. g. reglāments, kas stipri samazināja muižu nomnieku mājas pārmācības tiesības. Vispirms, tika legalizēta jau agrāk uz ieradumu tiesību pamata pastāvošā pagasta tiesa. Par tās kompetenci 1696. g. reglāmentā lasām: „Lietas par saimnieku nodarījumiem nevar izspriest ne pats muižas rentnieks, ne viņa muižkungs, bet tās atsevišķi jāizmeklē un jāizlemj ieceltiem tiesnešiem un bezpartejiskiem, godprātīgiem zemniekiem. Ja viņi nolemj vainīgo sodīt ar rīkstēm, kuņu skaits nevar būt lielāks par 10 pāriem, vai no viņa piedzīt zaudēju-

mus, bet ne vairāk par 20 dāldejiem sidrabā, tad šādu spriedumu var tūlīt izpildīt, ja ar to ir mierā sūdzētājs. Bet ja lieta ir svarīgāka vai arī sūdzētājs nav apmierināts ar spriedumu, tad tas virzāms tālāk: valsts muižu apsaimniekošanas lietās uz domēņu valdi, visās pārējās — uz zemes tiesu“. Tā tad pagasta tiesa ieguva pirmās tiesu instances raksturu, un tai piekrita lietas par saimnieka nodarījumiem, pie kam muižas augstākai administrācijai — uz stārasta, šķiltera vai tiesneša ziņojumu pamata — bij tiesības saukt pie atbildības apvainotos visās civilās un administratīvās lietās, ja civilprasība nepārsniedza 20 dāldejus un par administratīvu pārkāpumu nedraudēja vairāk par 10 pāriem rīkšu. Nākošā instance bij domēņu valde vai zemes tiesa, pie kam apellācijas tiesības bij vienīgi sūdzētājam. Šis noteikums liecina, ka pēc 1696. g. reglāmenta mājas pārmācībai nebija pakļauts saimnieks, jo viņu varēja sodīt vienīgi pagasta tiesa. Zināms, muižas stārastam, viņa palīgam šķilterim un rijniekam joprojām bij vara sodīt nepaklausīgus un nolaidīgus kļaušu darbiniekus, bet ne vairāk kā ar 3 pāriem rīkšu. Tāpat darbinieks atbild ar savu algu un mantu par visiem zaudējumiem, kas cēlušies muižai no viņa neuzmanības vai zādības. No tā jāsecina, ka pagasta tiesai piekrit arī visas kalpu civillietas un tie administratīvie pārkāpumi, par kuņiem draudēja sods no 4—10 pāriem rīkšu. Tomēr dažos gadījumos par atkārtotu nepaklausību muižai bij atstātas tiesības bez pagasta tiesas sprieduma uzlikt disciplinārus sodus arī saimniekam: pirmo un otro reiz pie ūdens un maizes uz 48 stundām muižas cietumā, bet nākošās reizes ar trim pāriem rīkšu. Zemniekiem savukārt bij tiesība celt sūdzības pret saviem kungiem un viņu kalpotājiem. Pēc 1696. g. reglāmenta „sūdzības par muižkungiem vai stārastiem vispirms jāceļ priekšā muižas rentniekam, kuņa pienākums ir izlabot zemniekam nodarīto. Ja rentnieks to nedara, vai arī zemniekam vēl kas par viņu sūdzams, tad sūdzība jāiesniedz domēņu valdes priekšniekam, kas to izmeklē un pēc tam lietu izspriež: ekonomiskos jautājumos pati domēņu valde, bet pārējās lietas nodod zemes tiesai. Ja zemnieks nav mierā

² J. von Eckardt, Livland im 18 Jh., 85—6.

³ G. Kēmpels, Siguldas zemnieku sūdzības, 11. lp. (Jaunā Balss, 1923. g. 22. sept.).

⁴ A. Švābe, Vecpiebalgas zemnieku sūdzība Kārlim XI. (1927.).

ar domēņu valdes vai zemes tiesas spriedumu, tad par pirmo viņš var sūdzēties ģenerālgubernātoram, bet par otro pie karaliskās hōftiesas“. Tā tad zemnieku sūdzībām augstākā administratīvā iestāde bij ģenerālgubernātors, bet pēdējā tiesas instance — hōftiesa. Zināms, monarchijās ir vēl viens taisnības un tiesību avots — pats monarchs. Par to 1696. g. reglāmentā atrodam šādu noteikumu: „Nevienam zemniekam nav atļauts ceļot (uz Zviedriju), lai ar savām sūdzībām apgrūtinātu Viņa Karalisko Majestāti, pirms viņš nav griezies pie minētām iestādēm un tur saņēmis rezolūciju. Ja kāds zemnieks to neievēro un apiet zemākās instances, tad sūdzība noraidāma, un viņš pats sodāms kā karaļa pavēles pārkāpējs.“ Lai gan šāds aizliegums bij izdots jau 1685. g., tomēr 17. g. s. 90-tos gados zemnieki bieži brauca sūdzēties tieši karalim un panāca savas lietas vēlreizēju caurskatīšanu un vietējo iestāžu lēmuma revīziju.

Ar 1696. g. reglāmenta noteikumiem Kārlis XI, vairāk nodrošināja dzimtcilvēka personas tiesības nekā caŗa Aleksandra I. 1819. g. likums par Vidzemes dzimtļaužu brīvlaišanu. Piem., pēc 1696. g. reglāmenta muižas administrācija varēja vienīgi klausu darbiniekus, bet ne saimniekus sodīt ar 3 pājiem rīkšu; pat pagasta tiesa drīkstēja piespriest ne vairāk par 10 pājiem. Turpretim pēc 1819. g. likuma muižas ierēdņi varēja katru „brīvas“ kārtas zemnieku, kalpu vai saimnieku, sodīt ar 15 spieķa sitieniem par vienkāršu rupjību, nepaklausību un kunga mājas miera traucējumu; bērniem līdz 14. g. un sievietēm šo sodu izpildīja ar 15 rīkstēm. Tā tad 1819. g. bērnus sodīja smagāk nekā 1696. g. pieaugušus vīriešus. Pagasta tiesa saskaņā ar 1819. g. likumu varēja sodīt pieaugušu vīrieti ar 30 spieķa sitieniem, bet bērnus un sievietes ar 20 rīkstēm; turpretim 1696. g. reglāments nemaz nepazīst spieķa sitienus, jo arī vīriešiem pagasta tiesa drīkstēja piespriest tikai rīkstes. 1696. g. reglāments aizsargāja nevien dzimtcilvēka personu, bet arī viņa mantu, stingri normējot nodevu un klausu lielumu un nosakot sodus par šo normu pārkāpšanu. „Nevienam muižas rentniekam nav

atļauts prasīt no zemniekiem lielāku renti nekā noteikts vaku grāmatā“, kuŗas noraksts glabājās pie saimnieka un kur atzīmēja visus maksājumus. Nelikumīgi ņemtas nodevas bij jāatdod atpakaļ un par sodu tikpat daudz jāiemaksā draudzes baznīcai par labu. Par katru klausu dienu, ko rentnieks prasīja vairāk nekā revīzijas komisija bij noteikusi, sodīja vēl smagāk: par zirdzinieka dienu 45 un kājnietka dienu 30-kārtīgi nekā šī diena bij novērtēta pēc valdības takses. Pļaujas laikā ņemtās trešinieku un talcinieku dienas atrēķināja no kārtējām klausām; ja būvju darbiem muižai bij vajadzīgi ārkārtīgi lieki strādnieki, tad tos varēja prasīt tikai ar domēņu valdes atļauju. Muižas rentniekam bij aizliegts izlietot zemnieku vezumniekus tirgotāju preču pārvadāšanai vai arī iznomāt viņu darbu. Ja muiža prasīja šķūtniekus, tad viņu gaitas bij jāatvelk no vaku grāmatas klausām, vai arī jāmaksā par katru nobraukto jūdzi. Klausu darbinieki bij jāatļauj jau sestdienas pēcpusdienā uz māju, lai tie svētdienā varētu ierasties baznīcā; zemnieku bērni bij jāsūta skolā.

Redzot Kārļa XI. nodomu spert noteiktus soļus dzimtļaužu stāvokļa labā, Vidzemes landtāgs jau 1687. g. pats atzina, ka zemniekiem „pieder visu pārējo cilvēku dabiskā spēja pīrkt atklātos tirgos labību un lopus mājas vajadzībām un nepieciešamam dzīves uzturam“. Tas pats landtāgs prasa, lai zemniekiem atļauj pašu vajadzībām darīt alu, pārdot iesalu, sūtīt malkas plostus uz Rīgu un tml. Arī 1688. g. revīzijas memoriāls, nosakot saimnieka zemes lielumu un labumu, paredz arkla vērtībā tos ienākumus, ko zemnieks dabū, pārdodams sienu, malku, linus, zivis. Šie noteikumi liecina, ka dzimtļaudīm piederēja neaprobežotas kustama īpašuma tiesības. Tā kā arī muiža nevarēja atsavināt zemnieka mantu patvaļīgi uzliktu nodevu un klausu veidā, tad kļūst saprotams, ka saimnieku šķīra Kārļa XI. likumdošanā ieguva drošu tiesisku un ekonomisku aizsardzību. Sekas bij acīmredzams zemnieku labklājības un pašapziņas pieaugums. To liecina kaŗa zaudējumu novērtēšanas komisiju aktis par krievu kaŗaspēka po-

stījumiem Vidzemē 1700.—08. g. Piem., kādam Trikātas pusarkla saimniekam 1702. g. krievi atņēmuši: 10 zirgus, 34 liellopus, 20 teļus, 36 aitas, 20 jērus, 13 cūkas un 15 kazas; kopā 148 galvas mājlopu. No otrām arklu lielām mājām aizvesti: 5 zirgi, 30 liellopi, 40 teļi, 90 aitas, 15 jēri un 5 āži; kopā 185 galvas un t. t. Arī vairākās Smiltenes mājās nolaupīti 8—12 zirgi, kāds zirgu skaits tagad Vidzemē sastopams tikai retās lielsaimnieku mājās. No zemnieku saimniecības ēkām pieminētas: dzīvojamie ērberģi, rijas, klētis, kūtis, šķūņi, pirtis, alus brūzīši, pagrabs, namiņš un smēde. Tāpat katram saimniekam bij vairāk tīnes ar drēbēm un rotas lietām. Piem., Straupē 1700. g. kazaki nolaupīja Lieļa mājās: 15 smalkus (Silēzijas) galvas lakatiņus $7\frac{1}{2}$ dālderu vērtībā, 15 villaines ($7\frac{1}{2}$ d.), 6 sieviešu un 5 vīriešu svārkus (20 d.), 2 kažokus un 9 vīriešu kreklus ($10\frac{1}{2}$ d.), 4 palagus, 1 caunādu cepuri, 5 sudraba saktis (Brötzen) par $16\frac{1}{2}$ d., apzeltītu sidraba kakla rotu (20 d.), 2 ādas sedlus un t. t.; kopsummā mājas lietas un drēbes par 107 dālderiem. Tā bez šaubām nav visa zemnieka iedzīve, jo daļu vienmēr izdevās nobēdzināt un izglābt no kaŗaspēka. No citām tā paša laikmeta aktīm dabūjam zināt, ka zemnieku meitas un sievas svētdienās nēsāja nevien sidraba un apzeltītas rotas lietas, bet pat zīda mutautiņus, samta vamžus, ārzemēs darinātus galvas lakatus un priekšautus. Ja arī tik bagāts zemnieku inventārs bij atrodams vienīgi pie lielākiem pagastu saimniekiem, tomēr šie sadzīves sūkumi neapšaubāmi liecina par zemnieku vispārējās labklājības augsto līmeni. To apstiprina arī tas zīmīgais fakts, ka Ziemeļu kaŗa laikā, kad muižnieki atteicās aizdot valstij naudu, to ar lielāko prieku darīja zemnieki, pie kam dažs labs varēja iemaksāt valsts rentejā 615—650 dālderu skaidrā naudā,⁵ saņemot pretim Kārļa XII. pašrocīgi parakstītas žēlastības grāmatas par „uzticīgam pavalstniekam-zemniekam“ ķīlas un rentes veidā nodotām mājām. Tāpēc jānoraida H. fon Hāgemeistera apgalvojums, ka valdības nolūks nav bijis pacelt zemnieku

⁵ A. Švābe, Lapa no brīvzemnieku vēstures zviedru laikos, Izgl. Min. Mēnešraksts, 1921. g., 452—4.

labklājību, bet vienīgi papildīt valsts kasi.⁶ Daudz objektīvāk jau spriež A. fon Tranzē-Rozeneks, kas atzīst, ka zemniekiem draudzīgā Kārļa XI. agrārpolitika „tiktāl pārveidoja zemnieku stāvokli, ka saimnieciskā ziņā mazko vairs varēja vēlēties“.⁷

Atliek vēl apskatīt Vidzemes zemnieku civiltiesisko pozīciju attiecībā pret tēva novadu. To likums nekur skaidri nedēfinē. Bet tā kā zemnieka nodevas un klaušas par zemes lietošanu nosauktas par renti vai vaku grāmatu renti (jo katru zemnieka maksājumu kvitēja viņam izdotā vaku grāmatā), tad jāsecina, ka kroņa saimnieki bij rentnieki, kuŗu darbu un nodevas valsts savukārt bij iznomājusi muižu arendātoriem; tāpēc kroņa saimniekus sauca par nomas zemniekiem (Arrende Bauern). 1696. g. reglāmentā viņi dažreiz dēvēti pat par mājas īpašniekiem. Tomēr viņu rīcības tiesība bij stipri ierobežota fiskam par labu: viņiem nebij brīv savu zemi un tās piederumus pārdot, iznomāt vai citādi kā atdot trešo personu lietošanā, „lai nenoplicinātu zemi un nesajuktu robežas“. Vainīgo sodīja pirmo un otro reizi ar 10 pāriem rīkšu, bet trešo reizi izlika no mājām un piedzina vēl zaudējumus par 2—3 brīvgadiem, kuŗu laikā viņa mājās ieliktais jaunsaimnieks nemaksāja renti. No šī noteikuma A. Tranzē-Rozeneks taisa nepareizu slēdzienu, itkā saimnieku ciematī piederējuši muižai ar lietu tiesību titulu, kamēr zemnieki dabūjuši zemi vienīgi lietošanā uz saistību tiesību pamata kā atalgojumu par brīvo klaušu darbu.⁸ Pēc manām domām šāds tulkojums nav pareizs. Apspriežot šo saimnieku rīcības tiesības ierobežojumus, nedrīkst aizmirst, ka arī muižu rentniekiem nebij tiesības atdot nomas objektu apakšnomā, ne arī to atsavināt. Kārļa XI. liberālā despotisma laikmeta raksturīgā pazīme bij fiska iejaukšanās privāttiesiskās attiecībās un to reglāmentēšana visos sīkumos, ierobežojot privāto iniciatīvu un līgumslēdzēju grības autonomiju.

⁶ H. v. Hagemester, Materialien zu einer Geschichte der Landgüter Livlands, I. 15. Riga 1836.

⁷ A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 78.

⁸ Turpat, 86 u. 91.

Kamēr zemnieks un muižas rentnieks kārtīgi pildīja savus pienākumus, tikmēr tiem bij nodrošinātas valdījuma un mantojuma tiesības uz dzimtnomas objektu. Ja muižas nomnieks saskaņā ar līgumu termiņā neiemaksāja valsts rentejā nomas summu, tad viņam bij jāmaksā sods 2% katru mēnesi. Bet ja muižas rentnieks nokavēja savus maksājumus 2 mēnešus pēc pirmā un mēnesi pēc pēdējā termiņa, tad viņu varēja izlikt no muižas, nodrošinot fiska prasības ar rentnieka īpašuma sekvestru. Tādā gadījumā domēņu valdei bij jāmeklē jauns drošs rentnieks, kas uzņemtos pildīt nomas līgumu. Turpretim kroņa saimnieku stāvoklis savā ziņā bij labāks. Tiesa, arī viņu mantu varēja apķīlāt un pašus sodīt ar rīkstēm, ja viņi nesamaksāja nodevas saskaņā ar vaku grāmatām, bet noliedza un slēpa savus ienākumus; varēja izlikt no mājām, ja tie nespēja vairs ilgāk pildīt kļaušas un vest saimniecību, vai arī atdeva savu zemi citiem. Tomēr šādus līdzekļus lietoja tikai izņēmuma veidā, „kad nebija vairs cerības uz zemnieku labošanu”. Pretstatā muižu rentniekiem, kam vajadzēja pildīt līgumu arī nenovēršamu nelaimju gadījumos, kroņa saimniekiem šādos apstākļos (neraža, lopu sērgas) bij nevien tiesība uz nomas samazinājumu, bet muižu rentniekiem pat uzlikts pienākums viņiem palīdzēt ar aizdevumu. Piem., 1696. g. izceļoties neražai, zemniekus nevis izlika no mājām, bet valsts no savām magazīnām tiem izsniedza maizes un sēklas labību. Vecsaimnieka apmaiņa pret jaunsaimnieku muižai bij neizdevīga, jo pēdējam bij tiesība uz dažiem brīvgadiem, kāpēc pie šāda līdzekļa ķērās tikai tad, ja nebija vairs citas izejas. Visbiežāk maksāt un klausīt nespējīgam saimniekam pielika klāt otru pušelnieku, lai viņi kopīgi vai katrs par savu pusmāju valdītu joprojām. Bet pat vissliktākā gadījumā saimnieku varēja izlikt no mājām vienīgi domēņu valde; ja muižas rentnieks to bij darījis uz savu galvu, tad viņu sodīja zemes tiesa un bez tam vēl lika atlīdzināt zemniekam nodarītos zaudējumus. Tāpat muižai nebija nekāda aprēķina ievilkt zemnieku zemi, jo saskaņā ar karaļa paskaidrojumu 1690. g.⁹

⁹ v. Jannau, Geschichte der Sklaverey, 267 u. 291.

visa lopmuižas, kas pēc 1638. g. revīzijas bij dibinātas uz zemnieku zemes, joprojām palika apliktas ar nodokļiem. Citiem vārdiem, bij novilkta stingra demarkācijas līnija starp muižas un zemnieku zemi: pie pirmās piederēja no nodokļiem atsvabinātie muižas lauki, ko jau pirms 1638. g. bij apsaimniekojis pats muižnieks ar kļaušu darbiniekiem;¹⁰ viss pārējais kultivētās zemes areāls bij sadalīts maksāšanas arklos un tā tad bij zemnieku zeme pat tad, ja to apstrādāja muiža ar saviem zirgiem un algādžiem. 1696. g. reglāments aizliedz muižu rentniekiem, uz privāta izlīguma pamata, apstrādāt zemnieku mājas zemi. Ja kāds ciemats palicis postā, tad muiža var vienīgi nopļaut pļavas, bet tūrums jāatstāj atmatā, kamēr mājas uzņem jauns saimnieks. Tāpat muižas rentniekam ar 20 dāldeņu (40 pūru rudzu) lielu sodu bij aizliegts cedēt citam savus nomas zemniekus, pie kam atsavinātie ļaudis viņam bij uz sava rēķina jāatgādā atpakaļ un jāsedz visi zaudējumi; ar to bij atzīts novada būšanas princips: ne zemnieks drīkstēja atstāt kunga novadu, ne kungs varēja viņu atraisīt no zemes.

Tā tad jānāk pie šāda gala slēdziena. — Tiesa, Kārļa XI. agrārā likumdošana atstāja spēkā sen nodibināto dzimtbūšanas kārtību, tomēr šīs formālās nebrīvības materiālais saturs bij pilnīgi pārveidots. Lai gan zemnieki joprojām bij piecietināti pie novada, tomēr šī novada būšana vairāk nodrošināja dimtļaužu personu un mantu nekā 1819. g. likums par zemnieku brīvlaišanu. 17. g. s. beigās muižas mājas pārmācības tiesības bij mazākas nekā pēc 1819. g. likuma. Zemnieku īpašuma tiesības uz kustamo mantu abos laikmetos bij vienādas; toties nesalīdzināmi bij pasliktinājies viņu agrārtiesiskais stāvoklis. Pēc 1696. g. reglāmenta kroņa saimnieks bij dzimtnomnieks, par kuŗa ekonomisko labklājību rūpējās valsts administratīvās iestādes, normējot nomas lielumu ar vaku grāmatām. Pēc 1819. g. likuma zemnieku zemes nemaz vairs nav,

¹⁰ Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 65—7.

jo tā ir muižnieka Ipašums, ko viņš dod saimniekam ar īstermiņa nomas līgumiem, „brīvi vienojoties abām pusēm“. Bet brīvo līgumu princips praksē nozīmēja neaprobežotu zemnieka ekonomisko atkarību no muižnieka, kas pēc patikas varēja palielināt nomu. Varētu iebilst, ka Kārļa XI. likumi neatcēla kļaušu sistēmu, bet tikai to normēja. Bet nedrīkst aizmirst, ka vēl 20 gadus pēc zemnieku „brīvlaišanas“ 91¹/₂% no visiem Vidzemes saimniekiem bij spiesti iet kļaušās, kuŗu lielumu noteica muižnieks, kamēr 17. g. s. beigās dažos novados 90% no visiem saimniekiem (Piebalgā, Rankā) vai nu pavisam, vai pa daļai bij atpirkušies no kļaušām. Kārļa XI. radītā ekonomiskā reģlamentācija pacēla dzimtļaužu turību līdz tādām stāvoklim, par ko nevarēja sapņot „brīvais zemnieks“ 19. g. s. pirmā pusē. Ka tas nav tukšs apgalvojums, to pierāda zemnieku inventāra saraksti 1700.—5. g. un 1830.—35. g.¹¹

Šis iztirzājums liecina, ka vienas vai otras kārtas stāvokli nedrīkst apspriest tikai pēc juridiskās pozīcijas, ko tai piešķir likumdevējs, un tiem a priori uzstādītiem formālās brīvības principiem, kas deklarēti likumā, bet vienmēr jāievēro arī faktiskais stāvoklis un brīvības materiālais saturs, kas nodibinās nolens volens likumu izvedot dzīvē — bieži vien pretēji likumdevēja labiem nodomiem.

28. Nāves ēnā.

Ziemeļu karš galīgi izpostīja Vidzemi. 1702. g. feldmāršals Šeremetjevs ziņoja caŗam Pēterim Lielam, ka „ienaidnieka zemē nav nekā vairs ko postīt.“ Nevien Vidzemes mazās pilsētiņas: Valmiera, Cēsis, Valka, Vilande, Rūjiena bij noslaucītas no zemes virsas, bet pat ievērojamā universitātes pilsēta Tērbata pārvērsta par drupu kaudzi, uz kuŗas mitinājās čūskas un plēsīgi zvēri. 1710. g. krievu apļentkā Rīgā un drīz visā Latvijā iestājās buboņu mēris, kam krita par upuri Vidzemē vien 126.000 latvju un igauņu zemnieku un pie

dzīvības palika tikai 90.000 dvēseles.¹ Tai pašā laikā no mēŗa mira Kurzemē ap 50%, Igaunijā 72,3% iedzīvotāju, bet A. Prūsijā 1 776 200 dvēseles. Zemnieki bariem kļāda bez pajumtes pa meŗiem kā izbadējuŗi ubagi; pat daudzi muiŗnieku bērni pārtika no ŷēlastības dāvanām.² 1714. g. landtāgā noskaidrojās, ka muiŗniecības rokās atrodas tikai 773 arkli zemes, un vispār pēc 1725. gada revīzijas bij palikuŗi vairs tikai 3825 apļauŗoti arkli, tā tad postā aizgājuŗi 2466.³ ŷāda piepēŗa kļauŗu darba spēka samazināŗšanās smagi iespaidoja atlikuŗo zemnieku stāvokli, kam bij jāstrādā un jāmaksā vairāk, lai uzturētu un atjaunotu muiŗu saimniecības. Liela nozīme bij arī tam, ka augsti kulturālās, tiesiskās un zemniekiem draudzīgās Zviedrijas vietā Vidzemes valdnieks nu bij barbariskā Krievija, kuŗas ģenerālgubernātors Vidzemē, fīrst Korribut-Gaļicins, jau 1719. g. 28. februārī izdeva rīkojumu, ka „zemnieku dezertieŗiem un bēŗģiem būs iededzināt pierēs īpaŗas zīmes, vai arī tiem nogriezt degunus un ausis“. ŷis meŗonīgais ukazs, kas gan netika dzīvē piemērots, bij vērsts pret latvieŗu zemniekiem, kas bēŗģ „uz Kurzemi un poļu Vidzemi (Latgali).“ Tieŗšām, no mēŗa un Ziemeļu kaŗa briesmām mazāk cietusē Kurzeme toreiz vidzemniekiem ŷķīta īstā Dievzemīte, kurp viņi devās lieliem bariem.⁴ Arī Krievijas likumi pretstatā zviedŗu likumiem nodod zemnieku pilnīgi muiŗnieka varā. 1713. g. ukazs atļauj dzimtkungam sodīt savus zemniekus ar pletni. 1724.—36. g. likumi vēŗ vairāk paplaŗina muiŗnieku soda varu. 1760. g. atļauj dzimtkungiem nodot savus ļaudis valsts iestādēm nosūtīŗšanai uz Sibīriju. 1762. g. izdod ukazu, kas deklarē: nav tāda likuma, pēc kā varētu sodīt muiŗnieku par sava dzimtcilvēka nogalināŗšanu. 1765. g. Katrīna II. atļauj Krievijas muiŗnie-

¹ H. von Bruiningk, Über die Verheerungen durch die Pest auf dem flachen Lande in Livland 1710. Sitzungsberichte Riga, 1912, S. 393.

² J. von Eckardt, Livland im 18. Jh., 113.

³ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I., 67.

⁴ A. v. Tobien, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus, II. 16. Berlin 1930.

¹¹ A. ŷvābe, Drustu pagasta tiesas spriedumi 1830.—35. g., 15—16 lp. Rīgā, 1927.

kiem nosūtīt savus zemniekus pie spaidu darbiem, neprasot pat tiesu vai administrātīvo iestāžu piekrišanu. 1767. g. ukazs piedraud zemniekiem par sūdzēšanos tieši ķeizarienei ar pletni un mūža spaidu darbiem Sibīrijā.⁵

Lai gan sākumā šādi ukazi bij pretīgi Baltijas muižniecībai, tomēr nevar noliegt, ka tie pamazām sazāļoja tās tiesisko apziņu un sagrāva Kārļa XI. radīto agrāro iekārtu. Daži vēsturnieki uzsver, ka šais apstākļos muižniekiem būtu viegli izdevies „ar vienu spalvas vilcienu visu to iznīcināt, ko Vidzemes zemnieks bij parādā agrākai valdībai“, bet viņi tomēr to nav darījuši, „cienīdami zviedru labos jaunievedumus un aizmirdami, kas viņiem nodarīts“.⁶ Tomēr tas nav pareizi. Padodamies Krievijai, muižnieki 29. jūnijā 1710. g. savos „Accordpunkte der Ritterschaft bei der Übergabe Livlands“ lūdza no Pēteru I. atjaunot Sigismunda Augusta privilēģiju, lai gan tā bij dota 150 gadus atpakaļ. Tas pierāda, ka muižniecība palika uzticīga savai agrākai devīzei: „neko nepiemirst un neko nemācīties no jauna“. Čaŗs apstiprināja tikai tās bruņniecības priekšrocības, kam ir vieta „tagadējos laikos un pie tagadējās valdības“. Aizmirstot, ka Gustavs Ādolfs jau 1630. g. bij atņēmis muižniekiem kriminālo un civilo jurisdikciju, landtāgs 1711. g. lūdz čaŗa pilnvarnieku, baronu Lēvenvoldi, restituēt šīs tiesības saskaņā ar Sigismunda privilēģijas 26. pantu. Šo lūgumu noraidīja. Vispār, runājot par 1710. g. kapitulācijām, ko ar feldmaršalu Šeremetjevu visas bruņniecības vārdā noslēdza 150 Rīgā iebēguši muižnieki, jāaizrāda, ka minētiem muižniekiem nemaz nebija tiesības šādu padošanās lūgumu slēgt, jo zviedru valdība jau 1694. g. bija atcēlusi bruņniecības kārtas satversmi.⁷ Tomēr Nīštetes miera līgums 30. augustā 1721. g. apstiprināja kapitulācijas. Šī līguma II. pantā čaŗs apsola muižniekiem atcelt zviedru valdības izdarīto muižu redukciju;

tā bij cena, par kuŗu Baltijas muižniecība padevās Krievijai. Ne velti landrāts K. Fr. Šulcs saka: „Kapitulāciju galvenais saturs bij tas, ka muižniecībai tiek pilnīgi restitūētas visas viņas agrākās tiesības un muižas“.⁸ Zviedru redukcijas komisiju vietā Pēteris I. jau 1720. g. iecēla tā sauktās „restitūcijas komisijas“, kuŗu uzdevums bij pārvērst valsts domēņus atkal par privātām muižām. Restitūcijas rezultātā šo muižu arklu skaits no 1021 Kārļa XI. laikā bij 1738. g. jau pieaudzis līdz 3371 arklam. Ja 1687. g. valsts domēņu platība attiecās pret privāto muižu platību arklos kā 6 : 1, tad 1758. g. šīs attiecības jau bij 1 : 5. Tā kā zviedru agrārie likumi attiecās tikai uz valsts zemēm, tad reducētām muižām pārējot atpakaļ muižnieku privātā valdījumā, paši no sevis zaudēja spēku Kārļa XI. zemnieku aizsardzības likumi, lai gan formāli tie netika atcelti. Zviedru laikmets muižniecības acīs bij bijis tikai īsa drāmatiska epizode,⁹ kuŗai tagad, paldies Dievam, bij tikuši laimīgi gaŗām, lai pēc iespējas ātrāk atjaunotu personiskās patvaļas režīmu, ko viņiem bij nodrošinājis Sigismunds Augusts. Tas jāatzīst arī zviedru agrārreformas apkaŗotājam baronam H. Felkerzāmam: „Zviedru laikos ievestā zemnieku aizsardzība tika aizmirsta, vaku grāmatu uzstādītās normas par zemnieku klaušu lielumu netika vairs ieturētas un dažs labs muižnieks prasīja klaušu darbus pāri zemnieku spēkiem“.¹⁰ Krievu valdība apmierināja Vidzemes landtāga lūgumu, ka bruņniecības muižas nākotnē drīkst pīrkt vienīgi Vidzemes muižnieki, kā arī deva viņiem tiesību izpīrkt agrāk pilsoņiem pārdotās zemes. Pretēji zviedru laiku ieradumiem bruņniecība nevien noslēdzās pret bagāto vācu pilsonību, bet arī pati savā starpā centās radīt šaurākas privileģētas grupas, nodibinot tīri formālu matrikulēta bruņnieka jēdzienu. Bruņnieku solā, resp. matrikulā uzņemtai muižnieku dzimtai bij jau in abstracto tiesība piedalīties land-

⁵ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 101—103.

⁶ H. von Bruiningk, Livländische Rückschau, 161, (1879.)

⁷ H. Prutz, Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland, 34. München 1914.

⁸ Fr. Schoultz, Die Geschichte von Liefland, 401.

⁹ Prutz, Der Kampf um die Leibeigenschaft, 35.

¹⁰ H. Baron Foelkersahm, Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands, 26.

tāgā un līdz ar to ieņemt visus pašvaldības amatus. Kurzemē matrikulu sastādīja jau 1620.—34. g. un tajā ierakstīja 115 dzimtas. Vidzemē matrikulu nodibināja 1733.—47. g., un tajā ierakstīja 172 dzimtas. Pēc revīziju komiteju datiem bruņnieku matrikulām 1839. g. bij šāds sastāvs:¹¹

Dzimtas	Vidzemē	Sāmsalā	Igaunijā	Kurzemē	Kopā
Vācu laiku	43	26	45	63	177
Poļu „	12	—	—	55	67
Zviedru „	34	13	56	—	103
Krievu „	164	14	124	36	338
Kopā	253	53	225	154	685

Tabula liecina, ka bij pareizi landrāta Zīversa vārdi 19. g. s. sākumā, ka Vidzeme ir ne-
daudzu muižnieku dzimtu laupījums. Ja at-
skaita arklu revīzijas (1725., 1736., 1738.,
1744. u. t. t.), kuŗu galvenais nolūks bij uzzi-
nāt, cik vēl atrodas postā pamestu arklu kā kaŗa
un mēŗa sekas, krievu valdība līdz 1765. g. tik-
pat kā neiejaucās Vidzemes zemnieku un muiž-
nieku attiecībās. Šo laikmetu labi raksturo
Hansis Prucs teikdams: „Nezēlīga savtība un
tuvredzīgs pašlabums iezīmēja muižniecības
kundzību Vidzemē pēc Ništetes miera. Dzimt-
kungiem bij atļauts katrs līdzeklis, lai līgumā
ar Krieviju iegūto stāvokli nostiprinātu un
izveidotu.“¹² Arī pazīstamais Vidzemes 19.
g. s. agrārvēsturnieks Aleksandrs fon Tobīns
ir spiests atzīt to pašu, lai gan ar dažiem ie-
robežojumiem: „No zviedru redukcijas no-
nācis nabadzībā, no Ziemeļu kaŗa un tā pa-
vadoņiem, mēŗa un bada, atsviests neizsakāmi
zemā dzīves pakrēslī, muižnieks centās iz-
sūkt no zemnieka visu, kas vien bij iespē-
jams. Ja zemnieks dzīvoja gandrīz cilvēka
necienīgu dzīvi, tad arī muižnieks smagi cī-
nījās par savu eksistenci... Viņš pierada
savus kļaušus ļaudis uzskatīt kā muižas ku-
stamo inventāru, ko pārcēla no vienas vietas
uz otru pēc savām saimnieciskām vajadzī-
bām.“¹³ Novada būšana bij kļuvusi vienpu-

sēja, jo tā saistīja tikai zemniekus. Protams,
ka pēdējie vienīgo glābiņu meklēja bēgšanā.
Lai gan 1711.—65. g. gandrīz katru gadu iz-
deva jaunus rīkojumus par bēgļu gūstīšanu,
tomēr tas neko nelīdzēja. Ļaudis pagastos
mainījās kā tirgū. Sekas bij tās, ka izzuda
patriarchālās attiecības starp dzimtkungu
un viņa novadā piedzimušiem un uzaugušiem
dzimtļaudīm, kas agrāk nolīdzināja dzimtbū-
šanas juridiski asās formas: muižnieks pie-
rada skatīties uz svešiem pārnācējiem, kam
nebij nekādu tiesību uz zemi, kā uz ekono-
miski izmantojamu muižas kustamo inven-
tāru.¹⁴

Diemžēl, 18. g. s. vēl ir pārāk maz izpē-
tīts, lai būtu iespējams dot pilnīgi noapa-
ļotu un objektīvu laikmeta kopainu. Nule
tikko iesākta šī gadu simteņa avotu izlases
edīcija.¹⁵ Varam tikai droši apgalvot to, ka
18. g. s. zemnieku stāvoklis bij ļaunāks nekā
jebkad pirms un pēc tam. Kļaušas bij pie-
augušas valaku jeb riežu sistēmas dēļ: katram
darbiniekam, neskatoties uz viņa zirga stip-
rumu, ierādīja vienādu mēŗitu gabalu muižas
tīrumos, kas tam bij jāapaŗ dienas laikā. Ja
zviedru laikos uz gada zirdzinieku skaitīja ti-
kai 4—7 pūrvietas ziemāju, tad Piebalgā un
arī citur šis skaits bij vairāk nekā divkārsots,
kāpēc saimniekam aŗamlaikā nācās sūtīt uz
muižu 2 zirdziniekus. Šī akordu darba si-
stēma ļoti nomocīja zemnieku zirgus un ļau-
dis. Otrs dzimtļaužu izsūkšanas iemesls bij
pārmēŗīga degvīna teciņāšana, pret
ko velti cīnījās valdība ar ģenerālgubernātoru
patentēm 1730., 1741., 1757. un 1762. g. Kā
izejvielu muižnieki izlietoja nevis kartupeļus,
ko toreiz stādīja tikai dārzos, bet labību, kā-
pēc neražas gados zemniekiem bij jāmirst
badā, jo muižas brūži iztecināja „šķidrā mai-
zē“ nevien visu savu ražu, bet vēl uzpirka lie-
las labības partijas iekšējā tirgū. Pārvēršot
labību degvīnā, muižnieki pelnīja ap 100%.
Ne visās muižās bij mācīti vīndegī. Parasti
spieda pagasta ļaudis pēc kārtas ierasties de-
dzinātavā, neprasoŗ, vai viņi degvīnu prot te-

¹¹ A. Нольде, Очерки по истории кодификации, II. 328—42 (1914).

¹² Prutz, Der Kampf um die Leibeigenschaft, 35.

¹³ A. von Tobien, Die Leibeigenschaft in deutschen Territorien und in Livland, 677. Ostdeutsche Monatshefte, März 1924.

¹⁴ v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 141.

¹⁵ J. Viŗrabs, Vidzemes zemnieku tiesiskais stāvoklis 18. g. s. pirmajā pusē, I.—II., 1927.—30. (Valsts arŗīva raksti, VI. un VIII.).

cināt vai ne. Klaušu darbiniekam muiža no-
deva 7—8 pūrus labības, ko tam vajadzēja
samalt, gādāt par raugu un izdedzināt mucu
jeb 120 stopus degvīna. Ja labība vai brūža
ierīce bij slikta, vai zemnieks neprata vīnde-
ģa amata, viņam trūkstošo daļu nevien atvil-
ka graudā vai naudā, bet to vēl pārmācīja ar pā-
tagu.¹⁶ Tāpēc Piebalgas zemnieks Kaņepe
1760. g. sūdzas, ka muižas pārvaldnieks viņu
sodījis ar 13 pāriem rīkšu un licis vēl atlīdzināt
2 mucas degvīna natūrā par to, ka nav pra-
tis iztecināt noteikto daudzumu. Ja zviedru
laikos muižas krogos degvīnu pārdeva tikai
nedaudz stopus gadā vienīgi kā zāles,¹⁷ tad
tagad tā bij zemnieku „šķidrā maize“, ko vi-
dēja lieluma krogū nodzēra mucu dienā. Pie
tam nav jāaizmirst, ka 1757. g. pa 4 Vidzemes
apriņķiem kopā bij 933 muižas krogī un tikai
29 skolas. Šais krogos gada laikā pārdeva
alu vien 29.488 mucas jeb 3¹/₂ miliona stopu
par 1 kapeiku stopā. 1794. g. Vidzeme jau
ražoja apm. 400.000 mucas degvīna jeb 48
miljonus stopu par 7.200.000 rubļiem,¹⁸ kas
uz apm. pusmiljona lauku iedzīvotāju dod
96 stopus uz dvēseli. Pat 6—8 arklu lielas
muižas 7 ziemas mēnešos ražoja 210 mucas
jeb dienā mucu degvīna, pie kam degvīna te-
cināšana un pārdošana bij muižnieku mono-
pōls. Lai gan daļu no degvīna pārdeva uz
ārzemēm, tomēr lielo vairumu izkrogēja 933
muižas krogos, pie kam 1765. g. pārdeva sto-
pu par 5—6 kap., bet spaini par pusrubli. Uz
ši tautas apdzirdīšanas rēķina muiž-
nieki palika bagāti, ko pierāda muižu vērtī-
bas pieaugums. Ja 1705. g. maksāšanas
arkla caurmēra vērtība bij 650 dāldeņi, bet
revīzijas arkla — 1000 dāldeņi, tad 1761.—
70. g. tā bij jau pieaugusi trīskārtīgi.¹⁹ Izmi-
sumā dzimtļaudis muižas krogos nevien no-
dzēra visu naudu un gada ražu, bet arī fizis-
ki un morāliski tiktāl pagrima, kā dažreiz

¹⁶ A. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief-
und Ehstland, II. 312. Riga 1777.

¹⁷ S. Guberti, Stratagemata, oeconomicum, 201: „Der
Brandtwein ist eine Artzeney und nicht ein Getrānck“.
Riga, 1688.

¹⁸ v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 174.

¹⁹ Jannau, Geschichte der Sklaverey, 86—7.
v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 175.

turpat uz vietas dabūja galu — vīri un sie-
vas, pārdzērušies degvīna.

29. Sava kunga īpašums.

Šai laikmetā valdība negaidot iejaucās Vid-
zemes muižnieku un zemnieku attiecībās. No
Vācijas Igaunijā ieceļojis mācītājs J. G.
Eizens pēc 20 gadu ilgiem novērojumiem
bij sarakstījis kādu rakstu pret dzimt-
būšanu, ko 1764. gadā publicēja Krievi-
jas zinātņu akadēmija. Katrīna II. lika
no Eizena rakstiem pagatavot izvilcumu
un viņu pašu 1764. g. uzaicināja pie
sevis audiencē.¹ Tā kā arī vairāki muižnieki
bij ķeizarienei tēlojuši Vidzemes zemnieku
necilvēcīgo stāvokli,² tad Katrīna II. 1764.
g. vasarā personīgi apceļoja Igauniju un Vid-
zemi un pati pārliecinājās, ka jāuzlabo dzimt-
ļaužu nepanesamie apstākļi. Uz viņas pavēli
ģenerālgubernātors Brauns (Browne) 1765. g.
26. janvārī iesniedza Vidzemes landtāgam 11
priekšlikumus, starp kuriem zemnieku likteni
tieši aizķēra prasība par lauku skolu ierīko-
šanu (§ 1), zemnieku stāvokļa uzlabošanu
(§ 3) un dzimtļaužu pārdošanas ierobežošanu
(§ 7). 1765. g. landtāgs ir ļoti svarīga laik-
meta parādība. Tas sākās 26. janvārī ar
„mūsu zemes mātes, apbrīnojamās ķeizarienes
Katrīnas II. un viņas slavenās valdības“ cildi-
nājumu un beidzās 15. martā, kad ģenerāl-
gubernātors to atlaida, piespiedis pieņemt tā-
dus lēmumus, kādus viņš prasīja, pie kam šai
izšķirošā balsošanā vairs bij klāt tikai 26
landtāga locekļi. Ja landrāts K. F. Šulcs par
zviedru laikmeta landtāgiem pēc 1693. g.
teica,³ ka „uz šim sapulcēm muižniekus ve-
duši kā lopus pie valga“, tad to pašu izteicie-
nu vēl ar lielākām tiesībām var attiecināt uz
1765. g. landtāga nozēlojamo stāvokli pretim
ģenerālgubernātoram, kas par spīti „ķeizarie-
nes svētās rokas apstiprinātām“ muižnieku
privilēģijām, izlietoja savas varas „morāliskās
īkšķu spaiļes“⁴, lai landtāgs zemnieku jautāju-

¹ A. Gailīt-Miķelsone, J. G. Eizens un 18. g. s.
latvju zemnieka raksturojums, 148. Izgl. Min. Mēneš-
raksts 1926., Nr. 2.

² Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch, 47.

³ K. F. Schoultz, Die Geschichte von Liefland, 355.

⁴ v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 168.

mā pieņem tādus lēmumus, kādus viņam dik-tēja priekšā krievu administrātors.

Viscietākais rieksts, ko nācās landtāgam pārķost, bij grāfa Brauna trešais punkts.⁵ — Ķeizariene nolēmusi vilkt robežas „tiranniskai cietsirdībai un bezgala despotismam“, kas jācieš Vidzemes zemniekiem, par ko viņa pati pārliecinājusies savā ceļojumā. Pēc grāfa Brauna izziņas visas sūdzības pret muižniekiem varot formulēt trīs tezēs: zemniekiem nav īpašuma tiesības pat uz to, ko viņi ieguvuši ar sviedriem un asinīm; 2. viņu nodevas un klaugas ir pilnīgi nenoteiktas, pārsniedzot zemnieka saimes un zirgu spēkus; 3. viņu pārkāpumus soda tik bargi, ka tas nav savienojams ar kristīga cilvēka jūtām. Zemnieks uz savas zemes jūtas tikpat nedrošs, kā putns uz jumta. Ja muižniekam iepatīkas zemnieka zirgs, lops vai kas cits, viņš to atņem vai nu par velti, vai par paša noteiktu cenu. Bez kārtējām klausām zemniekam bez kāda gala un samēra jānodod liecinieku dienas; bez tam vēl muižas laukos tam jānostrādā iemērītās valakas. Viņa zirgi aiziet bojā, braucot ar muižas labības, degvīna un svešu preču vezumiem. Viņam no nepietiekoša labības daudzuma jāizdedzina nolikts mucu skaits degvīna, strādājot asinssviedros dedzinātavu dūmos un tvanā, kas nevien izposta viņa mantu, bet arī veselību. Par mazākiem pārkāpumiem to soda ar 10 pājiem rīkšu, pie kam ar katru pāri sit nevis likumā noteiktās trīs reizes, bet tik ilgi, kamēr „no rīkstēm paliek pāri tikai rezgaļi un āda līdz ar miesu krīt no kauliem“. Nedēļām un mēnešiem ilgi tos iesloga, pat lielā aukstumā, klētīs pie ūdens un maizes, ieslēgtus dzelžos un bluķos. Šo nebūšanu novēršanai grāfs Brauns liek landtāgam priekšā: — 1. atzīt zemnieku īpašuma un mantojuma tiesības uz viņu pašieģūto kustamo mantu; 2. uz visiem laikiem cieši noteikt vaku grāmatās zemnieku nodevu un klausu lielumu; 3. samazināt mājas pārmācības robežas, pie kam par rupjiem pārkāpumiem (bēgšanu, zagšanu) var sodīt tikai

līdz 10 pājiem rīkšu, bet slinkos un nepaklausīgos atļauts pamudināt ar pātagu.

Uz šiem ļoti mēreniem ģenerālgubernātorā priekšlikumiem landtāgs 26. februārī iesniedza atbildi, kuņas galvenie principi bij šādi. — Zemnieki esot savu kungu vergi (servi) pilnā romiešu tiesību apmērā, ko kā savu neapstrīdāmo īpašumu varot atprasīt, cedēt un pārdot. Lai gan karaļi Stefans un Kārlis IX. gribējuši atvieglot zemnieku verdzību, tomēr bruņniecība pārliecinājusi, ka tas nav iespējams, jo dzimtbūšana pamatojas „šīs nācijas dabiskā raksturā“. Šīs pilnīgās, neierobežotās un nepieciešamās muižnieku īpašuma un rīcības tiesības pār zemniekiem apstiprinājuši visi Krievijas monarhi un arī Katrīna II. Tā kā zemnieks sastādot muižnieka īpašuma „svarīgāko gabalu“, tad paši dzimtkungi esot ieinteresēti dzimtļaužu labklājībā. Ja kādi muižnieki nav ievērojuši šo „ekonomiskās gudrības rēģulu“, tad landtāgs no viņiem norobežojas ar riebumu. Par šādiem noklīdušiem muižniecības locekļiem neatbildot vecā matrikulētā bruņniecība, jo viņa turoties pie šādiem principiem. — 1. Dzimtkungi vienmēr atzīnuši to zemnieka kustamā īpašuma daļu, kas viņam paliekot pāri, atvelkot nodevas un parādus; viņam atļaujot arī to pārdot, ko pierādot tas, ka daži zemnieki pratuši iekrāt lielu kapitālu. 2. Lai gan visa zemnieku zeme esot kungu tiešais īpašums, tomēr bez ekonomiskas vajadzības nevienu saimnieku neizlikt no mājām. 3. Lai gan muižnieki prasot no zemniekiem dažādas ārkārtējas klaugas, tomēr tās viņi bagātīgi atlīdzinot, aizdodot neražas gadus labību un sērgu gadījumos lopus, zirgus un naudu. 4. Muižnieki lietojot rīkstes ļoti reti, ne vairāk par 10 pājiem, un pie tam tikai par rupjiem pārkāpumiem. 5. Muižnieki savstarpīgi dodot goda vārdu, ka viņi pie šiem humāniem principiem turēšoties arī uz priekšu. Tomēr viņi prasot, lai zemniekam nekad nedodot tiesības sūdzēties pret saviem kungiem: šādas tiesības nevien runājot pretim vispārīgiem tiesību principiem, bet arī neesot vajadzīgas, jo zemnieki tā kā tā tiekot visādi aizsargāti.

Ja turpretim kāds muižnieks pretēji humānitātes un reliģijas likumiem sev pašam par

⁵ Publicējuši: R. Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch, Sp. 49—56. Jannau, Geschichte der Sklaverey, 90—98.

Jaunu tiktāl nolaupa zemnieka īpašumu, vai tiranniski soda, ka viņam jāiet bojā, tad tāds dzimtkungs uzskatāms par savas mantas izšķērdētāju un par viņu ar tiesas lēmumu jāieceļ aizbildnis. Šai atbildē muižniecība sagroza vēstures faktus un ar vieglu roku noraida pret viņu vērstos apvainojumus. Landtāgs ziņo ģenerālgubernātoram, ka zemniekus ar rīkstēm sodot „ļoti reti“, bet dažas dienas vēlāk, atbildot landrātam Šulcam, uzsver: „zemniekus peļ ar rīkstēm ikdienas“, bet viņu saplosītā āda tos neatturot no ļaunprātības. 26. februāra iesniegumā landtāgs deklarē, ka bēgļus reti kad sodot ar 10 pāriem rīkšu, bet 8. martā tas pats landtāgs pieņem pārlabojumus pie spēkā esošiem „bēgļu noteikumiem“, kuŗos prasa, lai atjauno 1730. g. 12. augusta patenti un nosaka šādus sodus: par nakts mājas došanu bēglim — 15 pārus, par viņa bēdzināšanu — 30 pārus rīkšu. Kā valdība varēja ticēt šāda landtāga locekļu goda vārdam, kuŗi runāja vienu un darīja otru?

4. martā landtāga prezīdijs nodeva grāfam Braunam minēto iesniegumu, bet saņēma atbildi, ka viņš prasa nevis muižnieku solījumu, bet pozitīvus likuma noteikumus par zemnieku aizsardzību. Landtāga pilnvaras pagarināja, un notika vairākas apspriedes starp landrātiem un grāfu Braunu, kas pieprasīja izdarīt visādus pārlabojumus pozitīvo noteikumu projektā. Kad landtāgs vilka šo jautājumu gaŗumā, ģenerālgubernātors paskaidroja: Viņas Majestāte personīgā rakstā pavēlējusi, ka jāatceļ muižnieku despotisms pār zemniekiem. Landtāga iesniegtie priekšlikumi esot tāda rakstura, ka tos nevarot nosūtīt ķeizarienei. Ja bruņniecība negribot vai nevarot vienoties par derīgiem likumiem, tad valdība pati tos izdošot. Divas dienas vēlāk 14. martā ģenerālgubernātors paziņoja, ka viņš nekā reāla vairs necerot no landtāga priekšlikumiem un nolēmis ar kurjēru nosūtīt ķeizarienei uz Pēterburgu ziņojumu šai lietā. Tas līdzēja: nākošā rītā landtāgs iesniedza 14 punktus tādā redakcijā, ar kādu beidzot bij mierā ģenerālgubernātors. Šie 14 „pozitīvie noteikumi“ bij 1765. g. landtāgam uzspiesta atbilde uz grāfa Brauna trešo priekšlikumu. Izvilkumu no šiem noteikumiem mīk-

stinātā veidā publicēja ģenerālgubernātors vietējās valodās ar 12. aprīļa 1765. g. patenti.⁶ Oficiāli 15. marta landtāga lēmums tika iztēlots kā muižnieku „tēvišķīgs dāvinājums, ko viņi darījuši, vadīti no brīvprātīgām kristīgām jūtām un patiesas cilvēku mīlestības pret saviem dzimtļaudīm.“ Patiesībā 1765. g. lēmums bij apzīmogots ar „morāliskas represijas zīmi“, jo bruņniecība izturējās noraidoši pret zemnieku juridiskā un materiālā stāvokļa uzlabošanu.⁷ Ģenerālgubernātora patentē pirmais pants latviešu tekstā skanēja šādi:

„Pirmā Rahrtā: jebšĶu wišnotā, kas tam Semneekam irr, tā tā wiņšĶ pats, ta Dšimtskunga ihštens ŠhpašĶums irr, ar to tas Dšimtskungs wišās Leetās peļz šawas PatikšĶanas darriht un waldiht warr: tatšĶu grihb tee Leekungi jeb Dšimtskungi, ka teem wiann ihpašĶas Mantas paleek, no kurrahm tas Dšimtskungs neneeka grihb eegrihbēht, prohti: Ša šahds Semneeks šawam Kungam neneeka no Darba, Teekas jeb AtdošĶanas Parradā, tad wiannam par ŠhpašĶumu paliks: wiann Lohpi, wiann Sirgi, wiann Nauda, wiann Labbiba un Seens, ar wišĶu, to wiņšĶ pelniht warr, jeb no Bezzafeem eemantojis irraid.“

Ģenerālgubernātors, izsludinot landtāga lēmumu, pārņēma no muižnieku deklarācijas tās romieštiesisko konstrukciju par zemnieku kā dzimtkunga vergu. Juridiski arī pēc 1765. g. dzimtcilvēks un viņa manta uzskatāmi par dzimtkunga īpašumu. To pareizi uzsver landtāga komisija savā atbildē landrātam Šulcam: „Savos priekšlikumos ne majestāte, ne ģenerālgubernātors nerunā par zemnieku brīvību vai pastāvošās iekārtas atcelšanu un grozīšanu, bet vienīgi par dzimtļaužu apstākļu uzlabošanu“. Formāli ņemot, zemnieks ar dzimtkunga atvēlējumu iegūst faktisku rīcības spēju pār zināmu pašiegūta vai mantota kustama īpašuma daļu. Tomēr šis pozitīvais noteikums bij ierobežots ar tik svarīgām klauzulām, ka patiesībā no tā nekas nepalika pāri. Tas pats sakāms par 1765. g. ierobežojumiem dzimtkungu mājas pārmācības tiesībās: vieglus pārkāpumus varēja sodīt ar pātagu, bet rupju nepaklausību, bēgšanu un zādzību ar rīkstēm līdz 10 pāriem. Bez tam zemniekiem bij dota tiesība personiski celt mutiskas

⁶ A. Hupel, Topographische Nachrichten, II. 219.

⁷ v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 169.

sūdzības zemes tiesā, ja dzimtkungi pavairoja nodevas un klausas pretēji savai deklarācijai. Par nepamatotu sūdzību iesniegšanu draudēja pirmo reiz 10 pāri, otrreiz — 20 pāri rīkšu. Sūdzības tiesībām nebija nekādas nozīmes, jo zemes tiesnešus vēlēja tas pats landtāgs, kas atzina, ka vergam nevar dot tiesības sūdzēties par savu kungu. Tāpēc ģenerālgubernatora uzspiestam pantam bija tīri deklarātīva nozīme — tas bija domāts valdības apmierināšanai. To apliecina šī laikmeta objektīvais aculiecinieks A. Hūpelis. „Kad mācītāji no kanceles bija nolasījuši ģenerālgubernatora 1765. g. patenti, zemnieki sākumā steigās uz zemes tiesu ar savām sūdzībām, kas — kā to arī varēja sagaidīt — drīz vien izbeidzās, jo viņi tur dabūja rīkstes“...⁸

No pārējiem grāfa Brauna priekšlikumiem 1765. g. landtāgam vēl jāpiemin septītais — par neierobežotu cilvēku pārdošanu. Ģenerālgubernators starp citu saka: „Šī tirdzniecība ir jau tiktāl uzplaukusi, ka šķir nevien bērņus no vecākiem un dažreiz pat vīrus no viņu sievām; dzimtkungi, kas steigās pretim savam postam, pārdod tirgos vairāksolītājiem savus ļaudis atsevišķi vai veselām saimēm kopā ar to mantas daļu, ko tie atrod par vajadzīgu viņiem atstāt; dažreiz pat uz ārzemēm“. Uz to landtāgs atbildēja: „Zemnieku pārdošana ir dabiskas sekas no katra kunga neapstrīdamām īpašuma tiesībām uz saviem zemniekiem un var notikt pilnīgā saskaņā ar publiskām interesēm, ja viena muiža palīdz otrai ar savu ļaužu pārpalikumu“. Landtāgs atzīst, ka bērņu šķiršana no vecākiem ir ikdienišķīga un nepieciešama parādība, bet norāda citus apvainojumus un nosaka savstarpēju sodu šādām pārmērībām: par zemnieka pārdošanu uz ārzemēm vai iekšējos tirgos vainīgam dzimtkungam jāiemaksā bruņniecības kasē 200 dālderu. Ar šādu atbildi ģenerālgubernators apmierinājās, lai gan, protams, ar to itnebūt nemazinājās cilvēku tirdzniecība. Divpadsmit gadus vēlāk A. Hūpelim bija pamats rakstīt:⁹ „Cilvēki šie nav tik dārgi kā nēģeri Amerikas kolonijās: pūsi pērk

par 30—50 rubuļiem, bet par amatnieku, pavāru, audēju dod līdz 100 rubuļu gabalā. Tikpat prasa par veselu saimi; par kalponi reti dod vairāk par 10 rb. un bērņus var dabūt par 4 rb. gabalā. Valniekus un viņu bērņus te pārdod vai arī iemaina pret citām lietām — zirgiem, suņiem, pīpja galviņām un tml.“

Tiešām, vēlākie notikumi liecina, ka 1765. g. landtāga lēmumi nemaz nebija domāti izvešanai dzīvē. Visu 18. g. s. Vidzemes muižniecība centās savas attiecības pret krievu valdību veidot pēc principa noli me tangere. Šais nolūkos bruņniecība turēja Pēterburgā vai Maskavā savu uzticības vīru, kam vajadzēja nodibināt draudzīgus sakarus ar iespaidīgiem galminiekiem un tos piekukuļot (ar jājamiem zirgiem, austeru un lašu mucinām, burgundieti, apelsīnu un citronu kastēm)¹⁰, lai panāktu nevēlamu valdības rīkojumu un likumu grozīšanu vai pat atcelšanu. Lai gan 1765. g. landtāgs formāli pieņēma ģenerālgubernatora prasītos „pozitīvos noteikumus“, bet to darīja ar reservatio mentalis — tos nepildīti. To pierāda bruņniecības aizrādījums 1767. g. savam priekšstāvim Maskavā, landrātam Ungern - Šternbergam: „Minētais lēmums pieņemts pēc landtāga sesijas slēgšanas, kāpēc 1765. g. pozitīviem noteikumiem nav likuma spēka, un tie uzskatāmi vienīgi par pagaidu rīkojumu, kas jāatceļ nākošam landtāgam“. Lai gan nākošais landtāgs neatcēla 1765. g. lēmumus, tomēr tie faktiski bija aizmirsti, kamēr 1777. g. ģenerālgubernators bija atkal spiests tos atgādināt muižniekiem sakarā ar plašiem zemnieku nemieriem. Grāfs Brauns savā iesniegumā saka: „Cik daudz var vērot, tad zemnieku sūdzību galvenais cēlonis ir tas, ka apsūdzētie muižnieki nav turējušies pie 1765. g. landtāga noteikumiem, bet pavairojuši klausas div-, trīskārtīgi un pat vēl vairāk.“ Tā tad 1765. g. lēmumiem nebija nekādas reālas vērtības un nav pārspilēti A. Hūpeļa vārdi 1777. g.:¹¹ „Abas tautas

¹⁰ Jul. von Eckardt, Zur livl. Landtagsgeschichte des 18 Jh., Baltische Monatsschrift, Bd. 18, S. 277, 433, 436.

¹¹ A. Hupel, Topographische Nachrichten, II. 121.

⁸ A. Hupel, Topographische Nachrichten, II. 223—4.

⁹ A. Hupel, turpat, II. 127.

(īgauņi un latvji) ir vergi: cietsirdīgi vārdi maigām ausīm valstīs, kur katrs ir brīvs. Otra cilvēka patiesais īpašums; nevis personas, bet preces un lietas ir dzimtļaudis"... Tādu pat spriedumu izteica landrāts šulcs jau 1765. g. landtāgā: „Vidzemē pastāv senos mežonīgos laikos ievestā neierobežotā dzimtbūšana... mēs izturamies kā Amerikas mežoni, kas augļu kokus nekopj, bet nocērt veselu zaru, lai baudītu vienu augli..." Lai gan 1777. g. nemieri liecināja, ka dzimtkungi joprojām izturas pret zemniekiem sliktāk nekā vieglprātīgs izšķērdētājs pret savu īpašumu, un tā tad par šādiem muižniecības locekļiem — pēc 1765. g. landtāga lēmuma — būtu iecerama aizbildnība, tomēr krievu valdība 3. maijā 1783. g. šiem izšķērdētājiem dāvāja neaprobežotas īpašuma tiesības, allodificējot līdzšinējos lēņus un galīgi atceļot lēņa tiesības. 1784. g. atkal izcēlās plaši zemnieku nemieri, par kuriem ģenerālgubernātors ziņoja Katrīnai II.: „Visā guberņā sacelšanās ir tik vispārīga, ka nezinu gandrīz nevienas muižas, kurā tā nenotiktu". Nemieru apspiešanai bruņniecība izsauca kaņaspēku, kam dažās vietās bij asiņainas sadursmes ar zemniekiem. No Pēterburgas ieradās divi senātori, kas starp citu izmeklēja arī šo nemieru cēloņus. Izrādījās, ka viens no iemesliem bij 1783. g. ievestais galvas naudas likums, pēc kā katrai vīriešu kārtas zemnieku dvēselei bij jāmaksā valstij 70 kapeikas, pie kam 1782. g. šais nolūkos izdarīja „dvēseļu revīziju" jeb ļaužu skaitīšanu. Galvas nauda bij jāmaksā pagastiem nevien par zīdaiņiem un sirmgalvjiem, bet arī par tām revīzijas sarakstos ievestām dvēselēm, kas starplaikā līdz nākošai revīzijai 1795. g. bij mirušas vai aizbēgušas. Lai gan senātori ar 1784. g. 29. jūlija rīkojumu pavēlēja¹² dzimtkungiem stingri turēties pie 1765. g. landtāga lēmumiem, tomēr stāvoklis joprojām palika tāds, kādu to Garlībam Merķelim raksturoja viens vecs zemnieks: „Mums jādod muižai tas, ko pielaiž Dievs un ko vēlas žēlīgais dzimtkungs". Stāvokli pēc 1784. g. galvas naudas nemieriem pareizi raksturo A. Tranzē - Rozeneks vārdiem: „Bai-

¹² Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, 189.

les no valdības iejaukšanās agrārā likumdošanā paliek nākošā gadu desmitā par vienīgo viedokli, no kura bruņniecības vairums skatījās uz reformu jautājumu".³¹

Bet neatkarīgi no muižniecības reakcionārā vairākuma gribas 18. g. s. 90-tos gados vairāku iemeslu dēļ sākās jauna reformu kustība par labu zemniekiem. Rietumeiropas „apgaismības" idejas un lielās franču revolūcijas „cilvēka tiesību" deklarācija atrada Vidzemē fanātisku piekritēju Garlība Merķeļa (1769.—1850.) personā, kas piedzima kā Lēdurgas mācītāja dēls un uzauga Voltēra un Ruso ideju garā. Strādādams dažādās vietās Latvijā par mājskolotāju, G. Merķelis labi iepazinās ar zemnieku cilvēka necienīgo stāvokli un to attēloja ar lielu žurnālista talantu vairākos darbos,¹⁴ kas nevien Baltijā sacēla lielu uztraukumu, bet ieguva arī atzinību nākošā liberālā Krievijas ķeizara Aleksandra I. acīs. Zināms, ir taisnība J. Ekartam, ka visos agrārreformas tehniskos jautājumos G. Merķelis bij gandrīz bērns (unzurechnungsfähig). Viņam nebij ne jausmas, ka „galvenā lieta bij atrast drošu mērogu zemnieku pienākumu noteikšanai un ka šim mērogam bij daudz lielāka nozīme stipras un neatkarīgas zemnieku kārtas attīstībā nekā visam pārējam — lielāka pat nekā personiskās brīvības piešķiršana dzimtļaudīm. Bet ir zināms, ka nevienā no viņa rakstiem, kam piekrita tik svarīga loma Vidzemes agrārās sistēmas izveidošanā, neatrodam pat arkla definīciju ne arī vaku grāmatas nozīmes izpratni".¹⁵ Tomēr nedrīkst aizmirst, ka G. Merķelis sarakstīja savus pirmos darbus tai laikmetā, kad zviedru valdības taisnīgās normas par arklu un vaku grāmatām jau sen vairs nebij spēkā, kāpēc politiskās brīvības romantikā uzaudzis filozofiskā laikmeta dēls nevarēja praksē iepazīties ar šo Vidzemes agrārtiesību institūtu lie-

¹³ Transehe-Roseneck, 190.

¹⁴ G. H. Merkel, Die Letten vornehmlich in Lief-land zu Ende des philosophischen Jahrhunderts. Leipzig 1797. Die Vorzeit Lieflands, Ein Denkmahl des Pfaffen- und Rittergeistes. Berlin 1798 un citi.

¹⁵ J. v. Eckardt, Zur livländischen Landtagsgeschichte des 18. Jh., 455. Baltische Monatsschrift, Bd. 18.

lo nozīmi zemnieku ekonomiskā atbrīvošanā. G. Merķeļa nopelni meklējami nevis pozitīvā likumdošanā, bet tai iznīcinošā dzimtbūšanas sistēmas kritikā, kuŗas nežēlīgais, bet visā visumā patiesais notēlojums modināja dziļu simpatiju pret latvju tautas likteņiem nevien Rietumeiropā, bet pat Krievijas valdnieku namā. Šo vēsturiski nodibināto Merķeļa nozīmi, protams, nevar mazināt A. fon Tobīna netaisnie, partejiskie uzbrukumi vēl 1929. g. šādiem, zinātnieka necienīgiem vārdiem:¹⁶ „viņš bij tikai apzinīgs aģitators,“ „kuŗa ļaunprātīgais (hāmishes) raksturs nebaidījās citus nozākāt“, kas „izplatīja aģitatoriskā kārtā šausmu stāstus par latviešu posta dzīvi“ u. t. t.

G. Merķeļa idejas atrada arī atbalsi Baltijas muižnieku jaunā paaudzē, no kuŗas vidus radās neliela, bet tālredzīga reformu piekritēju grupa ar bruņniecības mārsalu Fr. fon Zīversu priekšgalā. Zīverss bij cilvēks ar nelokāmu gribu un dzelzs raksturu, kas kā bij. krievu armijas pulkvedis bij paradis sasniegt sprastos mērķus, nerēķinoties ar vairākuma domām. Starp viņa piekritējiem jāmin: K. O. fon Tranzē-Rozeneks, kas bij bijis Amerikā un personiski pazina Vašingtonu un Hamiltonu; grāfs L. Mellins, audzis Šveicē un studējis Bolonā, bij tuvās attiecībās ar Krievijas lielkņazu, vēlāko ķeizaru Pāvilu; Holšteinas kambarkungs G. fon Baijers, kas jau 1792. g. landtāgā bij nācis ar priekšlikumu par zemnieku stāvokļa uzlabošanu. Apstākļi Fr. Zīversa grupas nodomātiem reformu priekšlikumiem bij ļoti labvēlīgi. Klaušu saimniecībā bij iestājusies dziļa krīze: muižas bij apgrūtinātas ar 11 milj. zelta rubļu lielu parādu un zemes cenas, labību iztecinojot degvīnā, bij cēlušās trīskārtīgi. Tāpēc muižnieki centās pārdot vai iekļāt muižas, lai apmierinātu savas augošās dzīves prasības, ko uzlika dažādi valsts amati. Bruņniecības liela daļa bij šai krīzei kritusi par upuri, vai atradās bankrota priekšvakarā. Ja 1765.—70. g. bij pārdotas tikai 8 muižas, tad 1796.—1800. g. šis skaits sasniedza 84. Tāpēc daudziem

muižniekiem šāds vai citāds zemnieku jautājuma atrisinājums bij eksistences lieta.¹⁷ Bez tam biežā valdības iestāžu iejaukšanās zemnieku sūdzību lietās turēja pastāvīgās bailēs muižniecību.¹⁸ Pat Fr. Zīversa pretinieki tagad atzina, ka zemnieku jautājums ņem muižniecībai nelabvēlīgu virzienu un tas no jauna pārrunājams landtāgā. Pēc dažām grūtībām viņam izdevās panākt, ka 1797. g. landtāgs pieņēma 27 pantus par „zemnieku stāvokļa uzlabošanu.“ Tiem ir tīri teorētiska nozīme, jo valdība tos nekad neapstiprināja. Vēl 1789. g. zemniekus pārdeva publiskā izsolē pretēji senāta ukazam no 9. aug. 1771. g. Tērbatas apriņķī pēc 1788.—89. g. bada pārdeva bārenes par 5 dālderiem gabalā. Tāpēc it nebūt nav pārspīlēts A. Tranzē-Rozeneka slēdziens,¹⁹ ka 18. g. s. beigās atsavināja dzimtļaudis kā kustamas lietas, apmēram kā mājlopus, kuŗu cenu noteica viņu noderība. Zemnieka personu uzskatīja par kapitālu, ar ko muižnieks var gandrīz neierobežoti rīkoties. Nav brīnums, ka pastāvot šādam uzskatam, dzimtkungu mājas pārmācības tiesības bieži pārsniedza cilvēcības robežas. Uz to jau 1880. g. norādīja E. Lēnings, teikdams:²⁰ „Tiesu aktis no 18. g. s. beigām liecina, ka bēdīgie, sirdi dragājošie tēlojumi, ko deva Hūpelis, Jannavs un citi dzimtļaužu stāvokļa pazinēji, pilnīgi saskanēja ar patiesību. . . Visumā šis stāvoklis bij tāds, ka grāfam Mellinam bij jāizsaucās: Ja tas vienmēr tā paliks, tad ir jāšaubās, ka pasaulē valda Dieva taisnība!“ Barons H. Bruinings mēģināja atspēkot E. Lēninga citētās tiesas aktis minētos faktus, bet šis formālais atspēkojums nepārliecina nevienu šī laikmeta pazinēju. Bez tam pat no aktīm, ko Bruinings neapšaubīja,²¹ redzam, ka ir pilnīgas tiesības runāt par muižnieku barbarismu un necilvēcīgo cietsirdību attiecībā uz dzimtļaudīm. — Par nepaklausī-

¹⁷ v. Transehe-Roseneck, Gutscherr und Bauer, 175 u. 206.

¹⁸ J. v. Eckardt, 466.

¹⁹ Transehe-Roseneck. Turpat, 197.

²⁰ E. Loening, Befreiung des Bauernstandes, 113—115. Baltische Monatsschrift, 1880, Bd. 27.

²¹ H. Baron Bruiningk, Apologetische Bemerkungen, 269—72. Baltische Monatsschrift, Bd. 27.

¹⁶ A. v. Tobien, Die livländische Ritterschaft, II. 35—36.

bu un muižnieces apvairošanu ar vārdiem sodīja kalponi ar 128 sitieniem; kādam zemniekam tiesa piesprieda 20 kūlienus ar rīkstēm tāpēc vien, ka viņš — reiz jau saņēmis 150 sitienus — solījās izdarīt pašnāvību, baidīdamies no sava kunga jauniem sodiem; nevienreiz vien pārmērīgas sišanas sekas bij nāve, pie kam tikai vienam no vainīgiem dzimtkungiem tiesa piesprieda 4 nedēļas cietuma. Vēl drausmīgākus faktus pieveda landrāts Zīverss 1803. g. landtāgā, pie kam šī muižniecības augstākā iestāde nevarēja tos atspēkot. — Noslīcinās zemiece ar mazgadējo dēlu, lai izbēgtu no atkārtota soda; vienu pagasta tiesas vīru par zemnieku sūdzību atbalstīšanu nodod rekrūtos, otrs pasteidzas nošauties; muižas kalpotājs izlaiž garu zem kančakas sitieniem un kāju spērieniem; vīndegī, kas deviņus gadus kārtīgi pildījis savu amatu, trīs reizes no vietas peļ ar rīkstēm, pēc tam konfiscē viņa mantu un pašu izhek no mājām, lai gan tas ēku būvēm vien bij pircis kokus par 200 rub. — Kādu vīru trīs dienas pārmācīja ar pātagu, vātis aplēja ar sālsūdeni, pēc tam atkal pēra un sasietu ieslodzīja karstā rijā, kur viņš vātīm pūstot izlaida garu. — Ar karaspēka palīdzību sadzīti kopā tūkstošiem ļaužu un vairāki simti nopērti, jo viņi bij sūdzējušies, ka nevarot dzīvot no stopa miltu nedēļā. — Dažos gadījumos dzimtļaudis bij atdoti garīgi nenormālu vai seksuāli izvirtušu muižnieku varā. Piem., Viķu dzimtkungs, majors Ch. V. fon Klōts (Klodt) ar sievu Elizabeti (salaulāti 25. 7. 1776.) savos „medus mēnešos“ sadistiski nospīdzina līdz nāvei muižas meiteni Trīnu: viņai aptin pirkstus ar pakulām un pēc tam dedzina virs skala uguns; līdz asinīm sasistu gulda kailu izgērbtu leduspagrabā, uz sāls kaudzes vai uz linu susekļa; plēš viņas miesu un galvu ar zirgu skrāpi, vilnas kārstuvēm u. t. t.²² Vērenes dzimtkungs, virsleitnants R. A. fon Hānenfelds, kas ārlaulībā ar zemnieci piedzīvoja 5 bērnus, bij tāds briesmonis, ka senāts bij spiests 1819. g. atņemt viņam muižas val-

dīšanas tiesības. Vērenē pa visu pagastu bij tikai viens cilvēks, kas nebij pērts. Parasti sodīja ar 30—60 spieķa sitieniem, un pēc tam sodītos, važās saslēgtus, maldināja pie muižas rokas dzirnām.²³ 1777. g. pie Cēsu baznīcas ar miesas sodu sodīja 71 pilspagasta zemnieku un 12 no viņiem zemes tiesa bez tam vēl notiesāja pie kroņa darbiem kā dumpiniekus. Šī lieta sākās ar to, ka 1776. g. jūnijā zemnieki Lenču pasta stacijā iesniedza sūdzību troņa mantiniekam Pāvilam.²⁴ No prāvas dabūjam zināt, ka uz 9 zemnieku mājām barons K. A. Volfs dibināja 2 jaunas (Jāņa un Kārļa) muižas, pie kam divus no mājām izmestos saimniekus sodīja ar 10 pāriem rīkšu par sūdzēšanos gubernātoram. Pavisam no mājām bij izlikti 16 saimnieki, kādu rīcību bruģu tiesa atzina par pareizu. Tiesas priekšā dzimtkungs deklarē, ka varot kuŗu katru zemnieku pārdot kaut vai par vienu kapeiku. Izmeklēšana noskaidroja, ka pat grūtas sievas soda ar bendes pātagu, no kā viņas nelaikā dzemdē un nāvīgi saslimst. Jaunu muižu dibināšanas un degvīna tecināšanas dēļ Cēsu pilspagastā kļaušas bij pieaugušas trīskārt. Vēl ļaunāk: izrādās, ka mērnieks, mācītājs, ārsts un advokāts, būdami pilnīgi atkarīgi no muižniekiem, strādā un liecina kungam par labu.

Uz šo un citu sūdzību pamata ķeizars Pāvils 12. jūlijā 1800. gadā deva Vidzemes ģenerālgubernātoram pašrocīgu reskriptu, paziņot visiem muižniekiem, ka paugstinot zemnieku nodevas pāri vaku grāmatu normām, valsts pārņems viņu muižas savā rīcībā. Arī liberālie landrāti Fr. fon Zīverss un M. fon Gersdorfs gadu simteņu maiņā uzlika lielus naudas sodus muižniekiem par tirannisku izturēšanos pret dzimtļaudīm. Tomēr šie retie gaismas stari vēl spilgtāk izceļ spēkā esošās iekārtas nežēlīgi asās kontūras. Tāpēc nepareizi spriež barons H. Felkerzāms, itkā „muižnieku un zemnieku attiecības tikai teorētiski bijušas pielīdzināmas romiešu tiesību verdzībai, bet praksē it nebūt nav pie-

²² Valsts arhīvs, Baltijas ģenerālgubernātor arhīva akts Nr. 14 (1794. g.). A. Kāpostiņš, Dzimtlaiku muižnieki spīdzinātāji, Domas, 1927., Nr. 10, 363—69.

²³ A. Kāpostiņš, turpat, Domas, 1928., Nr. 6, 57—67. Sal. Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. X., 58 н. 84 (1896.)

²⁴ H. Enzeliņš, Cēsu pilspagasta zemnieku nemieri 1776.—77. g., Izgl. Min. Mēnešraksts, 1928., Nr. 3.

mērojuši šo tiesību principus.²⁶ Pavisam divainu 18. g. s. apstākļu novērtējumu devis oficiālais Vidzemes bruņniecības agrārvēsturnieks A. fon Tobīns savā, pret Latvijas valsti un latviešu nacionālo kustību vērsta, pēdējā darbā,²⁷ kas iznāca pēc viņa nāves. Zīmīgi jau tas, ka šai ārzemniekiem domātā grāmatā Tobīns pa daļai atstāsta kādu citu savu rakstu,²⁸ tikai ar to starpību, ka 1924. g. viņš Vidzemes zemnieku stāvokli 18. g. s. nosauca par „īstu dzimtbūšanu“ (eigentliche Leibeigenschaft), turpretim 1929. g. šo terminu nemaz nelieto, bet runā vienīgi par „zemnieku nebrīvību“ un „novada būšanu“ (Schollenpflichtigkeit). Kas nezina latviešu zemnieka patieso stāvokli 18. g. s., tam lasot A. fon Tobīna lielo darbu paliek iespaids, ka Vidzemē toreiz dzīve bijusi tīrā idillē. Šai tēlojumā tipiski ikdienas fakti ir noretušēti vai pavisam izdzēsti, bet laikmetam neraksturīgi apstākļi izvirzīti priekšplānā, lai panāktu ideālu dzimtas fotogrāfiju, kur „patriarchāli gādīgie Vidzemes dzimtkungi“ pavisam reti izlieto savas nama tēva tiesības, lai „saskaņā ar bībeli“ un „kristīgā ticībā“ pārmācītu savus „vēl nepilngadīgos lielos bērnus“ zemniekus.²⁹ Aģitatora G. Merķeļa „šausmu stāsti“ par dzimtļaudīm „nodarītām mokām un ciešanām lielāko tiesu cēlušies no mutiskām nepārbaudītām baumām“; viņš esot minējis pa daļai „nepierādītus, pa daļai ar tiesas spriedumu nosodītu muižnieku likumīgās mājas pārmācības tiesību pārkāpumus“.³⁰ Bez tam nedrīkstot aizmirst, ka toreiz arī aristokrātu bērnus viņu vecāki brūtāli pārmācījuši, ko liecinot Frīdriha Lielā un Elīzes fon der Rekes bērība. Par muižniecības vienpusīgās kārtas politikas nodarītiem kaitējumiem Vidzemei un tās iedzīvotājiem nedrīkstot nekad runāt, jo k a t r a (?) Baltijas muižnieka ticības apliecība bijusi tā pati, kas landmārša-

lam Hamilkaram fon Felkerzāmam, kuņš 19. g. s. 50-tos gados teicis: „nevis tiesības, ko kāds izlieto, bet pienākumi, ko viņš sev uzliek, nosaka viņa vērtību“.³¹

Tiešām, Vidzemes muižniecībai 18. un 19. g. s. bij vīri, kas minētos Felkerzāma vārdus uzskatīja par savu ticības apliecību, bet tie ir skaitāmi pie rokas pirkstiem un viņu sarūgtinātais mūžs ir visiem zināms. Šos cilvēkus un taisnības draugus Vidzemes bruņniecība un tās iestādes uzskatīja par muižnieku lietas nodevējiem, pret kuriem izturējās kā pret pārbēdzējiem pie ienaidnieka. Piedēvēt viņu nopelnus kārtai, kas tos faktiski izstūma no sava vidus, ir pavisam savāds paņēmieni. Ja A. fon Tobīns pārmet Merķelim, ka „viņš klusēja tur, kur viņam kā vēsturniekam bij jārunā“, tad pārmetums ir nevietā, jo Merķelis nebija vēsturnieks, bet tikai publicists. Turpretim A. fon Tobīns, būdams Vidzemes bruņniecības amata persona un uzticības vīrs, visu mūžu ir klusējis par šiem tiesas protokoliem, kurus lasot vēl tagad pēc 150 gadiem asinis stingst dzīslās, itkā tie būtu izdomāti šausmu stāsti. Bet tur ir uzglabāti tikai drausmīgās dzīves īstenības fragmenti. Tā tad nevis aģitācijas nolūkos izplatītas ļaunprātīgas baumas, kā šo jautājumu nostāda A. fon Tobīns, bet tipiskas sadzīves ainas. Tās liecina, ka 18. g. s. otrā pusē Vidzemē „īstā dzimtbūšana“ nebija tikai juridiska mācība vien, bet gan no verdzības pavisam grūti atšķirama lauku dzīves forma. Par 231258 latvju un 231378 igauņu dzimtļaužu dvēselēm kā par savu īpašumu valdīja 2605 vācu muižnieku ģimeņu locekļi. Ja visā Vācijā atzītais Vidzemes agrārvēsturnieks A. fon Tobīns saka,³² „to nekādā ziņā nedrīkstot pieskaitīt par ļaunu Vidzemes muižniekiem, bet vainojama cariskā valdība, kas paralizējusi zemnieku draugu reformu centienus“, tad šai spārnotā frazē ir pavisam maz vēstures patiesības. Kurzemē taču nebija cariskās Krievijas, un tomēr šai īstā muižnieku republikā jau 1638. g. landtāgs nolēma, ka divreiz bēgšanā piekertam zemniekam nocērtama kāja.

²⁶ H. Baron Foelkersahm, Die Entwicklung der Agrarverfassung Livlands, 27—8.

²⁷ Die livländische Ritterschaft, II. Band, Postume Ausgabe. Berlin, 1930.

²⁸ Die Leibeigenschaft in deutschen Territorien und in Livland, Ostdeutsche Monatshefte, März 1924.

²⁹ A. v. Tobien, II. 28, 31.

³⁰ Turpat, 34—35.

³¹ A. v. Tobien, II. 315.

³² Turpat, II. 32.

Zīmīgs arī šāds fakts. 1783. g., attiecinot uz Ēaltiju likumu par Krievijas guberņu iekārtu, Vidzemē izdarīja tiesu reformu, pie kam zemākās tiesās (Niederlandgericht) par piesēdētājiem zemnieku lietās bij divi zemnieki. A. fon Tobīns izsaka savas kārtas oficiālās domas, ja viņš šo „koncesiju vēl nebrīviem zemniekiem“ sauc par „neapšaubāmu anōmaliju, kam nebij līdzīga Eiropā!“³³ Turpretim J. fon Ekarts zina stāstīt, ka taisni šī „cariskās valdības“ tiesu reforma spiedusi pat konservātīvi noskaņotos muižniekus atzīt agrārreformas nepieciešamību. Sevišķi nopiedošu iespaidu uz muižniecību atstājis kāds gadījums Valkā 1795. g., kad tiesa nevien bij pieņēmusi zemnieka sūdzību, bet pat — ak šausmas! — nopratinājusi dzimtkungu sūdzētāja klātbūtnē.³⁴ Tāpēc visumā varam teikt, ka 18. g. s. otrā pusē un 19. g. s. sākumā cariskā valdība pretēji Vidzemes muižniecības vairākuma gribai veicināja zemnieku atbrīvošanos no dzimtkungu patvaļas.

30. Aristokrātu un dēmkratu cīņa.

1797. g. landtāga lēmumu ķeizars Pāvils nodeva atsauksmei četriem senātoriem, kas bij reakcionāri vācu muižnieki.³⁵ Nepareizi spriež A. Tranzē-Rozeneks,¹ itkā šo atsauksmi esot devusi krievu valdība. Minētie senātori, pieķerdamies pie dažu pantu formulējumiem, iesniedza 6 piezīmes, starp kuŗām principiālas dabas bij šī: „Zemnieku pārdošana tikai Rīgas guberņas muižniekiem, šķiet, runā pretim nevien brīvai tirdzniecībai un apgrozībai,

³³ A. v. Tobien, II. 26.

³⁴ J. v. Eckardt, Zur livl. Landtagsgeschichte, 466—7.

³⁵ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 122. A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, 63. Hupel, Topographische Nachrichten, II. 58.

¹ A. von Transehe-Roseneck, Die lettische Revolution, I. 31. Berlin 1908.

² A. v. Tobien, turpat, 123: „Der Verkauf von Bauern nur an Gutsbesitzer im Rīgaschen Gouvernement scheint nicht nur dem freien Commercio und der freien Communication entgegen zu sein, sondern würde auch... die Concurrence der Käufer vermindern und dadurch den Preis der Bauern herabdrücken“.

bet... samazinās arī pircēju konkurenci, ar ko nodzīs zemē zemnieku cenu.“ Šo vācu senātoru atsauksmi, ko A. Tobīns sauc par barbarisku,³ centās izmantot 1798. g. landtāga vairākums, lai mīkstinātu 1797. g. lēmumus muižnieku interesēs. Bet landrāts Fr. fon Zīverss deklarēja, ka gadījumā, ja landtāgs sašaurinās zemnieku tiesības, viņš būs spiests iesniegt savu protestu ķeizaram. Tikai šīs deklarācijas dēļ Zīversam izdevās noraidīt landtāga vairākuma gribu.⁴ Bet šī formāli uzveiktā konservatīvā partija nepadevās: dažu Vidzemes igauņu daļas muižnieku vārdā bijušais landrāts grāfs J. G. Minnichs sūdzējās ķeizaram par 1798. g. landtāga nodarīto netaisnību (Rechtskränkung), kāpēc valdība šo lēmumu neapstiprināja.

No šiem notikumiem progresīvās muižniecības vadonis Zīverss bij acīmredzot pārliecinājies, ka landtāga vairākumu būs iespējams uzveikt vienīgi cīnoties kopā ar valdību.⁵ Šāda izdevība drīz vien radās. — 24. martā 1801. g. caŗa tronī uzkāpa liberālais Aleksandrs I. un 1802. g. maijā apceļoja Vidzemi, nodibinādam personiskus sakarus ar savu pavadoni landrātu Zīversu, kam bij liela nozīme tālākā zemnieku jautājuma atrisināšanā. Jau tā paša gada augustā Fr. f. Zīverss, būdams par rezidējošo landrātu, nesazinādamies ar muižniecības konventu, griezās pie ķeizara ar lūgumu⁶, nevien apstiprināt 1796.—97. g. landtāga lēmumus, bet pat tos stipri grozīt, atceļot „cilvēci apkaunojošās tiesības“ pārdot zemniekus un ievēdot ārkārtējo klaušu normēšanu. 15. decembrī 1802. g. Zīverss saņēma Aleksandra I atbildi,⁷ kuŗā ķeizars liek priekšā: 1. ierobežot tiesības pārdot un dāvināt zemniekus, 2. dot tiem pilnīgu laulības brīvību, 3. nodibināt pašu zemnieku vēlētu tiesu. Tai pašā laikā iekšlietu ministrs uzaicināja Zīversu ierasties personiski pie ķeizara, kam viņš nodeva 12 „Piezīmes par Vidzemes zemnieku apspiestā stāvokļa uzlabošanu“ saskaņā

³ A. v. Tobien, Die livl. Ritterschaft, II. 27.

⁴ J. von Eckardt, Zur livländischen Landtagsgeschichte, 88—89. Baltische Monatsschrift, Bd. 19.

⁵ Agthe, turpat, 64.

⁶ A. v. Tobien, turpat, I. 158.

⁷ Turpat, 163.

ar monarcha priekšlikumiem, kas bij formulēti 15. dec. 1802. g. atbildē. Starp šīm „12 piezīmēm“ svarīgākās bij šādas:⁸ nevien aizliedzama zemnieku pārdošana, bet pat pilnīgi iznīcināms izteiciens „dzimtcilvēks“ (§ 1); visas privāttiesiskās kļaušas un nodevas novērtējamas pēc zviedru valdības takses un izlīdzināmas ar piešķirtās zemes vērtību (§ 2); zemnieku var izlikt no mājām tikai ar tiesas lēmumu (§ 3); precēti kalpi atalgojami ar bandas zemi (§ 5); zemnieku ķildu izšķiršanai dibināmas draudžu tiesas, kurās no 7 locekļiem ir 4 vēlēti zemnieku tiesneši (§ 8).

30. janvārī 1803. g. ķeizars pilnvaroja Zīversu likt šīs piezīmes nākošam landtāgam priekšā, kas sanāca tā paša gada 17. februārī un bij viens no visplašāk apmeklētiem landtāgiem, jo Tērbatas reakcionāri bij no visām malām samobilizējuši savus piekritējus pat starp tādiem muižniekiem, kas parasti uz šīm sapulcēm neieradās.⁹ Šai starplaikā, 1802. g. oktobrī, bij notikuši lieli zemnieku nemieri Valmieras tuvumā Kauguros un Kokmuižā. Patiesībā par aktīvu sacelšanos grūti runāt, jo zemnieki atteicās pildīt savus pienākumus pret muižniekiem, iedomādamies, ka ķeizara 3. decembra 1801. g. rikojums par kroņa staciņu nodevu atcelšanu nozīmējot, ka viņi tagad esot kroņa ļaudis un tiem uz priekšu vairs jāmaksā tikai valsts nodokļi. Uz muižnieku pieprasījumu nemierniekus izklīdināja ar kavalerijas nodaļām un lielgabalu uguni,¹⁰ pie kam tiesas izmeklēšana noskaidroja sekošo. „Viņi teicās ļoti labi zinām, ka nevien tiesu, bet arī šie novietoto karaspēku esot nopirkuši vietējie muižnieki; viņi katrā ziņā gribēja dabūt tiesu un kareivjus no Pēterburgas, kas viņiem paziņošot ķeizara ukazu īsto saturu, jo baznīcās publicētie ukazi nevarot saskanēt ar ķeizara gribu, kas viņiem došot pilnīgu brīvību. . . Gadījumā, ja tas nenotikšot, viņi visi došoties uz Pēterburgu, lai paši jautātu ķeizaram; viņi labprāt gribot paklausīt, bet tikai

ķeizaram.“¹¹ Šī neuzticība vietējām vācu iestādēm¹² un mācītājiem no vienas puses un mesiāniskā paļāvība krievu valdībai no otras puses, raksturo nevien šī laikmeta zemniecību, bet arī to muižniecības progresīvo daļu, kas cīnījās par zemnieku tiesībām. Tas jo spilgti izpaudās 1803. g. landtāga apspriedēs.

17. februārī, atklājot landtāgu, Zīversa domu biedrs landmāršals G. J. fon Budenbroks apsveica Aleksandru I kā „visas Eiropas pielūgto cilvēcības ideālu uz valdnieka troņa“ un landrātu Zīversu kā ķeizara sūtni.¹³ Par spīti šīm valdības slavinājumam landrāta Zīversa 19. februārī iesniegtās „divpadsmit piezīmes, tāpat kā ķeizara reskripts likt tās dienas kārtībā, radīja lielu sašutumu landtāga vairākumā, ko labi raksturo iespaidīgais grāfs Jēkabs Zīverss, sava vārda brāļa pretinieks, šādos izteicienos: „Pretīgas riebuma jūtas spiež mani noklusēt šo priekšlikumu autora vārdu.“¹⁴ 28. februārī landrāta Zīversa brālis Pēteris nodeva landtāgam 22 muižnieku parakstītu iesniegumu,¹⁵ kas savos papildinājumos paredzēja zemnieku brīvlaišanu 1822. g., jo Dānijas piemērs liecinot, ka dzimtbūšanas atcelšana divkārtīgi paceļot muižu vērtību. Landtāga vairākums šo priekšlikumu uzskatīja par „smieklīgu blēņošanu“ (Un-sinn) un noraidīja 4. martā ar 105 balsīm pret 40.

Landrāts Zīverss sava brāļa priekšlikumu bij parakstījis kā pats pēdējais un acīmredzot necerēja no tā nekā laba zemnieku stāvokļa uzlabošanai. Tāpēc viņš jau 26. fe-

¹¹ Rīgas zemes tiesneša brīvkunga Ungerna-Šternberga ziņojums no 1802. g. 20. okt. Publicējis A. Kāpostīņš, Vidzemes zemnieku nemieri Kaugurmuižā 1802. g., 114 lp. (1924.).

¹² Arī Vidzemes civilgubernātors Ch. A. fon Richters, kurš izsludināja minēto ķeizara ukazu, bij reakcionārs vācu muižnieks; tāpēc nemiernieki prasīja, lai viņus uzklausu generālgubernātors — pēc tautības krievs, firsts Goļicins. Bez tam Aleksandrs I. aizrādīja gub. Richteram, ka viņš ar savu patenti pats devis iemeslu nemierniem, jo „aptumšojis visaugstākā ukaza būtību.“

¹³ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 171.

¹⁴ Ю. Самаринъ, Сочиненія т. X, 77.

¹⁵ Publicējis Fr. Binemans, Pro domo, 594—6. Baltische Monatsschrift, Bd. 26.

⁸ Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch, 96—7.

⁹ J. von Eckardt, Zur livländischen Landtagsgeschichte, 184. Baltische Monatsschrift, Bd. 19.

¹⁰ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 159—161.

bruārī negaidot aizceļoja uz Pēterburgu, lai saņemtu ķeizara instrukcijas. Šis brauciens bij arī nepieciešams tāpēc, ka ģenerālgubernātors Goļicins un gubernātors Richters visādi pabalstīja reakcionāro landtāga vairākumu. Goļicins starp citu raksta iekšlietu ministrim Kočubejam: „Es aizliedzu publicēt un tulkot latvju un igauņu valodās 1803. g. 20. februāra ukazu par brīviem arājiem, lai nesakarsētu dzimtļaužu galvas. Lai gan muižnieki slēpj no saviem ļaudīm to, kas notiek landtāgā, tomēr Rīgā jau dzimtļaudis atklāti runā, ka viņi drīz būšot brīvi. Ja izcelties vietēji nemieri, es tos apspiedīšu ar kara spēku. Par nelaimi mēs dzīvojam tādā gadu simtenī, kad ļaudis par daudz filozofē un pārāk rūpējas par cilvēka tiesībām. Visa Eiropa ir aplaista ar chimērisko brīvības sērgu, kas ir lipīga. Ne brīvība, bet stingra valdība mums ir derīga un vajadzīga.“¹⁶ Kādā citā ziņojumā firsts Goļicins raksta, ka viņš pūloties ieskaidrot muižniekiem, ka Zīvers „divpadsmit punkti“ neesot uzskatāmi par ķeizara negrozāmo gribu, bet tie domāti vienīgi kā priekšlikumi.¹⁷

Landrāta Zīversa brauciena sekas bij tās, ka ķeizars 7. martā ar īpašu pavēli paziņoja landtāgam savu gribu.¹⁸ Valdība prasa, lai muižnieki nosaka zemnieku pienākumus pēc vaku grāmatu normām un aizrāda, ka nebūtu tālredzīgi, ja landtāgs neapmierinātu tās cerības, kādas ir zemniekiem. Kas attiecas uz jautājumu par dzimtļaužu brīvlaišanu, tad to var darīt katrs dzimtkungs privātā kārtā, pamatojoties uz 20. februāra ukazu. Šis ukazs paredz zemnieku brīvlaišanu, dodot tiem gabalu zemes īpašumā; lūgumi iesniedzami iekšlietu ministrim.¹⁹ Tā tad Vidzemes muižnieki nevar atrunāties,²⁰ ka valdība tiem aizliegusi atbrīvot dzimtļaudis; starpība tikai tā, ka vidzemnieki gribēja zemniekiem dot putna personisko brīvību, atņemot visas tiesības uz zemi, kamēr valdība ar šo likumu centās pa-

kāpeniski radīt „brīvu zemes arāju“ īpašnieku kārtu. Kamēr krievu muižnieki uz 28. februāra 1803. g. ukazu pamata līdz 1818. g. bij atlaidusi brīvā 35.000 vīriešu dvēseles, tikmēr vārdos liberālie un kultūrālie, bet darbos reakcionārie Vidzemes dzimtkungi ne vien neizlietoja šo likumu, bet pat rādīja vēl Rietumeiropai apbēdinātu seju, itkā krievu valdība visādi kavējot viņu reformu projektus. Acīmredzot landrāts Zīverss pārāk labi pazina savas kārtas biedrus, lai ticētu viņu viltus liberālismam, kāpēc viņš arī būs iespaidojis Aleksandru I, lai tas piespiež landtāgu izstrādāt likumprojektu par zemnieku aizsardzību pēc zviedru karaļa Kārļa XI parauga.

Atsaukdami uz Pēterburgas braucienā panākto ķeizara pavēli normēt zemnieku pienākumus samērā ar viņu zemes vērtību, landrāts Zīverss 1803. g. landtāgā uzstājās kā diktators²¹ un pēc smagām cīņām, izšķīrōšā balsošanā draudēdams protestēt pie valdības — panāca savu 12 punktu pieņemšanu, kaut gan ar dažiem svarīgiem ierobežojumiem. Tāpēc jāiepazīstas sīkāk ar Fr. fon Zīversa agrāro programmu. — Kādā iekšlietu ministrim adresētā vēstulē Zīverss saka, ka muižniecībā valda divas partijas: aristokrāti un dēmkraṭi, kuṑu principi esot pilnīgi pretēji.²² Par dēmkratu, resp. Zīversa partijas nolūkiem, varam spriest no viņa atbildes landtāgam 24. martā uz aristokratiskā vairākuma priekštāvja G. fon Veisa iesniegumu,²³ kuṑā pēdējais pārmeta Zīversam, ka tas prasot, lai muižnieki ziedojot savas līdzšinējās privilēģijas un likumīgi iegūtos īpašumus. Uz to Zīverss paziņoja:²⁴ „Nīšstates miera līguma 9. pantā teikts, ka Krievijas valdība apstiprina visiem Vidzemes iedzīvotājiem, zemniekus neizslēdzot, viņu līdzšinējās privilēģijas un ieradumus. Vai zemnieki toreiz nebij Vidzemes iedzīvotāji? Zemnieku tiesības zviedru laikos noteiktas 1687.—88. g. un 1696. g. likumos. Un ja pat

¹⁶ Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. X. 93—94.

¹⁷ Самаринъ, turpat, 96.

¹⁸ Publicējis Fr. Binemans, Pro domo, 599.

¹⁹ Landtags Acta pro Ao 1803., 138.

²⁰ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 176.

²¹ Tā gubernātors Richters viņu apsūdzēja iekšlietu ministrim. Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. X. 109.

²² Ю. Самаринъ, turpat, 113: „les deux partis, aristocrates et démocrates, si opposés dans leurs principes.“

²³ Landtagsacta pro Ao 1803, 246 ff.

²⁴ Turpat, 252-a, 254.

zemniekam nebūtu bijušas nekādas tiesības, vai tas mums dod iemeslu rīkoties ar viņu kā ar lietu, vai arī dod tiesības uzņemties par neierobežotu kungu viņa miesai, īpašumam un personai? Mans pretinieks runā par mūsu tiesību uzpurēšanu, bet neuzrāda nevienu privilēģiju, no kuŗas mums būtu jāatsakās. Es negribu ticēt, ka viņš domājis tās tiesības un privilēģijas, kuŗas daudzi no mums piesavinājušies, prasot pārmērīgas nodevas un klaūšas, vai arī izlietojot mājas pārmācību ar nežēlīgu un necilvēcīgu mocīšanu! . . . Mans pretinieks apgalvo, ka Vidzemes zemnieks esot bijis vergs, ko dzimtkungs pēc patikas varējis pārdot bez zemes. Ir taisnība, ka tas bieži ir noticis. Bet kas deva mums tiesības uz to? Kas var tās pierādīt ar dokumentiem? Vai nelikumības var kļūt tikai tāpēc vien par tiesībām, ka tās pielaiž vāja valdība? . . .

Nevien no šīs deklarācijas, bet arī no visas vēlākās Zīversas darbības redzam, ka „dēmostratu partija“ centās nevis radīt kādu jaunu agrāro satversmi, bet vienīgi atdzīvināt krievu valdības laikā noklusēto un aizmirsto Kārļa XI likumdošanu; atdot zemniekiem tās tiesības, kuŗas cars Pēteris Lielais bij gan apstiprinājis, bet visvarenā Vidzemes muižniecība, izmantodama krievu administrācijas nevīžību un nezināšanu,²⁵ bij aprakusi bruņniecības archīva putekļos. Tāpēc nebij pārspīlēts Zīversas teiciens iekšlietu ministram rakstītā vēstulē 6. aprīlī 1803. g., ka „Vidzeme jau vairāk gadu simteņus ir dažu muižnieku dzimtu laupījums.“²⁶ Beidzot, toreizējā muižniecībā bij vēl viena neliela strāva, ko saukāja par „jakobīniešiem“²⁷ un kuŗu grāfs Zīverss 1803. g. raksturoja šādiem vārdiem:

²⁵ Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. X. 56: „Реакція крѣпостничества, сдвоеннаго сильною шведскою администрацією, разыгралась, благодаря нашей дряблости и невѣжеству, на полной свободѣ. Памятники того времени даютъ понятіе о какой-то своего рода дворянской сатурналіи, въ которой слышались ликованія торжествующей мести за прежнія исторгнутыя уступки. . .“

²⁶ Ю. Самаринъ, турпат, 115: „une affaire dont dépend le bien d'une province entière, qui depuis plusieurs siècles a été la proie de quelques familles“.

²⁷ Ю. Самаринъ, турпат, 113.

„Bij vēl daži jauni muļķi un nabagi, kas lika priekšā dāvināt brīvību visiem dzimtļaudīm... lai ar šādiem jakobīniešu paņēmiem savaldzinātu ķeizara sirdi.“ Bet šiem franču revolūcijas Cilvēka un pilsoņa tiesību deklarācijas piekritējiem, kam landrāta Zīversas cīņa par zemnieku ekonomisko atbrīvošanu šķita nenozīmīga reālpolitika, 1803. g. nebij vēl nekāda noteicēja iespaids. Landtāga dēmostratu partijai nekad neizdotos uzveikt aristokrātisko vairākumu, ja tā kritiskos cīņas momentos nevarētu laist darbā savu stiprāko ieroci: „tas runā pretim ķeizara gribai!“

31. Zīversas agrārprogramma.

Viskarstākās debātes norisinājās ap diviem Zīversas priekšlikumiem: kārtīgu saimnieku var izlikt no mājām vienīgi ar tiesas spriedumu (§ 3); visas ārkārtējās klaūšas jānormē ar vaku grāmatām, jānovērtē pēc zviedru takses un jāatlīdzina ar attiecīgu zemes vērtību (§ 2). Cīņa ap šiem punktiem pieņēma tik asas formas, ka opozīcijas priekšstāvis G. fon Veiss nosauca landtāgu par „burzmu“ (tumultuarische Versammlung)¹ un deva pamatu gubernātoram Richteram protestēt par landtāga „pārāk liberāliem“ lēmumiem pie iekšlietu ministŗa, jo diktātors Zīverss esot uzspiedis savu gribu² šai „assemblée très orageuse“.

Šos divus Zīversas priekšlikumus landtāgs pieņēma ar svarīgiem ierobežojumiem. Likumprojekta 9. pants nodrošina saimniekiem dzimtnomnieku tiesības, bet tai pašā laikā atļauj muižniekiem izlikt zemnieku no mājām četros gadījumos:³ 1. uz brīva līguma pamata; 2. saimnieka nerūpības un nolaidības dēļ; 3. ja mājas parādi divreiz pārsniedz tās taksācijas vērtību; 4. ja muižnieks grib paplašināt muižas laukus līdz likumīgam lielumam, vai arī dibina jaunu muižu. — Cietis neveiksmi landtāgā, Zīverss šai jautājumā 7. augustā 1803. gadā griezās pie iekšlietu

¹ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 182.

² Ю. Самаринъ Сочиненія, т. X. 109–110.

³ R. Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch, Sp. 170.

ministra, aizrādot, ka⁴ „Vidzemes zemniekiem jābūt savas zemes īpašniekiem un viņiem jānodod tiesības lietot un pārdot savus mežus“; pie tam viņš piebilda: „muižniecības daļa, kas aizstāv zemnieku tiesības, cīnās vienīgi par taisnību, kuŗa prasa gandarījumu pēc tik daudz cietsirdīgiem aktiem, kas notikuši pēdējos gados. Bez tam man šķiet, ka kastai, kas tik cieši turas pie savām tiesībām un privilēģijām, vajadzētu arī respektēt savu apakšnieku tiesības.“ Tomēr šai Zīversa vēstulei nebija nekādu tiešu panākumu, kā to liecina likuma galīgā redakcija.

Vēl lielāku sašutumu landtāgā sacēla Zīversa priekšlikums par ārkārtējo (nemērīto) kļaušu normēšanu un novērtēšanu. Lai gan šīs kļaušas 1765. g. un 1784. g. iesniegtās deklarācijas sauca pavisam nevainīgā vārdā par „likumīgiem palīgdarbiem“ (gesetzliche Hilfsarbeiten), tomēr izrādījās, ka šai nosaukumā slēpās vesela saimniecības sistēma, kas bija pamazām nodibinājusies krievu laikos. Piem., 1805. g. pēc jaunā likuma normām kādam 1/4 arkla saimniekam⁵ Cirstos bija jānodod gadā 120 zirdzinieku un 52 1/2 otrinieku dienas kārtējās kļaušas, bez tam vēl 67 zirdzinieku un 137 kājnieku dienas ārkārtējās kļaušas; citiem vārdiem, kārtējo kļaušu vērtība pēc zviedru valdības takses šādam saimniekam bija 7 dālderī 15 graši un ārkārtējo kļaušu vērtība — 7 dālderī 49 graši. Redzam, ka tā sauktie „palīgdarbi“ dažam labam saimniekam bija lielāki par kārtējām kļaušām. Bez tam abas kļaušas kopā vien jau sastādīja 1/4 arkla taksēto zemes vērtību — 15 dālderus, un par visām pārējām valsts un muižas nodevām naudā un graudā zemnieks nedabūja pretim nekādu ekvivalentu. Tiesa, landrāts K.

⁴ Самаринъ, т. X. 120: „que le paysan Livonien doit être propriétaire de sa terre et qu'il doit avoir le droit d'user de ses bois et de les vendre... Par cette collection des lois (Suédoises), vous vous persuaderez que le parti de la noblesse qui réclame les droits du paysan ne fait qu'une action de justice rendue nécessaire encore par tant d'actes de cruauté commis dans les dernières années, qui ont révolté la classe opprimée. Aussi crois-je qu'une caste qui tient si fort aux droits et privilèges devrait respecter autant ceux de ses soumis“.

⁵ Valsts arhīvs, Wackenbuch für Zirsten 1805.

Šulcs savos privātos zemnieku likumos 1764. gadā paredz „atlīdzību“ par liekiem darbiem, bet pavisam savādā veidā: algas vietā viņš pacienāja talciniekus ar alu (III. § 5—8). Tā kā Aleksandrs I prasīja, lai 1803. g. landtāgs savā likumprojektā visus zemnieku pienākumus nosaka pēc vaku grāmatu principa, t. i.⁶ dālderis novērtēts zemnieka kļaušu un nodevu dēbets jāatlīdzina ar viņa mājai piešķirtās zemes kreditu, tad muižniecība nonāca lielās grūtībās, jo tā it labi zināja, ka zemnieki jau ar kļaušām vien atkalpo visu arkla vērtību. Šādos apstākļos dēbeta un kredita bilanci varēja panākt, vienīgi atlaižot daļu no līdz šim nelikumīgi prasītiem zemnieka pienākumiem: vai nu viņa dēbetā strīpojot ārkārtējās kļaušas (zviedru sistēma), vai atceļot visas nodevas un atstājot tikai kļaušas (krievu sistēma).

Zviedru laikos līdz 1688. g. 1/4 arkla saimniekam bija jānodod palīgstrādnieks jeb trešinieks tikai 6—8 dienas gadā. Lielā kadastra laikā trešinieku kļaušas gandrīz visur izzūd, un tai vietā muiža var prasīt tikai 6—8 talcinieku dienas gadā kunga maizē.⁷ 1696. g. regulāments nosaka, ka pļaujas laikā vajadzīgās palīgdienas jāatrēķina no vaku grāmatu kārtējām kļaušām. Ja muižai darbinieku bija par maz, tad tai vai nu muižas laukos bija jādibina zemnieku mājas, vai arī pārpalikušā zeme jāapstrādā ar saviem zirgiem un algādžiem. Nerēķinoties ar šiem likuma noteikumiem, Vidzemes muižnieki bija pamazām brīvprātīgo talku pārvērtuši par obligātoriskām, nemērītām bezmaksas kļaušām, kuŗu lielums un vērtība bieži pārsniedza mērītās vaku grāmatu kļaušas. 1797. g. landtāga lēmums, pretrunā ar pieņemto zviedru taksācijas metodi, bez kāda juridiska pamata prasa šīs liecinieku kļaušas par brīvu.⁸ Fr. fon Zīverss jau savā pirmā rakstā Aleksandram I izteica domas, ka ārkārtējās kļaušas vai nu jāatlaiž pavisam, vai arī jānormē samērā ar zemes vērtību. Pret to protestēja landtāga opozīcija, aizrādīdama.

⁶ Fr. Bienemann, Pro domo, 599. Baltische Monatschrift, Bd. 26.

⁷ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 302—304.

⁸ Fr. v. Sivers, Landtags-Schluss zur Verbesserung des Zustandes der Bauern, 12 § 6.

ka novērtējot palīgdarbus daudzām muižām nāksies pavisam atlaist saimnieka naturālās nodevas, lai sabalansētu viņa zemes kreditu ar pienākumu dēbetu.⁹ Šādu priekšlikumu kā vispārīgu principu arī iesniedza otrs no lielākiem zemnieku labvēļiem un aizstāvjiem, grāfs Ludvigs A. Mellins:¹⁰ zemniekiem jāatlaiz visas naturālās nodevas un no viņiem jāprasa tikai klaušas pēc darba spējīgo cilvēku skaita, kāda kārtība pastāvēja Krievijas lielākā daļā. Savā memorandā grāfs Mellins starp citu paskaidro: „Esmu vairākkārt ar saviem ļaudīm pārrunājis minēto klausu veidu. Viņiem nebija pret to nekādu iebildumu, ka pilnīgi izbeigsies tik ļoti neieredzētās naturālās nodevas. Bet viņi arī pilnīgi vaļsirdīgi atzinās, ka neticot nekādiem jauninājumiem, jo zinot no piedzīvojumiem, cik maz varot ticēt vāciešiem, kas reti kad izturoties pret viņiem godīgi.“¹¹ Tomēr landtāgs nepieņēma grāfa Mellina taisnīgo priekšlikumu, bet atrada līdzekli kā legalizēt ir nodevas, ir ārkārtējās klaušas. Tiešām, 1804. g. likuma instrukcija paredz veselas 12 „palīgdarbu“ grupas, kurās ir ietilpināti nevien visi lauku darbi, bet pat ķieģeļu, kaļķu un degvīna dedzināšana, koku pludināšana, kūdras griešana, aitu ciršana, vērpšana un aušana, lopu ganu rokdarbi, kungu veļas mazgāšana, ogu, sēņu un niedru lasīšana, zivju, vēžu un meža zvēru ķeršana. Tāpēc J. Samāriņš zīmīgi saka:¹² „Izrādījās, ka Vidzemē nav neviena darba, neviena amata, nevienas muižnieku izpriecās, kurai nevajadzētu pagasta talkas. . . Pēc divu muižniecības landrātu vārdiem iznāk, ka nevar sekmīgi nodarboties ar zemkopību, ja nav tiesību izrīkot pagasta ļaudis uz karūsu ķeršanu un zaķu dzīšanu.“

Pēc zviedru taksācijas saimnieka dēbetā ieskaitīja vienīgi nodevas un kārtējās klaušas, kuŗu caurmēra samērs bija 3:2, t. i. nodevu vērtība bija 1½ reizes lielāka par klaušām.¹³

⁹ Ю. Самаринъ, Сочиненія, т. X. 100.

¹⁰ Fr. Bienemann, Der russische Gemeindebesitz als Deliberandum des livl. Landtages, 838. Baltische Monatsschrift, Bd. 30.

¹¹ Fr. Bienemann, turpat, 840.

¹² Ю. Самаринъ, Сочиненія т. X. 143—144.

¹³ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 343.

Tagad pie šī dēbeta nāca klāt vēl trešais postenis — palīgdarbi, kuŗu vērtība bija apmēram līdzīga kārtējām klaušām; citiem vārdiem, zemnieka pienākumi pret muižu krievu laikos bija palielināti par apmēram 33⅓% un ¼ revīzijas arkla saimniekam tie vairs nelīdzinājās 15, bet 20 dāldejiem. Lai izlīdzinātu zemnieka dēbetu ar viņa kreditu, katrai mājai būtu jāpiemēri aŗamzeme par 5 dāldejiem jeb 33⅓%, vai arī jāatlaiz par šo summu zemnieka ārkārtējās klaušas. Tikai tad būtu ievēroti zviedru taksācijas principi. Bet nevienu no šīm iespējamībām neizlietoja 1803. g. landtāgs, jo muižniecība negribēja gandarīt gadu simteŗa laikā zemniekiem nodarīto netaisnību, bet tikai to legalizēt, paturot arī uz priekšu visus savus ienākumus. Šais nolūkos izmantoja kādu zviedru agrārreformas tehnisko trūkumu: tā nebija noteikusi pļavu un ganību samēru ar aŗamzemi, uzskatot pirmās par tīrumu nepieciešamo piederumu (pertinenci), kas nedod atsevišķu ienākumu, bet tikai mēslojumu graudkopībai. Tāpēc zviedru mērnieki nemaz nenovērtēja pļavas, bet ņēma vērā parasti tikai siena daudzumu vezumos.¹⁴ Vienīgi tais gadījumos, ja pļavas bija tik labas un lielas, ka atlika siena ko pārdot, tad šo tīrienu ierēķināja arkla vērtībā, tāpat kā ienākumus no zvejām, sudmalām, ogļu cepļiem un tml. mājas piederumiem, pie kam attiecīgā samērā augstāk notaksēja aŗamzemes vērtību, itkā tā būtu labākas šķiras nekā to rādīja tās auglība; tā tad arī šai gadījumā pēc zviedru metodes taksācijas objekts bija aŗamzeme, bet ne pļavas, ganības, meži vai zvejīgi ūdeņi. Lai gan 19. g. s. sākumā zemnieku saimniecības pamats joprojām bija graudkopība, bet ne lopkopība, 1803. g. landtāgs nolēma notaksēt arī viņu dārzus un pļavas, lai tādā kārtā paceltu arkla vērtību no 60 uz 80 dāldejiem, pie kam šiem mākslīgi radītiem 20 dāldejiem vajadzēja izteikt zemnieka pļavu un dārzu vērtību. Kāpēc taisni 20, bet ne 10, vai 30 dāldejiem? — Tāpēc, ka pa tik bija faktiski palielinātas arkla saimnieka ārkārtējās klaušas un to legalizēšanai bija jāatrod attiecīgs kredi-

¹⁴ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 258.

ta postenis vaku grāmatas bilancē. Tā kā zemnieku zemes lielais vairums nemaz nebija mērīts kopš zviedru laikiem, tad arī neviens nevarēja pateikt, vai tiešām zemnieku arklos agramzemes un pļavu attiecības līdzinās 60:20=3:1. Pašiem landtāga locekļiem bija jāatzīst, ka jaunam arkla aprēķinam (à 80 dālderī) liktas pamatu tīri hipotētiskas vērtības.¹⁵

Landtāgu slēdza 31. martā pēc 41 dienas ilgām cīņām, pie kam no landrāta Zīversa „divpadsmit piezīmēm“ bija radīts 43 pantus garš regulatīvs par zemnieku stāvokļa uzlabošanu.¹⁶ Lai gan landtāga lēmumi bija pieņemti ar balsu vairākumu, tomēr daudzi muižnieki tos neatzina, iesniedzami protestus valdībai. Šie protesti bija nelikumīgi, jo landtāga vairākuma lēmums bija saistošs arī mazākumam; tomēr valdība ievēroja konservatīvā mazākuma iebildumus, ko atbalstīja arī gubernātors fon Richters,¹⁷ kritizēdams landtāga lēmumus kā pārāk liberālus. Ne velti landrāts Zīvers rakstīja iekšlietu ministriem: „Dievs lai mūs pasargā no tāda gubernātorā, kas cēlies no vietējiem muižniekiem.“¹⁸ No šīm politiskām intrigām visvairāk dabūja ciest 1803. g. likumprojekta izcīnītājs landrāts Zīvers, ko ķeizara priekšā denuncēja par muižniecības nodevēju, kāpēc viņš bija spiests paziņot¹⁹ iekšlietu ministriem, „ka landrāta pienākums nav vis kalpot muižniecībai, bet valstij.“

Šo intrigu un protestu dēļ ķeizars neapstiprināja landtāga lēmumu, bet ar 11. maija 1803. g. ukazu iecēla Pēterburgā īpašu Vidzemes lietu komiteju, kuŗas uzdevums bija pārbaudīt landtāga lēmumu un uz tā pamata izstrādāt likumprojektu par Vidzemes zemnieku stāvokli nevien privātās, bet arī

valsts muižās un pastorātos. Par komitejas priekšsēdētāju iecēla iekšlietu ministri grāfu Kočubeju; no pārējiem pieciem locekļiem divi bija Vidzemes muižniecības priekšstāvji — G. fon Budenbroks un R. fon Anreps. Lai gan landrātu kollēģija starp kandidātiem stādīja priekšā arī Fr. fon Zīversu, tomēr ķeizars izvēlējās abus augšā minētos, apiedams īsto likumprojekta autoru landrātu Zīversu. Tā nebija Aleksandra I neuzticība, jo vēlāk viņš Zīversu iecēla augstos amatos, bet vienīgi vēlēšanās izpatikt landtāga konservatīvā spārna opozīcijai, kuŗas uzdevumā barons Ch. fon Fītinghōfs, kas bija ieprecējies galma aprindās, iesniedza protestu pret Zīversa kandidāturu, aizrādot, ka pēdējais izlietojot savu amatu, lai cīnītos pret muižniecības tiesībām un privilēģijām.²⁰

Lai gan Vidzemes lietu komitejā skaitlisks pārsvars bija ķeizaram tuvo liberālo krievu ierēdņu pusē, tomēr viņiem nebija ne mazākā priekšstata par Vidzemes līdzšinējo agrāro iekārtu (arklu, dālderī, vaku grāmatām) un tiem bija jāsauc mācīties no ābece, lai varētu piedalīties 1803. g. likumprojekta pārstrādāšanā. Protams, ka šādos apstākļos diviem Vidzemes muižniecības priekšstāvjiem komitejā piederēja noteicēja vārds: viņi izgatavoja likuma pirmtekstu vāciski, ko pēc tam tulkoja krieviski un cēla priekšā komitejas kopsapulcei. Tāpēc vienīgi vairāk vai mazāk abstraktos jautājumos par zemnieku personiskām tiesībām un tiesu iekārtu redzama krievu ierēdņu aktīvā līdzdalība; turpretim svarīgāko agrārreformas daļu saimnieciskās dabas noteikumus — izstrādāja tikai vācu muižnieki, bet pārējie komitejas locekļi pieņēma tos labā ticībā gandrīz bez kritikas.²¹

A. fon Tobīns nevietā cenšas visu atbildību par šīs likumdevējas komitejas darbību novelt uz krievu ierēdņiem, jo to bijis divreiz vairāk nekā vācu muižnieku priekšstāvju.²² Šādās komitejās vienmēr faktiskie likumprojekta autori ir 1—2 lietpratēji vai tieši ieinteresētie locekļi, bet pārējie tikai pasīvi balso-

¹⁵ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 182.

¹⁶ 1803. g. landtāga lēmumu publicējis R. Samsons f. Himmelstierns, Historischer Versuch, 167—180.

¹⁷ Ю. Самаринъ, Сочинения, т. X. 107—110.

¹⁸ Самаринъ, turpat, 113: „Dieu nous préserve d'un gouverneur général indigène!“

¹⁹ Самаринъ, turpat, 114: „Quoique le collègue (des conseillers du pays) n'ait jamais été au service de la noblesse, mais à celui de l'état et du souverain.“

²⁰ Ю. Самаринъ, Сочинения, т. X. 117.

²¹ Ю. Самаринъ, turpat, 127—8.

²² A. v. Tobien, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, 10.

tāji. No vairāk sējumu lielā komitejas žurnāla redzam, kā pat izšķirot strīdīgus juridiskus jautājumus, likumdevēji nekad tieši neatsaucas uz zviedru agrārlikumu tekstiem, bet vienīgi vispārīgos vārdos runā par zviedru sistēmu un taksāciju. Acīmredzot komitejas krievu locekļiem nebija vaļas studēt Vidzemes agrārreformu zviedru laikos, bet viņi vajadzības gadījumā paļāvās uz vācu priekšstāvju mutiskiem paskaidrojumiem. Tāpat komitejai neienāca prātā iepazīties ar Vidzemes agrārjautājuma faktisko pusi, izpētīt vismaz dažos novados kļaušu lielumu, tīrumu un pļavu samēru un tml. Arī šie krievu liberālie ierēdņi, aizņemti līdz kaklam ar saviem parastiem amata pienākumiem, akli noticēja vācu muižnieku priekšā celtiem datiem. — Ar šo paviršību izskaidrojams, ka komiteja jau 30 sēdēs tika galā ar 143 pantus gaŗo un sarežģīto likumprojektu, ko tā 3. februārī 1804. g. ar īpašu ziņojumu iesniedza ķeizaram apstiprināt. Šai ziņojumā komiteja konstatē, ka līdz šim Vidzemē bieži notikusi „pārmērīga zemnieku apspiešana ar aizganstu, itkā izdarīta tikai likumīga rīcība ar savu īpašumu.“²³ 20. februārī ķeizars apstiprināja jaunos zemnieku likumus, kā arī pavēlēja tos tulkot un publicēt vietējās (vācu, latvju, igauņu) valodās.

32. Ne vairs lieta, bet persona.

1804. g. likums sastāv no četrām daļām:

- a) par zemnieku personisko stāvokli (§ 1—30);
- b) par viņu īpašuma tiesībām (§ 31—47);
- c) par viņu pienākumiem pret valsti un muižu (§ 48—75);
- d) par zemnieku lietu piekritību tiesām.

Pretstatā 18. g. s. stāvoklim 1804. g. likums atzīst, ka zemnieks nav vairs lieta, bet persona, piederīga pie zemnieku kārtas („zemnieks allažiņ paliek zemnieks“), piecietināta pie sava novada¹ un nedrīkst to at-

stāt bez attiecīgas atļaujas. Šī „novada būšana“ uzliek zemniekam nevien pienākumus, bet dod arī tiesības: bez zemnieka piekrišanas muižnieks nevar to piespiest atstāt dzimto zemi un muižas novadu, ne arī viņu pašu pārdot, ieķīlāt vai atdāvināt bez zemes citam muižniekam; tā tad zemnieku piecietināšana pie zemes ierobežoja tiesībās un uzlika pienākumus abām pusēm — arājiem un muižniekiem. 1804. g. likums atvieto arī to poļu un zviedru laiku noteikumu, ka brīvs cilvēks, uzsākdams saimnieka gaitas dzimtkunga novadā, pēc zināmiem gadiem paliek par viņa dzimtvīru; tai vietā likums deklarē, ka „brīvs cilvēks allažiņ ir brīvs cilvēks“, kaut viņš dievszin cik gadus dzīvotu uz muižas zemes.² Tālāk likums dod zemniekiem tiesību pērkot iegūt zemes īpašumus līdzīgi citām kārtām. Viss minētais attiecas tikai uz tā sauktajiem arājiem (земледѣльцы. Ackersleute). Bet zemnieku kārtā likums atšķir vēl otru apakškārtu — muižas saimes ļaudis (дворовые люди, Hofesleute): tie ir ļaudis, kas nav pierakstīti ne pie vienas zemnieka mājas, bet kalpo lauku vai pilsētas ierēdņiem un muižniekiem. Šos saimes ļaudis var arī bez zemes novēlēt mantojumā (§ 23, 26); bez tam bezzemes muižniekiem un ierēdņiem atļauts vienreizēji pārdot savus saimes ļaudis kādam Vidzemes muižniekam zemturim, lai tos pārvērstu par arājiem vai vismaz par muižas ļaudīm (§ 25).

Zemnieku paplašinātā tiesību spēja izpaudās arī jaunā tiesu iekārtā. Katrā muižā jādibina pagasta (zemnieku) tiesa no trim tiesnešiem: vienu izrauga muižnieks, otru vēlē saimnieki, trešo — kalpi (§ 80); amata laiks trīs gadi. Pagasta tiesa notur sēdes ik sestdienas un tai piekrīt zemnieku civillietas un kriminālpārkāpumi; tiesas spriedumu apstiprina muižnieks vai muižkungs. Pagasta tiesa var spriest pēc vietējām ieradumu

¹ „крестьянинъ не можетъ оставить состоянія сельскаго жителя; bet vācu tulkojums un tam sekojot arī latv. teksts, piesprauž vēl klāt: „und sich von seiner Wohnstätte nicht wegbegeben darf“, kas juridiski ir pavisam dažādi jēdzieni.

² Latv. teksts, § 15; krievu tekstā teikts, ka tiek atcelts muižnieku Rauchfangs Recht.

²³ Докладъ отъ 3. II. 1804: „Крайнее угнетение подъ предлогомъ законнаго распоряженія собственности“.

¹ Vācu un latvju tulkojumi vietām stipri atšķiras no krievu oriģināla; piem., krievu teksts nosaka:

tiesībām (§ 95). Trīs draudzes sastādīja vienu draudzes tiesas iecirkni; draudzes tiesa bij apellācijas iestāde pagasta tiesas spriedumiem, ja prasība pārsniedza 5 rubļus, un pirmā instance muižnieku sūdzībām pret zemniekiem vai otrādi. Draudzes tiesa sastāvēja no muižniecības vidus vēlētā priekšsēdētāja un trim zemnieku kārtas piesēdētājiem, kuŗu kandidātus (6) izvēlēja draudžu pagastu tiesneši no sava vidus; vienu no diviem katras draudzes kandidātiem landrāts apstiprināja par draudzes tiesas piesēdētāju (§ 101). Tiesas sēdē nevarēja piedalīties tas piesēdētājs, kuŗa draudzes lieta bij izspriežama; sēdes notika katra mēneša pirmās dienās. Draudzes tiesā zemnieki varēja celt tikai mutisku sūdzību bez tiesības ņemt advokātu (§ 110). Tā tad 1804. g. likums piešķīra zemniekiem tiesību celt sūdzības un prasības pret muižniekiem, bet procesuālā kārtība bij tik sarežģīta, ka zemniekam bij grūti prāvu vinnēt. 109. p. nosaka: lai pēc iespējas varētu „nogriest visās sūdzēšanas, tukšas iebildēšanas un nelietīgas kavēšanas,“ top pavēlēts, ka zemniekam, pirms viņš iesniedz sūdzību draudzes tiesai, „pāpriekš pie sava paša muižas kunga to būs iebilst un žēlastību lūgties.“⁴ Ja muižnieks nedod gandarījumu (izpildījumu), tad sūdzētājam par to jāziņo pagasta tiesai; tikai saņēmis šīs tiesas apliecību, zemnieks varēja sūdzību mutiski celt priekšā draudzes tiesai. Pēdējā muižnieku un zemnieku prāvās bij tikai samierināšanas kamera; ja prāvnieki nebija ar mieru izlīgt, draudzes tiesa nedrīkstēja lietu izspriest, bet nosūtīja protokolu kopā ar savu atsaukumi zemes tiesai (§ 108). Par nepareizu otrreizēju sūdzību draudzes tiesā tā sūdzētājam piesprieda miesas sodu (§ 115). Zemes tiesa bij apellācijas instance draudzes tiesas spriedumiem

³ Tā redīgēts likuma latv. un vācu teksts, kamēr krievu oriģinālā teikts: „Для отвращения по колику возможно умножения ябеды и напрасной волкиты . . .“

⁴ Krievu tekstā: „у самого его (помещика) просить удовлетворения,“ tā tad nevis lūgties žēlastību, bet izpildījumu; vācu tekstā: „seine Beschwerde zuvor (bei) dem Gutsherrn selbst vorbringen und nun Abhelfung bitten soll.“

zemnieku savstarpējās lietās, ja prasība pārsniedza 10 rubļus, un pirmā instance tām muižnieku un zemnieku lietām, kuŗās draudzes tiesa nepanāca partu izlīguma (§ 124—5). Iztiesājot šīs lietas, pie zemes tiesas kārtējā sastāva (3 muižnieku vēlētiem tiesnešiem) pievēlēja klāt 2 zemnieku piesēdētājus: vienu no kroņa, otru no dzimtām muižām; pievēlēšanas kārtība bij šāda: landrāts sapulcināja visus apriņķa draudzes tiesu piesēdētājus, kas no sava vidus izvēlēja 8 kandidātus: 4 no kroņa un 4 no dzimtām muižām; no tiem landrāts apstiprināja 2 par zemes tiesas piesēdētājiem un 2 par viņu vietniekiem.

Zemnieku sūdzībām pret muižniekiem apellācijas instance bij īpaša hōftiesas kamera, kas sastāvēja tikai no muižniecības priekštāvjiem: hōftiesas priekšsēdētāja, 3 kārtējiem piesēdētājiem-landrātiem un vēl īpaši pieaicinātā rezidējošā landrāta, kas reprezentēja landrātu kollēģiju (§ 128); lietas skatīja cauri saīsinātā (komisāriālā) kārtībā, aizliedzot zemniekiem pieņemt advokātu. Laika garam ir raksturīgs 133. panta ievads: „Lai gan no muižnieku kārtas vai nu nemaz, vai ļoti reti var sagaidīt, ka tā sev atļaus apspiest savus zemniekus,“ tomēr tālāk šis pats pants pielaiž, ka muižnieks ir prēdēstinēts apspiest zemniekus ar nelikumīgām klausām un nodevām, tāpēc paredz dažādus naudas sodus par otrreiz, trešreiz un ceturtreiz atkārtotiem nodarījumiem.

Par spīti daudziem trūkumiem, jaunā tiesu iekārta bij liels solis uz priekšu, salīdzinot ar 18. g. s. Šo 1804. g. likuma daļu izstrādāja liberālais iekšlietu ministris grāfs Kočubejs, dažās vietās grozīdams landtāga iesniegto projektu zemniekiem par labu.⁶ Piem., 1803. g. landtāgs paredzēja, ka zemnieks par trešo nepamatoto sūdzību sodāms ar 1 gadu cietokšņa darbos (§ 40), turpretim Vidzemes lietu komiteja atstāja tikai miesas sodu (§ 115). Tomēr arī 1804. g. likums patūrēja sen nodibināto dzimtbūšanas institūtu

⁵ „Obgleich von den, den Adel geeigneten Grundsätzen nicht oder sehr selten zu erwarten ist, dass derselbe sich selbst eine Bedrückung seiner Guthsunterthanen erlauben werde.“

⁶ Ю. Самаринъ, Сочинения, X. 159.

— mājas pārmācības jeb policijas tiesības, atļaujot muižniekam un muižas ierēdņiem sodīt kļaušu darbiniekus un muižas saimes ļaudis ar arestu līdz 2 dienām vai 15 spieķa sitieniem. Par pārkāpumiem pret muižnieka vai viņa vietnieka personu draudēja rīkstes, proti: „par kunga mājas miera traucēšanu dzērumā; par rupjību un nepaklausību; liedzot kungam pienācīgo godu; par laisku strādāšanu.“ Tikai saimniekus tāpat kā zviedru laikos nevarēja sodīt mājas pārmācības kārtībā. Sodītie drīkstēja sūdzēties draudzes tiesā nevis par sodu netaisnību, bet tikai par to pārmērību (если помещикъ въ наказаніяхъ преступитъ мѣру положенную). Landrāts Zīverss neoficiālā kārtā centās panākt, lai likums nosaka, ka ar spieķiem var pārmācīt vienīgi pieaugušus vīriešus, tomēr komitejas vācu locekļi tam pretojās un prasīja, lai „atstāj muižniekiem kā tēviem mājas pārmācības tiesības vispārīgos izteicienos,“⁷ t. i. atļauj sodīt pēc sava ieskata arī sievietes līdz 15 spieķa sitieniem.

33. Tēva zeme atkal par dzimtu.

1804. g. likums nokārto arī dzimtļaužu īpašuma tiesības. Šai jautājumā ir no svara salīdzināt 32. p. krievu un vācu redakcijas. Krievu teksts skan:

„Хотя всѣ участки земли, крестьянами нынѣ заселенные, составляютъ собственность помещика; но дабы крестьянинъ могъ воспользоваться плодомъ трудовъ своихъ, на удобрение земли имъ прилагаемыхъ; то отъ нынѣ каждый участокъ, отданный помещику въ крестьянину и обложенный повинностями и податьми, на основаніи общихъ постановляемыхъ въ главѣ 3-й правилъ оставаться долженъ во владѣніи крестьянина и его наследниковъ неотемлемо...“ Turpretim oficiālais vācu tulkojums, pie kā turējās Vidzemes tiesas un administrācijas iestādes, bij šāds:

„Obgleich alle zu Ansiedelungen der Bauern abgetheilte Guths-Ländereien ein Grundeigenthum des Gutsbesitzers sind; so wird doch um dem Bauer die Früchte seines, auf die Kultur des Landes verwandten Fleisses genossen zu lassen, hiermit festgesetzt, dass von nun an ein jeder Bauernwirth das ihm zugetheilte Land, für dessen Nutzniessung er die, nach den Grundsätzen des III. Hauptstücks bestimmten Leistun-

gen zu entrichten hat, für sich und seine Erben ungestört besitzen soll...“

Zemnieku vajadzībām domātais un baznīcās no kancelēm izsludinātais latviešu teksts nosaka:

„Zināms, ka visa zeme, kur zemnieki dzīvo virsū, tam muižas kungam īsteni vien pieder: tomēr, ka jau zemnieks savus darbus un sviedrus par velti neliktu pie zemes kopšanas, bet sava darba augļus arī dabūtu; tad šeitān top nospriests: ka no šā laika ikkuŗš saimnieks to zemi, kas viņam ir iedota un par kuŗu viņš to klausīšanu un došanu maksā, kā tas trešā gabalā top nosacīts, ka tas to zemi priekš sevīm un saviem bērniem būs paturēt, bez visas izlikšanas un izdzīšanas. Tikai kad dažkārt tādas vajadzības rādās, kā nu vēl taps pieminēts.“

Salīdzinot vācu tekstu ar krievu oriģinālu, uzkrīt, ka vācu redakcijā iestarpināti vārdi „für dessen Nutzniessung“, kuŗu krievu tekstā nav. Man šķiet, šie vārdi ar nolūku pārņemti no Vidzemes landtāga 1803. g. lēmuma,¹ kas zemniekiem gribēja piešķirt zemi tikai lietošanā (Nutzniessung). Raksturīgi, ka Latvijas vācu vēsturnieku vairums taisni šos iespraustos vārdus licis par pamatu² likumdevēja gribas iztulkojumam. Bet ja vārdiem „zur Nutzniessung“ bij juridiski skaidra nozīme 1803. g. landtāga lēmuma tekstā,³ tad iesprausti 1804. g. likuma konstrukcijā tie ne tikai sagroza likumdevēja gribu, bet rada lo-

¹ Samson v. Himmelstiern, Historischer Versuch, Sp. 170.

² A. v. Hueck, Darstellung d. landwirt. Verhältnisse in Esth-, Liv- und Kurland. (Leipzig, 1845), S. 183: „durch die Bauerverordnung von 1804 zugestandenes erbliches Nutzungsrecht.“—O. Müller, Die livl. Agrargesetzgebung (Halle 1892), S. 21: „Der Bauerwirth besass ein öffentliches Nutzungsrecht am Bauernhofe.“ — H. v. Broecker, Zur Quotenfrage in Livland (Riga 1898), S. 23: „Der Grundgedanke der Bauerverordnung von 1804 bestand darin, dass der Grund und Boden zwar dem Gutsherr zum vollen Eigenthum gehörte, der Bauer aber an demselben... ein erbliches Nutzungsrecht besitzen sollte.“ — A. v. Transehe, Die lettische Revolution I. (Berlin 1906), S. 32: „ein unentziehbares erbliches Nutzungsrecht an seinem Hofe.“ — J. Eckardt, J. Samarins Anklage gegen die Ostseeprovinzen Russlands (Leipzig 1869), S. 213: „welche den Bauern ein unantastbares Recht auf die Nutzniessung... einräumten.“

³ Arī citi 1804. g. likumā vācu tulkojuma termini šķiet aizgūti no šī paša pirmavota, piem., Landstelle vietā Guths-Ländereien, Eigenthum vietā Grundeigenthum.

gisku nonsensu. Pēc vietējiem civillikumiem sveša īpašuma lietošana (ususfructus, Nutzungsung, Niessbrauch) ir tikai personisko servitūtu veids;⁴ to piešķir noteiktai personai kuņas nāve dzēš arī pašas servitūta tiesības. Bet 1804. g. likuma 32. pants skaidri nosaka, ka „visiem tiem zemes gabaliem, uz kuņiem tagad noņemti zemnieki, jāpaliek viņu un to mantinieku neatņemamā valdījumā,“ pie kam par mantiniekiem var būt nevien dēli, bet arī tuvākie radnieki (§ 41). Tiesa, mūsu civillikumi atļauj piešķirt (§ 1924) lietošanas tiesības, resp. personisko servitūtu arī pilnvarotas personas tiešam mantiniekam, bet šādas tiesības mantinieks iegūst nevis mantošanas kārtībā, bet ar savām paša tiesībām (aus eigenem Rechte und nicht aus dem Rechte der Erbfolge). Tā tad vācu vēsturnieku iemīļoto formulu, ka 1804. g. likums piešķīris zemniekiem dzimtas lietojuma tiesības (erbliches Nutzungsrecht) uz viņu apstrādāto zemi nepazīst ne 1804. g. likuma pirmteksts, ne vietējie civillikumi. Ko šīs formulas autori domājuši ar dzimtām lietojuma tiesībām, to paskaidro A. fon Tobīns: „Lietojojot prūšu izteicienu, jāsa- ka, ka 1804. g. Vidzemes zemnieks ieguva tikai dzimta „lasita“ tiesības.“⁵ Bet lasīts bij saimnieks no kunga žēlastības,⁶ un „par lasitisku valdījumu sauc tādas zemnieku zemes, kas izdotas ar ne mantojamām lietojuma tiesībām un kuņas īpašnieks var pēc patikas atsaukt un atņemt atpakaļ.“⁷ Šāds iztulkojums runā pretim 1804. g. likuma noteikumiem, kas: 1. atzīst zemnieka dzimtvaldījuma tiesības (Erbbesitz); 2. aizliedz muižniekam izņemt likumā minētos gadījumus „nekādā ziņā un ne

ar kādiem iemesliem izmest vienu saimnieku no mājas pret viņa gribu.“ (§ 42). Tā tad likumdevējs neuzskata zemnieku ne par viņa zemes dzimtlietotāju, ne par lasitu.

Kā lai izskaidro šo šķietamo pretrunu, kas pastāv starp 1804. g. likuma II. nodaļas virsrakstu „Par zemnieku īpašumu“ un šīs nodaļas 2, resp. 32. panta redakciju, kas nosaka, ka „visi zemnieku apdzīvotie zemes gabali ir muižnieka īpašums.“ Man šķiet, to var izskaidrot tikai tad, ja pieņem, ka likumdevējs kļuvis ciešot atzinis dalīta īpašuma institūtu, kas pastāvēja Latvijā jau no 13. g. s. Šai sakarībā jāatgādina dalītā īpašuma legālā dēfīnīcija vietējo civillikumu 942. pantā:⁸ „Īpašuma tiesības ir pilnīgas un nedalītas tikai tad, ja vienā personā apvienotas tiesības uz nekustamas mantas būtību ar tās lietošanas tiesībām. Ja turpretim vienam pieder tiesības tikai uz lietas būtību, bet otram blakus tām arī neierobežotas tiesības lietot šo lietu, tad īpašuma tiesības ir dalītas: pirmo sauc par virsīpašnieku (dominus directus), otru par īpašumtiesīgu lietotāju (dominus utilis)“. Vai 1804. g. likums attaisno mūsu iztulkojumu, ka attiecībā uz zemnieku zemi muižniekam bij piešķirtas tikai virsīpašnieka tiesības, bet saimniekam īpašumtiesīga lietošana? — 1804. g. likums atšķir zemnieku zemi no muižas zemes, paredzot katrai zemes kategorijai savus noteikumus; uz šo juridisko dalījumu atsaucās vēlākie 1849. g. un 1860. g. zemnieku likumi.⁹ Tā kā pēc 1804. g. likuma noteikumiem zeme paliek saimnieka neatņemamā dzimtvaldījumā, tad tie likuma panti (§ 1, 32, 54), kas krievu juridiskās terminoloģijas nepilnības dēļ itkā deklarē muižnieka īpašuma tiesības uz zemnieku zemi, patiesībā nodrošina viņam tikai virsīpašnieka stāvokli; tāpēc augšā pievestā

⁴ И. М. Тютрюмовъ. Гражданское право, 179. Юрьевъ 1922. Vietējie civillikumi, § 1199 un turpm.

⁵ A. v. Tobien, Ursprung und Lage d. Landarbeiter, 15: „Der livl. Bauer gewann 1804. nicht mehr Rechte, als die eines erblichen Lassiten, wie der preussische Ausdruck lautet“.

⁶ A. v. Transehe-Roseneck, Die Entstehung d. Schollenpflichtigkeit in Livland, 567.

⁷ P. Posener, Reallexikon, II. 18: „lassitischer Besitz nennt man die zu nicht vererblichem Nutzungsrecht hingegebenen Bauerngüter, die vom Eigentümer durch beliebigen Widerruf zurückgenommen werden konnten“. Berlin, 1909.

⁸ 1925. g. 27. okt. redakcijā šis pants skan šādi: „Kad tiesība uz pašu nekustamu mantu savienota vienā personā ar tās lietošanas un rīcības tiesību, tad īpašumtiesības ir pilnīgas. Bet kad nekustamas mantas īpašnieks piešķir kādai citai personai ilgtermiņa vai pastāvīgas dzimtlietošanas tiesību, tad ar to nodibāta īpašumtiesīga lietošana (dominium utile)“.

⁹ Livl. Agrar- und Bauern-Verordnung 1849, § 7—8; 1860 § 6.

32. panta vācu tulkojumā iestarpinātie vārdi „par šīs zemes lietošanu“ (für dessen Nutzniessung) jāpārlabo: „par šīs zemes īpašumtiesīgu lietošanu“. Šīs pretešķības starp 1804. g. likuma garu un burtu ir tumši nojaudis jau O. Millers, teikdams: „Ja par spīti tam zemnieku likumi atkārtoti apgalvo, ka muižnieks esot un paliekot zemes īpašnieks, tad tomēr no juridiskā viedokļa jāatzīst, ka viņam ir tiesība no zemnieka prasīt tikai vaku grāmatā ierakstīto pienākumu pildīšanu.“¹⁰

1804. g. likuma noteiktās virsīpašuma un īpašumtiesīgas lietošanas tiesības vistuvāk saskan ar dzimtnomas institūtu.¹¹ Tomēr 1804. gada likums, salīdzinot ar vietējo civillikumu noteikumiem par dzimtnomas līgumu, bij daudz labvēlīgāks zemniekiem. Piem., civillikumi nosaka: īpašnieks var prasīt, lai nekustamo īpašumu atdod un izliek no tā dzimtnomnieku: 1. kad pēdējais ievērojami pamazinājis īpašuma vērtību; 2. kad viņš to atsavina, iepriekš neziņojot īpašniekam; 3. kad iekrājas nomas parāds par 3 gadiem (§ 4150). Arī 1804. g. likums paredz 3 gadījumus, kad ar pagasta tiesas lēmumu, kas apstiprināts draudzes tiesā, var izlikt saimnieku no mājām: 1. kad paša vainas dēļ (izņemot nelaimes gadījumus: ugunsgrēku, krusu, sērgas) mājas parādi, skaitot no jauno vaku grāmatu izsniegšanas dienas, divreiz pārsniedz zemes vērtību; 2. kad vecie parādi nav nomaksāti 6 gadu laikā un kopā ar jauniem parādiem līdzinās zemes divkārtīgai vērtībai; 3. kad saimnieks tiktāl nolaiž savu saimniecību, ka tiesa atzīst viņu par nespējīgu tālāk valdīt mājas. Bet arī šais gadījumos muižnieks neiegūst nekādas tiesības uz zemnieka mājām: nespējīgā saimnieka vietā pagasta tiesa ieceļ viņa dēlu vai bērnu nepilngadības laikā kādu radnieku, kas vada saimniecību aizbildņū uzraudzībā. Ja atstatītam vai mirušam saimniekam nav dēlu, tad mājas atdodamas viņa tuvākā radnieka dzimtvaldījumā (§ 41). Tātad zemnieka zeme bij ar ciešu juridisku sienu atda-

līta no muižas zemes; muižnieks varēja vienīgi lūgt tiesu atņemt mājas sliktam saimniekam, bet šī prasība izrieta tikai no viņa tiesībām uz vaku grāmatās noteiktām klaušām un nodevām, kas apgrūtināja arklos sadalīto zemnieku zemi. Uz civiltiesiskā dzimtnomas līguma pamata iznomātājam tādā gadījumā bij tiesība prasīt atpakaļ pašu nomas objektu, kas līdz ar to no dalīta īpašuma pārvērtās par pilnīgu un nedalītu. 1804. g. publiski tiesiskās normas gan atļauj mainīt dzimtnomnieka personu, bet aizliedz izņemt nomas objektu no dalīta īpašuma kategorijas.

Tomēr 1804. g. likums, sekodams 1803. g. landtāga projektam, 33. pantā lauž landrāta Zīversa uzstādīto zemnieku zemes neaizkaramības principu, atļaudams muižniekam nopauļot muižas zemes platību uz zemnieku zemes rēķina, ja viņš var pierādīt, ka: 1. muižas sējas platība ir mazāka par 2 pūrvietām uz katru nedēļas darbinieku — zirdzinieku; 2. ka viņam (muižniekam) nav citu postā pamestu vai slikti iestrādātu māju, ar kuŗām pavairot sējas platību līdz augšā minētam samēram.¹² Mērītās muižās šie apstākļi bij jāpierāda ar zemes kartēm, nemērītās — muižniekam uz sava rēķina bij jāliek pārmērīt muižas zeme. Šo pārmērīšanu muižnieks varēja atkārtot ik pa 25 gadiem, lai motivētu muižas zemes trūkumu, bet bez tiesībām pārvērtēt zemnieku zemi un paaugstināt viņu klaušas (§ 35, 37). Tomēr visos gadījumos zemnieku zemes pievienošana muižai savienota ar šādiem noteikumiem:

1. par to jāpaziņo izliekamam saimniekam 3 gadus iepriekš;

2. jāatlīdzina viņam skaidrā naudā pēc draudzes tiesas novērtējuma: a) visi meliorācijas un paša celto ēku izdevumi; b) visi pēdējā gadā neievāktie sējumi; c) zemes taksācijas vērtība dāldeļos, rēķinot par katru dālderi 2 sudraba rubļus.¹³ Tātad likums gan

¹² Vācu un latv. tulkojumā iestarpināti vārdi: „ka apakš tās muižas (dass er unter dem Guthe) citu zemju nav“, kas sagroza likumdevēju gribu, jo muižniekam šāda aršanai derīga zeme varēja būt kādā pusmuižā.

¹³ Piem., ¼ arkla saimniekam ar 20 dāld. zemes, 40 rubļus; landtāga projektā šī izpirkšanas maksa bij noteikta zemāka — tikai 30 rbļ.

¹⁰ O. Müller, Die livl. Agrargesetzgebung, 21. Rīga 1892.

¹¹ Vietējie civillikumi, § 4131—54.

atļauj agrikultūras pacelšanas nolūkos atsavināt zemnieku zemi, bet tikai pret atlīdzību. Šāds izpirkuma pienākums nebūtu saprotams, ja būtu taisnība tiem autoriem, kas apgalvo, ka muižniekam piederējušas pilnīgas un nedalītas īpašuma tiesības uz zemnieku zemi. Ka šādas tiesības muižniekiem nevarēja būt, tas tīri loģiski secināms jau no tā fakta vien, ka 1804. g. likums pēc būtības ir tikai zviedru karaļa Kārļa XI, radītās agrārās iekārtas variants; lai gan pēdējo nodibināja valsts domēņu pārvaldīšanai, tomēr 1804. gadā likteņa ironijas dēļ šos pašus principus attiecināja uz privātām muižām un viņu zemniekiem. Lai nu kā, tomēr likuma 37. un 39. pants itkā legalizē zemnieku zemes pievienošanu muižai periodiski ik pēc 25 gadiem, ko vēl vairāk izceļ 39. panta vācu tulkojums, komentēdams oriģināltekstu ar liekiem iestarpinājumiem. Arī piemērojot 37. pantu, to iztulkoja tā, itkā pretēji likuma noteiktam aizliegumam muižniekiem ik pēc 25 gadiem esot atļauts no jauna novērtēt zemnieku zemi un paaugstināt klaušas, ja pārmērijot zemi izrādītos, ka šai laikā zemnieks daļu meža zemes pārvērtis tīruma zemē vai ganībās. Šo iespēju interpretācijas ceļā apiet 1804. g. likumu ar likumu¹⁴ paredzēja jau Fr. fon Zīverss un tāpēc viņš, labi pazīdams savus tautiešus, ne bez pamata tik neatlaidīgi prasīja, lai likums aizsargā zemnieku zemi no visām pusēm itkā ar ierakumiem un nostiprina to visapkārt ar cietu mūri. Viņš nojauta, ka mazākā šķirbiņa šai sienā neatvairāmi izvērtīsies par plašu plaisu. Kad pēc 15 gadiem piedzīvojumi attaisnoja šīs bažas, viņš bij pirmais, kas valdībai aizrādīja nevien 37. un 39. panta ļaunās sekas, bet arī deva padomu, kā tās novērst.¹⁵ Zināms, tad jau bij par vēlu, jo ar 1819. g. brīvlaišanas aktu 1804. g. likums zaudēja savu spēku.

Toties 1804. g. likums skaidri nosaka, ka visa zemnieka labiegūtā manta ir viņa neatņemams īpašums, ar ko tas var pilnīgi brīvi rīkoties (§ 43.). Reizē ar to likums nodibina

tā saukto dzelzs inventāru, t. i. pēc mājas vērtības noteiktu neaizkarāmu pamatkapitālo lopu un sēklas veidā,¹⁶ bez kā nav iespējams mājas apsaimniekot. Jau Vidzemes landtāgs 1762. g. izdala no zemnieka kustamās mantas to, „ko saimnieks jau atrod sētā priekšā“, t. i. faktiski runā par dzelzs inventāru. Tomēr formāli dzelzs inventāru konstruē tikai 1797. g. landtāga lēmums un uz tā pamata izstrādātie 1804. g. zemnieku likumi, kuŗu 45. pants nosaka, ka $\frac{1}{4}$ arkla (20 dālderu) lielām mājām dzelzs inventārs sastāv no 2 zirgiem, 5 liellopiem un 8 pūriem vasarājas. Bez tam 47. pants pie dzelzs inventāra vēl pieskaita „zemes darbam vajadzīgos rīkus“. No šejienes dzelzs inventāra institūts pārņemts vēlākos zemnieku likumos. Dzelzs inventāra īpatnība ir tā, ka kustamas lietas (lopi, sēkla, rīki) ir nosacītas par galvenās nekustamās lietas (mājas) piederumiem, kam bij vienādi juridiski likteņi: kur vien dzelzs inventārs bij nodibināts, tur to vairs nevarēja šķirt no zemes gabala; vienīgi kopā ar to dzelzs inventāru varēja pārdot, iekļāt vai dalīt. Protams, ka arī mantošanas gadījumā dzelzs inventārs piekrita tam, kas mantoja galveno lietu — māju.

Kā redzējām, 1804. g. likums atzīst zemnieka kustamās mantas īpašuma tiesības un zemes īpašumtiesīgu valdījumu. Tomēr pēdējo viņam var atņemt, ja mājas parādi divreiz pārsniedz zemes vērtību. Tāpēc ir ārkārtīgi svarīgs jautājums, vai likuma trešā daļa, kas nosaka zemnieku pienākumu dēbetu, nebij tā sastādīta, ka nodevu un klaušu lielumus jau normālos saimnieciskos apstākļos pārsniedza zeme taksēto vērtību un tā tad bij par cēloni pastāvīgiem zemnieku parādiem? Citiem vārdiem, vai realizējot trešās daļas saimniecisko programmu neizrādījās, ka otrās daļas labi domātā zemnieku tiesiskā aizsardzība nerasniedz savu mērķi? Uz šiem jautājumiem dabūsim atbildi, analizējot likuma trešās daļas noteikumus par zemnieku dēbeta un kredita līdzsvarošanu kā arī apskatot, kā vietējās iestādes izveda dzīvē 1804. g. likumu.

¹⁴ Самаринъ, Окраины Россіи 106—107.

¹⁵ Самаринъ, turpat, 110.

¹⁶ 1804. g. likuma § 45: $\frac{1}{4}$ arkla lielām mājām jābūt 2 zirgi, 5 liellopi, 8 pūri vasarājas sēklas.

34. Dāldeři ir dārgi, dienas lētas.

1804. g. likums atkārtο zvidŗu taksācijas principu, ka visi zemnieku pienākumi ir muižas likumīgs ienākums no īpašumtiesīgā lietošanā nodotās zemes, maksājams naturālijās vai klausās (§ 54., 56.). Likuma latviešu tekstā tas formulēts šādi: „54. likums. Visas zemnieku klausīšanas un došanas pie muižas, tās vien ir tā kā tie augļi un tā rente no tās zemes, kas gan īsteni muižas kungam pieder, bet ko šis zemniekiem ir iedēvis, kā to var strādāt un to labumu no tās priekš sevis var saņemt. Tāpēc vajaga, cik vien var būt, skaidri un riktīgi to klausīšanas un došanas vērtību jeb maksu, un arī to zemes vērtību jeb maksu, vienu pret otru salīdzināt: un šeitān caur ilgiem gadiem tā zvidŗu rēķināšanas vīze ir panākta kā taisna, un pēc kuŗas abi divi labi var pastāvēt, tik labi tas muižas kungs, kā arī tas zemnieks.“ Šī metode pieņēma, ka viena mucasvieta (14000 zvidŗu kvadrātloktis jeb 0,5 ha) pirmā labuma maizes zemes — atskaitot sēklu, zemnieku uzturu un valsts nodokļus — dod vidējā gadā divus pūrus (1,4 hl.) rudzu tīra atlikuma, kas pienākas muižniekam kā zemes rente. („Šie divi pūri rudzu kā tiesīgi zemes augļi piederēja tam muižas kungam tāpēc, ka viņam pate tā zeme piederēja.“) Aprēķina ērtības dēļ (zur bequemenen Berechnung) šo naturāliju nomu (2 pūrus) novertē par vienu dāldeři jeb 90 grašiem un pielīdzina 30 kājnieku vai 22½ zirdzinieku dienām. Ir ļoti svarīgi noskaidrot, ko šais aprēķinos nozīmē dāldeři. To paskaidro pats likums 55. panta piezīmē: „Šī nosacīšana (dāldeŗos) nenospriež īsteni to taisnu zemes maksu, bet tā vien dod to mēru no tiem skaidriem augļiem, vai arī no tām rentēm iekš došanām un klausīšanām. Tas dāldeři še nav īsteni viena nauda, bet tas vien ir viens zināms pulks no darba dienām vai arī no graudiem un augļiem, ko tas kungs no tāda gabala zemes kā tiesīgu renti var prasīt.“¹

¹ Šī piezīme vācu tekstā skan šādi: „Die Taxe bestimmt also nicht den wirklichen Wert des Landes, sondern gibt nur den Masstab des gerechten Ertrages oder der Rente in Korn oder Frohnen, an; der Taler ist hier keine eigentliche Münze, sondern eine aner-

Tā kā dāldeři saskaņā ar likumu ir tikai aprēķina nauda un tāpēc neizsaka ne zemes, ne klausu, ne naturāliju īsto tirgus cenu, tad ir nepareizi A. Agtes² aizrādījumi, itkā 1804. g. zemnieku pienākumi novērtēti par 11 resp. 15% lētāk nekā 1688. g.; tāpēc, ka toreiz aprēķini izdarīti zvidŗu valsts dāldeŗos (Reichstaler Species), kuŗu vērtība bij 4½ mārkas, bet 1804. g. Alberta dāldeŗos, kuŗu vērtība bijusi 3,9 mārkas.

Zvidŗu taksācijas metode 1804. g. tiešām bij zemniekiem neizdevīgāka nekā 1688. g., bet pavisam citu iemeslu dēļ. Jau runājot par zvidŗu kadastru aizrādījām, ka zemes vērtības dāldeři varēja nomaksāt ar 2 pūriem rudzu, bet atkalpojot to ar klausām tas patiesībā bij vērts 4⅔ pūra rudzu; tā tad klausu dāldeři zemniekiem iznāca vismaz divreiz dārgāks nekā naturāliju dāldeři, lai gan nomināli tie bij līdzīgi vienam zemes dāldeřim. To vēl 19. g. s. otrā pusē apzinājās zemnieki, teikdami: „Dāldeři ir dārgi, dienas lētas“. Zvidŗu laikos šo taksācijas vienpusību izlīdzināja divi blakus apstākļi: 1. pļavas un dārzi netika īpaši novērtēti, 2. saimnieka nodevu vērtība dāldeŗos caurmērā bij 1½ reizes lielāka nekā atkalpojamo klausu vērtība. Turpretim 1804. g. likums pilnīgi atmet šos zvidŗu taksācijas blakus apstākļus, ar to panākdams gan formālu, bet ne faktisku zemnieku dēbeta un kredita līdzsvaru. Ka Vidzemes komitejas vairākumam (t. i. krievu ierēdņiem) mūsu agrārtiesību institūti tiešām bij ķīniešu ābece, to liecina 63. p. redakcija: „Pēc zvidŗu zemes kopšanas likumiem, kam arī mēs tagadīņ dzenamies pakaļ, tās zemnieku došanas un klausīšanas tā top izdalītas: 1. kārtējās klausās viena arkla saimniekam vienmēr esot bijušas (?) 40 dāldeŗu;³ 2. naturālās nodevas („došanas jeb zemes augļi“) uz 1 arkla vienmēr

kannte Zahl von bestimmten Arbeitstagen oder von einem gewissen Betrag in Korn, welchen der Gutsherr von einem solchen Stück Landes gesetzlich als Pacht fordern mag“.

² A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, 73—74.

³ 1804. g. lik. 62 p. § 1: „Сии обыкновенныя работы на 1 гакъ всегда полагались на 40 талеровъ.“

līdzinājušās (?) 20 dāldeřiem,⁴ 3. ārkārtējās klaušas („palīga darbi un liekas gaitas, kas tikai savādos gada laikos top klausīti“) līdz šim neesot bijušas taksētas, bet klausītas par arkla vērtībā neierēķināto pļavu un dārzu lietošanu; tāpēc šie palīgdarbi uz priekšu nedrīkstot „pārkāpt to pļavu un dārzu vērtību jeb maksu“.

Tā kā neviens zviedru laiku likums nenosaka nodevu un klaūšu samēru, tad 1804. g. likuma 63. p. sagroza vēstures faktus. Bet tā kā no komitejas aktīm nav redzams, ka tā būtu studējusi zviedru laiku vaku grāmatas, tad šādu infomāciju komitejas krievu locekļiem būs snieguši vācu muižniecības priekšstāvji, kam krievi bona fide arī noticējuši. Atstājot pagaidām pie malas jautājumu par ārkārtējām klaūšām, redzam, ka likumdevēji revīzijas arkla (ā 60 dāldeřu) kārtējo klaūšu un nodevu samēru noteica kā $40 : 20 = 2 : 1$, lai gan zviedru laikos šis samērs bij pavisam citāds, proti 2:3. Agrāk jau aizrādīju, ka 1691. g. revīzijas arkli, kuŗus 1804. g. likums ņem par pamatu, pastāvēja tikai teorijā — muižai norēķinoties ar valsti; turpretim toreiz zemniekiem bij iedalīti vienīgi maksāšanas arkli, kuŗu lielums bij dažāds, bet katrā ziņā mazāks par 60 dāldeřiem. Piem., Kauguros 1691. g. maksāšanas arkls bij tikai 41 dāldeři liels, no kuŗas summas zemnieks nomaksāja nodevās 26, bet klaūšās 15 dāldeřus. Kas attiecas uz tā sauktiem palīgdarbiem, tad vairākkārt jau uzsvērts, ka šis trešinieku dienas (Trescheneck, Hilfsarbeiter) gan pastāvēja līdz 1688. g. un tās paredz arī 1688. g. 30. jūnija memoriāls (16—20 dienas gadā no arkla), bet sākot ar 1691. g. jaunās vaku grāmatas tās pārvērta talcinieku dienās muižas maizē. Ar 21. marta 1696. g. reglāmentu Kārlis XI, piedraudot ar 35—45 kārtēju naudas sodu,⁵ pavēl pļaujas laikā muižai vajadzīgās talcinieku dienas atrēķināt nost no kārtējām klaūšām. Ka šos zviedru likumus nezināja Vidzemes komitejas krievu ierēdņi,

par to nevar šaubīties, bet ka tie bij labi zināmi komitejas loceklim Gustavam fon Budenbrokam, to pierāda jau tas, ka viņš pats šos likumus izdeva un komentēja dažus gadus vēlāk.⁶ Tā tad G. Budenbroks, būdams Vidzemes bruņniecības priekšstāvis likumdošanas komisijā, sagrozīja Kārļa XI. likumus, dodams Vidzemes komitejai tādu (piem. 63. pantā) lietpratēja slēdzienu par zemnieka dēbeta atsevišķiem posteņiem, kādi nav atrodamī zviedru likumdošanā, bet gan atbilst 18. g.s. nodibinātai muižnieku saimniekošanas sistēmai. G. Budenbroka nolūks nav vis bijis atjaunot zviedru taksācijas metodi, bet gan — slēpjoties aiz tās — panākt likuma sankciju tam status quo, kas pretēji Kārļa XI. likumu burtam un garam bij izcēlies Vidzemē krievu valdības laikā. Tāpēc vārdi: „šāds klaūšu un nodevu samērs vienmēr pastāvējis“ 63. panta redakcijā patiesībā jālasa: „pastāv tagad“. Ka G. Budenbroks tiešām bij komitejas priekšsēdētāja grāfa Kočubeja uzticības persona agrārtiesiskos jautājumos, redzams no komitejas protokoliem.⁷ Bet savu īsto seju Budenbroks atklāja tikai 1805. g. landtāgā, kad atvairīdams pret viņu vērstos uzbrukumus saviem kārtas biedriem parādīja, kā labs jurists interpretācijas ceļā, izmantojot 1804. g. likuma neskaidrības un pretrunas, var to padarīt nekaitīgu muižniecības interesēm. Šie G. Budenbroka komentāri ir ļoti raksturīgi: piem., landtāga locekļi atsaukdami uz 134-to un 135-to likuma pantu, kas viņiem atstāja mājas pārmācības tiesības („To gan nevienam labāki nevar uzvēlēt, kā pašam muižas kungam, kas pats pa godam audzināts un visā labā izmācīts vislabāki pie tā der“⁸), viņam jautāja, ko nozīmē vārdi „muižas kungam top uzvēlēts, ka par saviem muižas ļaudīm un darbiniekiem vieglas strāpes var nosacīt,“ pārmācot ar 15 spieķa sitieniem vai ar bērnu rīkstēm. Uz to G. Budenbroks atbildēja: „Pēc manām domām būtu vēlams

⁴ 1804. g. lik. 63 p. § 2: „Подати натурою ... составляли всегда на 1 гакъ 20 талеровъ“.

⁵ § 4: „die zur Heu- und Korn-Ärndte erfordernde Hülf-Arbeits-Tage werden von der, einem jeden Bauer im Wäcken Buche angesetzten Arbeit abgerechnet“.

⁶ Sammlung der Gesetze, II. B. 1—2 Abt., Landesordnungen 1621—1710. Riga, 1821.

⁷ Самаринъ, Окраины Россіи, VI. 118.

⁸ „...der Gutsherr durch seine Erziehung und moralische Ausbildung sich von andern dazu qualifizieret“...

(zweckmässig) ieturēt šādu samēru: 3 buntes, katrā pa 5 rīkstēm, un ar katru rīksti uzskaitīt ad posteriora 15 sitienus.“ Tā tad likumā noteiktie 15 sitieni Vidzemē nozīmēja 15 kvadrātā, t. i. 225 sitienus. Tas ir tikai viens paraugs tam, ko likumu rediģējot domāja krievu ierēdņi, un par ko pārvērtās likuma burts, piemērojot to Vidzemes apstākļiem.⁹

63. pants maksāšanas arkla (ā 40—50 dāld.) vietā runā tikai par revīzijas arkliem (ā 60 dāld.) un bez tam vēl pretēji zviedru taksācijas principam nosaka tā vērtību uz 80 dāldeņiem; tā tad lai paturētu līdzšinējās kļaušas, $1\frac{1}{2}$ —2 reiz pacēla zemes dāldeņu taksēto vērtību. Ja 1691. g. arkla saimnieks caurmērā klausīja kļaušas tikai par 16—20 dāldeņiem (no 40—50 dāldeņiem), tad tagad kārtējās kļaušas vien atļauts ņemt divreiz vairāk, t. i. par 40 dāldeņiem (63. p.). Bez tam salīdzinot 63. un 67. pantu iznāk, ka 1804. g. likums atļauj prasīt arī ārkārtējās kļaušas tādā pat vērtībā, t. i. par 40 dāldeņiem. Citiem vārdiem, muižai ir tiesības likt arkla saimniekam atkalpot visu zemes vērtību (80 dāld.) ar kļaušām (40+40 dāld.). Tā kā jau zviedru laikos kļaušu dāldeņi zemniekiem iznāca apmēram divreiz dārgāks par nodevu dāldeņi, tad atļaujot muižniekiem sastādīt zemnieka dēbetu tikai no kļaušu dāldeņiem, bij dota likumīga iespēja vēl otrreiz divkārtīgi pacelt zemes dāldeņu taksēto vērtību. Zināms, tie visi ir tīri teorētiski skaitļi. Par cik patiesībā tika mākslīgi 1804.—19. g. pacelta atsevišķas X pagasta N mājas vērtība, salīdzinot ar 1683.—93. g., to nav iespējams noteikt karšu trūkuma dēļ.

Vidzemes komitejas krievu locekļiem visā likuma izstrādāšanas gaitā zviedru dāldeņi un citi Vidzemes agrārtiesību institūti bij un palika sveša, grūti aptveņama norma sistēma. Lai nebūtu vienīgi jāmaldās tumsā un labā ticībā jāparaksta landrātu sniegtie pantu formulējumi, komitejas priekšsēdētājam radās laba ideja,¹⁰ salīdzināt Vidzemes un Krievijas zemnieku pienākumus, ņemot par pamatu

krievu zemnieka gaitu vienību, tā saukto tjanglo (тягло), t. i. precētu darba spējīgu pāri. Kad grāfs Kočubejs griezās ar jautājumu pie landrāta Budenbroka, cik pēc jaunā likuma iznāks kļaušu dienu gadā uz tjanglu, resp. darba spējīgu vīru un sievu, tas dabūja vienkāršu un iepriecinošu atbildi: ne vairāk par 4 dienām nedēļā uz tjanglu jeb divas dienas caurmērā uz katru darba vīrieti un sievieti¹¹ (67. p.). Diemžēl, komitejas vairākums piemirsa, ka šīs divas dienas ir tikai aritmētiska fikcija. Pirmkārt, 20 darba spējīgi cilvēki uz arkla (visi vīrieši 17—60 g. un visas sievietes 15—55 g. vecumā) bij tīri nōmināls darbinieku skaits, jo likums atļāva muižai šais vecuma robežās atstatīt zināmu personu skaitu kā darba nespējīgus.¹² Otrkārt, visu kājnieku dienu pielīdzināšana sieviešu dienām nebij pamatota ne ar likumu, ne ar Vidzemes ieradumu tiesībām: kādos darbos saimnieks varēja sūtīt sievietes, tas atkarājās no muižas ieskata. Bez tam no palīgdarbu taksēs redzams, ka pat siena laikā sievietes grābējas diena rēķināma tikai par pusi no kājnieka dienas. Treškārt, pļaujas laikā, kad saimniekam strādnieki pašam visvairāk vajadzīgi, muižai ir tiesība prasīt darbiniekus pāri katrai normai (67). Ceturtkārt, G. Budenbroka aprēķinā ņemts vērā tikai tas dienu skaits, ko muižai ir tiesība prasīt, un atlaists nost laika zaudējums, kas ceļas zemniekam braucot (dažkārt 15—20 km.) uz muižu no savām mājām un atpakaļ; tāpēc, piem., 5 taksētas zirdzinieku dienas nedēļā patiesībā ir līdzīgas 6—7 dienām. Piektkārt, tikai daļa kārtējo kļaušu bij vienmērīgi sadalīta pa gada

¹¹ Budenbroka aprēķins bij šāds: tā kā arklā ir 80 dāldeņu, tad saimniekam jādod muižai arī 80 dāld. kļaušas un nodevas. Ja šo vērtību saimnieks nolīdzinātu tikai ar kļaušām, tad par arklu nāktos kalpot ar 1028 zirdzinieku (4 graši×1028=4112 graši=45 dāld., 62 graši un 1028 kājnieku dienām, (3 graši × 1028 = 3084 gr.=34 dāld. 24 gr., kopā 79 dāld. 86 gr.). Tā kā komiteja noteikusi, ka uz 1 arkla jābūt vismaz 20 darba cilvēkiem (sievietes ieskaitot), tad iznāk uz katru (1028×2:20) apm. 102 dienas gadā jeb 2 dienas nedēļā.

¹² Bauernverordnung von 1804, § 58, 3: „so lange übrigens die Gutsherrschaft selbige als arbeitsfähig für die Hofesleistung annimmt“.

⁹ Самаринъ, VI. 155.

¹⁰ Самаринъ, VI. 118.

dienām; turpretim pārējās (otrinieku) dienas 5 vasaras mēnešos (kārtējās un visas ārkārtējās kļaušas) bij sezonas darbi, ko parasti muiža prasīja pašā steidzamākā laikā. Sestkārt, nevis likumā, bet revīzijas komisiju instrukcijā (28 p.) bij legalizēta tā sauktā valaku jeb riežu saimniecība,¹³ t. i. katrai zemnieka mājai muižas laukos bij ierādīta kvote patstāvīgai apsaimniekošanai. Lai gan formāli arī uz riežām bij attiecinātas vispārējās kļaušu darba normas, tomēr tās bij un palika akorda kļaušas, kuŗas izpildot nebij iespējams ievērot likuma noteikumus, ka pusei no visiem darba spējīgiem ļaudīm vienmēr jāpaliek mājas saimnieka rīcībā (67. p.). Bez tam gandrīz visas akorda kļaušas (mēslu vešana, aršana, pļaušana, kulšana, malšana, malkas un baļķu pievešana) bij padarāmas ar palīga darbiem, tā tad ar ārkārtējo kļaušu darba spēku sezonas laikā. Šie akorda darbi arī bij novērtēti zirdzinieku un kājnieku dienās, bet par ļoti zemu taksu; piem., 2 kūlēji tikai par 1 kājnieka dienu. Lietainā vasarā taksētā akorda diena bieži pārvērtās par veselu nedēļu, bet muiža ieskaitīja tikai vienu dienu. Tā kā visi svarīgākie lauksaimniecības darbi bij veicami riežu kārtībā, tad saprotams, ka šīs darba sistēmas legalizēšana bij bīstama mina, kas ar laiku varēja uzspridzināt visu 1804. g. likuma šķietami drošo aizsarga mūri. Ne velti G. Budenbroks 1805. g. landtāgā ieteica muižniekiem izmantot riežu sistēmu, jo ar to dienu skaits un sadalījums palikšot tas pats, likuma noteiktais, bet darba roku skaits faktiski būšot lielāks.¹⁴

Grāfs Kočubejs bij tik apmierināts ar G. Budenbroka aritmētiku, ka uzstājās, lai formulu „ne vairāk par divām dienām kļaušu nedēļā“ uzņem likuma tekstā. Tāpat viņa dēļ tur ieveda Krievijas agrārtiesību institūtu „tjaglo“ (58. p.) kā arī sāka tam piemērot

dažādus saimnieciskas dabas noteikumus, kas runāja pretim agrāk pieņemtai zviedru taksācijas metodei. Sekas bij tās, ka radās 2 arklu dēfinīcijas: 80 dāldeŗu un 20 darba spējīgu cilvēku arkls; turpretim Kārļa XI. likumi nemaz nenormē iedzīvotāju skaitu zemnieku mājās. Lai šīs policejiskās spaidu normas tiešām arī tiktu ievērotas, uzlika pagasta tiesām par pienākumu sadalīt pēc vajadzības kalpus un vaļiniekus pa saimnieku mājām (59., 88. p.). Tas nozīmēja, ka bezzemniekus varēja pārvietot kā kustamu inventāru, pavisam maz ievērojot viņu personas tiesības. Vispār, šīs samērā plašās ļaužu šķiras tiesību neaizsargāšana ir viens no lielākiem 1804. g. likuma trūkumiem.

Tālāk likums nosaka muižas sējumu un kārtējo kļaušu samēru, proti: uz 1 gada zirdzinieka nedēļas dienu muižai nevar būt vairāk par 2 pūrvietām ziemāju, resp. 6 pūrvietas visos trijos laukos (65. p.). Cik liels tad varēja būt muižas tīrumu maksimums uz 1 zemnieka zemes arklu? H. fon Brekers¹⁵ un A. fon Tobīns¹⁶ domā, ka likums noteicis 72 (6×12) pūrvietas kā augstāko normu, jo arkla saimniekam bijis cauru gadu ik nedēļas jādod muižai 2 zirdzinieki, resp. 12 (6×2) nedēļas dienas. Šis aprēķins saskan gan ar landtāga likumprojektu,¹⁷ bet ne ar 1804. g. likumu (63, I; 65.) un komitejas izstrādātiem vaku grāmatu formulāriem, no kuriem redzams, ka gada zirdziniekam nedēļā rēķina nevis 6, bet tikai 5 dienas, kas saskaņēja jau ar zviedru laikos nodibinātām paršām. Tā tad izejot no 10 zirdziniekā darba dienām nedēļā, dabūjam, ka uz 1 arklu zemnieku zemes varēja būt tikai 60 (10×6) pūrvietas (22 ha) muižas tīrumu.¹⁸ Bez tam A. fon Tobīnam, pārbaudot 1810.—23. g. vaku

¹⁵ H. von Bröcker, Zur Quotenfrage in Livland, 25. Riga, 1898.

¹⁶ A. von Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 250.

¹⁷ R. Samson von Himmelstern, Historischer Versuch, 174 § 18.

¹⁸ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 21 Anm. 5. A. Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, 81.

¹³ Instruktion von 1804, § 28: „Sollte auf einem Guthe die so genannte Reschenwirtschaft (d. h. eine Eintheilung der Hofesländereien in besonderen Abtheilungen für jedes Bauerngesinde zur Bearbeitung abgegeben) gegenwärtig eingeführt seyn oder in Zukunft eingeführt werden“...

¹⁴ Самаринъ, VI. 157.

grāmatas, jāatzīst,¹⁹ ka viņa nepareizi deducētā 75 pūrvietu norma nekur nav atrodama: 726 Vidzemes muižām uz 6619^{12/20} arkliem zemnieku zemes bijis tikai 381578 pūrvietas kļaušu ļaužu apstrādātu muižas tīrumu, t. i. uz 1 arklu 57,6 pūrvietas. Atsevišķos gadījumos šī norma svārstījies starp 45—68 pūrvietām uz arklu. Pieņemams, ka 1 dālderim caurmērā atbilst 2^{1/2} ha, A. Agte²⁰ slēdz, ka 1 arklu jeb 200 ha (2^{1/2} × 80) zemnieku zemes nevarējis būt vairāk par 22 ha jeb 11% muižas tīrumu. Tomēr tas ir patvaļīgs aprēķins, jo dālderā kā zemes vērtības mēra lielums pūrvietās bij ļoti dažāds atkarībā no zemes labuma. Pēc H. fon Brēkera domām dālderā platība svārstoties starp 7^{1/15}—7^{1/2} desjatinām (2,4 desj. ir 2,6 ha)²¹. Piem., Ruckas muižā 1 arkls bij 400—460 pūrvietas, Lazdonas Sarkanā muižā ap 520, Jaunkalsnavā ap 400 u. t. t. Tā tad 1804.—19. g. muižu aņamzeme bij vairākkārt mazāka nekā pie muižas piederīgo zemnieku zeme. Tāpēc arī 1804. g. likuma galvenā nozīme bij meklējama juridiskas robežas nosprašanās starp muižas un zemnieku zemi, kā arī zemnieku īpašumtiesīgas valdīšanas atzīšanās attiecībā uz viņu mājām un novadu. Ar to bij likts drošs pamats normālu agrārattiecību attīstībai nākotnē. Turpretim gandrīz policejiska saimnieciskās dzīves reglamentēšana, cenšoties paredzēt visādus sīkumus, bij gan attaisnojama 17. g. s. zviedru domēņu režīmam, bet ne privāto muižu saimniecībās, kas nebija pakļautas domēņu valdes pārraudzībai. Bez tam zviedru laikos vispārējās vaku grāmatu normas par kļaušu darbu varēja individuālizēt ar tā saukto leidas līgumu, piemērojot to katras muižas un pat katras zemnieku mājas saimnieciskām īpatnībām. Turpretim 1804. g. likums leida vairs nemaz nepazīst un kārtējo, likumā paredzēto kļaušu dienu skaitu uzskata par spaidu normu, ar ko saista dažādus aprēķinus un noteikumus. Tāpēc Kārļa XI. agrārā „valsts sociālisma“ restaurācija 19. g. s. sākumā bij novēlojies

ekonomiskās politikas solis, kas nesaskanēja ar laikmeta valdošām idejām par brīviem līgumiem.

35. Vecais zirgs ar jauniem sedliem.

1804. g. likums neattaisnoja ne muižnieku, ne zemnieku cerības. Lai gan A. fon Tobīns vienā vietā apgalvo, ka jaunais likums zemniekiem „devis ļoti lielas priekšrocības“, bet dažas rindas tālāk atzīst, ka tas „lielāko tiesu apstiprināja agrākos pienākumus, kāpēc arī zemnieku kārtā jutās vilusies“,¹ tad patiesībai atbilst tikai pēdējais Tobīna secinājums. Viens no 1804. g. likuma mērķiem taču bij legalizēt līdz šim prasītās ārkārtējās kļaušas, kā arī sankcionēt to status quo, kas bij nodibinājies 18. g. s. Likuma pozitīvā nozīme bij domāta nākotnei, jo pārvēršot palīgdarbus par mērītām, pļavu un dārzu vērtībai atbilstošām kļaušām, muižniekiem bij ņemta iespēja turpmāk tās patvaļīgi paaugstināt, pieaugot muižu tīrumiem. Ka pirmos gados zemnieki nejuta nekādu atvieglojumu, izskaidrojams ar to, ka 1804. g. likumu varēja piemērot tikai kadastrētām muižām,² kādu bij neliels procents. Turpretim visās pārējās muižās zemnieku zemes lielums un vērtība nebija skaidri zināma; tāpēc instrukcija šais gadījumos atļāva ņemt par pamatu to arklu skaitu, „pēc kuņa muiža, saskaņā ar arklu taksāciju pēdējā revīzijā, norēķinās ar valsti un izpilda savus publiskos pienākumus“, turoties pie principa, ka „vienam ceturtniekam ir zemes 20 dālderu vērtes un vienam pusarklniekam ir 40 dālderu vērtes, proti: še visas zemes ir saņemtas, tiklab tās aņamas zemes kā arī tās pļavas un dārzi“.³ Tā tad šis pants atļāuj pagaidām jauno likumu neizvest dzīvē, bet taisīt patvaļīgus aprēķinus uz pēdējās arklu revīzijas un 1765. resp. 1784. g. regulātīva pamata. Tāpēc jāatgādina, kāds bij 18. g. s. arklu revīziju nolūks un raksturs. Pirmās revīzijas krievu valdības laikā (1725., 1734.,

¹ A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 207.

² A. v. Tobien, 252: „die wenigsten Privatgüter, die Domänengüter aber garnicht katastriert waren“.

³ Die Instruktion für die Revisionskommissionen § 25.

¹⁹ A. von Tobien, turpat, 250, Anm. 4.

²⁰ A. Agthe, turpat, 82.

²¹ H. v. Bröcker, Zur Quotenfrage, 24.

1738. g.) vēl notika uz Kārļa XI. likumdošanas pamatiem. Turpretim 1744., 1757. un 1761. g. arklu revīzijas atmeta zviedru kadastrēšanas metodi un „reģistrēja vienīgi zemnieku sētās atrodamo vīriešu un sieviešu skaitu, pielīdzinot 16 darba spējīgas personas 1 arklam neatkarīgi no tā, vai zemnieka sētas zeme bij apstrādāta, vai pamesta postā“.⁴ Tādā ceļā 1758./61. g. revīzija mākslīgi pacēla Vidzemes arklu skaitu uz 6362 arkliem, lai gan 1688./93. g. to skaits bij tikai 6291¹/₈. Pēc 1758./61. g. datiem Vidzemē bij 602 privātas muižas ar 5181³/₄, 132 valsts muižas ar 1081³/₈ un 78 pastorāti ar 98⁷/₈ arkliem. „Gan arī vēl vēlāk sastādīja zemnieku pienākumu reģistrus, ko sauca par regulatīviem, tomēr faktiski regulatīvi nebija nekāda norma, jo zemnieku pienākumi joprojām palika ļoti dažādi atkarībā no muižnieka lielākas vai mazākas patvaļas, tāpēc ka likuma noteikumi bij ļoti nepilnīgi.“⁵

Tādas ir pašas Vidzemes bruņniecības darbinieka atsauksmes par 18. g. s. arklu revīzijām un regulatīviem, pie kā 1804. g. instrukcija atļauj pieturēties, nosakot zemnieku dēbetu un kreditu nemērītās muižās. Vēl vairāk. Nezinādami, ka muižas maksāja valsts nodokļus pēc tā sauktiem zviedru revīzijas arkliem (à 60 dāld.), bet no zemniekiem piedzina kļaušas un nodevas pēc (daudz mazākiem) maksāšanas arkliem, instrukcijas autori pilnīgi patvaļīgi nosaka, ka muižnieku uzdotais zemnieku māju novērtējums arklos un to daļās ($\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$), ko neviena iestāde nebija pārbaudījusi, pieņemams arī turpmāk par zemnieku dēbeta un kredita normu pēc jaunā arklu vērtējuma (à 80 dāld.). Nākošais instrukcijas pants (26.) piešķir nemērīto muižu valdītājiem vēl lielākas priekšrocības. Ja muižnieks apgalvo, ka viņa zemniekiem pieder zeme par vairāk dālderiem (piem., ceturtniekam 25 dāld.) nekā uzrādīts pēdējā vaku grāmatā, tad pagaidām komisija izsniedz tādām zemniekam jauno vaku grāmatu ar muižnieka noteiktām kļaušām un nodevu normām, uzliekot viņam par pienākumu 6

gadu laikā ar jaunu kadastru pierādīt sava apgalvojuma pareizību. Pie tam muižniekam bij jādod rakstisks solījums, tā sauktais reverss, ka viņš pēc takses atlīdzinās saimniekam zaudējumus, ja mērīšana un vērtēšana pierādīs, ka N mājas zemes kredīts ir mazāks nekā muižnieka uzdotais pienākumu dēbets.

Šis reversa tiesības izmantoja muižnieki, uzdodami pēc iespējas lielāku kļaušu dienu skaitu, jo ievērojot zemo atlīdzību (1 pūru rudzu par 15 kājnieka vai 11¹/₄ zirdzinieka dienām) šādu muižu īpašniekiem bij izdevīgi labāk pēc 6 gadiem atmaksāt varbūtējo uzrēķinu par liekām kļaušām nekā atteikties no zemnieku lētā darba spēka, kuŗa faktiskā vērtība bij divreiz lielāka (74. pants vienu pūru rudzu pielīdzina 5 zirdzinieku dienām). Instrukcijas 27. pants muižniekus pavisam atbrīvo no pienākuma mērīt savas zemes, ja zemnieki privāti ar savu kungu izlīgst un labprātīgi apliecina revīzijas komisijai, ka viņi atzīst muižnieka uzdoto zemes normu par pareizu. Tā tad atļaujot muižniekam iespaidot savus zemniekus, mājas kārtībā varēja padarīt liekus 1804. g. likuma svarīgākos saimnieciskās dabas noteikumus.

Protams, ka šādā garā sastādīta revīziju komisiju instrukcija pārvērta 1804. g. likumu par „burvja šķirstiņu ar otru dibenu, ko, piespiežot slepenās atsperes, prata atvērt tikai Vidzemes landrāti“, izvedot šo likumu dzīvībā.⁶ Šim nolūkam Vidzemē nodibināja 4 citu no citas neatkarīgas apriņķu revīzijas komisijas (Rīgas, Cēsu, Pērnavas, Tērbatas), par kuŗu priekšniekiem ķeizars iecēla augstākus krievu ierēdņus, lai izklaidētu zemnieku neuzticību pret vietējiem muižniekiem. Katram priekšniekam pielika par padomnieku „augstu baznīcas pērminderi“ (Oberkirchenvorsteher), par kādu varēja būt tikai landrāts. Nodibinot šādu amatu revīzijas komisijās G. fon Budenbroks cerēja panākt netiešu landrātu kollēģijas kontroli zemes ierīcības darbos.⁷ Katra komisija dalījās divās, pilnīgi patstāvīgās nodaļās („biedrībās“) ar 3 muiž-

⁴ A. v. Tobien, 66—67.

⁵ Turpat, 69.

⁶ Самаринъ, VI. 340.

⁷ Самаринъ, VI. 141.

nieku piesēdētājiem katrā, kuŗu kandidātus vēlēja katra apriņķa (zemes tiesas) muižnieku sapulce divtik lielā skaitā, bet iecēla amatā ķeizars. Šī decentrālizētā komisiju organizācija, kur katrs priekšnieks tieši sazinājās ar iekšlietu ministri, radīja dažādu likuma tulkošanas praksi, kas kavēja zemes ierīcības darbus.

Tā kā komisiju priekšnieku personās krievu valdība pirmo reiz pēc 100 gadiem tieši iejaucās „zemnieka piētātes pilnā attieksmē pret kungu un kunga patriarchālās attiecībās pret zemnieku”,⁸ tad Vidzemes muižniecība šai ķeizara aktā un vispār 1804. g. likumā ieraudzīja „smagu tiesību aizkārumu”. Bruņniecības opozīcija izpaudās 2 virzienos. Visu komisiju vācu tautības locekļi kavēja zemes ierīcības gaitu, sistēmātiski neierazdamies darbā. Priekšnieka ziņojumi grāfam Kočubejam paceļ plīvuri no daudz cildinātās Vidzemes zemnieku piētātes un muižnieku patriarchālisma 19. g. s. sākumā. Piem., Rīgas komisijas priekšnieks ziņoja, ka: „Vidzemesieki, turēdami sevi par kādu augstāku būtni, domā, ka var izturēties pret nabaga latvieti kā pret lopu.” Tērbatas komisijas priekšnieks rakstīja: „Daži muižnieki, uzdodot zemnieku pienākumu sarakstu pavairo tos div. un trīskārt, tā ka zemnieki atvieglējuma vietā dabū vēl liekas klaūšas. Citi spiež zemniekus liecināt nepatiesi, piedraudot ar sitieniem un sodiem”.⁹ Dažās Cēsu un Rīgas apriņķa muižās muižnieku pieņemtie mērnieki bij ar nodomu pārāk augstu novērtējuši zemnieku zemes, ieskaitot nederīgās zemes, smiltājus un purvus trešā un pat otrā labuma gradā. Daži muižnieki (piem., ģenerālmajors Reisners) uzdeva savas tikko mērītās muižas par nemērītām un komisijai uzrādīja sen novecojušas (piem., 1759. g.) vaku grāmatas.¹⁰

Zināms, katras agrārreformas izvešana ir saistīta ar vietējo iestāžu un ieinteresēto personu nelikumībām, bet vēsturnieka uzdevums nav tās noklusēt, kā to diemžēl dara A. fon To-

bīns savā ar lielu rūpību un ērudīciju, bet tomēr ar zināmu faktu noklusēšanu izdarītā pētījumā Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, lai gan viņam bij pazīstams J. Samārīna darbs Крестьянский вопросъ въ Лифляндіи (Окраины Россіи, VI), kas uzrakstīts uz Tieslietu ministrijas Maskavas archīva pamata. Šo J. Samārīna darbu vēl 1926. g. barons B. E. Nolde prata pareizi novērtēt, teikdams: „Ja atmet nost Samārīna Baltijas sērijas parasto tendenci, tad šis darbs var tikt atzīts par Vidzemes dzimtbūšanas jautājuma atrisināšanas agrīno projektu labāko vēsturi, kas uzglabājis visu savu vērtību arī pēc neseniem krietniem Tobīna darbiem”.¹¹

Pamatojoties uz komisiju priekšnieku ziņojumiem, ķeizars 24. jūnijā 1805. g. deva ģenerālgubernātoram reskriptu, ka visi muižniecības vēlētie komisiju locekļi uzskatāmi par ierēdņiem un līdzīgi tiem nododami tiesai par patvaļīgu neierašanos darbā vai dienasta nolaidībām.¹² Bez tam iekšlietu ministrs pilnvaroja ģenerālgubernātoru vajadzības gadījumā piedzīt no vainīgiem komisiju locekļiem zaudējumus vai pat visus locekļus iecelt no krievu ierēdņu vidus. Šie valdības draudi palīdzēja, un komisijas uzsāka kārtēju darbu taisni pēc gada, t. i. 1805. g. jūlijā.

Muižniecība nevien kavēja revīzijas komisiju darbību, bet arī centās panākt paša likuma grozīšanu. Pēc A. fon Tobīna vārdiem „muižnieku asākie pārmetumi 1804. g. likumam bij vērsti pret to pamata noteikumu, kas atzina zemnieka dzimtlietošanas tiesības uz zemnieku zemi.”¹³ Otrs svarīgākais uzbrukums bij vērsts pret likuma noteikto pļāvu taksu, ko 1805. g. landtāgs atzina par pārāk zemu, jo ar to nevarot līdzsvarot muižai nepieciešamās ārkārtējās klaūšas. Arī A. fon Tobīns vēl 1899. g. nostājās landtāga pusē un atzina šo taksu par „ļoti zemu”,¹⁴ piebilstdams, ka „tā ir kļūda domāt, ka būtu pastāvējusi kāda zviedru pļāvu takse — kļūda, kas kļuva liktenīga, jo ... 1804. g. likums .. noteica pļā-

⁸ A. v. Tobien, I. 207: „in das pietätvolle Verhältnis des Bauern zum Herrn, das patriarchalische des Herrn zum Bauern“.

⁹ Самаринъ, VI. 170.

¹⁰ Самаринъ, turpat, 171.

¹¹ Б. Э. Нольде, Ю. Самаринъ и его время, 221. Paris 1926.

¹² Самаринъ, VI. 172-73

¹³ A. v. Tobien, I. 207.

¹⁴ Turpat, 209.

vām tik mazu vērtību, ka tā jau toreiz nekādā ziņā nesaskanēja ar faktiskiem apstākļiem".¹⁵ Šis A. fon Tobīna apgalvojums nav pareizs. Tiesa, zviedru valdībai nebija takses zemnieku pļavām, jo tās netika ierēķinātas zemes dālderšos. Bet jau 7. februārī 1687. g. revīzijas instrukcija paredz taksu muižās pļavām,¹⁶ un taisni šo taksu 1804. g. likums noteica arī zemnieku pļavām, lai gan pēdējās caurmērā ir sliktākas par pirmām. Tātad muižniecības uztraukums bija nevietā.

Lai gan 1804. g. likums bija stājies spēkā un vienlīdz pildāms zemniekiem un muižniekiem, tomēr 1805. g. landtāgs to uzskatīja itkā par ķeizara atsūtītu likumprojektu, ko tūlīt uzdeva pārstrādāt īpašai komitejai un 29. pantu liela pārlabojuma veidā 1805. g. 24. martā nosūtīja valdībai apstiprināt kopā ar adresi, kurā Fr. fon Zīverss kā rezidējošais landrāts pateicās ķeizaram par jauno likumu, kas aplaimojis tik daudz tūkstoš zemniekus, „kas atdoti atpakaļ valstij un līdz ar to arī cilvēcei“. Bet tā kā Fr. fon Zīverss personīgi bija pret landtāga vairākuma pieņemtiem grozījumiem, tad viņš privātā kārtā ieteica valdībai tos noraidīt, kas arī notika un par ko grāfs Kočubejs 1805. g. 25. jūnijā paziņoja rezidējošam landrātam Taubem. Pēterburgas komiteja ievēroja vienīgi landtāga priekšlikumu 18. punktu: atļaut landrātu kolēģijai kōdificēt zemnieku ieradumu tiesības draudžu tiesu vajadzībām; bet pie šī darba bruņniecībai vairs nebija nekādas intereses, kad bija atvairīts pirmais landtāga uzbrukums 1804. g. likumam.

Sākot ar 1805. g. jūliju zemnieku nemiers ar jaunām vaku grāmatām pieauga, un viņi daudzās draudzēs atteicās tās pieņemt, teikdami: „Jūsu vaku grāmatās nav tā, ko ķeizars mums solījis. Likumā teikts, ka mūsu pienākumus noteiks pēc zemes daudzuma un vērtības, kas dotu mums lielu atvieglojumu; bet jaunās vaku grāmatās viss atstāts pa vecam.“¹⁷ Tērbatas apriņķa kārtības tiesnesis barons Vrangels 13. oktobrī 1805. g. ziņoja

civīlgubernātoram, ka Zagnicas zemnieki sakt: „tā esot Ķeizariskās Majestātes griba, ka viņiem šādas vaku grāmatas neesot jāņem pretim. Tie, kas pieņems jaunās vaku grāmatas, paliks par dzimtļaudīm; turpretim tie, kas atteiksies, kļūs brīvi un tiem nebūs vairs jāiet gaitās“.¹⁸ Lai arī zemnieku cerības uz Aleksandru I. bija pārspīlētas, tomēr neviens nevar noliegt, ka viņi, salīdzinādami savas vecās un jaunās vaku grāmatas nekadastrētās muižās, pilnīgi pareizi sprieda, ka gaitas nesaskan ar 1804. g. likumu, jo tas bija piemērojams tikai mērītām muižām. No rūgtiem piedzīvojumiem viņi zināja, ka nevar daudz ticēt komisijas locekļiem, kas teica, ka šīs vaku grāmatas vēlāk apmainīs pret citām.

Sevišķi lielu pasīvu pretestību izrādīja Tērbatas apriņķa zemnieki. Lai gan tur bija pārcelts jau vesels garnizona pulks, tomēr Vidzemes gubernātoram vienmēr ienāca jauni kārtības tiesnešu pieprasījumi izsūtīt komisiju rīcībā pa 100—300 kazaku, jo vienīgi tie iedvešot bailes nepaklausīgiem zemniekiem. Piem., jau minētais barons Vrangels ziņo, „ka bez kaņaspēka neko nevar iesākt ar rupjiem, iedomīgiem un mežonīgiem zemniekiem; citādi viss apgabals var piepēži sacelties.“¹⁹ Kā šīs kazaku sodekspedīcijas izturējās pret zemniekiem, var spriest jau no tā, ka zemnieki pameta savas mājas līdz ar iedzīvi un veseliem bariem bēga uz Pliskavas guberņu. Krievu armijas aizsardzībā zemniekus nevien ar varu piespieda ņemt pretim jaunās vaku grāmatas, bet nepaklausīgos arī tūlīt sodīja ar spieķiem un tā sauktos uzskūditājus bez tam vēl notiesāja cietumā, kur vairums no viņiem apmira.²⁰ Tāpēc arī grāfam Kočubejam 1806. g. nācās atzīt, ka Tērbatas apr. zemniekiem jaunais likums devis vismazāk. Ja arī

¹⁵ Valsts arhīvs, lieta 342: „Es wäre der Wille Sr. Kayserl. Mayestät, dass die solche Wackenbücher nicht annehmen sollen. Denn diejenigen, welche die neuen Wackenbücher annehmen, würden dann erb bleiben; die sich aber dessen weigerten, würden alle frey sein und dürften keinen Gehorch leisten“.

¹⁹ Valsts arhīvs, lieta tā pati: „dass ohne Militaire mit den rohen, einfältigen und Wilden Landleuten auch garnichts anzufangen ist und ganze Gegenden auf einem Male aufrührerisch werden können“.

²⁰ Самаринъ, VI, 176.

¹⁵ A. v. Tobien, 212.

¹⁶ A. v. Transehe-Roseneck, Gutsherr und Bauer, Beilage VII.

¹⁷ Самаринъ, VI, 177.

viņi neesot par to sūdzējušies, tad laikam tāpēc, ka viņiem nebijis ne mazākās iespējas griezties ar sūdzībām pie augstākās valdības.²¹ Bet dažus gadus vēlāk izrādījās, ka Tērbatas komisijas sastādītās un ar kazaku palīdzību zemniekiem uzspiestās vaku grāmatas bij tik paviršas un nepareizas, ka tās bij jāanullē.

36. Mērnieku laiki.

Zemes ierīcības darbu gaita, kas bij domāta vienam gadam, ieilga 15 g. un ir bagāta daudzām drāmatiskām epizodēm, bet šī darba apmērs ļauj uzkavēties tikai pie dažiem tipiskiem momentiem. Jau 1805. g. Rīgas komisijas priekšnieks uz personīgu piedzīvojumu pamata ziņoja iekšlietu ministriem: „Vidzemes zemju mērīšana ir tīrais šarlatānisms un zemju gradācija pedantiska krāpšana, jo saimnieks cenšas pievilt muižnieku uz zemes lieluma, bet muižnieks zemnieku uz tās labuma rēķina. Tāpēc arklu vērtība vienā pašā muižā ir dažāda: te $\frac{1}{2}$ arkla mājām ir 48 dālderu, bet turpat blakus 28. Kā muižnieks, tā saimnieks cenšas ar savām dāvanām pārsolīt mernieku, kuŗa astrolabs tad novirza dāvinātāja robežu par 10—12 zemes dālderiem uz tā kaimiņa pusi, kas nezinādams astrolaba magnētiskās īpašības (pievilkt naudu) nav laikā devis mērniekam kukuli“¹. Ja arī šis spriedums bij pārspīlēts, tomēr tam bij sava daļa patiesības.

Neatkarīgi no visziņa mērnieka astrolaba „svārstībām“, pats 1804. g. likums un tā instrukcija atgādināja veikli darināto rotaļlietu „ola olā“, ko varēja tulkojot gan paplašināt, gan sašaurināt vienā vietā zemniekiem, otrā muižniekiem par labu! Tāpēc 1806. g. grāfs Kočubejs bij spiests atzīties, ka no 1804. g. likuma iznākuši 4 jauni, katrā apriņķī savi, pie kam tikai Cēsu un Rīgas apriņķī tie bijuši zemniekiem labvēlīgi². Šais apriņķos tiešām darbojās nesavtīgi un apzinīgi komisiju priekšnieki, kāpēc Vidzemes muižniecība arī centās panākt viņu atstādīšanu no amata. Tas viņai pa daļai arī izdevās. 30. aprīlī

1806. g. atlaida Rīgas apriņķa komisijas priekšnieku A. Arseņevu, kas bij viena no 1804. g. agrārreformas gaišākām galvām, bet kas ar savu nesaudzīgo Vidzemes apstākļu kritiku bij apnicis valdībai. Pēc tam bij reize izrēķināties ar Fr. fon Zīversu, kas bij Cēsu komisijas dvēsele. 1806. g. landtāgs atcēla viņu no baznīcas priekšstāvja amata un tai vietā 26. jūlijā 1806. g. ievēlēja muižniecības uzticības vīru O. fon Richteru. Bet tā kā landtāgam nemaz nebij tiesība atlaist revīzijas komisiju locekļus, tad Aleksandrs I. 1809. g. 20. augustā iecēla atpakaļ Fr. fon Zīversu šai amatā. Rīgas kuŗa gubernātoram grāfam Bukshevedenam neizdevās dabūt pie malas arī Cēsu komisijas priekšnieku Repjevu.

Tad landrātu kollēģija landtāga uzdevumā centās panākt Cēsu komisijas izdoto vaku grāmatu anulēšanu. 1806. gada augustā no 300 apriņķa muižniekiem 51 iesniedza sūdzības Pēterburgas komitejai. No 12 sūdzību punktiem svarīgākie bij 2: par muižnieku reversiem un naturālo nodevu samēru ar klaušām. Tiešām, instrukcijas 26. pants deva nemērītu muižu valdītājiem tiesību uzdot zemnieku zemes vērtību lielāku nekā viņi paši to bij deklarējuši 1765. un 1784. g. regulatīvos; šo tiesību plaši izlietoja muižnieki. Pat Vidzemes civilgubernātors Ch. fon Richters savās muižās uzdeva asmitnieka zemes vērtību, pretēji 25.panta instrukcijas normai, 10 dāld. vietā par 12 dāld. 4 grašiem.³ Tā kā instrukcijas 19. pants atļāva komisijai šos muižnieku datus pārbaudīt, tad, tulkodami pretrunīgos instrukcijas (19. pantu) un likuma (62.) pantus zemniekiem par labu, Fr. fon Zīvers un Repjevs pagaidu vaku grāmatas sastādīja tikai pēc 1765. un 1784. g. regulatīviem, neatzīdami par likumīgām vēlāk pavairotās ārkārtējās klaušas. Viņi teica, kā lai akli ticot muižnieku reversiem 1805. g., ja viņi paši vairs neatzīstot par pareizām 1784. g. regulatīvos uzdotās ziņas. Tāpēc Cēsu komisija bij noraidījusi daudzu muižnieku reversus. A. fon Tobīns domā, ka pēc 1784. g. „zemnieku mājās ļoti ievērojami palielinājušās kultūras zemes“⁴ un tāpēc muižniekiem

²¹ Самаринъ, VI, 347.

¹ Самаринъ, VI 184.—5.

² Самаринъ, VI, 346.

³ Самаринъ, VI 324.

⁴ A. v. Tobien, I. 228.

bij tiesība 1805. g. prasīt lielākas kļaušas nekā uzdots 1784. g. regulatīvos. Bet šo svarīgo apgalvojumu Tobīns ne ar ko nepierāda. Daži apstākļi netieši liecina, ka zemnieku māju kultūras zemes pieaugums nebija noticis. Ne velti 1767. gadā Vidzemes bruņniecība lūdza atstāt uz visiem laikiem negrozītu zviedru laiku arklu skaitu ($6291\frac{1}{8}$). Bez tam vēlāk landrāti iegalvoja Pēterburgas komitejai, ka 1804. g. likumu varēs izvest dzīvē 6 gadus, jo zemnieku māju platību varot atrast zviedru laiku kartēs.⁵ Arī 1810.—23. g. vaku grāmatas liecina,⁶ ka zemniekiem bija pavisam maz tīrumu, bet toties mēriņi tiem piedalīja ļoti daudz meža zemes (Buschland), lai varētu līdzsvarot viņu kļaušu dēbetu. Tā kā meža zemi (birzes) parasti izmantoja tikai 3—5 gadus un pēc tam 20—25 gadus atlaida atmatā, tad saprotams to nevar uzskatīt par kultūras zemi. Otrs sūdzības punkts bija vērsti pret Cēsu komisiju tāpēc, ka tā nosakot ārkārtējo kļaušu un nodevu samēru $\frac{1}{4}$: $\frac{1}{4}$, jo $\frac{2}{4}$ arkla vērtības pēc 63. panta noteikumiem bija jālīdzsvaro ar kārtējām kļaušām. Turpretim muižnieki prasīja, lai vajadzības gadījumā samazina zemnieku nodevas līdz $\frac{1}{8}$, resp. 10 dāld. no arkla, bet toties palielina ārkārtējās kļaušas līdz $\frac{3}{8}$, resp. 30 dāld., lai gan jau ķeizars savā iekšlietu ministram 15. augustā 1808. g. dotā reskriptā atzina, ka ar šādu „naturālo nodevu apmaiņu pret darba dienām zemnieks cieš gandrīz divkārtīgus zaudējumus.“

Par spīti visam tam muižnieku sūdzībai bija lieli panākumi. Viņu taktika bija psiholoģiski labi pamatota: ar pastāvīgiem protestiem, sūdzībām un priekšlikumiem tiktāl nogurdināt valdību, kamēr tā atmet ar roku Vidzemes lietām un ļauj muižniekiem tulkot un izvest dzīvē 1804. g. likumu pēc saviem ieskatiem. Krita svarā arī Krievijas toreizējie militāri diplomātiskie apstākļi. Grāfam Kočubejam izdevās pierunāt Zīversu un Buden-

broku uz izlīgumu, ko 1808. g. 15. augustā apstiprināja ķeizars. Šis 11 pantus garais izlīgums kļuva par pamatu 1809. g. 28. februārī izdotai 1804. g. likuma novelei, tā sauktiem 68 papildu pantiem, kas formāli bija domāti 1804. g. likuma pretrunu izlīdzināšanai, bet patiesībā saturēja gandrīz vienīgi zemnieku tiesību ierobežojumus, salīdzinot ar 1804. g.

Līdz ar to valdība pieņēma landrāta fon Pistolkorsa projektu likvidēt visas 4 apriņķu komisijas un tai vietā iecēla vienu Messrevisionskommission ar sēdekli Valkā. Starp šīs komisijas locekļiem nebija vairs neviena krievu tautības ierēdņa, bet atskaitot prezidentu, valsts padomnieku J. Maltē (1808.—18.), tie visi bija pašas bruņniecības, tā tad ieinteresētās puses, vēlēti uzticības vīri. Tomēr īstā komisijas galva un dvēsele⁷ bija barons Gothards Budbergs — no 1811. g. viceprezidents. Tā kā šī komisija bija pilnvarota pārbaudīt visus līdzšinējos mērīšanas un vērtēšanas darbus, pat no jauna kadastrētās muižās, tad 4 revīzijas komisiju darbs 1804.—09. g. tika anulēts un zemniekiem izsniegtās vaku grāmatas atzītas par provizoriskām, bet to vietā izsniedza jaunas, pārlabotas pēc 1809. g. noveles noteikumiem. Katrs vaku grāmatas projekts bija jāsūta Pēterburgas komitejas pārbaudīšanai un parakstīšanai. Tā kā tas viņai nebija pa spēkam, tad komiteja nodibināja apakškomisiju, ko 1. dec. 1809. g. nosauca par konferenci. Tā kļuva par faktisko darba darītāju, bet Pēterburgas komitejas locekļi tikai parakstīja vācu, latviešu un igauņu valodās sastādītās vaku grāmatas, lai gan komitejas vairums neprata nevienu no šīm valodām. 1811. g. ķeizars par konferences priekšsēdētāju iecēla Fr. fon Zīversu; viņa palīgi bija pulkvedis-leitnants P. fon Ekesparre, G. fon Boks un P. B. fon Helmersens. Tā tad arī Valkas komisijas uzraudzības iestāde sastāvēja tikai no Baltijas muižniekiem. Beidzot, ar 21. aug. 1813. g. ķeizara pavēli konferenci pārcēla uz Rīgu un nosauca par Pēterburgas komitejas Rīgas nodaļu; tās priekšsēdētājs bija J. Diamels (Du Hamel), darbvedis barons K. V. Budbergs un locekļi: vicegubernātors J.

⁵ Самаринъ, VI. 382.

⁶ Valsts arhīvs, Ruckumuižas Ruļļu grāmata 19. 9. 1818: Dennauskas Jēkabam 18 mucasvietas tīrumu, 54-meža zemes; Kalna Krucēnam 21 mucasvieta tīrumu, 82-meža zemes.

⁷ A. v. Tobien, 253.

Fr. fon Veitbrechts, landrāti M. fon Gersdorfs un L. A. grāfs Mellins. Noraidīdams bruņniecības vēlēto kandidātu O. Fr. fon Pistolkorsu, ķeizars Budenbroka vietā 25. janvārī 1814. g. iecēla pretēji muižniecības gribai grāfu Mellinu. Rīgas nodaļas uzdevums bij revidēt un galīgi apstiprināt Valkas revīzijas komisijas nodotās vaku grāmatas, ko pēc tam piesūtīja Pēterburgas komitejai parakstīt un apzīmogot. Rīgas nodaļa gribēja pavisam atsvabināties no šīs tukšās formālītes, bet Aleksandrs I ar 1813. g. 6. novembra pavēli uzdeva vaku grāmatas joprojām parakstīt Pēterburgā, lai zemnieki tām dāvātu pilnīgu uzticību⁸. Tomēr šai formālītei vairs nebija nekāda iespaids uz zemes ierīcības darbiem, kas tagad galīgi bij nodoti pašiem Vidzemes muižniekiem un augstākiem vācu ierēdņiem. 1813.—1818. g. Pēterburgas komiteja noturēja tikai 25 sēdes, un to žurnālus parasti parakstīja tikai 2—3 locekļi, retāk četri.⁹ Tai piekrita nevien Kurzemes, bet arī Vidzemes un Igaunijas agrārlietas, un tāpēc tā 1804. g. likuma un 1809. g. noveles zemes ierīcības darbos iejaucās tikai sevišķi svarīgu pārkāpumu gadījumos.

Par Rīgas nodaļas locekli ieceltais L. A. grāfs Mellins bij nevien dedzīgs Zīversa piekritējs, bet arī humānitātes un savās muižās privāti izdarīto reformu dēļ baudīja zemnieku uzticību.¹⁰ Bet muižniecības vairākums uzskatīja par nevēlamu viņa līdzdalību zemes ierīcības darbos. Nesaskaņas izvērtās par atklātu konfliktu, kad grāfs Mellins uzrādīja teksta viltojumu (ein Falsum) 1811. g. reglāmentā. Ka Vidzemes iestādes un augstākās amatpersonas pavisam maz respektēja valdības izdotos likumus un rīkojumus, tas — ja tā var teikt — piederēja pie šīs Krievijas provinces tradīcijām. Tāpēc valdībai bij jākonfiscē 1804. g. likuma tendenciozi sakropļotais latviešu izdevums, kas ar Vidzemes gubernatora fon Richtera atļauju bij iespiests Rīgā blakus oficiālam Pēterburgas izdevumam. Arī 1809. g. papildu paragrafi bij iespiesti

Rīgā latviešu valodā ar tādiem sagrozījumiem, izlaidumiem un nepareizībām, ka valdībai nācās piesūtīt mācītājiem īpašu kļūdu izlabojumu izsludināšanai no kanceles. Tā Rīgas cenzūra patvaļīgi pārgrozīja oficiālo likuma tekstu, jo pēc viņas domām tumšiem zemniekiem „viss tas nebija jāzina“.¹¹ Jauno vaku grāmatu reglāmentu bij apstiprinājusi Pēterburgas komiteja un 13. sept. 1811. g. nosūtījusi kōpiju Valkas komisijai iespiešanai. Reglāmenta trešā punktā bij noteikts, ka zemniekiem nevien jādod strādnieki un jāpieved materiāls baznīcu, skolu un citu ēku būvēm, bet arī bez kādas sakarības ar iepriekšējo iesprausti vārdi:¹² „tiem jāmaksā arī nauda,“ ko muižnieki iztulkoja tā, itkā zemniekiem jāsedz būvju darbu izdevumi. Tā kā pēc visiem līdzšinējiem Vidzemes likumiem un ierādumiem būvju materiāli un meistarau naudas bij jādod muižām, bet zemniekiem tikai jāpilda būvklaušas, tad grāfs Mellins kā Vidzemes virskonsistorijas prezidents turēja par savu pienākumu lūgt ģenerālgubernatoru paskaidrot neskaidri rediģēto vaku grāmatu reglāmentu, bet ģenerālgubernators savukārt šo lietu uzdeva Rīgas nodaļai.¹³

Sākās ilga sarakste starp dažādām iestādēm un beigās izrādījās, ka parakstītās komitejas aktīs izteiciens „kā arī naudas maksājumi“ (wie auch die Geldbeiträge) bij ar svešu roku ierakstīts tekstā un bez sakarības tur iestarpināts. Kā šis iestarpinājums varēja tur nokļūt?! Par nelaimi, reglāments ar šo viltojumu bij ticis iespiests un promulgēts.¹⁴ Diemžēl, nav zināma šī „svešā roka“, kas izdarīja 1811. g. reglāmenta viltojumu; tomēr šīs lietas vēlākā gaita norāda uz aprindām, kas tieši bij ieinteresētas šai viltojumā.

¹¹ Самаринъ, VI 339.

¹² Reglement. Onera publica, welche die Bauerschaft leistet. III. Die Anfuhr der Baumaterialien und die Stellung der Arbeiter beym Bau und Reparaturen der Kirchen, Pastorats, Schul- und Postirungsgebäude... Die Besoldung der Bauerrichter, Bauerbeysitzer in den Behörden, wie auch die Geldbeyträge und die Stellung der Postknechte, nach den obrigkeitlich ergangenen Verordnungen“.

¹³ A. v. Tobien, 264, piez. 6.

¹⁴ Noch einiges über die Bauernangelegenheiten in Livland, 39.

⁸ A. v. Tobien, 263.

⁹ Самаринъ VI, 396.

¹⁰ Noch einiges über die Bauernangelegenheiten in Livland von L. A. Graf Mellin, 110—111. Riga, 1824.

Lai gan jau 1815. g. marta beigās Pēterburgas komiteja deva šī reglāmenta autentisku iztulkojumu, proti: visi izdevumi sabiedrisku ēku celšanai, remontēšanai un materiālu iepirkšanai jāsedz muižniekiem, tomēr viltotais reglāments palika spēkā 12 gadus (1811.—23. g.). Iekšlietu ministrs pavēlēja šo iztulkojumu publicēt latviešu un igauņu valodās visās Vidzemes muižās, bet publikācijas projektu vispirms nosūtīt Pēterburgas komitejai apstiprināt, lai neieviestos jauni pārpratumi. Šo pavēli neviens nedomāja izpildīt. Lai gan reglāmenta III. punkta teksts ir tikai 10 rindas liels, tomēr Rīgas nodaļa to tulkoja veselus 3 mēnešus, pie kam tulkojot izlaida vārdus, ka muižniekiem jāsedz ēku celšanas un remonta izdevumi, atstājot Pēterburgas komitejas tekstā tikai to, ka muižām jānodod būvmateriāls.¹⁵ Kad iekšlietu ministra pavēles izpildīšana ar nodomu bij novilcināta līdz 1815. g. jūnija landtāgam, tad ģenerālgubernātors saziņā ar to paziņoja iekšlietu ministram, ka viņš nolēmis patentes publikāciju apturēt un nodod šo jautājumu izšķirt ķeizaram. Tā tad pretēji Pēterburgas komitejas lēmumam un iekšlietu ministra pavēlei Vidzemes iestādes patvaļīgi uzturēja viltotā reglāmenta likuma spēku vēl 8 gadus, kamēr to beidzot atcēla ar 27. novembra 1823. g. patentu, līdz kuram laikam arī no zemniekiem piedzina maksājumus, kas patiesībā bij jāsedz muižniekiem.

Tas pats 1815. g. landtāgs, kas inspirēja ģenerālgubernātoru nublicēt iekšlietu ministra pavēli, ar 25. jūnija lēmumu izteica neuzticību landrātam grāfam Mellinam un nolika viņa darbību zem landmāršala uzraudzības.¹⁶ Raksturīgi, ka A. fon Tobīns pilnīgi noklusē reglāmenta viltošanu un tikai saka, ka tas bijis „nelaimīgi redīgēts.”¹⁷ Toties viņš ļoti plaši motivē 1815. g. landtāga rīcību grāfa Mellina lietā, uzsvērdams, ka pēdējais, būdams bruņniecības uzticības vīrs, „nekautrējās iet satversmei pretējus ceļus” un „bij nosodāms tāpēc, ka viņš šo svarīgo juridisko

jautājumu ierosināja ārpus landtāga un zināmā mērā izturējās kā denunciants.”¹⁸

Tobīns aizmirst, ka atsevišķi landrāti pārāk bieži brauca uz Pēterburgu meklēt taisnību. Starpība tikai tā, ka landtāgs vienmēr sankcionēja šādu rīcību, ja „denunciānti” centās pie valdības panākt landtāga vairākuma lēmumu grozīšanu par labu muižniecībai. Ja turpretim kāds no viņu kārtas biedriem gāja to pašu ceļu, lai panāktu zemnieku stāvokļa uzlabošanu (landrāti K. Fr. Šulcs, Fr. fon Zīverss, grāfs Mellins), tad šādu „denunciāntu” pašas korporācijas augstākais orgāns nosodīja un aizgādāja pie malas. Bez tam 1811. g. reglāmenta lieta nemaz nepiekrita landtāgam, jo Pēterburgas komitejas Rīgas nodaļa nebija landtāga komisija, bet valsts iestāde; nebija jāizšķir nekāds svarīgs juridisks jautājums, bet jāatceļ likuma viltojums.

30. jūnijā 1815. g. landtāgs iesniedza grāfam Mellinam rakstiski savu neuzticības votu, pierakstot par vainu, „ka viņš, būdams landrāts, strādājis pret savu pienākumu un tai vietā, lai sargātu muižniecības intereses, gribējis tai uzkrāt rekrūtu došanu un naudas maksājumus sabiedriskām būvēm.”¹⁹ Tā tad landtāgs prasīja, lai grāfs Mellins, būdams valsts ierēdnis, aizstāv nevis valsts, bet tikai savas kārtas intereses. Uz to grāfs Mellins varēja atbildēt tikai to, ko katrs ētiski nevainojams cilvēks atbildētu viņa vietā: „Nekad viņš neizlaižot no acīm, ka neesot vis vienas kārtas (Standes-), bet zemes padomnieks (Landesrat) un negriežot vērības uz viņam piesūtītām anōnimām vēstulēm²⁰ un

¹⁵ Turpat, 263.

¹⁶ A. v. Tobien, 265: „die verfassungswidrigen Wege wandeln sich nicht scheute... und insofern zu verurteilen war, als er die bedeutsame Rechtsfrage ausserhalb des Landtages aufwarf und gewissermassen denunziatorisch verfuhr“.

¹⁹ Noch Einiges über die Bauernangelegenheiten in Livland, 73—74.

²⁰ „Jau labu laiku grāfam Mellinam bij dažs labs pretinieks starp muižniekiem, kas labprāt gribētu viņu atstumt no jebkura sabiedriskā amata zemnieku lietās. Viņam pārmeta, ka dodot bīstamu piemēru un ar saviem jauninājumiem iepotējot zemniekiem tādas idejas, kas nekur nederot...” Turpat, 34: „Viņš saņēma anōnimas vēstules, kur viņam deva padomu neizlaist

¹⁵ Самаринъ, VI 404.

¹⁶ A. v. Tobien, 264.

brīdinājumiem.“ Līdzīgi landrātam baronam Šulcam, viņam bij gan svarīgas savas kārtas priekšrocības, tomēr bij svētas arī cilvēces tiesības.²¹ Paklausīdams ģenerālgubernatora padomam, grāfs Mellins 1815. gadā izstājās no Rīgas nodaļas. Likās, nu bij dabūtas pie malas visas personas, kas kavēja bruņniecībai izvest dzīvē 1804. gada likumu un 1809. gada noveli pēc saviem iesakatiem. Tomēr „vecais zirgs ar jauniem sedliem“ — kā šo likumu zīmīgi bij raksturojis kāds igauņu zemnieks — pavisam lēni virzījās uz priekšu.

1814. g. aprīlī jaunās vaku grāmatas vēl nemaz nebij gatavas. Tikai pēc 5 gadiem (1819.) bij pabeigta privāto muižu mērīšana un 412 muižās bij izdalītas vaku grāmatas. 1819. g. 14. maijā vēl bij nemērītas 83 kroņa muižas un nevērtētas 160 muižas; vaku grāmatas bij vēl jāpārraksta 127 muižām un jāpārbauda Rīgā 50 muižām. 54 muižām nebija zemnieku nemaz, bet 32 bij notikusi izlīgšana starp muižniekiem un zemniekiem, kāpēc tur muižas palika nemērītas un nekadastrētas.²²

37. Zeme ir mana, laiks ir tavs.

Redzējām, ka 1819. g. bij jau izmērītas visas Vidzemes privātās muižas, un jaunās vaku grāmatas bij izsniegtas 412 muižu zemniekiem. Tā tad 1804. resp. 1809. g. likuma izvešana dzīvē tuvojās beigām. Bet piepēži 26. martā 1819. g. tiek izdoti jauni zemnieku likumi, kas pilnīgi atmata agrākos likumdošanas principus un atcēla dzimtbūšanu, lai pašā laikā visu bijušo privāto dzimtlaužu zemi izsludinot par neierobežotu muižnieku īpašumu.¹ Pēc O. Millera domām šī straujā lūzuma sākumi meklējami Igaunijā, kur zemnieku stāvoklis bij vēl ļaunāks nekā Vidzemē. Lai gan arī Igaunijā 27. augustā 1804. g. bij

izdots zemnieku likums, kas normēja dzimtlaužu pienākumus pēc viņu zemes vērtības, tomēr igauņu muižnieki pretstatā vidzemniekiem baidījās no jaunas zemnieku zemes pārmerīšanas un vērtēšanas, bet tai vietā uzturēja spēkā nepamatoto tezi, ka katrai sētai piederot tik daudz zemes un ienākumu, cik tai pienākoties pēc nedēļas zirdzinieku skaita. Citiem vārdiem, prezumēja, ka katram saimniekam jau esot tik daudz zemes, cik viņam piešķiņ jaunais likums pēc nedēļā nokalpoto zirga dienu skaita.²

Tāpēc nav brīnums, ka Igaunijas muižnieki jau 1805. g. septembrī, tā tad gada laikā, bij zemnieku lielākai daļai izdalījuši jaunās vaku grāmatas, kas protams itnebūt neuzlaboja viņu stāvokli. 1805. g. rudenī izcēlās zemnieku nemieri. Deviņus gadus no vietas bij neraža, kontinentālā blokāde septiņkārt sacēla sāls un citu uzturas vielu cenas, bez tam kaņaspēka gājieni ārkārtēji apgrūtināja zemnieku un muižnieku saimniecības. Tāpēc 22. jūlijā 1809. g. ķeizars pavēlēja revidēt 27. augusta 1804. g. likumu. Tā ka viņš noraidīja visus Igaunijas bruņniecības lūgumus atstāt joprojām spēkā šo likumu, tad 27. jūnijā 1810. g. bruņniecība deva šādu instrukciju uz Pēterburgu sūtāmiem deputātiem: „Ja tiktu apdraudētas muižnieku īpašuma tiesības uz viņu zemēm, vai arī būtu paredzēts iecelt dārgas komisijas, tad viņiem jālūdz atļauja sasaukt landtāgu, lai tas izstrādātu projektu par dzimtbūšanas atcelšanu.“³ Šo priekšlikumu ķeizars uzņēma labvēlīgi un 23. maijā 1816. g. apstiprināja Igaunijas zemnieku likumgrāmatu, kas bijušiem dzimtlaudīm deva tā saukto putna brīvību, muižniekiem — neierobežotas zemes īpašuma tiesības, bet abu kārtu attiecības ļāva nokārtot ar „brīviem līgumiem.“

31. augustā 1814. g. ģenerālgubernators Pauluči iecēla no Kurzemes muižniecības locekļiem ķeizara apstiprinātu komisiju, kurai 3 mēnešu laikā bij jāizstrādā projekts par zemnieku pienākumiem ar nolūku pacelt viņu labklājību. Formāli šī komisija ņēma par pa-

no acīm muižniecības intereses, lai ar to izvairītos no nepatīkšanām“. Turpat, 109.

²¹ „...waren ihm die Vorrrechte seines Standes wichtig, aber die Rechte der Menschheit waren ihm heilig“, turpat, 113.

²² Самаринъ, VI. 415—16.

¹ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 24.

² O. Müller, 25. Agthe, 93.

³ O. Müller, 27.

raugu 1804. g. Vidzemes zemnieku likumu un jau 10. decembrī 1814. g. bij izstrādājusi projektu, pēc kā zemnieki joprojām paliek saistīti pie muižas novada un nebauda nekādas dzimtsvaldījuma tiesības uz savu zemi; tai vietā projekts paredz mūža lietojuma tiesības un zemnieku pienākumu noteikšanu atstāj brīviem līgumiem, kas slēdzami vismaz uz 12 gadiem.⁴ Tā kā šis projekts runāja pilnīgi pretīm visiem svarīgākiem 1804. g. Vidzemes zemnieku likuma principiem, tad ķeizars to neapstiprināja, bet uzdeva Kurzemes landtāgam vai nu to pārstrādāt, vai pievienoties Igaunijas 1816. g. zemnieku likumam. Landtāgs 1817. g. aprīlī ar 236 balsīm pret 9 nolēma izstrādāt jaunu likumprojektu pēc Igaunijas parauga, ko Aleksandrs I. apstiprināja 25. augustā 1817. g., un kas stājās spēkā 23. aprīlī 1819. g.

Pēc tam, kad Igaunijas igauņi un Kurzemes latvji vairs nebija dzimtļaudis, bet brīvi valsts pilsoņi, kļuva akūts jautājums par Vidzemes latviešu un igauņu zemnieku turpmāko stāvokli. Tā kā viņi jau ar 1804. g. likumu bij no dzimtļaudīm pārvērsti par novadniekiem, tad likās, ka Vidzemē pārēja no novada būšanas uz pilnīgu personiskas brīvības stāvokli bij viegli izdarāma. Bet nav jāaizmirst, ka Igaunijas un Kurzemes muižniecība tikai tāpēc deva saviem dzimtļaudīm personisku brīvību, ka no savu interešu viedokļa uzskatīja to par mazāku saimniecisku ļaunumu nekā novada būšanu pēc Vidzemes parauga. Arī Vidzemes muižniecība bij ļoti nemierā ar viņai uzspiesto 1804. g. likumu, bet tā kā muižu pārmērīšana un kadastrēšana viņai bij maksājusi ap 5 miljonu rubuļu,⁵ tad viņa labāk gribēja dažus gadus nogaidīt, lai redzētu, kā beigsies zemnieku brīvlaišanas eksperiments Igaunijā un Kurzemē, pirms kopā ar šīm muižniecībām izdarītu „lēcienu tumsā“.

Ja 1803. g. grāfs Zīverss teica, ka toreiz Vidzemes landtāgā „bijuši daži jauni nerri un ubagi, kas likuši priekšā visiem dzimtļaudīm dāvināt brīvību“, tad pēc 15 gadiem jau

Vidzemes muižniecības vairākumam bij šādi „jakobiniešu“ uzskati. 1817.—18. g. sākās presē dzīva polemika⁶ jautājumā, vai Vidzemes zemniekiem dodama personiska brīvība, pie kam domstarpības pastāvēja tikai noteikumos un termiņos, bet pret pašu zemnieku brīvlaišanas vajadzību nepacēlās neviena balss. Ar ko izskaidrojama šī pēkšņā muižniecības uzskatu maiņa zemnieku jautājumā? Attiecībā uz Igauniju to pareizi noskaidro O. Millers: „Jāpateicas laika garam, ka vispār varēja domāt par zemnieku brīvlaišanu. Tas bij Lielās franču revolūcijas, apgaismības un vācu dzejas uzplaukuma laikmets... Vācijas augstskolās kaislīgi izplatīja un uztvēra Ādama Smita mācību, ka vienīgi brīvība nodrošina tautu labklājību. Franču revolūcijas mantinieks Napoleons atsvabināja zemniekus visur, kur sniedzās viņa vara... Lai arī cik liels bij laika gara un laikmeta notikumu iespaids uz Baltijas muižniecību, tomēr Igaunijas bruņniecība izšķīrās par labu zemnieku brīvlaišanai nevis iejūsmināta no brīvības un vienlīdzības idejām, nevis tautsaimnieciskas doktrīnas ietekmē, ne arī paklausīdama Napoleona kundzības spiedienam... nē, bruņniecība lēma par zemnieku brīvlaišanu, lai novērstu savu saimniecisko sabrukumu.“⁷

Pa daļai to pašu var arī teikt par Kurzemi un Vidzemi. H. fon Hāgemeisters savos 13. aug. 1817. g. publicētos „Priekšlikumos visiem Vidzemes muižniekiem“ starp citu saka: „Laikam gan nekad zemnieku kārtā tā nav vilusies savās cerībās kā ar muižu pārmērīšanas un jauno vaku grāmatu rezultātiem... Demobilizētais kaņavīrs, kas gadiem ilgi dzīvojis valstīs, kur nepastāv dzimtbūšana, stāstā saviem mājiniekiem par plaukstošiem ciemiem un pārtikušiem zemniekiem, kas lielāko tiesu neiet klausās. Klausītājs noskumis skatās uz savu pelavu maizi... un visu to sagaida no personiskās brīvības.“⁸ Nevien zemnieki, bet

⁴ H. Creutzburg, Die Entwicklung der kurländischen Agrarverhältnisse seit Aufhebung der Leibeigenschaft, 6—7. Königsberg 1910.

⁵ O. Müller, 30.

⁶ J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland. Wiederabdruck einer Reihe von Flugschriften und Zeitungsartikeln aus den J. 1817—18. Riga 1878.

⁷ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 30.

⁸ J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit, 1—2.

arī Vidzemes muižnieki ticēja, ka baigo lauksaimniecības krīzi var novērst ar zemnieku brīvlaišanu. Jo spilgti tas izteikts hernhūtieša un G. Merķeļa idejiskā piekritēja brīvkunga Kārļa fon Bruininga rakstos. — Zemniekam jāatgūst savas pirmatnējās, neatsavināmās cilvēka tiesības — brīvība. Kad zemnieki būšot brīvi, tad starp lielgruntniekiem un zemniekiem pašas no sevis radīšoties istās attiecības bez jebkādiem spaidiem un priekšrakstiem, ko likums nosaka, parasti apspiezdams vai ierobežodams te vienu, te otru pusi. Likumus un noteikumus abām pusēm rakstīs priekšā sacensība kā civiltiesiskas brīvības sekas.⁹

Kā dabisko tiesību doktrīnas ietekmē ideālistiski noskaņotie, tā saimniecisko grūtību rezultātā materiālistiski vērtējošie muižnieki sapratās kopējā, neatliekamā prasībā: jāatceļ 1804. g. likuma publiski tiesiskās spaidu normas, muižu privātsaimniecībai neizdevīgie tautsaimnieciskie ierobežojumi un vaku grāmatu obligātoriskās darba tiesības, jo tikai tad „pats no sevis un vislabāk bez priekšniecības iejaukšanās“ piepildīsies augstākais dabas likums, kas skan: katram savu (jedem das Seine). Citiem vārdiem, muižnieku vairākums bij dziļi pārliecināts, ka vienīgi brīva, dabiskās tiesībās pamatota konkurence un brīvos līgumos realizēta gribas autonomija, neierobežota ar likuma noteikumiem, radīšot veselīgas saimnieciskas attiecības starp muižniekiem un zemniekiem.

Daudz neskaidrāks bij svarīgais jautājums, kādām jābūt brīvatlaižamo Vidzemes zemnieku tiesībām uz zemi, ko 1804. g. likums tiem bij piešķīris īpašumtiesīgā valdījumā. Šai ziņā ir ļoti zīmīga polemika starp jau minēto Kārli fon Bruingu un zemes tiesnesi H. A. fon Boku. Pēdējais vaļsirdīgi deklarē, ka princips „katram savu“ iztulkojams šādi: „zeme ir mana, laiks ir tavs.“¹⁰ Ja zemniekiem atstātu 1804. g. piešķirtās tiesības uz zemi, tad tas būtu vienas kārtas monopols, kas runājot pretim brīvās konkurences prasībai.¹¹ Turpretim Bruinings centās

pārliecināt savas kārtas biedrus, ka „arī pēc zemnieku kārtas brīvlaišanas katram saimniekam un viņa mantiniekiem jāatstāj spēkā tās īpašuma tiesības uz tēva zemi, ko viņiem nodrošināja 1804. g. likums;¹² šīs tiesības nevarot atņemt zemniekam, jo tās taču esot viņa tiesības.“¹³ Savā otrā atbildē fon Bokam Kārlis fon Bruinings runā vēl noteiktāku valodu: „Tā kā šīs (īpašuma) tiesības saimniekiem nodrošinājis likums, tad būtu netaisnība un varas akts viņiem tās atņemt. Man šķiet, ka ne ar ko nav pamatota un atvairojama ieruna, ka šādu varmācību varot attaisnot ar to, ka visai zemnieku kārtai par svētību esot piešķirta brīvības dāvana, jo... iemesls, kadēļ tagad zemniekiem grib dot brīvību, ir tas pats, ar ko 1804. g. pamatoja īpašumtiesīga un mantojama valdījuma piešķiršanu zemniekiem uz viņu sētām, proti: dot viņiem politisku satversmi, kas būtu tiesiski vairāk nodrošināta un svētīgāka nekā līdz tam. Tā tad solīt zemniekiem brīvību ar noteikumu, ka par to atļauts laupīt viņiem dārgas tiesības — kas gan iedrošināsies šādu nodomu saukt par labu un taisnīgu?“¹⁴ Zināms, Bruininga iedrošinājums nelikt zemniekiem samaksāt personisko brīvību ar visdārgāko mantu — ar tiesībām uz zemi — palika saucēja balss tuksnesī. 1818. g. 2. jūlija Vidzemes landtāga lēmuma pirmais pants bij rediģēts jautājuma un atbildes formā, proti: „Vai muižniekiem jārezervē zemes īpašuma tiesību neierobežota lietošana?“ Atbilde: „šis nosacījums ir būtisks un paturāms spēkā kā arī iemiesojams likumprojektā.“¹⁵

Tomēr no 1817.—18. g. avīžu rakstiem nav redzami Vidzemes zemnieku brīvlaišanas tiešie un tuvākie cēloņi. Tiesa, Augusts fon Zīverss kādā rakstā atzīstas: „Ir divi cēloņi, kas priekšā liktos likuma grozījumus varētu padarīt šķietami vēlamus no Vidzemes muižnieku viedokļa. Viens cēlonis ir nepamatotās rūpes, ka pārmaiņas kaimiņu provincēs varētu pamudināt mūsu zemniekus sacelties vai bēgt; otro cēloni nevēlos aizkārt.“¹⁶ Kas bij tikko

⁹ v. Sivers, Zur Geschichte, 58—60.

¹⁰ Turpat, 68.

¹¹ Turpat, 73.

¹² Turpat, 59.

¹³ Turpat, 70.

¹⁴ Turpat, 90—91.

¹⁵ Valsts arhīvs, Landtags Acta Ao. 1818, lp. 111.

minētais otrais cēlonis, ko Vidzemes muižnieki negribēja publiski diskutēt? Man šķiet, to ir uzminējis J. Samāriņš, teikdams, ka tie bij muižnieku reversi: sastādot pagaidu vaku grāmatas nekadastrētās muižās, muižnieki deva solījumu atlīdzināt zemniekiem to klaušu un nodevu virsvērtību, kas — pabeidzot zemes mērīšanu un vērtēšanu — izrādīsies nepamatoti ņemta, ja zemniekam piešķirtā zemes vērtība dālderšos faktiski bij mazāka nekā muižnieks bij uzdevis. Tā kā zemes ierīcības darbi tuvojās beigām, tad muižnieki kļuva nemierīgi zemniekiem solīto reversu dēļ.¹⁷ Jau 1815.—16. g. Vidzemes bruņniecība mēģināja tikt vajā no šīm saistībām. 1816. g. ģenerālgubernātors markīzs Paulūči, paklausīdams landtāga lūgumam, griezās pie Pēterburgas komitejas ar priekšlikumu, vai nu pilnīgi dzēst muižnieku reversu parādus zemniekiem, vai vismaz tos samazināt, nosakot, ka reversi maksājami tikai par pēdējiem 6 gadiem. Bet Pēterburgas komiteja plaši pamatotā atbildē paziņoja Vidzemes bruņniecībai, ka nevar atcelt likumu, un ka reversu parādi maksājami pilnos apmēros. Acīmredzot šīs neveiksmes rezultātā Vidzemes muižniecība 1818. g. landtāgā piekrit markīza Paulūči priekšlikumam atcelt 1804. g. likuma noteikumus un dot zemniekiem personisko brīvību, pie kam muižnieki savukārt iegūst: 1. neierobežotas īpašuma tiesības uz zemnieku zemi; 2. tiek atcelts vaku grāmatu saistīgums; 3. tiek ierosināts jautājums par to zemnieku prasījumu anulēšanu, kas izriet no reversiem. Ka reversu lieta bij ļoti svarīga, varam spriest arī no tā, ka 1818. g. 22. jūlija landtāga lēmumā tā uzņemta trešā dienas kārtības punktā. Arī 26. marta 1819. g. likums par Vidzemes zemnieku brīvlaišanu savā vispārējo noteikumu daļā (§ 14) nosaka, ka līdz ar šo likumu zaudē spēku nemērīto muižu valdītāju atbildība par reversiem, ko viņi uzņēmušies 1804. un turpmākos gados. Tā slēpdamās aiz cēliem Cilvēka un pilsoņu tiesību deklarācijas principiem, Vidzemes muižniecība nevien kļuva par zemnieku zemes neierobežotu īpašnie-

ci, bet tai pašā reizē arī norakstīja no dēbeta to savu parādu, ko viņa bij solījušies maksāt zemniekiem pēc 1804.—18. g. izdotiem reversiem, pie kam šī parāda dzēšana notika tik klusi un nemanot, ka daudzie Vidzemes zemnieku likumdošanas vēsturei veltītie darbi vairs pat ne vārdā nepiemin šo faktu.¹⁸

Kādu summu Vidzemes muižnieki bij parādā zemniekiem uz reversu pamata, nezinām, bet varam gan aprēķināt, ka zemniekiem atņemtās īpašuma tiesības uz 6619 arkliem jeb 529520 dālderšiem zemes pēc 1819. g. cenām bij apmēram 20—30 miljonu rubļu. Tā ir cena, ko Vidzemes dzimtļaudis samaksāja dzimtkungiem par savu personisko brīvību. Ne velti 1843. g. landtāgā landrāts fon Samsons varēja ar pilnām tiesībām teikt, ka „Vidzemes muižniecībai nav ko lepoties ar 1819. g. aktu, jo viņa deva zemniekiem brīvību nevis savas augstsirdības dēļ, bet gan ar to noslēdza labu veikalu.“¹⁹ Vēlākie notikumi liecina, ka zemnieku brīvlaišana, kas līdzšinējiem zemturiem deva vienīgi putna brīvību un laupīja viņu labiegūtās īpašuma tiesības, bij vairāk nekā noziegums — tā bij politiska kļūda, kuņas sekas ilgst veselu gadu simteni.

Kādas tad bij šo likumu tiesiskās sekas? Šai ziņā ir svarīgi salīdzināt Kurzemes un Vidzemes 1817. un 1819. g. likumu pirmos pantus:

Kurzemes zemnieku likumi § 1.:

„Kroņa valsts un Kurzemes muižnieki atsaka visām tām tiesām, kas viņiem līdz šim bija, un kas dibinājās uz ļaužu dzimtu būšanu, un caur to viņi arī tiek atlaisti no tām gādāšanām un došanām priekš zemniekiem, kas ar šām tiesām bija savienotas, un abējas šīs atsacīšanas notiek tā, kā tie šie pēcnākami likumi to izteic, un to viņi it īpaši sevīm patur, ka tas grunts un tā zeme viņiem pieder, ka tas šiem muižniekiem caur veciem likumiem ir dots... tā kā tie brīvi atlaisti zemnieki, iekš nākamam laiku, ne citādi ar kroņa valsti un ar tiem kungiem, kam muižas pieder, turēsies un dzīvos, ka tā, kā abēji (proti kungs un ļaudis) savā starpā būs salīguši, un šīs salīgšanas jeb kuntraktus būs turēt un izmeklēt tā, ka šie likumi to pavēl. Iekš tās augšām izteiktas atsacīšanas, ka zemnieki vairs nepiederēs par dzimtu saviem kungiem, un iekš tās, grunta un zemes paturēšanas, ir ieņemt, visi tie

¹⁶ v. Sivers, turpat, 83.

¹⁷ Самаринъ VI 421—22.

¹⁸ Turpat, 432.

¹⁹ Н. Бордоносъ. Основы поземельныхъ отношеній въ Лифляндской губерніи, 59. Могилевъ 1904.

kungi, kuriem jebšu muižnieki nevaid, taču dzimti ļaudis ir ar grūti un zemi jeb bez zemes."

Vidzemes zemnieku likumi § I.:

"Vidzemes un Sāmuzemes lielkungi atsaka uz mūžīgiem laikiem visām tām vaļām, kas viņiem dzimtkungiem būdamiem, līdz šim bij par saviem dzimtļaudīm. Tomēr muižnieki visu grūti un zemi sevīm patur, kā piederēdamu mantu, ar ko viņi var darīt kā pašiem patīk, tā kā viņi no veciem laikiem šo vaļu ir iemantojuši par īpašīgu muižnieku piederumu, un tāpēc, ka tāda vaļa viņiem nākas pēc pirmiem Vidzemes tiesaslikumiem un aridzan ir apstiprināta no visaugstākiem šās zemes valdītājiem. . ." § VII.: "Tik līdz, ka šie jauni likumi ir sludināti, muižnieki tiek atlaisti no visas apgalvošanas par visām savu zemnieku došanām un klausīšanām pie kroņa, tik labi no galvošanas par tām, kas zemniekam jāness un jādod par sevi pašu, kā par tām, kas jāness par to zemi, ko viņš tur. No tā laika aridzan muižniekus vairs ne var piespiest, zemniekiem ko aizdot un tiem palīdzēt."

Tā tad Vidzemē un Kurzemē dzimtkungi atsakās no visām tām tiesībām (tiesām, vaļām), kas viņiem līdz šim bij pār saviem dzimtļaudīm, un kas „dibinājās uz ļaužu dzimtu būšanu.“ Līdz ar to bijušie dzimtļaudis pakāpeniski iegust svarīgāko personas tiesību — kustības brīvību. Kurzemes likumi bez tam vēl paredz īpašu pārejas stadiju no dzimtbūšanas uz pilnīgu brīvību, kas ilgst 14 gadus. Tikai no 1833. g. Kurzemes zemnieki bij ieguvuši pilnīgu personiskas brīvības stāvokli, un no šī laika viņu tiesības noteica 1817. g. likuma otrā daļa („Likumi uz paliekamu būšanu“). Tagad zemniekam bij atļauts Kurzemes guberņas robežās meklēt sev darbu, ja viņš bij izpildījis pienākumus pret pagastu un muižu. Tomēr arī pēc 1833. g. kurzemnieks nedrīkstēja ne apmesties uz dzīvi Kurzemes pilsētās, ne arī tur meklēt darbu, bet viņam joprojām jāpaliek lauciniekam. Tāpat viņš nedrīkstēja atstāt Kurzemes guberņas robežas.²⁰ Tikai 9. jūlija 1863. g. likums deva zemniekiem neierobežotas kustības brīvības tiesību; citiem vārdiem, pilnīga Kurzemes zemnieku atbrīvošanās patiesībā notika 50 gadus vēlāk. Vidzemē visi saimnieki dabūja brīvību 1824. g. un visi kalpi 1826. g. Jurgos. Pilnīgu kustības brīvību saimnieki Vidzemes

robežās ieguva 1830. g., bet kalpi 1832. g. Sākot ar 1832. g. Jurģiem saimnieki, kalpi un dienastnieki varēja „pamest zemes darbus un uzsākt jaunu dzīvi pilsētās“ (§15).

Līdz ar to Kurzemes un Vidzemes muižnieki tika atsvabināti no katras atbildības par „gādāšanām un došanām priekš zemniekiem“, t. i. viņiem vairs nebija jāatbild par zemnieku publiskiem nodokļiem un klausām, kā arī nebija jāpabalsta zemnieki ar aizdevumiem. Lai tomēr valsts varētu šos nodokļus piedzīt, radīja tā saukto pagasta pašvaldību, kas sastāvēja no visiem muižas novadā dzīvojošiem zemniekiem un kuņas organus, to darbību un lēmumus ik uz soļa pārraudzīja muižnieks. Pagasta locekļi solidāri atbildēja par nodokļiem; pagastiem bija jāierīko sava kase, labības magazīna; jāgādā par nespējniekiem, jāuztur skolas, jādod rekrūši u. t. t. Tā tad visi publiski tiesiskie pienākumi bij novelti uz zemnieku pleciem, turpretim muižnieki nevien paturēja agrākās mājas pārmācības tiesības, bet pat tās tika paplašinātas, atļaujot sodīt arī saimniekus, kā nebija ne zviedru laikos, ne 1804. g. likumā. Kurzemē muižas policijai bija tiesība sodīt zemniekus ar naudas sodu līdz 3 sudraba rubļiem, ar arestu līdz 48 stundām un ar miesas sodu līdz 15 spieķa vai pātagas cirtieniem. Bez tam Kurzemē tika nodibinātas 390 pagasta tiesas, kam bija tiesība piespriest 30 spieķa vai pātagas sitienus. Vidzemē „muižas valdiniekam ir vaļa dota savus muižas ļaudis un darbiniekus pārmācīt ar vieglām strāpēm, lai caur to paklausīšana un godīga dzīvošana iekš muižas tiek uzkopota,“ proti: muižai bija tiesība sodīt ar arestu uz 2 dienām vai ar 15 spieķa sitieniem „uz ģērbtu miesu“ vai ar tikpat bērnu rīkstēm, ja sodāmie bija sievietes vai bērni, kas vēl nebija 14 gadus veci. Šādus sodus muiža varēja piespriest: „1. Kad muižas ļaudis vai aridzan tie zemnieki, kas ir pie muižas darba, kaut tie aridzan būtu saimnieki vai rentnieki, caur dzeršanu vai citām negantībām, muižā nemieru un troksni dara, vai arī muižas kungam caur to padara skādi. 2. Kad viņi caur bezkaunību un nepaklausību kungam to pienākumu godu liedz. 3. Kad pie laiskas vai citas nelabas strādāšanas strāpi ir pelnījuši.“

²⁰ H. Creutzburg, Die Entwicklung der kurländischen Agrarverhältnisse seit Aufhebung der Leibeigenschaft unter besonderer Berücksichtigung der Privatbauern, 10—17. (1910).

Toties Kurzemes un Vidzemes muižnieki, jau zemnieku likumiem stājoties spēkā, ieguva pilnīgas, neierobežotas īpašuma tiesības uz visu privāto zemnieku zemi, jo privātās muižās tika atcelta juridiskā robeža starp zemnieku un muižas zemi. Tas nozīmē, ka apmēram 900000 Vidzemes un Kurzemes zemnieku bij ar vienu spalvas vilcienu padarīti par bezzemniekiem šī vārda tiesiskā nozīmē.

38. Brīvo līgumu illūzijas.

Zemnieku „brīvlaišana“ Latvijā un Igaunijā notika laikmetā, kad politikā un tiesību filozofijā vēl nebija beidzies Cilvēka un pilsoņa tiesību deklarācijas (1789. g.) iespaids, bet tautsaimniecības zinātnē valdīja Ādama Smita (1723.—90. g.) idejas par brīvo konkurenci un brīviem līgumiem. Tā kā šīs idejas bija iemiesotas 1817. un 1819. g. zemnieku likumos, tad tas nozīmēja, ka vaku grāmatas, kas līdz šim Vidzemē noteica visas saimnieciskās attiecības starp zemnieku un muižnieku, zaudē savu saistošo spēku un līdz ar to uz priekšu šīs attiecības nokārtos ne vairs likums, bet līgums. Vaku grāmatu normas bij jāievēro vienīgi valsts un sabiedrisko nodokļu aprēķiniem. Ja arī brīvo līgumu idejai bij liela nozīme personas emancipācijā no dažādiem viduslaiku ierobežojumiem, tomēr tā bij tīri formāla brīvība, kas varētu būt par pamatu uz privātās iniciatīvas un saimnieciskās sacensības principiem celtai sabiedriskai iekārtai tikai tad, ja pastāvētu A. Smita prezumētais dabiskās vienlīdzības stāvoklis. Bet šī priekšnoteikuma nebija. Ja arī tiesiski abas puses bij līdzīgas un viņu gribas autonomiju vairs neierobežoja likums, tad faktiski tie bij pilnīgi nevienādi saimnieciski subjekti, kur muižnieki pārsniedza zemniekus nevien ar savu ekonomisko spēku, jo viņu īpašumā un brīvā rīcībā atradās visa privāto zemnieku zeme, bet arī ar savu intelligenci un publiski tiesisko varu gubernas, apriņķu un pagastu iestādēs. Savas brīvības pirmos trīs gadus Vidzemes saimniekam bij vēl „vaļa savu māju jeb sētu paturēt par tām klausīšanām, kas no-

sacītas iekš vaku grāmatas“ (§ 18), bet šim termiņam notekot viņam bij jāizvēlas: vai nu atstāt tēvu tēvu iekopto dzimto zemi, pie kam bij vispirms jāsamaksā kungam visi parādi, vai arī „jānorunā kuntrakts par mājas jeb sētas vaiķisanu ar savu vecu kungu“, pie kam šī „norunāšana, kas notiek pēc abēju laba prāta, var būt tāda, kāda abiem ir patīkama“. (§ 20). Lai gan 1819. g. likums piešķir zemniekam tiesību iegūt nekustamu mantu (izņemot lielkunga muižu), tomēr šim noteikumam nebija nekādas nozīmes, jo ne valsts, ne muižnieki zemi zemniekam nepārdeva. Ja zemnieks negribēja palikt par pilsētnieku, tad viņam bij tikai divas iespējas dzīvot: slēgt ar saimnieku vai muižu dienasta līgumu vai ņemt nomā kādu zemnieka māju (§ 53—54). Lai gan 446. p. nosaka¹ gandrīz neierobežotu Vidzemes zemnieka gribas autonomiju, tomēr jau nākošais 447. p. atgriežas tiesiskās īstenības un saimnieciskās nepieciešamības pasaulē, noteikdams: „Tomēr var izprast, ka Vidzemes zemniekam, kas ir arājs un zemes strādnieks, no visām tādām saderēšanām visvairāk šās divas ir jāuzņem, proti: saderēšana par mājas valdīšanu, kas notiek pie saimniekiem un rentniekiem; un saderēšana par dienestu, kas notiek pie tiem, kas par loni un maizi citiem saderas uz dienestu. Tādēļ tad par šām abējādām saderēšanām šie nu nākami likumi ir celti.“ Citiem vārdiem, brīvais Vidzemes zemnieks varēja būt vai nu kalps, vai nomnieks, pie kam dienasta līgumi bij slēdzami vismaz uz gadu, bet nomas līgumiem likums paredz tikai maksimālo termiņu, proti 50 gadus: „tādi gruntsgabali, kas pieder pie Vidzemes lielkunga muižām, nevar tikt izdoti uz

¹ Likumi Vidzemes zemniekiem § 446: „Tāpēc Vidzemes zemniekam tā vaļa ir, pēc tiesas likumiem un priekšrakstiem dienesta un rentes kuntraktus celt, citus cilvēkus caur grāmatām iecelt par saviem vietniekiem, vai arī likties no citiem iecelties par tādu; viņam ir vaļa galvot par ko, vai cita galvošanu pieņemt; viņam ir vaļa, pirkt vai pārdot; citam ko aizdot vai aizņemt uz atdošanu; mīt un mainīt; ķilām ņemt vai ķilām dot; ar citiem sabiedroties uz jebkuŗu caur tiesas likumiem neaizliegtu būšanu — ar īsiem vārdiem sakot: Vidzemes zemniekam tā vaļa ir saderēt ar citiem, un citiem likt saderēt ar viņu par visām tādām lietām, kas nav aizliegtas.“

renti vai ķīlām uz ilgāku laiku nekā uz 50 gadiem.“ (§ 479). Protams, ka Vidzemes muižnieku interesēs bij slēgt tikai īstermiņa nomas līgumus, lai katrā laikā pēc sava ieskata varētu paaugstināt nomnieka pienākumus.

Līdzīgus noteikumus atrodam arī Kurzemes zemnieku likumos. 146. p. deklarē zemnieka brīvību slēgt visādus civiltiesiskus darījumus, bet nākošais 147. p. šai formālai brīvībai dod materiālu saturu: „Vēra liekot, ka vienam Kurzemes zemniekam, kā arāja vīram, divējāda būšana, proti, kā saimniekam jeb nomturam, un atkal kā citu dienestā stāvēdamam gājējam, tad dēļ to divi savādu kontraktu, kas caur to vajadzīgi, proti, tā dienesta un tā nomas kontrakta, šie priekšraksti top doti, kas tagad nāk.“ Tomēr Kurzemes zemnieku stāvoklis bij ļaunāks nekā vidzemniekiem, jo lai gan 1833. g. sākās pilnīgas brīvības laikmets, tomēr viņi joprojām nedrīkstēja atstāt Kurzemes guberņas robežas, ne arī nomesties uz dzīvi pilsētās, kamēr zemnieku skaits pēc revīzijas listēm nebij sasniedzis 200.000 vīriešu dvēseļu. Vispār, bez pases neviens saimnieks vai nomturis nedrīkstēja atstāt savas draudzības robežas ilgāk par 4 dienām, bet parējie pagasta locekļi pat ne muižas novadu. Lai gan likums Kurzemes zemniekiem atļāva iegūt par īpašumu kustamas un nekustamas lietas, tomēr privātai muižai piederīgas zemnieka mājas viņš nevarēja pirkt par dzimtu, bet labākā gadījumā vienīgi ņemt uz 50 gadiem ķīlā. Tāpat kā Vidzemē nomas līgumiem likums nenoteica minimālu termiņu, kā pēc nomtuŗi atradās pilnīgā saimnieciskā atkarībā no nomas kunga; nomniekam bij jāmaksā arī visi valsts un pašvaldību nodokļi. Pretēji Vidzemei Kurzemē bij plaši ieviesies parādu drellēšanas paradums: ja saimnieks, nomnieks, kalps vai gājējs bij ko palicis muižai parādā, tad spieda viņu atstrādāt parādu, norēķinot ik gadus 15 rubļus no parāda summas, pie kam muiža šādam parāda kalpam deva brīvu uzturu un apģērbu. 30.—40-to g. vidū zemnieku lietu komisija atļāva arī sievietes 21—60 g. vecumā spiest atstrādāt no-

mas parādu.² Šai tiesībai bij ļoti liela nozīme, jo ar to bieži vien brīvie zemnieki nonāca muižnieka parāda kalpībā.

Kādas bij brīvo līgumu sekas? — Pat vācu vēstures zinātnei jāatzīst, ka Kurzemē „zemniekam visbiežāk bij jādod tās pašas klaūšas kā dzimtbūšanas laikā. Tiesa, viņš varēja atteikt savam kungam un aiziet, lai meklētu nomas vietu pie cita kunga. Bet tā kā pēc 1833. g. muižniekam bij tiesība slēgt īstermiņa nomas līgumus un pēc savas patikas noteikt klaūšu nomas lielumu, tā tad arī to paaugstināt, tad zemnieks kā materiāli vājākā puse bij spiests pieņemt tādus nomas noteikumus, kādus viņam diktēja muižnieks. Ja kāda māja nebij iznomāta, muižniekam bij neierobežota tiesība to pievienot muižas zemei, kas arī bieži notika. Tāpēc zemnieku brīvlaišanas rezultātā viņu saimnieciskais stāvoklis sākumā palika ļaunāks, nevis labāks.“³ Nav brīnums, ka šādos tiesiskos un saimnieciskos apstākļos Kurzemes muižnieki 1817.—63. g., tā tad 45 gadus, varēja pievienot pie muižām 3059 zemnieku mājas, t. i. 15%. To sauc par māju spridzināšanu. Vidzemē 1819.—46. g. muižas piesavinājās 19.824 dālderus (248 arklus) zemnieku zemes;⁴ tā kā lauku mājas caurmērā bij 19—20 dālderu lielas, tad dabūjam, ka šai laikā ap 1000 saimnieku jeb 4% bij izlikti no savām mājām. Šai parādībai ir divi cēloņi. Pirmkārt, 1819. gada likums nojauca to juridisko sienu, kas līdz tam Vidzemē aizsargāja zemnieku zemi no varbūtējiem muižnieka iebrukumiem; turpretim tagad muižnieks varēja brīvi okupēt kuru katru labāko zemnieku zemes tīrumu, lai tur ierīkotu pusmuižu vai noapaļotu „lielās muižas“ laukus. Otrkārt, šis tiesības muižnieks izlietoja tāpēc, ka pēc augstām Napoleona kara laika cenām 1825.—30. g. spēji nokrita labības un līdz ar to muižu cenas;

² H. Creutzburg, Die Entwicklung der kurländischen Agrarverhältnisse, 21.

³ Creutzburg, 36.

⁴ A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 417.

daudz tika izūtrupētas.⁵ Muižnieki meklēja glābiņu intensīvā 6—12 lauku saimniecībā, sāka kultivēt kartupeļus un āboliņu, bet vietām nodarbojās arī ar aitkopību. Ja 1804., resp. 1809. g. likums noteica 726 Vidzemes muižu aņamzemes maksimālo platību uz 381.578 pūrvietām jeb 141.184 ha, tad jau 1890. g. muižu lauku platība pēc kadastra ziņām bij 635.187 pūrvietas jeb 235.495 ha; tā bij pieaugusi par apmēram 100%. No tā redzam, ka saimnieku tīrumu pievienošana muižas laukiem bij ikdienišķa parādība, pie kam noplēsa saimnieku ēkas un viņus pašus pārcēla uz līdumiem. Ar to izskaidrojams, ka 1819.—46. g. latviešu līdumnieki bij iekopuši jaunu aņamzemi un dibinājuši mežā jaunas mājas 21.615 dāldeņu vērtībā.

Lai gan zemnieks juridiski bij brīvs, faktiski viņš bij spiests tāpat iet klaušās kā dzimtbūšanas laikā. Ja Kārļa XI. laikā un 1804.—19. g. Vidzemē klaušu lielumu normēja vaku grāmatas, tad tagad tās bij zaudējušas savu publiski tiesisko nozīmi, un tāpēc klaušas principā bij nemērītas un neierobežotas, lai gan praksē muižnieki bieži vien turējās pie vaku grāmatu normām. 1838. g. Vidzemē bij tikai 3424 saimnieki, kas nedeļa klaušas, bet nomu izpirka ar leidu; šo leidiņu zemes vērtība bij 44738 dāldeņi, t. i. tikai 8,45% no visas zemnieku zemes dāldeņu vērtības.⁶ Vēl 1856. g. klaušās gāja 77% no visiem saimniekiem. Kurzemē apstākļi bij labāki: 1858. g. no 24.480 zemnieku sētām vēl 4635 saimnieki jeb 22,5% bij saistīti ar klaušu līgumiem. Dažos Kurzemes apriņķos šis % bij daudz augstāks: Ilūkstes — 58,8, Jēkabpils 41,0, Ventspils 23,3, Aizputes 24,9%; turpretim citur klaušu saimnieku procenti bij samērā mazs: Tukuma apr. 3,2, Talsu 6,2, Dobeles 9,6%. Ka Baltijas agrārpolitikā bij pielaista kļūda, to 30 gadus pēc dzimtbūšanas atcelšanas bij spiesta atzīt krievu valdība šādiem vārdiem: „lai gan vārda pēc zemnieki ir brīvi, tomēr viņi atrodas pilnīgā atkarībā

no muižniekiem un viņu stāvoklis ir ļaunāks nekā 1804. g.“

39. Cirvis pie bruņniecības saknēm.

1838.—40. g. Vidzemē bij lietainas, vēsas vasaras un agras salnas, kas nopostīja sējumus; trijos neražas gados pagasta magazīnas bij iztukšotas, pie kam dažos pagastos muižnieki bij aizņēmušies magazīnas labību degvīna tecināšanai. Zemnieku uzturam bij steidzīgi vajadzīgi ap 300.000 hektolitru rudzu. Šai laikā izcēlās divas zīmīgas zemnieku kustības: no vienas puses zemnieki bariem devās uz Rīgu, lai izceļotu uz „silto zemi“, no otras puses 1845. g. ap 6000 latviešu pārgāja pareizticībā. Dažas žīdu ģimenes bij izceļojušas no Kurzemes uz Besarābiju un rakstīja mājiniekiem, ka tur valdība dodot zemi par brīvu. Šīs baumas par „silto zemi“ lavīnas ātrumā pieauga starp bada cietējiem. Veseli pagasti cits pie cita cēlās kājās, lai „brauktu uz Jeisku“, kādos nolūkos viņi griezās Rīgā pie guberņas valdes pēj atļaujām. Zemnieki sprieda pavisam loģiski: „Ja jau 2500 (?) Kurzemes žīdi, kas no zemkopības neko neprot, dabūjuši zemi, tad gan mums, latviešiem, kas esam zemes rūķi, arī būtu piešķirama tāda ķeizara žēlastība. . . Projām no bargiem kungiem, kam nebūtu vairs jāklausa, nebūtu vairs nekas maksājams, pat nebūtu vairs dodami rekrūši; tur viņi būtu tikai zem Dieva un paša ķeizara un maksātu vienīgi galvas naudu.“¹

Zemnieki domāja, ka viņiem ir pilnīgas tiesības atstāt nomas mājas un doties uz D. Krieviju, jo zemnieku likumu latviešu tekstā, kas vienīgi bij pazīstams zemniekiem, bij nepareizi teikts, itkā 13. brīvības gadā atļauts atstāt Vidzemes guberņas robežas. Protams, ka guberņas valde noraidīja visus lūdzējus. Tad viņi gāja pie pareizticīgā bīskapa, kas laipni uzņēma zemniekus un solījās par viņiem gādāt. Tai pašā laikā izcēlās jaunas baumas: uz sīto zemi laidīšot tikai tos, kas pieņēmsot pareizticību. Lai gan ģenerālgubernātors barons fon der Pālens ar 2. jū-

⁵ A. v. Hüek, Darstellung der landwirtschaftlichen Verhältnisse, 146.

⁶ A. v. Tobien, I. 427.

¹ J. Krodznieks, Zemnieku nemieri 1841. gadā, 36. (1922.).

nija 1841. g. patenti mēģināja izklīdināt baumas par zemes piešķiršanu siltās zemēs, tomēr zemnieki tam neticēja. Kad Raunas baznīcas mācītājs nolasīja otru ģenerālgubernatora patentu, tad atskanēja kurnēšana, smieklī un zozošanās. Nolasot šo pašu sludinājumu muižā, ļaudis teikuši, ka ģenerālgubernators esot tāds pat lielskungs kā citi, bet viņi gribot tikt zem kroņa un būt kroņa ļaudis.² Pa daļai tas arī saprotams, jo fon der Pālens bij pavēlējis nepaklausīgos „siltās zemes“ meklētājus šaust Rīgas ielās ar rīkstēm, noskūt pus galvas un pa etapu sūtīt atpakaļ uz pagastu. Arī muižas policija savukārt pēra bēgļus. Tas satricināja bada novārdzinātos zemniekus, pie kam Veselauskā un Jaunbebros notika sadursme ar kaŗaspēku. Iecēla kaŗa tiesu, kas notiesāja 108 cilvēkus. Soda izpildīja Jaunbebros 4. decembrī 1841. gadā, bet Veselauskā 8. janvārī 1842. g. Sodāmos dzina caur 500—1000 vīru gaŗu krievu zaldātu un kazaku ierindu (stroju), bet mazāk vainīgos pēra ar 50—150 rīkstēm. Lai iebaidītu zemniekus, uz Jaunbebru soda vietu bij izaicināti 616 pagastu vietnieki. Par šo eksekūciju pareizticīgais latvietis Indriķis Straumīte raksta: „Pēc asins lugas kāds briesmīgs kungs no augstas vietas pasludināja visiem sadzītiem skatītājiem: tā tiks sodīts katrs, kas gribēs iet uz silto zemi; kam ienāks prātā pieņemt krievu ticību; kas iedrošināsies nepaklausīt muižniekiem un mācītājiem, bet klausīs krāpniekiem un dumpiniekiem.“² Toreizējos saimnieciskos un tiesiskos apstākļus labi raksturo tas pats autors šādiem vārdiem: „Mans tēvs strādāja kā vērsis un arī ēda kā vērsis — pelavas. Darbiniekiem žagari nekad negāja gaŗām, pārraugot darba rīkus. Stārasts lauza arklus, jo lemeši esot par īsiem; sacirta ecēšas, jo tās esot mazas un vieglas. Darbinieki lūdza mātēm otru kreklu un to uzvilkuši teica: nu tagad nūja tik drīz neņems cauri! Darbiem nebij ne sākuma, ne gala. Gandrīz cauru vasaru visi, izņemot nespēcīgas vecītes, dzīvoja muižā uz kunga laukiem.“

1844. g. atkal bij lietaina vasara. Ziemā un nākošā gada pavasarī Vidzemē izcēlās

badis. Ļaudis mira vairāk nekā choleras gadus. 1845. g. rudenī no Pēterburgas pienāca daži kuģi ar labību, kāpēc izplatījās baumas, ka ķeizars sūta maizi tiem, kas pāries pareizticībā. Arī Kurzemē 1844.—46. g. bij neraža, un ļaudis iekrita lielos parādos. Sakarā ar zemnieku nemieriem, badu un pareizticības kustību, Rīgā uzturējās iekšlietu ministra biedrs Seņēvins, kas ziņoja ķeizaram par Vidzemes apstākļiem. Šai laikā zemnieku pusē nostājās arī Vidzemes muižniecības liberālā virziena vadonis Hamilkars fon Felkerzāms (1811.—56. g.), kam pieder zīmīgie vārdi: „Nevis tiesības, ko kāds izlieto, bet pienākumi, ko viņš sev uzliek, nosaka viņa vērtību.“ 1838. g. Felkerzāms nopirka Rūjienas Lielo muižu un līdz ar to dabūja tiesību piedalīties Vidzemes landtāgā, kur jau 1839. g. radās vēlākās Felkerzāma partijas kodols. 1841. g. Felkerzāms ar (16) domu biedriem sanāca uz apspriedi sava drauga Frīdriha fon Zīversa muižā Eizekilē, kur vienotās par 1819. g. likuma pārstrādāšanu: vispirms jāatjauno 1804. g. likuma noteikumi par zemes piešķiršanu zemniekiem dzimtā īpašumtiesīgā valdījumā. 1842. gada februāra landtāgā Felkerzāms kopā ar 1819. g. likuma tēvu Reinholdu fon Samsonu aizstāv reformu vajadzību. Zīmīgi, ka Vidzemes zemnieku brīvvaldības likuma autors tagad pēc 23 gadiem atzīst toreiz izdarītās kļūdas un liek priekšā radīt jaunus zemnieku likumus, kas sakausētu 1804., 1809. un 1819. g. noteikumus. Ar 107 pret 76 balsīm 1842. g. landtāgs pieņem 111 pantus lielu likumprojektu, kuŗa nolūks ir konstituēt neaizkaŗamu zemnieku zemi un ierobežot muižnieku tiesības uzteikt klaŗu nomas līgumus. Bet šo likumprojektu 1843. g. Pēterburgas komiteja apcirpa, pārstrādādama par „77 papildu pantiem pie 1819. g. likuma.“ Šie 1819. g. likuma papildinājumi bij radušies partiju izlīguma ceļā un bij neizdevies mēģinājums dziedināt ar plākssteri ļoti nopietnu un akūtu tautsaimniecības slimību, kur varēja līdzēt tikai chirurga nazis. Zīmīgi arī tas, ka šie 77 panti, kas 1845. g. beigās stājās spēkā, nav uzņemti nevienā oficiālā likumu krājumā, bet

² J. Krodziņš, 90.

tika iespiesti privātā kārtā vācu valodā un šādā veidā piesūtīti amata personām.

Tomēr zemnieku pāriešana pareizticībā 1845. g. liecināja, ka Vidzemes apstākļi nav uzlaboti. Tāpēc ķeizars Nikolajs I., pamatojamies uz ģenerālgubernatora Golovina ziņojumu, nodibina Pēterburgā Baltijas lietu komiteju, kuŗas dvēsele bij tikko no ārzemēm atgriezies Felkerzāms kopā ar Reinholdu fon Samsonu. Viņi iesniedza komitejai priekšlikumu, ka zemnieku labā jāatkāpjas no 1819. g. likuma principiem; jāpanāk kļaušu nomas ierobežojums; jācenšas, lai zemnieki kļūtu par savas zemes pilnīgiem īpašniekiem; jāierobežo muižnieku rīcības brīvība pār zemnieku zemi. Lai zemniekiem atvieglinātu zemes iepirkšanu, Felkerzāms ieteica pēc Saksijas parauga dibināt zemnieku rentes banku. Komiteja izstrādāja 1206 pantus gaŗu likumprojektu un to iesniedza landtāgam 1847. g. Gan vecā muižnieku paaudze — ar majora Aleksandra fon Cekela (Zoeckell) muti — teica, ka šis likumprojekts esot „cirvis pie bruņniecības saknēm“, tomēr landtāgs to pieņēma un 1849. g. šo likumprojektu apstiprināja arī ķeizars — lai gan tikai kā pagaidu likumu uz 6 gadiem.

1849. g. Vidzemes zemnieku likumi rada jaunu agrāro satversmi, kuŗa, atskaitot sīkus grozījumus, 1860. g. kļūva par Vidzemes zemnieku pamatlikumu, kas pa daļai spēkā arī tagad. 1849. g. likuma nolūks bij nodibināt sīkgruntnieku šķiru ar fakultātīvu privāttiesisku kļaušu zemes pirkšanu.³ Citiem vārdiem, Felkerzāms bij nevien Vidzemes pirmskaŗa agrārās iekārtas autors, bet arī sīkgruntniecības nodibinātājs Vidzemē. Pretēji 1819. g. likumam 1849. g. likums atkal atjauno 1804.—09. g. noteikto juridisko robežu starp zemnieku un muižas zemi, pie kam 1819.—49. g. muižnieku okupētā zemnieku zeme gan joprojām paliek pievienota muižām, bet iegūst patstāvīgu tiesisku raksturu. Tā ir tā sauktā kvote jeb kvotes zeme. Lai gan publisko tiesību ziņā kvotes zeme joprojām paturēja agrāko kļaušu zemes dabu, tomēr civiltiesiski

kvote pārgāja pilnīgā muižas rīcībā. Saskaņā ar 1849. g. likumu zemnieku zemi aizstāv publisko tiesību normas, kas muižniekiem uzliek par pienākumu visu zemnieku zemi nodot tikai pašu zemnieku lietošanā. Ar to likums saprot nomu un pārdevumu — citiem vārdiem, atļauj muižniekiem iegūt no zemnieku zemes vairs tikai juridiskus augļus, t. i. ienākumus, ko „zeme dod īpašu tiesisku attiecību rezultātā.“⁴

Tā tad 1849. g. likums — tāpat kā 1804., resp. 1809. g. likums — ierobežoja līdzšinējās muižnieka īpašuma tiesības uz zemnieku zemi ar pagasta sabiedrības kolektīvām tiesībām paturēt to savā valdījumā, ar ko tika mīkstināts brīvo līgumu asums, lai gan principiāli tie joprojām bij spēkā.⁵ Bet pretēji 1804. g. likumam, kas aizstāvēja atsevišķa saimnieka dzimtu īpašumtiesīgu valdījumu, 1849. g. likums respektē tikai zemnieku kārtu kā tādu, kamēr to vai citu saimnieku muižnieks arī tagad varēja izlikt no mājām, beidzoties civiltiesiskam nomas līgumam. 1849. gada likums netieši bij radies Vācijas 1848. g. revolūcijas ietekmē, bet revolūcijai sekoja reakcija, un līdz ar to konservatīvā Vidzemes bruņniecības daļa sāka domāt par Felkerzāma likuma atcelšanu. 1851. g. landtāgā Felkerzāms izkrita cauri landmāršala vēlēšanās un 1854. g. landtāgā viņa kandidātūru izgāza arī landrāta amatam. Tai pašā gadā landtāgs ievēlēja revīzijas komisiju, kas izstrādāja 1051. pantu lielu likuma grozījumu, ko ar dažiem mīkstinājumiem pieņēma 1856. gada landtāgs. Šo grozījumu nolūks bij atgriezt lauku dzīvi natūrālās saimniecības gultnē, jo zemniekiem, kas bij ar mieru slēgt kļaušu līgumus, likumprojekts nodrošina dzimta lietojuma tiesības uz nomas objektu. Otrkārt, muižniekiem bij bail, ka zemnieki pārāk plaši izlietos 1849. g. likuma tiesības iepirkt mājas par dzimtu, kas varētu satricināt muižniecības politisko un saimniecisko varu; tāpēc likumprojekts atļauj pārdot zemi zemniekiem tikai tādām muižām, kas valdīja vairāk pār 10 arkliem zemnieku zemes. Tas nozī-

³ A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, II. 195.

⁴ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 51.

⁵ A. v. Tobien, II. 193.

mēja, ka no 700 bruņniecības muižām tikai 240 jeb 34,29% varēja pārdot zemi.⁶

Bet muižniecībai vairs neizdevās realizēt savu likumprojektu. Tai pašā 1856. g. Krievija zaudēja Krimas karu, kuŗa rezultātā 19. februārī 1861. g. tika atcelta dzimtbūšana visā Krievijā. Protams, ka šai reformu laikmetā valdība neapstiprināja 1849. g. likuma grozījumus 1856. gada projekta veidā, bet gan 13. novembrī 1860. g. deva jaunus, 1140 pantus lielus likumus Vidzemes zemniekiem, kas visumā seko un pa daļai pat vārdiski atkārto 9. jūlija 1849. g. likumu⁷ kā savu avotu.

Lai gan 1860. g. likumam bij divi oficiāli (krievu, vācu) teksti, tomēr likumu publicējot krievu teksts atvietoja oriģinālu, bet vācu teksts tika izdots tikai kā tulkojums, kāpēc arī pretrunu un šaubu gadījumos krievu tekstam vienmēr bij jādod priekšroka.⁸ No dogmatiskā viedokļa šo likumu kā materiālā tā procesuālā ziņā raksturo zināma divdabība, jo tas satur gan publiskas, gan privāttiesiskas normas. Ja arī dažkārt likumu izvedot dzīvē bij jānodarbina pārvaldes iestādes (zemnieku komisāri, pagastu pašvaldības organi), tomēr šī likuma vajadzībām — pretstatā, piem., 1804. g. likumam — netika radīts īpašs pārvaldes aparāts, bet gan šīs lietas piekrita parastām civiltiesām, kas nevien korrōborēja zemnieku zemes pirkumus, bet arī izšķīra strīdus ar zemniekiem un muižniekiem.⁹ Kas attiecas uz 1860. g. likuma civiltiesiskām normām, tad tās bij spēkā priekš visiem abēja dzimuma Vidzemes zemniekiem, vienlīga vai viņi dzīvo uz laukiem vai pilsētās (I. 995, II. 938); šīs zemnieku civiltiesības attiecībā uz īpašumu un zemnieku zemes nomu bij spēkā arī priekš citu kārtu personām, kas pirka šādu īpašumu vai nomāja zemnieku zemi. Protams, šīs personas līdz ar to eo ipso kļuva par pagasta sabiedrības locekļiem, pa-

turot joprojām savas kārtas personiskās tiesības (II. 112, 234); tāpēc arī uz viņām neattiecās zemnieku likumu mantojuma tiesības, jo tām bij pakļauti tikai tie pagasta locekļi, kas piederēja pie zemnieku kārtas.¹⁰ Lai gan 1860. g. likums attiecībā uz zemnieku agrāriem apstākļiem, zemnieku kārtas organizāciju un lauksaimniecisko kārtību nebija spēkā priekš publisko muižu zemniekiem, tomēr tiesu iekārtas, policijas noteikumu un civiltiesisko normu ziņā arī kroņa ļaudis bij pakļauti šim likumam. Tas nav uzskatāms par zemnieku civillikumu kōdeku, bet tikai par īsiem, nepilnīgiem, neprecīzi formulētiem likumu izvilcumiem, kam piešķīra patstāvīgu likuma spēku un kuŗus piemērojot tiesnesim bij labi jāpazīst zemes tiesības (Landrecht).¹¹ Tā kā Vidzemes zemnieku civiltiesības (II. 939.—1028.) tika kōdificētas četrus gadus pirms Vidzemes, Igaunijas un Kurzemes civillikumu spēkā stāšanās (1865.), tad jāpajautā, ar kādām normām ir jāpapildina Vidzemes zemnieku civillikumu robeži. Uz to Vietējie civillikumi atbild, ka par zemnieku subsidiārām tiesībām uzskatāmas attiecīgās zemes tiesības. Tā kā Vietējie civillikumi neņēma vērā zemnieka dzīves vietu, tad pēc H. Lucava domām arī pilsētās dzīvojošiem zemniekiem subsidiārās tiesības nav vispār tiesības, bet gan Vietējos civillikumos kōdificētās Vidzemes zemes tiesības¹². Apspriežot un iztulkojot Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumus, nedrīkstam aizmirst, ka šīs kōdifikācijas lielāko tiesu ir sastādījuši nejuristi, kam bieži vien bij sveši doktrīnā vispār atzīti tiesību principi, kāpēc arī juridiskās tehnikas ziņā no šīm likumu grāmatām nevar prasīt ne precīzus formulējumus, ne arī vielas sistematisku iedalījumu un dogmatisku tēlojumu. Sākot ar 1849. g. likumu, Vidzeme agrārtiesiskā ziņā ir saskaldīta: kroņa zemēs ir spēkā citi likumi nekā privātās zemēs, jo kā jau aizrādīju tikai uz pēdējām attiecās 1860. g. likuma agrārtiesiskās normas. Šādu šķirojumu nepazīna ne 1804., ne 1819. g. likums, bet gan

⁶ A. v. Tobien, II. 219.

⁷ Citātos 1849. g. likumu atzīmēsīm ar saīsinājumu I, bet 1860. g. likumu ar saīsinājumu II.

⁸ H. v. Lutzau, Studien und Kritiken zum Ostseeprovinziellen Privatrecht, I. 335 (1908).

⁹ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 89 (1892).

¹⁰ R. Schöler, Über das livländ. Bauer-Privatrecht, 393. Baltische Monatsschrift, Juni 1902.

¹¹ Turpat, 391—2.

¹² H. v. Lutzau, 300.

tas bij ieviests jau zviedru laikos ar Kārļa XI. likumiem.

Jau Felkerzāms ar 1849. g. likumu gribēja panākt kļaušu ierobežojumu, bet tas viņam neizdevās. 1864. gadā igauņu zemnieki pilnvaroja savus delegātus nodot ķeizaram lūgumrakstu ar 251 parakstu, kurā viņi starp citu 15.000 zemnieku vārdā lūdza atcelt kļaušas, jo 1863.—64. g. tikai 30% no visiem Vidzemes saimniekiem bij noslēguši rentes līgumus. Aiz bailēm no valdības patstāvīgiem soļiem landtāgs 1865. g. pieņēma lēmumu, ka sākot ar 1865. g. Jurgiņiem aizliegts slēgt jaunus kļaušu līgumus un 1868. g. atceļamas kļaušas visā Vidzemē. Tai pašā gadā valdība atņēma muižniekiem tiesību piespriest zemniekiem miesas sodu. Otru 1849., resp. 1860. g. likuma tiesību — iepirkt mājas par dzimtu — līdz 1861. g. bij izlietojuši tikai 209 Vidzemes saimnieki, t. i. 0,5%. Zemniekiem nebija brīvas naudas un muižnieki ne labprāt pārdeva mājas. Apstākļi grozījās pēc 1861. g., kad bruņniecība sāka baidīties, ka arī uz Baltiju neattiecinā 1861. g. 19. februāra likumu, kas sociālpolitiskos nolūkos paredz muižas zemes piespiedu atsavināšanu pagastu sabiedrībām par labu ar valsts aizdevumu palīdzību. Nu Vidzemes muižnieki cenšas pēc iespējas ātrāk likvidēt zemnieku zemes: ja 23. aprīlī 1852. g. tikai 0,07% kļaušu zemes bij zemnieku īpašums, tad jau 1882. g. muižnieki bij pārdevuši zemniekiem 64,46% zemnieku zemes.¹⁴ Vislielākais māju pirkšanas drudzis sākās 1865. gadā un ilga līdz 1875., kad zemnieki ieguva par dzimtu 12.000 mājas. 1910. g. bij pārdotas jau 89,1% zemnieku zemes. Līdz 1901. g. vidzemnieki bij samaksājuši skaidrā naudā un obligācijās 76 miljonus zelta rubļu, pie kam 1914. g. 17.641 māja bij apgrūtināta ar 31 miljonu zelta rubļu lielu parādu.

Zemnieku atbrīvošana Kurzemē noritēja mierīgāki un labākos saimnieciskos apstākļos nekā Vidzemē. Arī kartupeļu un ābolīņa kultūra daudz agrāk iespiedās Kurzemē; tas pats sakāms par renti. Aizrādīdams uz

saviem personiskiem panākumiem, brīvkungs fon Hāns jau 1840. g. landtāgā lika priekšā kļaušas atvietot ar naudas nomu. Pēc dažiem mēģinājumiem bruņniecības muižās arī privātās muižas cita pēc citas ap 1845. g. sāka pāriet uz nomas līgumiem. Tai pašā gadā zemnieku kārtas personām aizliedza nomāt valsts vai bruņnieku muižas. 1849. g. kurzemnieki varēja apmesties uz dzīvi pilsētā, un 1858. g. ukazs atļauj viņiem pāriet dzīvot arī uz citām Krievijas guberņām. 1860. g. valsts domēņu ministrija izdeva noteikumus par kroņa zemju pārdošanu bijušiem nomturiem, pie kam pārdošanas summu noteica, kapitālizējot līdzšinējo nomu par 4%. Pircējam bij jāiemaksā 15% un pārējā parāda daļa jādēdē 28 gados. 1861. g. aizliedza pērt saimniekus un viņu sievas, atvietojot miesas sodu ar arestu. 1863. g. no miesas soda atsvabināja arī kalpu kārtas sievietes un 1865. g. arī nepilngadīgos.

Tomēr svarīgākais Kurzemes zemnieku likums pēc brīvlaišanas ir 3. septembra 1863. g. ķeizara ukazs. Tas atļāva zemniekiem iegūt par īpašumu privātu muižu nomas objektus, pie kam līdzšinējiem nomniekiem bij pirmtiesība. Vienīgi žīdiem bij aizliegts pirkt zemnieku mājas. Pārdotā sēta policijas, administrācijas un tiesas ziņā joprojām bij muižas novads, no kuŗa tā bij atdalīta tikai saimnieciskā ziņā.¹⁵ 1867. g. atļāva bruņniecības muižām un 1870. g. arī fideikomisu muižām pārdot zemi zemniekiem. 1863. g. noteikumi groza nomas līgumu noslēgšanas kārtību. Uz priekšu tie jāslēdz vismaz uz 12 gadiem; vienīgi pārejot no kļaušām uz naudas nomu bij atļauts šo termiņu samazināt uz 6 gadiem. 1867. g. vajadzēja beigties visiem kļaušu līgumiem un uz priekšu nedrīkstēja izdot nevienu zemnieku māju ar pienākumu iet kļaušās. 1864. g. atļāva Baltijas zemniekiem nomāt arī kroņa un privātās muižas. Ar Baltijas komitejas 1866. g. lēmumu bruņnieku zemes var iegūt īpašumā nevien dižciltīgie, bet visi kristīgās baznīcas locekļi. Ar 29. marta 1867. g. rīkojumu aizliedza muižniekiem pievienot saviem laukiem rentes mājas, pie kam

¹⁴ O. Müller, Die livländische Agrargesetzgebung, 93.

¹⁵ H. Creutzburg, Die Entwicklung der kurländischen Agrarverhältnisse, 61—64.

muižnieks varēja neiznomātā zemnieku mājā saimniekot tikai 3 gadus. Saskaņā ar 1868. gada priekšrakstu, notekot šim termiņam, šādas mājas apriņķa tiesa izdeva nomā publiskās izsoles kārtībā. Paralēli tam notika māju pirkšana par dzimtu. 1864.—69. g. bij pārdotas tikai 1313 mājas jeb 11%. Bet līdz 1887. g. bij jau pārdotas 9256 jeb 77,74% no visām privāto muižu zemnieku mājām ar 1.158.120 pūrvietām kopplatības par 36.077.270 rubļiem, no kuŗiem 8,95% bij iemaksāti skaidrā naudā. Zemnieku mājas caurmēra lielums bij 125,1 pūrvietas un vidējā pūrvietas cena 31,15 rubļu. No pircējiem 79,87% bij agrākie nomnieki, 15,41% zemnieku kārtas nenomnieki un 4,72% pārējo kārtu piederīgie.¹⁶ 1910. g. Kurzemē bij jau pārdots 97—98% zemnieku zemes.

Tā kā Latgale piederēja pie Vitebskas guberņas, tad še dzimtbūšanu atcēla tad pat, kad pārējā Krievijā (1861. g.) un ar tādiem pašiem noteikumiem. Zeme tika nodota ciemu sabiedrībām dzimtā koplietojumā, pie kam zemi sadalīja „šņorēs“ starp atsevišķām saimnieku sētām. Šo „šņori“ zemniekiem bij tiesība iegūt par dzimtu, izpērkot zemi, pie kam 1905. g. ar īpašu manifestu dzēsa visus izpirkuma parādus. Tomēr Latgalē zemi varēja pirkt vienīgi krievi un pareizticīgie, kas saskanēja ar valdības pārkrievošanas politiku. 1905. g. sākās ciemu kopzemes sadalīšana viensētās, pie kam 1905.—14. g. Latgalē izdalīja ap 15.000 viensētu, kuŗu vidējā platība bij 10 desetīnas.

40. Feodālisma atliekas.

Zemnieku tiesiskā apziņa bij tik stipra, ka par spīti 1819. g. likuma mēģinājumam iznīcināt juridisko robežu starp zemnieku un muižas zemi, izsludinot vācu muižniecību par vienīgo latviešu zemnieku apdzīvotās un apstrādātās zemes īpašnieku, pēc 30 gadiem (1849. g.) valdībai bij jāatzīstas, ka likums ir nespēcīgs cīņā ar veselās tautas tiesisko pārliecību. Citiem vārdiem, bij jāatgriežas pie 1804. g. likuma pa-

matprincipa, ka nevien zemnieku un muižas zeme ir divi dažādi tiesiski jēdzieni, bet arī no tā jāsecina svarīgā agrārpolitiskā maksīma, ka muižnieks nevar brīvi rīkoties ar zemnieku zemi. 1804. g. likuma un 1809. g. novelles noteikumi prasa zemnieku zemes pārmērīšanu un novērtēšanu. Turpretim muižas zeme palika nemērīta un nekadastrēta, jō pastāvot klaušu saimniecībai tās vērtību noteica zemnieku zemes vērtība, pēc kuŗas arī sadalīja reālos nodokļus.¹ Pamatodamies uz 1809.—23. g. vaku grāmatām un zemes kartēm, kā arī uz to pamata 1832. g. sastādītā arklu jeb zemes ruļļa (Hakenrolle), 1849. un 1860. g. likums par zemnieku jeb klaušu (arī vaku) zemi sauc to kunga valsts daļu, ko minētos aktos toreizējās zemes ierīcības komitejas bij apzīmējušas par zemnieku zemi (I. 7, II. 6). Šo zemnieku zemi zvērinātiem mērnīkiem vietējā draudzes tiesneša uzraudzībā vajadzēja 6 gadu laikā atdalīt no muižas zemes ar sarkanu strīpu, kā arī dabā nospraust šo zemju robežas (I. 17, 18, 20). Muižas un klaušu zemes (Hofes- und Gehorchsland) demarkācijas līnijai bij uzskatāmi jārāda, kuŗā zemes pusē muižniekam joprojām paliek viņa līdzšinējā neaprobežotā rīcības tiesība, un kuŗā pusē šo tiesību turpmāk ierobežos 1849. g. noteikumi (I. 22).

Tomēr 1809.—23. g. vaku grāmatās noteiktā zemnieku zemes platība nesakrīt ar šīs zemes platību un vērtību 1849. g. 1804. gada likums noteica, ka uz vienu arklu (80 dāldejiem) zemnieku zemes var būt tikai 60 pūrvietas (22 ha) muižas tīrumu. Lieta tā, ka izmantodami 1819. g. likuma dotās tiesības, muižnieki 1819.—49. g. „spridzināja“ zemnieku mājas un zemi izlietoja vai nu muižas tīrumu noapaļošanai, vai arī jaunu pusmuižu dibināšanai. No zemnieku tiesiskās apziņas viedokļa tas bij un palika rupjas varas akts, bet 1849. g. likums to sankcionēja, atļaudams katram muižniekam pilnīgi pievienot muižas zemei zināmu daļu (kvoti) no 1809.—23. g. noteiktās zemnieku zemes platības, proti: uz katru arklu attiecīgas muižas zemnieku zemes 36 pūrvietas tīrumu ar samē-

¹⁶ Creutzburg, 88.

¹ O. Müller, 48.

rīgu pļavu un ganību daudzumu (I. 8). Muižniekam bij atļauts šīs 36 pūrvietas uz katru arklu ņemt vai nu tikai no zemnieku maizes zemes (Brustacker) un dārziem, iznīcinot veselas saimnieku sētas, vai arī pa daļai vai pilnīgi pievienot meža zemi (Buschland), skaitot 3 pūrvietas biržu par 1 pūrvietai maizes zemes (I. 10). Tā 1849. g. likums radīja trešo zemes kategoriju, tā saukto kvoti jeb kvotes zemi, ko dažreiz nepareizi dēvē arī par kalpu zemi, jo šādas zemes vajadzību muižnieki motivēja ar nepieciešamību nodrošināt muižas kalpus. Muižas zemei pievienotā zemnieku zemes kvote nokļuva aiz sarkanās striņas muižas zemes daļā un rīcības brīvības ziņā kvote bij pilnīgi pielīdzināta pārējai muižas zemei. Tikai nodokļu ziņā kvote joprojām bij klaušu zeme, jo pēc 1809.—23. g. kadastra, kā jau zemnieku zeme, tā bij apgrūtināta ar visādām reālnastām. Šos lietiskos apgrūtinājumus no kvotes zemes varētu noņemt tikai jauns kadastris, kādos nolūkos 1849. g. un 1860. g. likums (I. 21, II. 9) atļāva Vidzemes landtāgam 5 gadu laikā iesniegt valdībai attiecīgu priekšlikumu, bet muižniecība šo tiesību neizlietoja, kāpēc kvotes zeme joprojām paturēja savas reālnastas, kas līdzīgi nabas saitei liecina par tās izcelšanos no zemnieku zemes. Ka šī muižas zemei pievienotā kvote līdzinās vairāk nekā $\frac{1}{5}$ 10 visas Vidzemes zemnieku zemes, to liecina statistika: 1873.—75. g. klaušu zemes vērtība bij 611198 dālderī 36 graši, bet no tiem uz kvotes zemi iznāca 110760 dālderī 36 graši.²

Tā tad jāizšķir trejādas zemes: 1. muižas zeme, 2. kvotes zeme un 3. zemnieku zeme. Šo zemju tiesisko atšķirību var īsumā raksturot šādi: isto muižas zemi muižnieks var izlietot pēc savas patikas un tā vismaz teorijā nav apliekama ar nodokļiem (schatzfrei); turpretim 1819.—49. g. radītā muižas jeb kvotes zeme ir klaušām un nodevām apgrūtināta zeme (steuerpflichtig), kas no zemnieku zemes atšķiras tikai ar to, ka pēdējo muižnieks nevar brīvi izlietot.

² Fr. v. Jung-Stilling, Ein Beitrag zur livländ. Agrarstatistik, 9.

Pēc Vietējiem civillikumiem (597) Vidzemes muižas jāiedala šādi: 1. kroņa jeb domēņu, 2. muižnieku jeb bruņnieku, 3. bruņniecības, pilsētu, korporāciju un iestāžu, 4. mācītāju un baznīcas muižas, 5. muižu gabali. Par muižu gabaliem sauc zemes, kas atdalītas no muižām un sastāv vai nu tikai no muižas vai zemnieku zemes vai abām kopā. Šīs sastāvdaļas patur savu nosaukumu un dabu neatkarīgi no ieguvēja kārtas (610—11).³ 1819.—49. g. no muižām atdalīti gabali, kas aptvēra 120 pūrvietas muižas tīrumu un 160 dālderu zemnieku zemes, piešķīra to īpašniekam balss tiesības draudzes konventos kā arī degvīna dedzināšanas un kroģēšanas priekšrocības. Šos noteikumus atcēla 1849. g. likums (VI—VIII), kāpēc minētās lietiskās tiesības zaudēja muižu gabali, kas bij atdalīti pēc 1849. g.

Par pastorātiem jeb mācītāju muižām vietējie civillikumi sauc „gruntsgabalus, tīrumus un citus lietojumus, kas noteikti vietējā mācītāja uzturam viņa amata laikā“ (608); šīm muižām pieskaitāmas arī zemes, kas noteiktas mācītāju atraitņu un baznīcas kalpotāju uzturam. Pastorāta zemes atrodas mācītāja īpašumtiesīgā lietojumā; virsīpašuma tiesības pieder nevis Vidzemes luterāņu baznīcai vai atsevišķām baznīcas draudzēm, bet gan tikai attiecīgai draudzes baznīcai (945). Ar 26. decembra 1840. g. Valsts padomes atzinumu, kas 26. oktobrī 1842. g. tika attiecināts arī uz Vidzemi, kroņa pastorāti nav uzskatāmi par valsts, bet gan par attiecīgas baznīcas īpašumu — citiem vārdiem, kroņa un privāto pastorātu tiesiskais stāvoklis ir vienāds, izņemot patronāta lietas.⁴ Pastorātiem bij aizliegts turēt krogus un dzertuves, kā arī dedzināt degvīnu (889), bet bij tiesības noturēt tirgus un darīt alu. Tāpat pastorātiem piederēja visas korporāciju muižu tiesības un priekšrocības. Mācītājiem un baznīcas kalpotājiem bij atļauts iznomāt viņu uzturam nolēmtu zemi, bet nomas līguma slēgšanai bij vajadzīga baznīcas virsaižstāvja atļauja. Ja

³ Skaitļi iekavās bez tuvāka apzīmējuma norāda Vietējo civillikumu pantu.

⁴ A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, II 315.

turpretim to gribēja izdot dzimtsnomā vai arī termiņa nomā ilgāk par 12 gadiem, tad bij jāprasa iekšlietu ministra atļauja (890). Ja arī ne visiem, tad ļoti daudziem Vidzemes pastorātiem bij parastā bruņnieku muižu struktūra, t. i. tās sastāvēja no muižas, kvotes un zemnieku zemes, kāpēc arī mācītāja muižām bij savi saimnieki (mācītāja ļaudis) un īpašs teritoriāli noslēgts vai izkaisīts „mācītāja pagasts”. Dažreiz pastorātiem bij tikai muižas zeme vien, ko paredz arī Vietējie civillikumi (609).

Lai gan tie īpaši neapskata patrimoniālās muižas, kādas Vidzemē piederēja Rīgas, Cēsu un Valkas pilsētām, tomēr tām bij nevien sava īpatnēja vēsture, bet arī no bruņnieku muižām atšķirama tiesiska savdabība. Patrimoniālās muižas pašā sākumā bij tikai pilsētas novada daļa, kāpēc arī tās nebij pakļautas bruņnieku muižu lēņtiesiskiem noteikumiem un līdz ar to bij atsvabinātas no lēņa dienasta pienākumiem, kā arī no visiem tiem zemes nodokļiem, kas vēlāk atvietoja šo dienastu. Tāpēc, piem., Rīgas pilsētas patrimoniālapgabals līdz 1888.—89. g. policijas un tiesas reformām bij tiesas, pārvaldes un nodokļu ziņā pilnīgi šķirts no Rīgas apriņķa; šim apgabalam bij arī savas iestādes. Pārējo Vidzemes pilsētu patrimoniālās muižas kriminālā jurisdikcija pār visiem iedzīvotājiem piederēja attiecīgās pilsētas rātei; turpretim civiltiesiskā ziņā šo muižu zemnieki bij pakļauti tām pašām iestādēm, kas pastāvēja priekš bruņnieku muižām (I. 822, II. 763). Tāpēc arī 1849. un 1860. g. likuma agrārtiesiskās normas attiecās arī uz tādām patrimoniālām muižām, kurās dzīvoja zemnieki. Pēc 1889. g. tiesu reformas šīs muižas tiesu iekārtas un piekritības ziņā pielīdzināja bruņnieku muižām. Rīgas pilsētai šādu muižu bij 8, un tās 18. g. s. izveidojās no Babītes un Jumpravmuižas areāliem. Valakai bij 4 un Cēsīm 2 patrimoniālās muižas; tās paturēja savas priekšrocības neatkarīgi no tā, vai palika pilsētas vai pārgāja privātu personu īpašumā.⁵ Pēc 14. marta 1887. g. likuma ārzemniekiem bij aizliegts iegūt patrimoniālo

muižu daļas, tāpat kā viņiem bij aizliegts pirkt pārējās muižas vai to parceles.

Kas attiecas uz bruņniecības un pilsētas muižām, tad civiltiesisko priekšrocību ziņā tās bij pilnīgi pielīdzinātas privātām bruņnieku muižām (887). Katrīna I. ar 22. septembra 1725. g. likumu piešķīra Vidzemes bruņniecībai 6 muižas landrātu uzturam un 7. janvārī 1810. g. Aleksandrs I. apstiprināja bruņniecības īpašuma tiesības uz šīm muižām, kas līdz ar to tika dzēstas no domēņu oficiālā saraksta. Teorētiski šīm muižām piekrita tiesība tikt reprezentētam landtāgā, tomēr praksē šo tiesību neizlietoja. Pilsētu muižas piederēja Rīgai, Cēsīm, Pērnavai un Vilandai. Rīgai 18. g. s. bij 9 bruņnieku muižas, proti: Gustavs Ādolfs tai dāvināja 1619. g. Limbažu, Lodes un Viļķēnu muižas, bet 1630. g. piešķīra īpašumā arī Ikšķili un Salaspili. No patrimoniālām muižām tās atšķīrās ar to, ka nepiederēja pie pilsētas novada, bet atradās kādā lauku apriņķī. No visām Vidzemes pilsētām, kam piederēja bruņnieku muižas, vienīgi Rīgai bij landtāga spēja. Tā kā starp muižām sava tiesiskā stāvokļa un saimnieciskās nozīmes dēļ izcilu vietu ieņēma bruņnieku muižas, tad tās apskatīsim plašāk.

Pēc Vietējiem civillikumiem (599) bruņnieku muižas ir muižas, kas ar tādu nosaukumu (Güter, Landgüter, adelige Güter) ierakstītas Vidzemes zemes rullī un hipotēku grāmatās. Šādas muižas būtiska sastāvdaļa (605) ir likuma noteikta minimāla platība: Vidzemē katrai bruņnieka muižai bij jābūt vismaz 900 pūrvietas (334 ha lielai), neieskaitot ūdeņus, purvus un citas nederīgas zemes (602); no šīm 900 pūrvietām vismaz 300 jābūt maizes zemei. Tikai muižas, kas jau līdz 1819. g. bij kā bruņnieku muižas ierakstītas zemes grāmatās, varēja būt mazākas par šo minimumu (604); Kurzemē muižai bij jābūt vismaz 91 pūru rudzu sējas lielai. Lai gan civillikumi, sekodami 1860. g. likumam, nosaka, ka muižas novads sastāv no divām tiesiski šķirtām daļām — muižas un zemnieku zemes, tomēr 600. panta piezīme paskaidro, ka zemnieku zeme nav bruņnieku muižas būtiskā sastāvdaļa, jo izņēmuma veidā šādai muižai var būt arī ti-

⁵ A. v. Tobien, I. 14—18.

kai muižas zeme vien. Tiešām, pirms pasaules kara Vidzemē bij 24 bruņnieku muižas bez zemnieku zemes: 9 no tām bij 1819.—49. g. zemnieku zemi pilnīgi pievienojušas muižas zemei, 11 muižām zemnieku zemes nekad nebij bijis, jo viņu saimnieki bij zvejnieki, kam zemes vietā piederēja tā sauktie ūdens arklī, t. i. zvejas tiesības.⁶ Turpretim 1860. g. zemnieku likums, acīmredzot, turas pie cita viedokļa, jo nosacīdams bruņnieku muižas sadalīšanas kārtību tas prasa, lai katreiz tiek noteikts, kuŗa pagasta daļa paliek pie vecās muižas un kuŗa pāriet uz jaundibināmo muižu. Šo viedokli akceptēja arī landtāgs ar 18. februāŗa 1878. g. lēmumu. Šāda prasība pamatojama ar to, ka 1832. g. zemes rullis aptveŗ vienīgi zemnieku zemes kadastrī, kas nodēŗja par mērauklu, sadalot baznīcas nodevas un kļaušas starp muižām un zemniekiem. Ja atļautu dibināt bruņnieku muižu vienīgi no muižas zemēm, tad šo nodevu sadalījuma veidu nevarētu vairs lietot.⁷

Pēc Vietējiem civillikumiem jaunas bruņnieku muižas dibināšana no vienas vai vairāku muižu atdalītiem gabaliem ir matrikulēta muižnieka privilēģija (612), kas jau 1864. g. bij anachronisms, jo 1845. g. nematrikulētie muižnieki un 1866. g. visu kārtu un kristīgās ticības piederīgie dabūja tiesības iegūt un valdīt bruņnieku muižas. Jaunu muižu dibinot bij jālūdz landtāga atļauja un guberņas valdes apstiprinājums, pie kam, protams, jaundibinātai muižai bij jāaptveŗ vismaz 900 pūrvietas derīgas muižas zemes (Hofesland). Vietējie civillikumi neatšķir veco (ar nodokļiem neapliekamo) no jaunās (ar reālnastām apgrūtinātās) muižas zemes jeb kvotes. Toties landtāgs tikai tad deva atļauju dibināt jaunu muižu, ja tai bij vismaz 900 pūrvietas vecās, ar nodokļiem neapliekamās muižas zemes, tā tad šai minimumā nemaz neieskaitīja kvotes zemes. Lai gan ar minēto 1866. g. likumu katra kristīgās konfesijas persona varēja iegūt bruņnieku muižas, tomēr ar 14. marta 1887. g. likumu ārzemnieki zināmās guberņās (Vidzemē, Kurzemē, Polijā, Lietuvā u. t. t.) bij iz-

slēgti no šīm tiesībām, jo šis likums viņiem aizliedza iegūt uz laukiem jebkādu nekustamu mantu ar lietojuma vai īpašuma tiesībām (izņemot tiesību īrēt lauku dzīvokļus). Šī likuma dēļ Latvijas bij. muižnieki 1920. g. agrārreformas priekšvakarā nevarēja savas muižas pārdot ārzemniekiem.

Ja arī pēc 1866. g. katram kristītam Krievijas pilsonim bij tiesība iegūt bruņnieku muižas, tomēr praksē šai tiesībai bij pavisam maza nozīme, jo bruņnieku muižu lielais vairums joprojām palika indigēno muižnieku rokās, kas izskaidrojams ar to, ka gandrīz visas Vidzemes bruņnieku muižas bij dzimtmuižas (Erbgüter). Pēc Vietējiem civillikumiem Vidzemē zemestiesiski dzimtmuiža ir katra nekustama lieta, ko kāda persona nav ieguvusi pati, bet kas viņai piekritusi likumiskas mantošanas ceļā no asinsradniekiem — kā augšupējiem, tā lejupējiem un blakus radiem (960). Šādu dzimtīpašumu civiltiesiskā apgrozība bij ļoti ierobežota, jo to nolūks bij „uzturēt dzimtas svaru un spožumu“. Īpašnieks nedrīkstēja dzimtmuižu brīvi atsavināt bez atlīdzības (ar dāvinājuma vai pēdējās gribas rīkojumu) un arī pret atlīdzību varēja atdot tikai tuvākiem asinsradiem. Šīm muižām bij paredzēta arī sevišķa mantošanas kārtība augšupējā un sānu līnijā; tā palika spēkā tikmēr, kamēr vēl bij kādi asinsradnieki tam, kas šo īpašumu pirmais ieguva kā likumisku mantojumu. Ja tādu pēcnācēju vairs nebij, kas praksē gadījās ļoti reti, muižu vairs neuzskatīja par dzimtmuižu, un tā kā pašiegūta manta turpmāk bij pakļauta vispārējiem noteikumiem. Ja tie netika ievēroti, tad darījums nezaudēja vis savu spēku, bet gan atsavinātāja asinsradnieki varēja izlietot savas pirmpirkuma tiesības. Šis stingrais civiltiesiskais režīms, kas līdz ar dzimtīpašumu atcelts Latvijā tikai 27. oktobrī 1925. g., izskaidro, kāpēc bruņnieku muižas, kļūdamas par dzimtmuižām, jau pēc vienreizēja likumiska mantojuma uz visiem laikiem palika veco matrikulēto bruņnieku dzimtu rokās. Pat lieliem pilsoņu kapitāliem neizdevās mobilizēt šos nekustamos īpašumus.

Šiem pašiem nolūkiem kalpoja arī citi, pa daļai lēņtiesiski izveidoti civiltiesību institūti;

⁶ A. v. Tobien, II. 200. Piez. 2.

⁷ A. v. Tobien, II. 309. Piez. 7.

piem., Vidzemes zemes tiesību noteikums par muižu sadalīšanu starp mantiniekiem, kuŗa nolūks ir pēc iespējas aizkavēt muižas reālu sadalījumu, atvietojojot to ar muižas vērtības sadalījumu, pie kam viens no mantiniekiem paliek par nedalītās muižas valdītāju un citiem izmaksā tikai viņu daļas (2707—17). Šiem pašiem mērķiem bij radīti arī muižu fideikommisi (piem. majorāti), ko varēja nodibināt vienīgi dižciltīgie muižnieki (adelige Gutsbesitzer. 2527). Šie un vēl daudzi citi Vietējo civillikumu zemestiesisko normu noteikumi, sevišķi mantojuma tiesību laukā, izskaidrojami vēsturiski ar diviem apstākļiem: 1. līdz pat 18. g. s. otrai pusei, kad Kurzemē 1776. g. un Vidzemē 1783. g. allodifikācijas likumi atcēla lēņa iekārtu, muižniekiem, vismaz no lēņtiesiskās doktrīnas viedokļa, muižas piederēja nevis īpašumā, bet īpašumtiesīgā valdījumā. Tas nozīmē ka muižniekiem nebija nekādas tiesiskas iespējas uzlabot muižturības lietiskās tiesības, un viņiem tikai atlika nostiprināt savu civiltiesisko stāvokli mantojuma tiesību sfērā, pakāpeniski to paplašinot un padziļinot ar zemestiesiskām normām. Otrkārt, bruņniecība centās korporatīvi noslēgties nevien no vācu pilsonības, bet arī no nedižciltīgās muižniecības (Landschaft), ko panāca, sastādot bruņnieku matrikulu (Kurzemē 1620.—34. g. ar 110 dzimtām, Vidzemē 1733.—47. g. ar 172 dzimtām). Tā kā jaunus locekļus „bruņnieku solā“ varēja uzņemt tikai landtāgs ar kvalificētu balsu vairākumu un nematrikulētiem muižniekiem, salīdzinot ar matrikulētiem, bij jācieš daži ierobežojumi, tad līdz ar to bij radīts formāls bruņniecības jēdziens: kas nebija ierakstīts matrikulā, tas, stingri ņemot, nebija bruņnieks; tam arī nebija visu bruņnieku korporācijas un kārtas tiesību zemturībā, pašvaldību amatos un landtāgā. 1839. g. bruņnieku matrikulām bija šāds sastāvs: Vidzemē 253, Kurzemē 154 un Igaunijā 225 muižnieku dzimtas. Šo 632 dzimtu rokās atradās nevienam visu privāto muižu un zemnieku zeme, bet arī ļoti lielas publiskas un privāttiesiskas privilēģijas, kas Baltijas agrārai iekārtai vēl 20.

g. s. sākumā piešķīra neapšaubāmu feodālu raksturu.

Lai saprastu šo bruņnieku muižu īpatnību, jāatgādina, ka šīs muižas nodibinājās Latvijā no lēņa novadiem, kas izcēlās, sadalot valsts teritoriju starp vasaļiem. Jau 17. g. s. vasaļi no kaŗavīra bij galīgi pārvērties par muižnieku lauksaimnieku, kas nekādu publisku kalpību valsts labā vairs nepildīja, bet no tās atpirkās ar dažiem dāļeriem no katra arkla zemnieku zemes. Tāpēc viņa politiskā vara un publiskās tiesības pār bijušā lēņa novada ļaudīm vairs ne ar ko nebija attaisnojamas. Kādas tad ir bruņnieku muižas valsts-tiesiskās priekšrocības? Uz 1860. g. likuma pamata, tā tad vēl 40 gadus pēc zemnieku brīvlaišanas, muižai pieder policijas vara, pie kuŗas ar savām pavēlēm var tieši griezties pat ģenerālgubernātors (II. 637). Muižas policijai ir tiesība sodīt ar arestu līdz divām dienām un ar miesas sodu līdz 15 rikšu sitieniem nevienam muižas saimes ļaudis, bet pat pagasta sūtītos klaušu gaitiniekus (II. 638, 639, 642). Šāds sods draudēja par muižas miera traucējumu, nolaidību vai slinkumu, pat vienkāršu nepaklausību. Bez tam muižas priekšniecībai bija visplašākās uzraudzības tiesības pār pagastiem, kas patiesībā bija uzskatāmi par muižas policijas piedēkli, jo bija radīti nevis zemnieku pašvaldībai, bet rekrūšu došanai, valsts nodokļu maksāšanai, klaušu pildīšanai, nabagu apgādāšanai — citiem vārdiem, pagastiem uzlika tos pienākumus, kas dzimtbūšanas laikos bija uzticēti kungiem. Tikai ar 19. februāŗa 1866. g. likumu notika „pagastu brīvlaišana“ no muižas aizgādības un uzraudzības, pie kam muižas policijas vara tika ierobežota ar muižas zemes teritoriju un vēl tālāk sašaurināta ar 9. jūnija 1888. g. policijas reformu. Tāpēc arī pagasta vecākā un viņa palīgu administratīvi policejiskā vara neŗarbojās muižas robežās, kur bez vispārējās policijas ierēdņiem viņu pienākumus izpildīja arī muižnieks vai muižkungs. Tomēr saskaņā ar senāta 17. novembra 1911. g. ukazu gubernas valdei nebija tiesības izteikt rājienu ne muižniekam, ne muižkungam par šo pienākumu neizpildīšanu.

Pēc Vietējiem civillikumiem (883) Vidzemes un Igaunijas bruņnieku muižu īpašniekiem, neatkarīgi no viņu kārtas, pieder tiesības dedzināt degvīnu, darīt alu, kā arī pārdot šos dzērienus, ierīkot un uzturēt krogus un dzertuves. Tā bij otra svarīgākā muižnieku privilēģija, kas tāpat apdraudēja zemnieku mantu, kā muižas policija viņu personu. Ne velti 1905. g. revolūcijā izcilu vietu ieņem krogu demolēšana un slēgšana. Tiesa, pēc 1. jūlija 1900. g., ievēdot valsts degvīna monopoli, muižnieki zaudēja spirta, degvīna un tā fabrikātu pārdošanas tiesības, bet valsts par šīs privilēģijas atņemšanu samaksāja Baltijas muižniekiem 9.000.000 zelta rubļu. Protams, muižnieki tai vietā sāka intensīvāk ražot un izkrogēt alu. Lai gan pēc Valsts domes žūrijas apkaļošanas likumprojekta pagastiem bij tiesība lemt par muižas krogu slēgšanu, tomēr 1914. g. Baltijas muižnieku priekšstāvjiem izdevās Valsts padomē panākt šī panta neattiecināšanu uz Baltiju. Muižnieki šo prasību motivēja kā tīri formālu juridisku jautājumu, kas aizkarot viņu īpašuma tiesības, tomēr patiesībā viņi aizstāvēja vienu no saviem galveniem budžeta posteņiem, ko liecina alkohola statistika. 1910. g. Vidzemē darbojās 81 alus darītava : 61 uz laukiem, 20 pilsētās. Tās ražoja 6.777.000 vedrus alus, no kā pašā Vidzemē nodzēra 4.944.000 vedru jeb 3,8 vedra uz katra iedzīvotāja. Tai pašā gadā Vidzemē izlietoja 1.055.194,4 vedra degvīna un spirta jeb 0,81 vedra uz iedzīvotāja. No 1. jūlija 1909. g. — 1. jūlijam 1910. g. darbojās 97 degvīna dedzinātavas, kas ražoja 91.371.313 gradus spirta. Šie skaitļi liecina, ka šai privilēģijai bij ļoti reāls saturs.⁸

Ar šo privilēģiju cieši saistīta nākošā muižnieku priekšrocība : tiesība muižas robežās ierīkot sīktirgotavas, dibināt miestņus un atvērt tirgus un gada tirgus (883.). Tas nevien veicināja muižas ražoto dzērienu patēriņu, jo tā kļuva par lauku tirdzniecības un satiksmes centru, bet arī pacēla muižas zemes vērtību bieži apdzīvotās vietās un deva blakus ienākumus no miestņā uzņēmumiem. Tai pašā pantā Vietējie civillikumi (1864. g.) pie-

šķir muižniekiem dzirnavu privilēģiju, lai gan šim pantam par avotu ņemtais 1860. g. likums (II. 220) tādu neparedz. Tiesība celt un maldināt dzirnavas jau 13. g. s. bij zemes kungu regālija — starp citu, arī Vācu ordeņa valstī,⁹ kas deva lielus ienākumus, jo zemnieki par katru māli bij spiesti dot matu. Ar lēna darījumiem šo regāliju ieguva vasaļi un izkopa par svarīgu saimniecības nozari. Bet jau ar 26. februāra 1871. g. likumu šo privilēģiju atņēma visiem Baltijas muižniekiem. Tāpēc pēc šī gada Vidzemes muižnieks varēja nodrošināt sev dzirnavu tiesības tikai civiltiesiskā kārtā, saistot zemniekam pārdoto māju ar aizliegumu ierīkot tur dzirnavas, pie kam — saskaņā ar 1860. g. likumu (II. 53) un senāta 19. marta 1914. g. ukazu — pirkuma līgumā bij skaidriem vārdiem jāuzdod, kādu pretvērtību saņem pircējs, atteikdamies no dzirnavu tiesībām par labu muižniekam.

Daudz sarūgtinājuma zemniekiem sagādāja divas citas muižnieku priekšrocības — medību un zvejas tiesības. Līdz 1561. g. zemnieku tiesības medīt bij pavisam maz ierobežotas.¹⁰ Ierobežojumi, bet ne pilnīgs aizliegums sākās 16. g. s. otrā pusē, sevišķi Kurzemes hercogistē.¹¹ 1860. g. likums 220. panta piezīmē un uz tā pamata arī Vietējie civillikumi 883. panta piezīmē nosaka, ka zemnieku zemes gruntsgabala pircējs — izņemot gadījumu, ja šo gabalu pievieno kādai bruņnieka muižai — neiegūst medību tiesības. Lai gan arī uz Vidzemi attiecināja Krievijas 3. februāra 1892. g. medību likumu, kas tiesības medīt uz zemnieku zemēm piešķīra pagastiem, tomēr šai likumā aizmirsa atcelt abas minētās piezīmes, kāpēc arī to nevarēja piemērot Vidzemes bruņnieku muižām, ko senāts paskaidroja ar 7. februāra 1894. g. ukazu. Tas nozīmēja, ka arī uz bruņnieku muižu zemnieku zemes medīt varēja nevis mājas īpašnieks, bet muižnieks. 1892. g. medību likums bij spēkā tikai Vidzemes un Kurzemes kroņa muižās, kā arī tais privātās.

⁹ G. Kisch, Das Mühlenregal im Deutschordensgebiete, Sav. ZRG. 48 (1928), S. 188 ff.

¹⁰ H. v. Bruiningk, Der livländischen Güterurkunden zweiter Band. Zur Einführung, S. 30—32.

¹¹ A. Švābe, Pagasta vēsture, I. 368.

⁸ Земцевъ, 54—55.

kas nebija bruņnieku muižas. Lai gan 1849. g. likums (I. 254) nosaka, ka zvejas tiesība nav īpaša bruņnieku muižu priekšrocība, un ka tāpēc šo tiesību var nodot tālāk tādiem kļaušu vai muižas zemes gruntsgabaliem, kas ir vai būs pagasta locekļu īpašums, tomēr muižnieki ar pirkuma līguma klauzulām panāca to, ka zemnieki atteicās no zvejas tiesībām par labu muižniekam vai arī no zemnieku māju robežām izdalīja ārā ezerus un upes.

Vidzemes *n o d o k ļ u* tiesību pamata princips jau sākot ar 13. g. s. bija tas, ka muižas zeme ir brīva, bet zemnieku zeme apgrūtināma ar reālnastām. Šai muižas zemes immunitātei bija vēsturisks pamats: muižniekam bija jāpilda kaņādienasts, bet zemniekiem tai vietā jāmaksā nodokļi un jādod muižniekam kļaušas. Bet jau 17. g. s. šo principu lauza zviedru valdība, kāpēc arī no šī laika muižas zemes nodokļu brīvība pastāvēja vairāk tezē nekā patiesībā. Vispirms tas notika privāttiesisko reālnastu laikā. Jau zviedru zemes tiesības (1608. g.) nosaka, ka muižnieku dzimtmuižas nav brīvas no baznīcu būvnastām, ko attiecībā uz Vidzemi apstiprināja Kārlis XI. ar 20. decembra 1694. g. rīkojumu. Ar 21. marta 1696. g. domēņu valdes reglāmentu mācītāju sietiņi bija jādod nevien zemnieku, bet arī muižas zemei, ar ko pēdējā bija tieši apgrūtināta ar nastām par labu baznīcai.¹² Kas attiecas uz zviedru laiku publiski tiesiskām reālnastām, tad tās apgrūtināja tikai zemnieku zemi, proti: 14 dālderī 52 graši no katra arkla. Sākot ar Katrīnas II. 1783. g. ukazu, kas Krievijas galvas naudas likumu (1722. g.) attiecināja arī uz Vidzemi, krievu valdība neatlaidīgi turpina lauzt līdzšinējo Vidzemes nodokļu iekārtu: ar 11. oktobra 1784. g. rīkojumu muižām jādod telpas kaņaspēkam un zirgiem, ar 28. novembra 1796. g. ukazu rekrūšu likums stājas spēkā arī Vidzemē u. t. t. Tā kā dzimtkungi uzskatīja zemniekus par savu īpašumu un galveno zemes ienākumu avotu, tad šie tiešie valsts nodokļi un nastas muižniekiem šķita gandrīz vai viņu īpašuma ekspropriācija.¹³ Tāpat krievu laikos palika spēkā

zviedru valdības nodibinātās komūnālās nastas: ceļu kļaušas un pasta šķūtis, kam pievienojās (no 1642. g.) lādes naudas bruņniecības kasei par labu.

1860. g. likums nosaka (II. 550), ka sabiedrisko ēku (piem., zirga pasta) celšanā jāpiešķir nevien pagastiem, bet arī muižām, pie kam muižas zemei pienākas dot vajadzīgo būvmateriālu, izņemot salmus, un maksāt visus izdevumus skaidrā naudā; turpretim kļaušu zemes valdītājiem samērīgi ar viņu gruntsgabalu lielumu jādod vajadzīgie strādnieki, jāpieved materiāls un jādod salmi. Tā kā muižnieks nebija pagasta loceklis, un muižas zeme nebija pagasta teritorijas daļa, tad arī muižniekam nebija nekādu pienākumu pret pagastiem, lai gan pagasta skolu apmeklēja arī muižas bērni un par muižas nespējniekiem bija jāgādā pagastam. Protams, ka muiža nepiedalījās pagasta ēku būvē. Turpretim saskaņā ar Vidzemes guberņas valdes 11. decembra 1870. g. un 18. septembra 1872. g. rīkojumu būvkļaušas šādā pat kārtā bija jāsadala starp pagastiem un muižām, ceļot un remontējot draudzes skolas, pastorātus un baznīcas. Tāpat muiža un pagasts piedalījās luterāņu mācītāja un ķestera uzturēšanā ar labības sietiņiem un dažām kļaušu dienām mācītāja lauku apstrādāšanai, pie kam šo nodevu un kļaušu sadalījumu pa draudzēm noteica 1842.—45. g. regulatīvs. 1884. g. Vidzemes baznīcas nastu lielums bija 220.575 rubļi, no kuņiem valsts un privātu muižu zeme sedza 42,7%, bet zemnieku zeme 57,3%.¹⁴ Tā tad baznīcas nastas apgrūtināja kā muižas brīvzemi, tā pagasta (kvotes un zemnieku) kļaušu zemi. Ja vēl 19. g. s. pirmā pusē tās uzskatīja par privāttiesiskām nodevām, tad ar 27. februāra 1885. g. senāta lēmumu šīs nastas turpmāk skaitāmas par reāliem nodokļiem.¹⁵ Turpretim tīri privāttiesisks raksturs joprojām palika muižas un pagastu pienākumiem pret draudzes ārstu, doktorātu un slimnīcu.

Muižas nodokļu brīvība tika ierobežota ar to, ka pēc 1874. g. muižas zemei bija jānes

¹² A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, I. 70.

¹³ Tobien, 78—79.

¹⁴ В. Земцевъ, Остатки феодальнаго строя. 47.

¹⁵ Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands, II. 311.

arī kara spēka dzīvokļa servitūts miera laikā, kā arī zirgu un vezumu došana armijai kara laikā. Tikai šķūtis valsts ierēdņiem un arestantu transports (II. 411) apgrūtināja vienīgi kļaušu zemes nomniekus un īpašniekus. Bet vislielākā nozīme muižas zemes nodokļu immunitātes atcelšanai bij 22. maija 1880. g. likumam, ar ko Krievijas zemes nodoklis („desetīnas nauda“) tika attiecināts uz visām Vidzemes zemēm bez jebkādam katēgoriju atšķirībām. Ar 23. oktobra 1889. g. lēmumu landtāgs piekrita valdības priekšlikumam, maksāt komūnālos naudas nodokļus nevien no kvotes un kļaušu, bet arī no muižas zemēm; tikai naturālo nodevu ziņā muiža paturēja agrāko privilēģēto stāvokli. Saskaņā ar 23. jūnija 1912. g. likumu muižas zeme tiek apgrūtināta ar naudas nodokļiem tāpat kā zemnieku zeme pēc taksētās vērtības. Šo taksāciju pēc 4. jūnija 1901. g. noteikumiem Vidzemē izdarīja 1904.—10. g., pie kam procentuāli lielgruntnieku zemes vērtība bij 51,8% (brūņnieku muižas 47,47, pastorāti 1,65, valsts muižas 2,68), bet sīkgruntnieku 48,2% no visas vērtības. Tomēr ar to nav teikts, ka naudas nodokļi bij vienmērīgi sadalīti starp muižas un zemnieku zemi, jo pēc tarifiem meži bij notaksēti ļoti zemu, un tie taču parasti sastādīja muižas zemes lielāko daļu.¹⁶

Pirms pasaules kara ļoti akūts bij ceļa kļaušu jautājums. Vietējie civillikumi (1004) šai ziņā ir ļoti nepilnīgi, jo atkārtoti zviedru laiku noteikumu, ka publisko ceļu un tiltu būvēm materiāls (koki, akmeņi, grants) jānodod bez atlīdzības tam, kuram mežs vai lauks ceļam vistuvāk; turpretim būvkoki jāgādā tās muižas īpašniekam, kam ceļš jātaisa. 1860. g. likums tieši nenosaka, kam ceļi jātaisa, bet ceļiem piemēroja šī likuma 550. pantu par sabiedrisko ēku būvēm, jo Vidzemes guberņas valde jau ar 31. marta 1847. g. ukazu paskaidroja, ka uz ceļiem attiecināms vispārējais noteikums par būvkļaušu sadalījumu starp zemnieku un muižas zemi: zemnieki dod strādniekus un pieved materiālus, muižnieki maksā meistarū naudas un dod būvmateriālus.

Protams, ka šai gadījumā tikai ironiskā nozīmē var runāt par ceļa kļaušu sadalījumu starp muižām un pagastiem, jo ceļus taisot parasti nekādas meistarū naudas neviens nesauņēma, bet par atsavinātām grants bedrēm un no 1896. g. pat par tūrumu bojāšanu izņemtās grants dēļ muižnieki sauņēma atlīdzību pēc taksēs. Bieži muižas dalība ceļu un tiltu taisīšanā aprobežojās ar koku un krāsas došanu verstes stabu celšanai, jo arī daļu no tiltu un celtuvju būvēm sedza ar īpašu ceļu kapitālu. Tāpēc nav brīnums, ka pēc oficiāliem (Janoviča) datiem, Vidzemē 96,3% no ceļu kļaušu vērtības sedza zemnieki un tikai 3,7% muižnieki.¹⁷ Sīki noteikumi par ceļa kļaušām pieņemti ar ģenerālgubernatora 18. septembra 1859. g. instrukciju, uz kurā pamata 1860.—63. g. visus pagasta labojamos ceļus ieskaitīja 5 šķirās; ar īpašām tabulām noteica „ceļa vienību“ kopskaitu un to sadalīja starp muižām pēc zemnieku zemes taksētās vērtības 1832. g. Jau 1888. g. Vidzemes landtāgs atzina, ka ceļa kļaušu jautājums ir steidzīgi nokārtojams uz taisnības principiem, bet neko nedarīja šai virzienā, kāpēc 1905. g. guberņas valde griezās pie landrātu kollēģijas ar attiecīgu ierosinājumu. Tā 1906. g. izstrādāja ceļu un citu kļaušu reformas projektu, piemērotu 1904.—10. g. zemes taksācijai uz 4. jūnija 1901. g. likuma pamata. Bet projektu neizveda dzīvē. Tāpat netika realizēts Vidzemes un Kurzemes zemnieku deputātu likuma ierosinājums par ceļu kļaušu pārveidošanu, ko ar 102 parakstiem iesniedza Valsts domei 1913. g. maijā.

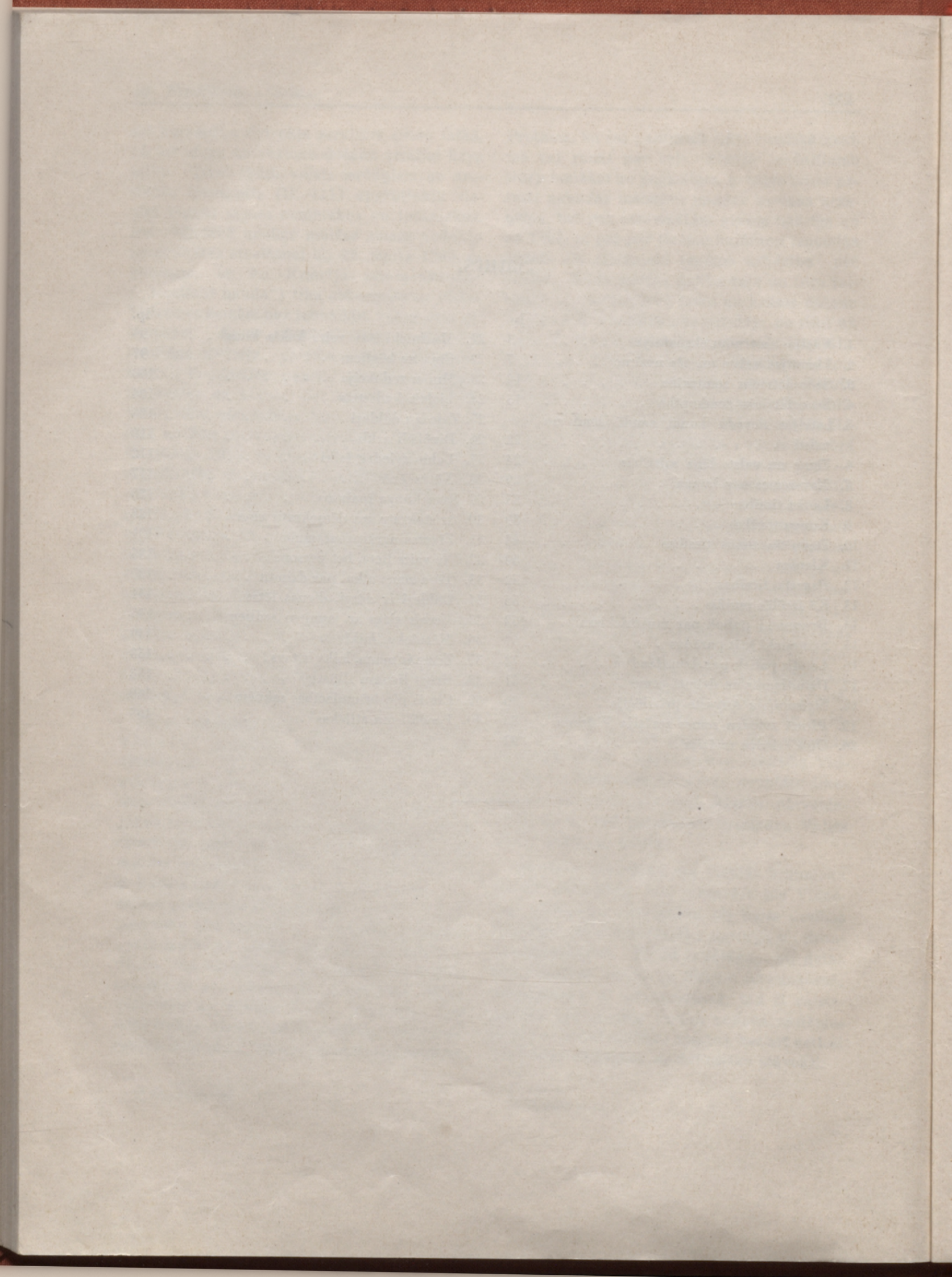
Beidzot, jāaizrāda, ka vienīgi brūņnieku muižu valdītājiem, kas piederēja pie Vidzemes brūņnieku matrikulas, bij balss tiesības landtāgā, kā arī muižnieku apriņķu un draudzes sanāksmēs. Tā kā landtāgam bij dotas lielas tiesības zemnieku likumu ierosināšanā, izstrādāšanā un pārgrozīšanā, tad šī valststiesiskā prērogatīva nevien nodeva muižniecības rokās pašvaldības amatus, bet arī netieši ietekmēja zemnieku agrārtiesisko stāvokli.

¹⁶ Земцевъ, 38.

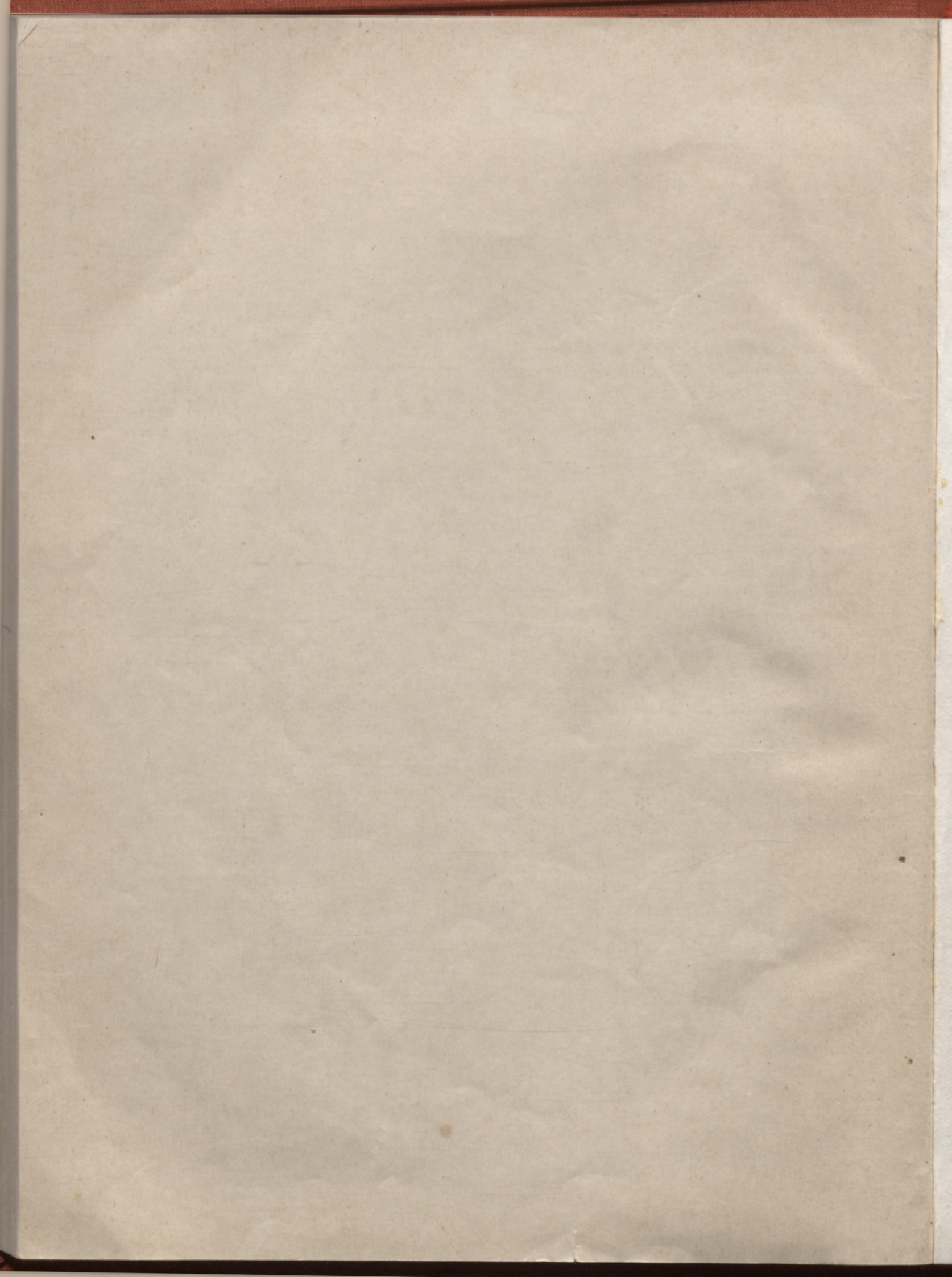
¹⁷ Земцевъ, 44.

Saturs.

	lp.		lp.
1. Vācijas austrumu ekspansija	3	21. Muižnieki nav vairs kakla kungi	95
2. Livonijas valsts un tās nozīme	7	22. Cīņa ar bēgļiem	97
3. Seno latviešu zemturība	10	23. Muižu redukcija	100
4. Seno latviešu zemkopība	15	24. Lielais kadastris	104
5. Latvijas novadu kungi zaudē zemi un valsti	22	25. Zviedru dālderji	106
6. Zeme un valsts lēņa saistībās	24	26. Divējādi arkli	110
7. Nav zemes bez kunga	29	27. Labie zviedru laiki	112
8. Ļaužu tiesības	35	28. Nāves ēnā	117
9. Kungu tiesības	39	29. Sava kunga īpašums	120
10. Desmitās tiesas tiesības	44	30. Aristokrātu un dēmkokratu cīņa	128
11. Klaušas	50	31. Zīversa agrārprogramma	131
12. Pagasta tiesības	52	32. Ne vairs lieta, bet persona	135
13. Kā izcēlās muižas	56	33. Tēva zeme atkal par dzimtu	137
14. Bruņnieki paliek par muižniekiem	62	34. Dālderji ir dārgi, dienas lētas	141
15. Saimnieki krīt parādos	67	35. Vecais zirgs ar jauniem sedliem	145
16. Ļaudis paliek par dzimtļaudīm	73	36. Mērnieku laiki	149
17. Dzimtļaudis un dzimtā zeme	81	37. Zeme ir mana, laiks ir tavs	153
18. Sigismunda Augusta privilēģija	86	38. Brīvo līgumu illūzijas	158
19. Pirmā zviedru zemes revīzija Vidzemē	88	39. Cirvis pie bruņniecības saknēm	160
20. Otrā zviedru revīzija	92	40. Feodālisma atliekas	165

A

LATVIJAS NACIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0308086787

